montaigne

eseuri

★

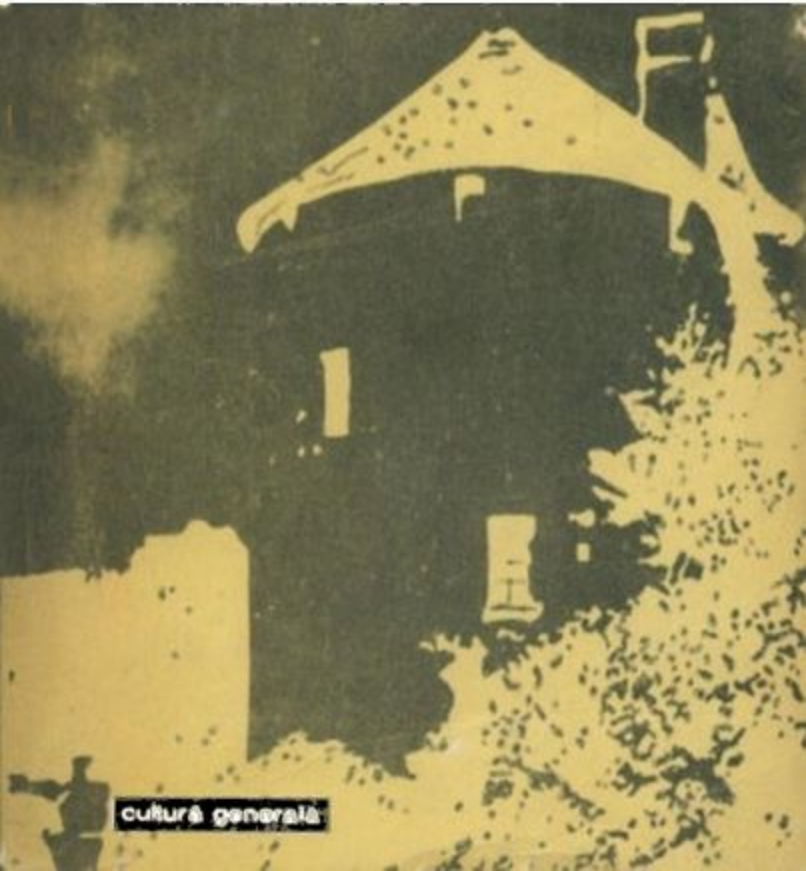

cultură generală

michel de montaigne

eseuri

*

TRADUCERE DE MARIELLA SEULESCU.
PREFAȚĂ, TABEL CRONOLOGIC ȘI NOTE DE LUDWIG GRÜNBERG

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1984
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

ESEURILE LUI MONTAIGNE ŞI CONDIŢIA UMANĂ

În anul 1571, la vîrsta de 38 de ani, „ostenit de servitutea funcţiilor publice", Montaigne demisionează din postul de consilier în parlamentul de la Bordeaux şi se retrage în castelul său, situat undeva între Libourne şi Périgueux, pentru a-şi consacra restul vieţii „libertăţii, liniştii şi răgazurilor". Timpurile nu sînt prielnice calmului pe care-l caută : Franţa este tulburată de războaiele religioase între catolici şi protestanţi, iar valul de fanatism generează victime omeneşti chiar la hotarele domeniului său. Retragerea în ambianţa de studiu a bibliotecii, în tovărăşia autorilor antici, nu-l poate scoate total din angrenajul social, ci este contrapunctată cu încercări de reconciliere între beligeranţi (1574), cu o călătorie în Italia (1580—1581), cu rolul de intermediar pe care-l joacă în conflictul dintre mareşalul de Matignon şi Henri de Navarre (1584), cu tentative de a influenţa opţiunile politice ale celui ce va deveni în curînd Henri al IV-lea (1587). Şi totuşi, existenţa lui Michel de Montaigne se desfăşoară lin, sustrasă furtunilor vremii, dedicată aproape în întregime lecturilor, meditaţiei asupra puterilor şi deşertăciunilor omeneşti, asupra atitudinii înţelepte în faţa vieţii şi a morţii. Pentru a urca pe trepte mai înalte de înţelepciune, Montaigne coboară spre adevărurile elementare privind raţiunea scurtei vieţi pămînteşti şi îşi cultivă — redactînd *Eseurile* — disponibilităţile unei personalităţi armo-

nioase, aptă să se realizeze pe sine dincolo de orice piedici și primejdii. Scrisul devine, pentru Michel de Montaigne, calea prin care se autoclarifică și se automodelează, dobîndind conștiința că omul poate alcătui, în pofida slăbiciunilor și contradicțiilor lui, un bloc moral rezistent, centrat pe firești însușiri naturale utilizate cu simț al măsurii, pentru a scăpa de iluzii fals consolante sau de orgolii vane și a îndrepta către vicisitudinile timpurilor o figură liniștită și demnă. Opera pe care o creează este, astfel, pentru Montaigne, rivalul și replica dată realității din perspectiva unei anumite înțelegeri a condiției umane. Așa au apărut, după îndelungi meditații, primele două volume ale *Eseurilor*, în 1580, la care s-a adăugat ulterior (în 1588) un al treilea volum. Așa și-a făcut intrarea în circuitul culturii o capodoperă inconfundabilă, concepută cu intenția de a-și pune propria-i pecete asupra modelării vieții autorului ei, dar ajungînd să ofere repere și puncte de sprijin tuturor căutărilor de înțelepciune. „Scriu cartea mea pentru puțini oameni și puțini ani"[1], declara, cu neprefăcută modestie, Montaigne. Ne-a lăsat însă, prin *Eseurile* sale, o carte pentru toți oamenii și toate timpurile.

O carte cu adevărat mare, spunea André Gide, nu face altceva decît să dea consistență, varietate și adîncime unui singur gînd obsedant. Ea își are un punct arhimedic în jurul căruia se desfășoară toate întrebările, căutările, proiectele. Această carte nu face excepție. Dincolo de lipsa oricărui plan, de fluxul și refluxul imprevizibil al asocierii și disocierii ideilor, de virtuțile stilistice și plasticitatea tălmăcirii moderne a înțelepciunii stoice sau epicureice, de candoarea confesiunilor și gravitatea meditațiilor asupra imposibilității trăirii dezmărginite, ea rămîne cartea de căpătîi a unui om al Renașterii care-și propune să se scruteze și să se înfățișeze pe sine. „Sînt eu însumi aluatul cărții mele", mărturisește Montaigne în introducere. Ideea revine, stăruitor: „Eu cercetez cum e sinea mea mai mult decît orice altă supunere; este metafizica și fizica mea"[2]. Dacă lucrurile s-ar opri aici, cu

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 9 (în vol. al II-lea, Editura științifică, București, 1971, p. 550).

[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. al II-lea, ed. cit., p. 639).

greu am putea înțelege de ce Brunetière a văzut în *Eseuri* „cartea franceză cea mai de seamă a secolului al XVI-lea" iar Brunschvicg „cea mai originală carte din lume". Dar Montaigne nu se oprește aici. El încearcă să regăsească, prin propria-i experiență de viață, ca un „joc secund", un drum posibil spre înțelepciune care va interesa și pe alții, convins că, zugrăvindu-se pe sine cu sinceritate, fără a-și disimula slăbiciunile și contradicțiile, mirările și dezmirările, înfățișează însăși natura omenească. „Întreaga povață a filosofiei — după Montaigne— privește tot atît o viață de rînd a insului cît și o viață cu mai bogată țesătură", deoarece „fiecare om duce în sine tiparul întregii *condiții umane*" [1].

Poate că niciodată interogările cu privire la condiția umană nu au preocupat atît de mult ca în epoca noastră. Nu trebuie însă să uităm că primul care a pus în termeni moderni această problematică este Michel de Montaigne. Timp îndelungat, antichitatea nu-i conferea nici un sens deoarece reflecțiile filosofice asupra modului de a fi specific uman aveau un caracter restrictiv : pe de-o parte, sclavii nu erau subsumați categoriei „umanului" (fiind tratați ca „unelte vorbitoare"), pe de altă parte, fiecare colectivitate structurală se pretindea singura aptă să realizeze „veritabila umanitate", considerînd celelalte popoare inferioare și cali-

---

[1] Montaigne, *Escuri*, III, 2 (în vol. al II-lea, ed. cit., p. 372). Menționez că, față de versiunea traducerii propusă de ediția menționată — atentă la nuanțe și urmărind să rămînă fidelă limbajului cronicăresc — mi-am permis trei infidelități. Am considerat că, traducînd *„chaque homme porte la forme entière* de l'humaine condition" prin „fiecare om duce în sine tiparul întregii *stări omenești*", ar dispare — păgubitor — tocmai sintagma *„condiția umană"* care a intrat în circuitul culturii moderne grație scrierilor lui Montaigne. Am tradus *„nostre mère* nature" (I, 26 și I, 27) prin „maica noastră *natura*" (în loc de „maica noastră *firea*"), pentru că Montaigne exprimă, fără echivoc, o idee fundamentală a umanismului Renașterii, evocînd — spre a contracara fragilitatea condiției umane — protecția *naturii* (care ia locul ocupat, anterior, de divinitate). Și, în sfîrșit, am menținut semnificativa referire a lui Montaigne la noțiunea de *valoare*, traducînd *„celui-là seul éstime les choses selon leur juste* valeur" (I, 26) prin „acela singur prețuiește lucrurile după justa lor valoare" (în loc de : ...„după dreapta lor *măsură*").

ficîndu-le drept „barbare". Creștinismul, deși s-a ridicat la ideea că există o unitate a genului uman, reducea „natura umană" la cîteva însușiri constante generate printr-un act de creație divină și purtînd stigmatul păcatului originar. De-abia mișcarea umanistă a Renașterii a laicizat și a istoricizat înțelegerea unității genului uman, introducînd în circuitul culturii ideea omului ca făuritor al propriului destin. Iar Montaigne este cel ce a pus piatra de hotar procesului complex de investigare modernă a condiției umane, în prelungirea căruia se situează și căutările noastre de azi. De aceea, Erich Auerbach apare îndreptățit să intituleze capitolul din *Mimesis* dedicat lui Montaigne chiar prin inspirata sintagmă construită de autorul *Eseurilor: „L'humaine condition"* [1]. După cum, este încărcat cu ample semnificații faptul că o antologie de texte filosofice, reunite în 1965 de Ch. Brunold și J. Jacob, poartă denumirea generică *De la Montaigne la Louis de Broglie,* [2] sugerînd că toate drumurile umanismului modern și contemporan, chiar atunci cînd se desfășoară sub incidența manifestă a valorilor științei, continuă — în alte registre problematice și cu noi accente — mesajul transmis de o carte a condiției umane scrisă, în secolul al XVI-lea, de Montaigne.

Eseurile depășesc sensul strict filologic al umanismului — îndreptat spre trecut — printr-un umanism *pedagogic,* ancorat în prezent și, îndeosebi, prin conturarea unui umanism *filosofic* modern, deschis spre viitor. Nu trebuie să ne înșele abundența textelor prin care Montaigne invocă, mereu, în sprijinul meditațiilor sale asupra condiției umane, comori de înțelepciune din antichitatea greco-latină. Pentru Lorenzo della Valle, Lefebvre d'Étalpes sau Guillaume Budé, care cultivau umanismul în sens preponderent filologic, esențialul îl constituia, într-adevăr, traducerea, publicarea și interpretarea textelor din antichitate, ignorate sau alterate de scolastica medievală. Pentru Montaigne, impor-

---

[1] Erich Auerbach, *Mimesis,* E.P.L.U., București, 1967, p. 306 și urm.

[2] Cf. *De Montaigne à Louis de Broglie, textes philosophiques réunis par* Ch. Brunold et J. Jacob, *Librairie Classique Eugène Belin,* Paris. 1965.

tant este, însă, ca — trecîndu-le prin filtrul experienței personale — să degaje din textele antice inspirația lor morală eliberatoare. Procedînd în acest mod, autorul *Eseurilor* se situează și dincolo de sensul eminamente pedagogic pe care-l dobîndește umanismul pentru contemporanii săi, admiratori ai modelului de personalitate umană armonioasă pe care-l degajă înțelepciunea antică, încrezători în faptul că sterilelor studii scolastice li se pot opune *studia humaniora,* spre a fi deșteptate — grație contactului cu marile opere ale antichității greco-latine — calități intelectuale și morale subsumate de scriitorii epocii ciceroniene termenului generic de *humanitas.* În cele din urmă, Montaigne *re*-semnifică mesajul de înțelepciune al antichității, îl *re*-trăiește și îl îmbogățește prin propria experiență — înscrisă în orizontul cultural al epocii Renașterii — astfel încît devine promotorul unui cuprinzător *umanism filosofic de factură modernă,* caracterizat prin viziune antropocentrică, prin conștiință critică a posibilităților și limitelor cunoașterii, prin încrederea în perfectibilitatea și în capacitatea omului de a se bizui pe propriile-i puteri spre a-și structura valoric o viață demnă, fără iluzii deșarte sau orgolii vane. Augustin Renaudet era, de aceea, întru totul îndreptățit să-l considere pe Montaigne drept cel mai complet dintre umaniștii timpului său. Și cel mai consecvent, aș adăuga. Pentru că *Eseurile* lui Montaigne marchează clar și sugestiv momentul eliberării totale a umanismului renascentist de constrîngerile „principiului de autoritate".

Pînă la Montaigne, umanismul începea, aproape fără excepție, cu detronarea unei autorități pentru a sfîrși prin instalarea alteia. *Eseurile* aduc o schimbare radicală de perspectivă. Ele nu mai substituie zeilor cerești zeii pămîntești și nici „autorității" textelor biblice sau scolasticii tomiste „autoritatea" lui Platon (invocată de Ficino), a lui Aristotel (la care recursese Pomponazzi) sau a lui Cicero. Ele consideră că toate operele omenești sînt supuse erorilor, la fel de omenești și, ca atare, citatelor din autorii antici li se refuză rolul unor instanțe supreme de legitimitate, situate deasupra adevărurilor la care putem accede prin propria experiență și propriile raționamente. Adresîndu-se con-

temporanilor săi (dar, oare, numai lor?), Montaigne zdruncină chiar temeliile modului de argumentare scolastic : „Noi știm spune: Cicero zice așa, iată părerea lui Platon, sînt chiar vorbele lui Aristotel. Dar noi înșine ce spunem? Care-i judecata noastră? Ce facem noi?“ [1] Este, în aceste rînduri, un nou mod de a pune problemele, prin care argumentul „de autoritate“ cedează loc atitudinii iconoclaste, discernămîntului critic al omului modern, încrezător în capacitatea de a-și exercita puterile intelectuale spre a valida (sau invalida) vechile adevăruri și a descoperi adevăruri noi. Este, aci, un îndemn către descătușarea gîndirii creatoare și a spiritului critic, în afara căruia umanismul filosofic modern ar fi de neconceput. Prin acest îndemn, solitarul înțelept care s-a retras departe de tumultul epocii pentru a medita asupra condiției umane, devine mai cutezant decît orice alt cărturar al Renașterii. El își asumă, deliberat, „pîngăritoarea îndrăzneală de a socoti înșeși dialogurile lui Platon tărăgănate, înăbușitoare din prea mult belșug“ și declară că nici „acele rînduieli ale logicii aristotelicești nu sînt binevenite“ pentru cine dorește să ajungă „mai înțelept, iar nu mai învățat“ [2]. Cunoscător și iubitor al autorilor din antichitatea greco-latină, Montaigne se îndreaptă spre textele lor cu respect pentru diversitatea punctelor de vedere, interesat îndeosebi de sugestiile filosofice prin care adevărurile — dar și erorile — din trecut pot indica drumuri sau capcane în vederea exercitării creatoare a propriei gîndiri și înțelegerii condiției umane. De aceea, cînd îl citează pe Aristotel el nu devine un epigon al metafizicii sale, cînd se sprijină pe îndoiala sceptică a lui Pyrrhon nu pledează necondiționat pentru scepticism, cînd „se înscrie în prelungirea ideilor lui Seneca sau Lucrețiu nu este un sistematizator al stoicismului sau un simplu continuator al epicureismului antic. Montaigne rămîne, întotdeauna, el însuși. Și *Eseurile* sale aduc — de la un capăt la altul — un timbru original. Acest timbru original este, dealtfel, consonant cu profesiunea sa de credință, conform căreia căutătorul de înțelepciune

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 25 (în vol. I, ed. cit., p. 129).
[2] Montaigne, *Eseuri*, II, 10 (în vol. I, ed. cit., pp. 399-400).

trebuie „să fie deprins a trece prin sită toate cîte sînt și să nu-și vîre nimica în cap numai pe cuvînt și de împrumut; principiile lui Aristotel să nu fie principii mai mult decît cele ale stoicilor și epicureicilor. Să i se învedereze felurimea acelor judecăți. El va alege, de poate, de nu, va rămîne cu îndoiala pe seama sa... Albinele culeg din floare în floare și pe urmă fac mierea, care este din al lor. Tot astfel, părțile însușite de la altul el le va preschimba, îmbina, topi, ca să fie o înfăptuire cu totul a lui, dospită de el, adică a sa judecată" [1]. Așa a înțeles Montaigne creativitatea. Așa a procedat scriind *Eseurile*.

Ceea ce te uimește de-a dreptul atunci cînd îl citești pe acest „părinte și maestru al spiritelor critice" (cum obișnuia să-l numească Thibaudet) este independența de gîndire, modul cum — asemenea albinei la care se referea metaforic în pasajul înainte amintit — preschimbă orice idee preluată, ajungînd la o înfăptuire ce poartă pecetea stilistică inconfundabilă a creației sale. Toate încercările exegeților de a încadra rigid concepția despre lume a lui Montaigne în prelungirea unuia sau altuia din curentele filosofice ale antichității tîrzii întîmpină, de aceea, dificultăți insurmontabile. Mai nuanțat, P. P. Negulescu susține că, deși „scepticismul e produsul de căpetenie al cugetării sale filosofice..., înainte însă de a ajunge la scepticism, a trecut printr-o perioadă de stoicism ale cărei urme adînci se văd pretutindeni în operele sale" [2]. După Gustave Lanson, viziunea filosofică a lui Montaigne parcurge chiar și o a treia etapă [3], plecînd de la stoicismul sesizabil în prima parte a *Eseurilor*, trecînd prin scepticismul ce transpare din celebra *Apologie a lui Raimond Sebond* și ajungînd la epicureismul definitoriu pentru ultimele sale scrieri.

Dar, la o analiză atentă a textelor constatăm că Montaigne era îndreptățit să spună: „cartea mea este una totdeauna" [4]. Deși

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 143).

[2] P. P. Negulescu, *Filosofia Renașterii*, vol. I, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1910, p. 291.

[3] cf. Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française*, XX-ème éd., Hachette, Paris, 1924, p. 322.

[4] Montaigne, *Eseuri*, III, 9 (în vol. II, ed. cit., p. 530).

primul volum al *Eseurilor* îl îndreaptă mai mult — prin problematica lui — spre concepția stoică a înfrînării sufletești în fața primejdiilor și ispitelor, își trădează dascălii antici. Cînd spune că „oamenii se frămîntă de părerile ce-și fac despre lucruri, nu de lucrurile înseși", Montaigne îi rămîne fidel lui Seneca ; cînd susține însă că „pare să fie în puterea noastră să le înlăturăm sau să le întoarcem spre bine" [1], el comite o infidelitate față de stoicism, convertind o filosofie a resemnării într-o filosofie senină și luminoasă a încrederii în posibilitatea de a conferi un sens vieții.

Dacă trecem dincolo de precauțiile și disimulările prin care el este nevoit (pentru a înșela vigilența inchiziției) să mimeze apărarea *Teologiei naturale* a lui R. Sebond — deși îi probează tocmai inconsistența și incoerența — în capitolul al XII-lea din cartea a II-a a *Eseurilor* se spulberă imaginea unui Montaigne care ar adera — într-o anumită etapă a evoluției sale intelectuale — la scepticismul lui Pyrrhon. Cugetătorul francez nu recomandă filosofului să abandoneze, din principiu, căutarea soluției la problemele ce-l frămîntă. Îndoiala, care era pentru Pyrrhon o concluzie („nu știu"), devine pentru Montaigne o întrebare preliminară („ce știu eu ?"), exprimînd respingerea oricărui dogmatism — teologic sau filosofic — neîncrederea față de opinia ce invocă principiul autorității pentru a se prezenta drept certitudine, alergia față de fanatism și de intoleranță malignă. De la deprecierea pyrrhoniană a rațiunii se ajunge la glorificarea capacității rațiunii de a nu se lăsa sedusă de vanitate, de a-și scruta critic propriile-i limite și a nu-și depăși prerogativele. În măsura în care am accepta totuși să vorbim despre un anume scepticism al lui Montaigne, acesta nu mai are nimic cu starea de acataleplexie a pyrrhonismului din antichitate și este — cum remarca Alice Voinescu — un scepticism de factură *modernă*, sensibil la pluralismul și metamorfozarea ierarhizării valorilor culturii [2]. Cu alte cuvinte, el e sceptic, ca orice intelectual modern autentic, în

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 14 (în vol. I, ed. cit., p. 43).
[2] cf. Alice Voinescu, *Montaigne*, București, 1936, p. 57.

sensul cel mai moderat și cel mai discret al cuvîntului. Îndoiala sa generează spiritul critic lucid și nu disperarea. El nu crede în nimic definitiv tocmai pentru că el crede în tot. Dar, dincolo de acel „*que sais-je ?*" care pare a anunța și pregăti îndoiala metodică a lui Descartes, ultimul cuvînt al *Eseurilor* sale nu este abdicarea rațiunii în fața diversității deconcertante a fenomenelor, deoarece în spatele acestei diversități se profilează, în întreaga ei maiestate, „maica noastră natura" *(nostre mère nature)*, care se ramifică în orice ființă umană într-un mod original, putîndu-ne ghida în depășirea îndoielii și dobîndirea înțelepciunii.

Cît privește epicureismul lui Montaigne, pe de-o parte, el nu este doar un atribut al ultimelor eseuri, ci constituie — mai ales prin versiunea lui Lucrețiu — sursa principală a meditațiilor sale asupra vieții și morții, pe de altă parte el este privit cu același discernămînt critic ca și stoicismul atunci cînd se erijează drept dogmă. Montaigne consideră că „dacă ce spun epicureicii este adevărat, că nu avem știință, deoarece părerile simțurilor sînt greșite, și dacă, de asemenea, adevărat este ceea ce spun stoicii, că părerea simțurilor pînă într-atîta greșește încît nu ne poate mijloci nici o știință, vom ajunge a socoti pe seama acestor două tagme dogmatice că nu poate fi știință aevea" [1]. Mai mult decît atît. În ultimele sale scrieri, deși este de acord cu Epicur cînd afirmă că înțelepciunea nu se dobîndește prin ascetism religios și sacrificarea dorințelor, fără ca bucuria să coboare în adîncul inimii noastre și să ne învioreze cu sentimente plăcute, Montaigne deplasează accentul spre ideea că, într-un secol în care virtutea a devenit o retorică fără acoperire în fapte și un „*jargon de collège*", plăcerile corpului și spiritului nu se opun consecvenței judecății morale, ci apar ca un corolar al datoriei de a ne desăvîrși și „a ne îmbunătăți ca ființe umane". Pentru autorul *Eseurilor* plăcerile sînt momentane și tranziente, mereu de reînnoit, astfel încît căutătorii de plăceri sînt împinși spre o trăire ancorată mereu în prezentul clipei care trece, lipsită de dimensiunea amintirilor trecutului și a proiectelor pentru

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. al II-lea, ed. cit., p. 167).

viitor, pierzînd prin satisfacții parțiale generatoare de noi și noi frustrări bucuria ființei totale implicată într-o viață cumpătată, trăită în orizontul valorilor culturii spirituale, călăuzită de o lucidă reflecție asupra calității morale a scopurilor asumate. Ceea ce reține Montaigne din epicureism este în primul rînd „ascultarea" propriei experiențe *(escontonsy !)*, ideea că toate „căutările și vederile filosofice nu slujesc decît să nutrească iscodirea noastră" [1]. Dar Montaigne este, chiar în același eseu, mai aproape de Socrate („cunoaște-te pe tine însuți") și de Protagoras (deși îi reproșează că, făcînd din om „măsura tuturor lucrurilor" nu a știut care ar fi a sa proprie), atunci cînd declară : „între părerile filosofiei eu mai bucuros îmbrățuș pe cele care sînt mai trainice, adică *mai omenești* și *ale noastre*" [2]. Sau cînd consideră că „de plîns sînt oamenii care vor avea de trăit și ascultat un om care întrece și nu se mulțumește cu măsura unui om" [3].

Dar, prin aceste formulări, în opera lui Montaigne își dau întîlnire toate filoanele de înțelepciune din antichitate (chiar cele care se situau *illo tempore* în raporturi de adversitate) cu sentimentul modern al valorii experienței personale. Dealtfel, Montaigne apare — și pe alte planuri — un *om al întîlnirilor*. El este și prins în angrenajul epocii (îndeplinind chiar funcții oficiale : magistrat, primar) și situat, printr-o deliberată detașare, deasupra ei. Destinul îl așază la răspîntii de drumuri : între tendințele autarhice feudale și încercările de întărire a centralismului monarhic, între interesele provinciei și cele ale curții, între catolicismul oficial și influenții vecini protestanți, între înflorirea umanismului literar-artistic și începuturile științei moderne, între tumultul războaielor religioase și liniștea patriarhală din biblioteca în care s-a retras pentru a medita asupra condiției umane și a scrie *Eseurile*. Nu este nimic surprinzător să constați că și cartea sa este o *carte a întîlnirilor*. Ea nu absolutizează nici un drum al cunoașterii, nici o direcție a căutării de înțelepciune, nici o modalitate spirituală de raportare la lume. Ea refuză rețe-

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, el. cit., p. 640).
[2] Montaigne, *Op. cit.*, p. 683.
[3] Montaigne, *Op. cit.*, p. 685.

tele și soluțiile prefabricate, obligînd cuvintele să surprindă nuanțele infinitezimale ale condiției umane și să ne transmită mesajul unei viziuni filosofice.

Spiritul său tolerant și neexclusivist nu neagă decît intoleranța și exclusivismul dogmatismului. Variațiile de tonalitate și accent ale *Eseurilor* — compuse de-a lungul multor ani, cu firească inflexiune la obiectul meditației și la dispozițiile sufletești ale autorului lor — exprimă evoluția lină și aprofundarea unei viziuni filosofice în care putem surprinde, ca notă dominantă, *umanismul antropocentric*. Omul — pare a spune Montaigne, dînd glas titanismului Renașterii — își este propriul plăsmuitor și sculptor. „Desigur — continuă, cu acută luciditate, cugetătorul francez — omul este o înfiripare uimitor de vană, felurită și undoitoare" [1]. Dar rațiunea fiecărui om — cu toate limitele ei — constituie unica măsură a binelui și a răului, singura călăuză a cunoașterii adevărate și a făptuirii drepte.

Enciclopediștii secolului al XVIII-lea au sesizat că o asemenea viziune filosofică *antropocentrică* înseamnă și respingerea *teocentrismului*, care reprezintă „ax"-ul tuturor religiilor. Holbach se referă explicit la autorul *Eseurilor*, amintind că „omul, cum spune Montaigne, nu poate să fie decît ceea ce este, nici să-și imagineze lucrurile altfel decît după posibilitățile sale". Dintr-o asemenea perspectivă, „însușirile pe care oamenii le numesc la ei *perfecțiuni* au fost modele în mic ale perfecțiunii divine. Astfel, cu toate eforturile lor, teologii au fost și vor fi întotdeauna *antropomorfiști*; ei nu vor putea să nu facă din om unicul model al divinității lor" [2]. În pofida ambiguităților sau precauțiilor subtile — impuse de vremuri neprielnice ideilor tranșante și de propria securitate — *Apologia lui Raimond Sebond* ironizează și descalifică pretenția teologilor de a vorbi despre Dumnezeu, argumentînd că toate ideile omului — inclusiv aceea de „Dumnezeu" sînt *umane*, prea umane pentru a legitima asemenea orgolii

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 1 (în vol. I, ed. cit., p. 7).

[2] Holbach, *Sistemul naturii*, Editura științifică, București, 1957, p. 344.

deșarte. „Dumnezeu este îmbrăcat în haină de om" [1], scrie, în plină epocă de fanatism religios, Montaigne.

Ar fi, desigur, o exagerare să dăm o semnificație ateistă acestei formulări ; ea nu afirmă că omul l-a creat pe Dumnezeu. Montaigne nu spune (așa cum o va face, două secole mai tîrziu, Holbach) că Dumnezeu nu există, dar el spune (și aceasta este foarte mult pentru epoca sa) că nu poate fi imaginat sau conceput decît după o măsură *umană*, variabilă în funcție de tradiții și obiceiuri culturale. De aceea, „minunile sînt — după Montaigne — pe măsura neștiinței în care noi stăm față de fire", iar pretenția de a vorbi în numele unei ființe supra-umane constituie o „grosolană măsluire a religiilor, care au îmbătat atîtea mari națiuni și atîți oameni cu greutate" [2]. Utilizînd un limbaj metaforic, Montaigne scrie că, tot așa cum „a face mînerul mai mare decît prinsoarea mîinii, răzbaterea peste întinsul brațului și a spera că poți păși mai mult decît ți-e pasul, cu neputință și nefiresc este", trebuie acceptat că „nici omul nu s-ar putea ridica mai presus de ins și de omenire, căci nu poate vedea decît cu ochii lui și prinde cu ale sale prinsori" [3]. Și chiar dacă, în continuarea aceluiași pasaj, el acceptă credința naivă și cucernică într-o putere divină incomprehensibilă, rămîne consecvent în contestarea îndreptățirii teologilor de a-și revendica o presupusă cunoaștere a lui Dumnezeu și de a se încrede atît de mult în părerile lor (umane, deci îndoielnice !) pentru ca să promoveze fanatismul religios și, chiar, să ardă oameni.

Este extrem de semnificativ faptul că, în plină perioadă de fanatism exacerbat și de sîngeroase războaie între partizanii unor credințe religioase diferite, Montaigne pledează, cu înțelepciune pacifistă, pentru toleranță. El cutează să afirme că religiile sînt invenții ale oamenilor, tributare opiniilor lor fragile și tendințelor antropomorfizante. Variabile în funcție de trecutul unui popor, de obiceiurile unei colectivități și de conformația unei civilizații, ele nu sînt unele mai adevărate decît altele. De aceea,

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 103).
[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 23 (în vol. I, ed. cit., p. 103).
[3] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 179).

supunînd examenului critic pretențiile iluzorii și orgolioase ale oamenilor de a cunoaște intențiile și a acționa în numele exigențelor unei ființe supra-naturale, Montaigne contrapune dogmatismului teologic „măsura umană" inerentă îndoielii cutezante. Nu este însă vorba despre îndoiala filosofilor pyrrhonici : „Cînd ei spun «mă îndoiesc» îi prinzi numaidecît de grumaz și-i aduci a mărturisi că știu cel puțin atîta ; că se îndoiesc... Această născocire — după Montaigne — mai întemeiat este încăputâ cu întrebarea «ce știu eu ?»" [1]. Iar scepticismul aparent în respingerea oricărei instanțe absolute, supranaturale de certitudine, este depășit în momentul cînd îndoiala îl situează pe om în starea de spirit propice pentru a substitui himerelor sale — care îl înspăimîntă și dezorientează — încrederea în „maica noastră natura", care îl poate proteja și orienta.

Montaigne exprimă, fără echivoc, o idee fundamentală a umanismului Renașterii, evocînd, în locul Dumnezeului medieval omnipotent, *natura*, a cărei imagine poate fi cercetată citind în ea ca într-o carte. Dacă o avem mereu drept călăuză, „maica noastră natura" *(notre mère nature)* în întreaga ei maiestate ne ajută „să descoperim că noi nu sîntem decît un punct imperceptibil în marea natură", „să prețuim lucrurile după justa lor valoare" [2] și, astfel, să înțelegem cum se cuvine locul pe care-l ocupă omul în ansamblul universului. Lui Montaigne îi revine meritul de a fi eliberat gîndirea umană de concepția asupra ierarhizării sacrosancte a universului, conform căreia omul ar fi situat undeva, la mijloc, între animalele „de jos" și îngerii „de sus", pe o imaginară scară care ar urca de la natura neînsuflețită spre Dumnezeu. Preluată — din sistemul aristotelic — de creștinism și neoplatonism, susținută de scolastica tomistă și de *Teologia naturală* a lui Sebond, această concepție a rămas, de-a lungul secolelor, expresia sintetică a conștiinței de sine religioase

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 98).

[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 150). Harold Höffding consideră, îndreptățit, că Montaigne „respinge în mod absolut scepticismul său ajungînd la ideea de natură" *(Histoire de la philosophie moderne*, Libr. Félix Alcan, Paris, 1934, vol. I, p. 34).

și era principalul obstacol spiritual în calea emancipării științelor moderne. Este drept că Nicolas Cusanus sau Pico de la Mirandola zdruncinaseră rigiditatea „ordinei" stabilite de teologi, argumentînd că omul are o situație aparte, distingîndu-se prin posibilitatea de a se schimba, putînd parcurge o întreagă gamă de la înjosirea animalică la atingerea angelicului, dar concepția de ansamblu a universului ierarhizat nu era pusă sub semn de întrebare. Montaigne „scrie prima carte a conștiinței de sine laice" [1], în care contestă chiar principiul de bază al unei asemenea concepții. El respinge net părerile „prea peste înalt" și moravurile subpămîntești". El nu acceptă că omul ar fi situat mai presus de natură și mai prejos de alte întrupări imaginare. „Nu sîntem nici peste, nici mai prejos de toate cîte sînt; tot ce este sub bolta cerească — spune autorul *Eseurilor* — urmează o aceeași soartă și lege. Se află unele deosebiri între împărțiri și trepte, dar toate stau sub desfășurarea aceleiași naturi. Trebuie îngrădit omul și așezat între hotarele acestei întocmiri" [2]. Astfel, ni se oferă un prim breviar al umanismului modern, care ia ca punct de plecare nu principii speculative prestabilite dogmatic, ci omul concret, în dublul său raport cu „maica sa natura" și cu propria experiență de viață.

Principala piedică pentru ca omul să-și dobîndească o lucidă conștiință de sine este, după Montaigne, orgoliul său nemăsurat care-l face să nu-și scruteze lucid limitele „măsurii" lui umane și să se considere, cu înfumurare, autoștiutor. „Prăpădul omului este părerea că știe" [3]. Iar „înfumurarea este boala noastră firească și din născare. Cea mai plăpîndă și năpăstuită din toate făpturile — omul — este, cu toate acestea, cea mai trufașă" [4]. Rostul filosofiei este de a-l tămădui pe om de această boală. De a-l

[1] Erich Auerbach, *Mimesis*, ed. cit., p. 336.

[2] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 28-29). La această primă redactare, în 1588 mai este inserată o referire la versurile lui Lucrețiu: „Fiecare lucru își are alcătuirea proprie și toate își păstrează deosebirile pe care natura le-a pus în ele".

[3] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 57).

[4] Montaigne, *Op. cit.*, p. 21.

obișnui ca în loc să se creadă autoștiutor, să-și pună, mai curînd, înțeleapta întrebare : *que sais-je ?* De a-i ridiculiza orgoliul atunci cînd se crede în posesia unui himeric har dumnezeiesc și a-i aminti mereu via învățătură a lui Democrit și Epicur : „sufletul se naște una cu trupul în care sălășuiește, se vede sporindu-i-se puterile deodată cu cele trupești și se năruie în moarte odată cu ele". Filosofia trebuie să renunțe la iluziile fals consolante. La amăgiri. Or — scrie Montaigne — „cine va privi omul fără să se amăgească nu va vedea nici o însușire care să nu aibă alt iz decît al morții și al pămîntului" [1]. Rostul filosofării este de a nutri iscodirea noastră către acest adevăr primordial, de a instaura o inconfortabilă — dar, cu atît mai necesară — terapeutică împotriva iluziilor care ne-ar împiedica „să ne conformăm naturii". Rostul filosofării este de a ne ajuta *să înțelegem* că omul este o ființă cu atît mai slabă și neputincioasă cu cît desconsideră natura și devine mai puternică cînd ia cunoștință lucid de propria-i natură, asumîndu-și-o cu înțelepciune. Întors la orînduirile firii, omul nu-și va mai face iluzii cu privire la nemurirea sufletului, nici nu va mai refuza ascetic plăcerile naturale, ci va spune, precum liber-cugetătorul francez : „eu primesc cu inimă bună și mulțumitor ceea ce firea făcut-a pentru mine" [2]. Și, din faptul că o pală de vînt vrăjmașă, croncănitul unui stol de corbi, călcătura greșită a unui cal, un vis, un glas, un semn, niște neguri ale dimineții „sînt de-ajuns pentru a-l dobori și a-l băga în pămînt" [2], va extrage înțeleapta concluzie : o viață care nu poate fi trăită *oricît*, nu trebuie trăită *oricum*.

„Cu mare dreptate — spune Montaigne, în prelungirea unor filoane din gîndirea epicureică — filosofii se întorc la orînduirile firii... A se deda firii cît mai de-a dreptul înseamnă a se deda cu mai multă înțelepciune" și a înțelege că „nu-i nimic mai frumos și pe lege decît a făuri bine omul și cum se cuvine, ...iar între bolile noastre cea mai sălbatică este să disprețuiești ființa

[1] Montaigne, *Op. cit.*, p. 126.
[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 683).

noastră"[1]. Consecvent acestui *distinguo* programatic, Montaigne nu disprețuiește ființa noastră atunci cînd îi înfățișează slăbiciunile și limitele. Dimpotrivă. Intenția sa constantă este de a înlătura prejudecățile și orgoliile, acceptarea unei presupuse „științe" gata făcute, datorată locului privilegiat pe care i-l conferă omului ierarhia universului stabilită dogmatic de scolastica teologală. Privit în perspectiva istorică a implicațiilor sale, tocmai un asemenea demers a reabilitat rolul experienței în cunoaștere și a dinamitat obstacolele spirituale care „blocau" emanciparea modernă a științelor. Montaigne contestă doar ceea ce noi numim astăzi „mitul raționalității integrale". El se străduie să reducă ordinea rațională „la proporțiile ei adevărate", la „măsura ei umană", dar elogiază gîndirea omului atunci cînd o erijează la rangul de instanță de legitimitate „conformă cu natura" și o pune să-și scruteze critic limitele. De aceea, a supune îndoielii valoarea propriilor instrumente de cunoaștere, „ba chiar a mărturisi neștiința — cum o face frecvent autorul *Eseurilor* — este una din cele mai frumoase și temeinice dovezi de judecată"[2].

În acest context problematic interpretată, pledoaria lui Montaigne pentru o înțelegere lucidă a slăbiciunii și limitelor condiției umane își dobîndește adevărata ei semnificație demitizantă și iconoclastă. Dacă noi cunoaștem, valorizăm și acționăm numai în raport cu propria măsură *umană*, atunci — spune Montaigne — trăim în orizontul relativității și incertitudinii. Vrem să cuprindem absolutul, definitivul, statornicul, dar constatăm că, „la urmă urmei, nu este nici o statornicie a trăirii, nici în ființa noastră, nici în a lucrurilor. Și noi, și judecata noastră, și toate treburile muritoare merg curgînd și rostogolindu-se mereu, în așa fel, încît nu se poate întemeia nimic de la unele la altele, și judecătorul și judecatul fiind în neîncetată strămutare și mișcare"[3]. Astfel, rațiunea are pretenția vană de a căuta un adevăr statornic, cînd lucrurile toate sînt supuse a trece perpetuu dintr-o schimbare în

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., pp. 640, 680).
[2] Montaigne, *Eseuri*, II, 10 (în vol. I, ed. cit., p. 395).
[3] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 176-177).

alta și cînd omul însuși le dă semnificații care poartă pecetea firii sale schimbătoare și contradictorii. Cum pot fi eu, ca om, garant al adevărului, se întreabă Montaigne, dacă în mine se află toate potrivniciile, într-un fel sau altul : sînt sfios și încumetat, iscoditor și hedonist, vorbăreț și tăcut, sîrguitor și lăsător, dibaci și nepriceput, arțăgos și blajin, mincinos și de bunăcredință, învățat și neștiutor. Pentru a evita contradicțiile ce se proiectează asupra fiecăreia din opiniile profesate, în virtutea faptului că „sîntem dubli în noi înșine", s-ar părea că simțurile ne pot veni în ajutor. Dar, continuă Montaigne — parcă anticipînd straniul personaj al lui J. L. Borges, din *Ruinurile circulare* — dacă ne-am adresa lor „n-avem cum să știm că starea noastră de veghe nu e o stare de vis" [1]. Pentru a acorda încredere simțurilor ne-ar trebui un instrument de control, care — la rîndul lui — ar solicita un altul, într-un proces ce ar tinde spre infinit. Rațiunea noastră, clădită pe iluziile simțurilor, nu are valoare mai mare decît ele și nu conduce la rezultate certe. Mai mult decît atît. Inconvenientul rațiunii este de a căuta legi generale, în timp ce bogăția și diversitatea lumii nu permit nici unei legi să epuizeze varietatea cazurilor. Implicîndu-se dincolo de firești-le prerogative, în loc de a se conforma naturii, ea riscă să denatureze chipul lucrurilor „după vanitatea și inconsistența sa". Ea pretinde că ar ajunge în posesia unui adevăr unic, atunci cînd emite păreri ce „din îndătinare se nasc, fiecare purtînd în sine cinstirea părerilor și obiceiurilor încuviințate în jurul său" [2]. Or, „ce adevăr poate fi acela care dincolo de acești munți este minciună ?" [3], se întreabă Montaigne, prefigurînd celebra butadă pascaliană : „adevăr dincoace de Pirinei, eroare dincolo" [4].

Și totuși, între Montaigne și Pascal rămîn deosebiri esențiale. Punîndu-și întrebarea *„ce știu eu ?"* și spunînd că *distinguo* este cheia de boltă a logicii sale, Montaigne ajunge a se îndoi de în-

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit. p. 171).
[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 23 (în vol. I, ed. cit., p. 107).
[3] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit. p. 154).
[4] Pascal, *Scrieri alese*, Editura științifică, București, 1967, p. 33.

doiala însăși și a propovădui o serenitate înțeleaptă, pe cînd scepticismul lui Pascal acceptă cel puțin o certitudine (îndoiala !), din care vor rezulta și altele. Montaigne insistă asupra slăbiciunilor omenești cu o viză polemică, îndreptată împotriva prostiei orgolioase („nu cred că e în noi atîta răutate cîtă prostie") și exagerîndu-le deliberat („pentru a îndrepta un lemn îndoit, îl îndoi de-a-ndoaselea"[1], scrie el), pe cînd Pascal întrevede în aceste slăbiciuni o crudă realitate, generatoare de durere și caritate. „Montaigne îl găsește pe om mic ; Pascal îl găsește pe om mic și jalnic"[2]. De aceea, dacă pentru Pascal scepticismul va fi asumat, pînă la capăt, cu accente dramatice și va fi depășit doar prin credință, pentru Montaigne scepticismul este minat chiar în momentul formulării sale, prin încrederea — pe cît de naivă, pe atît de semnificativă — în capacitatea omului de a-și contracara micimea și slăbiciunea atunci cînd nu pierde legăturile cu natura și poate înțelege „în sine-le lucrurilor".

Dar, să-l ascultăm pe Montaigne și vom constata că filipica lui nu a fost la adresa neputinței rațiunii, ci a trufiei ei ; nu a vizat știința ca ansamblu de cunoștințe socialmente verificabile și cumulabile, ci doar în sensul de „doxa", de „părere" impusă și transmisă prin obiceiuri și tradiții. Dacă ezită între viziunea ptolomeică și cea copernicană este doar pentru că nu are încă — la nivelul cunoștințelor sale — temeiuri convingătoare să decidă „care dintre aceste două *păreri* este cea mai bună", și nu este sigur nici dacă o a treia părere, peste o mie de ani, nu le va răsturna pe amîndouă[3]. Dar pentru Montaigne, restabilirea „punților" originare cu natura ne-ar permite să depășim unilateralitatea viziunilor personale și să dobîndim o stare de spirit grație căreia tîlcul lucrurilor „ar avea căderea să răzbească în noi". Atunci, deși „felurimea părerilor căpătate despre acele lucruri

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 10 (în vol. II, ed. cit., p. 573).

[2] Émile Faguet, *Studii literare*, Editura Univers, București, 1975, p. 87.

[3] Merită reținut faptul că în *Apologia lui Raimond Sebond* (II, 12), Montaigne se referă explicit (în anul 1580) la teoria heliocentrică a lui Copernic.

arată limpede că ele nu pătrund în noi decît prin îngăduirea fiecăruia", înțelegerea faptelor și evenimentelor „una și aceeași ar fi la toți, căci oamenii de un soi sînt toți, și, cu multul sau puținul, sînt înzestrați cu aceleași scule și unelte de pricepere și judecată" [1]. Pentru a ajunge într-o asemenea situație ni se sugerează să luăm ca măsură *umană* nu „himerele" noastre, construcțiile artificiale variabile — după indivizi, conjuncturi, stări sufletești, obiceiuri, civilizații — ci acele disponibilități prin care fiecare individ se poate raporta la natură, care „este — în viziunea cugetătorului francez — oglinda unde trebuie să privim ca să ne vedem cum se cuvine" [2]. Chiar dacă ea nu ne va prilejui întotdeauna descoperirea adevărului, ne va ajuta să ne cunoaștem mai bine pe noi înșine. Îndemnul de „a citi în cartea naturii" capătă, astfel, un timbru aparte, trimițîndu-ne din nou la socraticul „cunoaște-te pe tine însuți", în care autorul *Eseurilor* întrevede punctul de plecare al moralei și temelia oricărei înțelepciuni.

Prin *reflecțiile* sale *asupra moralei* Montaigne pare a fi deschis o pagină nouă în filosofia modernă. El pornește de la constatarea, pe cît de simplă pe atît de profundă, că nu există o morală absolută. Valorile morale nu pot fi plasate nici în natura neînsufletită, *dincoace* de om, nici într-o misterioasă lume supranaturală a unor „esențe" ideale, *dincolo* de om. „Binele și răul nostru nu atîrnă decît de noi" [3], scrie Montaigne, anticipînd cu trei secole, printr-o intuiție genială, ideea care va fi argumentată riguros odată cu constituirea axiologiei ca domeniu relativ autonom al reflexivității filosofice: *omul este o ființă valorizatoare.* În funcție de obiceiurile încuviințate în mediul său cultural, de datinile și legile caracteristice vremii și colectivității din care face parte, fiecare om atribuie lucrurilor, evenimentelor sau comportamentelor însușirea de a fi bune sau rele. De aici decurge, concomitent, precaritatea și consistența moralei. *Precaritate,* deoarece datinile și legile morale au doar fragilul suport uman, dăinuind în

[1] Montaigne, *Eseuri,* I, 14. (în vol. I, ed. cit., p. 44).
[2] Montaigne, *Eseuri,* I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 150).
[3] Montaigne, *Eseuri,* I, 50 (în vol. I, ed. cit., p. 296).

virtutea încrederii ce li se acordă („este chezășia nespusă a întemeierii lor ; nu au alta") și fiind inapte să întrunească sufragiul unanim („nu-i treabă în care lumea să se osebească mai mult decît în datini și legi")[1]. *Consistență*, deoarece oricît de unduitoare, contradictorie și diversă ar fi, firea omului ne dezvăluie originara înrădăcinare *naturală* a condiției umane, astfel, încît — acolo unde obiceiurile despart — natura unește și oferă criterii pentru a aprecia moral favorabil tot ce este în conformitate cu ea.

Montaigne — moralistul poate fi înțeles doar dacă se iau în considerație ambele aspecte înainte menționate, așa cum apar implicate și corelate în contextul nuanțatelor analize ale unor situații concrete. El nu are pretenții doctrinare. Nu se consideră un judecător infailibil și nu vrea să substituie vechilor dogme morale — teologice sau metafizice — altele noi. Nu este „relativist al moralei" (așa cum îl tratează Starcke) pentru că întrevede în natură o posibilă fundare a *consistenței* criteriilor de apreciere morală și nici un „naturalist al moralei" (așa cum îl consideră Nietzsche) deoarece acceptă *precaritatea* principiilor și normelor etice, care nu au decît fragilul, incertul temei uman, variabil după datini și obiceiuri. Montaigne pare a se situa, undeva, înainte de constituirea acelor doctrine rivale care vor popula filosofia, angajînd conștiința modernă fie spre „calea fără acces" a reducerii glasului culturii la mutismul naturii, fie spre oarba desfășurare a relativului, într-o „călătorie fără cale". El se situează, în același timp, acolo unde conștiința filosofică modernă mai păstrează contactul cu viziunea cugetătorilor din antichitate, pentru care „nu există mișcare fără direcție și nu poate exista dialectică fără *orientare*", considerînd că natura este în orientare spre bine (adică : spre împlinire întru ființă). „Tocmai fiindcă sfîrșea prin a fi o dialectică a binelui și răului, cea antică își trăda de la început orientarea ; căci binele și răul sînt semne, orientări, iar conștiința greacă voia astfel să arate că totul este în orientare" sau, altfel spus, că „lumea atîrnă mai mult de par-

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 și II, 12 (în vol. II, ed. cit., pp. 638 ; 155).

tea binelui, ea nu poate fi iremediabil rea"[1]. Citindu-l pe Montaigne și decodificînd mesajul eticii sale cu sprijinul percutantei remarci a lui Constantin Noica, vom putea — cred — surprinde ce anume îl determină pe autorul *Eseurilor* să considere că în opțiunile morale natura este „o dulce călăuză..., veghetoare și dreaptă". Montaigne încearcă să dea variabilelor și îndoielnicelor distincții omenești între bine și rău sau între virtute și viciu *o întemeiere*. Deși asemenea distincții poartă pecetea limitelor condiției umane, ele pot fi efectuate — dacă prin rațiune izbutești „să te dedai firii"[2] — sub semnul „maicii noastre natura", care ne veghează pentru a nu ne rătăci și ne învăluie pentru a ne orienta.

Cînd Montaigne, citindu-l pe Cicero *(„omnia quae secundum naturam sunt, aestimatione digna sunt")*, susține că tot ce e conform naturii este demn de a fi prețuit și că — deci — rațiunea poate orienta moralitatea „oricărui om nedenaturat", el apelează la un mod de problematizare caracteristic antichității greco-romane spre a dezbate o problematică modernă și a pleda pentru valorile umanismului renascentist. Dacă virtuțile morale exprimă „conformități" iar viciile „diformități" ale raportului „om-natură", atunci — va spune Montaigne — este rațional ca virtutea să nu fie dobîndită prin ascetism și autoflagelare, prin abandonarea bucuriilor elementare ale vieții. De aceea, deși urmează pînă la un punct exigența stoică de a face abstracție de ceea ce nu depinde de noi și de a ne dobîndi libertatea spirituală detașîndu-ne de dorințe ce depășesc puterile noastre limitate și ne îndreaptă spre bunuri înșelătoare, autorul *Eseurilor* se delimitează de cei ce contrapuneau virtutea morală iubirii de plăceri și bunuri naturale. Dacă virtutea presupune ca trupul să nu umble după poftele lui în dauna trebuințelor spirituale, de ce n-am presupune că este „conform naturii" și ca sufletul să nu desconsidere plăcerile trupului? „Ei — scrie Montaigne, referindu-se la adepții stoicis-

---

[1] Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, Editura științifică și enciclopedică, București 1981, p. 107.

[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 684).

mului — nu-mi vor scoate din cap că nu este o foarte bună căsătorie plăcerea cu trebuința" [1].

Invocîndu-i pe Socrate (pentru care „cumpătarea este un îndreptar, dar nu se împotrivește desfătării") și pe Epicur (pentru care virtutea nu poate fi „conformă naturii" dacă nu e „plăcută, surîzătoare"), Montaigne își scrutează propria experiență (atent la modul cum „durerea și desfătarea se cumpănesc pe tăișul minții), polemizează cu scolastica medievală și contrapune preceptului *„memento mori"* renascentistul *„memento letari"*. „Așadar — ni se confesează cu o cuceritoare sinceritate cugetătorul francez — eu iubesc viața... Nu apuc a cîrti despre nevoia să mănînc și să beau și mi-ar părea că greșesc... într-un fel de neiertat să doresc a o avea încă pe atît de mult". [2] O filosofie care ar apela la scheme speculative și i-ar îndemna pe oameni să dezavueze plăcerile corpului în numele unor dogme — teologice sau metafizice — este considerată de Montaigne la fel de dăunătoare ca și aceea care ar propovădui un hedonism înapt să înțeleagă că tendința naturală cea mai caracteristică pentru condiția umană își găsește expresia în satisfacțiile spirituale generate de virtute, de viața trăită în orizontul valorilor. Ceea ce sugerează departe-văzătorul Montaigne este echilibrul, stăpînirea pornirilor ne-firești sau de-naturate, ordonarea și ierarhizarea cu „simț al măsurii" a valorilor care pot da un sens efemerei vieți omenești. Dintr-o asemenea perspectivă privită, „filosofia nu stă împotriva desfătărilor firești, numai cu măsură împreunate... ; stăruința sa împotrivă este față de cele nefirești și corcite ; ea spune că poftele trupești nu au a fi mărite de ale minții și ne dă de știre cu iscusință" [3].

De aceea, *Eseurile* pledează pentru modelarea condiției umane sub semnul triadei „adevăr — bine — frumos." Pentru farmecul orelor de lectură, al solilocviului și dialogului. Pentru o viață trăită cu ferestrele larg deschise spre lume, dar aptă să scruteze și să fructifice disponibilitățile fiecărui om de a fi mai bun, de

[1] *Ibidem*, p. 684.
[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 682).
[3] Montaigne, *Eseuri*, III, 5 (în vol. II, ed. cit., p. 459).

și călăuzi cu neîmpătimită înțelepciune urcușul fără zăbavă „către o stare fericită care este pe potriva făpturii noastre“ [1]. Pentru înalta prețuire a prieteniei (în memorabilele pagini dedicate lui Etienne de la Boétie) și a dragostei (numită „sete a îmbucurării de ființa dorită“). Pentru lărgirea evantaiului experiențelor personale grație călătoriei (considerată „o îndeletnicire prilicioasă“, o manifestare a „libertății individului“ și o școală aptă „să dea chip vieții“, înfățișîndu-i diversitatea obiceiurilor și valorilor spre „a o face să guste neîncetata felurime a chipurilor firii noastre“ [2]. Pentru o viață în care căutătorul de înțelepciune se străduiește „să se bucure în mod loial de felul său de a fi“ *(à jouir loyalement de son être)*, urmînd parcă îndemnul lui Terențiu, astfel încît nimic din ceea ce este omenesc nu-i e străin.

Dar, oare, tot ce înfăptuiesc sau doresc să înfăptuiască oamenii poate dobîndi atributul adevărat al omenescului ? Tot ce există în universul polimorf al manifestărilor umane este vrednic de cinste și trebuie să fie ? Sau, altfel spus — în termeni pe care Montaigne îi consideră sinonimi — totul este „moral“, „rațional“ și „conform naturii“ ? Nu. Răspunsul lui Montaigne — care refuză *canoane*, dar propune *criterii* morale — este calm, senin, străbătut de o înțeleaptă înțelegere a diversității manifestărilor umane, a melanjului cu fine gradații oferit de „spectacolul“ binelui și răului, de posibilele erori și ispite, dar categoric negativ. Cititorii vor avea surpriza să întîlnească, în *Eseuri*, un Montaigne care contrapunctează pledoaria sa pentru toleranță cu o atitudine intolerantă față de două ipostaze ale fanatismului. În primul rînd, el își îndreaptă filipica împotriva patimilor oarbe ale fanatismului religios, pe care le consideră generatoare de vicii(deoarece, punîndu-le sub obroc, „le hrănește și le ațîță“), de violență și de

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 63).
[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 9 (în vol. II, ed. cit., p. 540).
Din acest punct de vedere, confesiunile cuprinse în *Jurnalul de călătorie în Italia, prin Elveția și Germania*, sînt extrem de semnificative ; el poate fi considerat ca un capitol al *Eseurilor*, „anticameră sau anexă a remarcabilului edificiu constituit de acestea“ (Anca Christodorescu-Fuerea ; prefață la *Michel de Montaigne, Jurnal de călătorie*, Editura Sport-Turism, București 1980, p. 6).

fantasme, profund imorale. „Aevea — scrie Montaigne — văd că ne închinăm bucuros numai la icoanele care măgulesc patimile noastre. Nu se află dușmănie mai desăvîrșită decît cea creștinească. Uimitor se arată zorul nostru cînd sprijină pornirea noastră către ură, cruzime..." [1]. Comparîndu-i pe canibali cu acei compatrioți ai săi care s-au lăsat antrenați — cu ură și cruzime — în războaiele religioase, Montaigne ridică glasul, spunînd: „bine judecăm greșelile lor în vreme ce sîntem atît de orbi față de ale noastre...; mă gîndesc că e mai multă barbarie să mănînci un om viu decît să-l mănînci mort" [2]. El este (împreună cu Clément Marot) printre puținii cărturari ai secolului care denunță imoralitatea torturii, a proceselor intentate „delictului de gîndire", a „vînătorii de vrăjitoare, a războaielor fratricide purtate" în numele Domnului". Același glas care reproșează fanatismului religios faptul că îl prinde pe om într-un vînt al patimilor, făcîndu-l să piardă încrederea în rațiune și contactul cu natura datorită himericei aspirații spre o morală *supra*-umană, se ridică însă — la fel de vehement — și împotriva fanatismului politic, care-l coboară spre tot atît de amăgitoare patimi ale rangurilor, funcțiilor și bunurilor exterioare și efemere, situate la un nivel *infra*-moral. Constatînd, după amare experiențe, că „de obicei, în locurile de frunte stau oameni mai puțin pricepuți, iar ursita măririlor nu prea încape cu învrednicirea minții" [3], Montaigne atrage atenția asupra riscului moral al unei vieți deturnate de la rostul firesc înspre agitații sterile și pasiuni factice, fără busolă morală, fără rînduială și liniște, călăuzirea ei către împlinire omenească. Și sugerează că — deoarece prin orice fanatism „ieșim din noi pentru că nu știm cum să ne aflăm în noi" [4] — există o cale la îndemîna oricui dorește să evite riscurile morale și să caute înțelepciunea înțelepciunilor, exprimată în formula: nu te îndrepta spre fantasme exterioare, ci spre tine însuți! „Cel mai scurt drum pentru a căpăta fală — scrie Montaigne — ar fi să facem pentru cuget

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 12 (în vol. II, ed. cit., p. 13).
[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 31 (în vol. I, ed. cit., p. 216).
[3] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 147).
[4] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 686).

ceea ce facem pentru fală"[1]. Să lucrăm asupra noastră înșine pentru a ne debarasa de supunerea servilă față de patimi și prejudecăți ruinătoare, făurindu-ne armonios rînduiala vieții, întru propria desăvîrșire și spre binele semenilor. „Să chibzuim moravurile noastre este treaba noastră", scrie Montaigne, adăugînd celebrul aforism : „Măreața și falnica mai presus făurire a noastră este de a trăi cum se cade. Toate celelalte treburi, a domni, a agonisi, a clădi sînt cel mult mărunte adaosuri și căpătuiri"[2].

Unii comentatori s-au grăbit să interpreteze textele înainte menționate ca o presupusă pledoarie pentru o retragere individualistă în dimensiunile vieții interioare, pentru o apatică nepăsare față de problemele și idealurile colective. Eronată și nedreaptă interpretare ! Montaigne scria că „înțeleptul nu trebuie să dea drum patimilor" dacă acestea îl fac „să se abată de la drumul cel drept", dar considera că este îngăduit pasiunilor și idealurilor" „să-i grăbească sau să-i încetineze umbletul", ferindu-l de „neclintire și nepăsare". Cînd mărturisea că rîvnește la „nobila libertate" de a fi cîteva ore pe zi „singur și netrebuincios". Montaigne dorea solitudinea pentru a medita asupra condiției umane și ironiza — poate pentru prima oară în filosofia modernă — ceea ce D. D. Roșca avea să numească mai tîrziu „mitul utilului", adică acea mentalitate utilitaristă ce se va dovedi, cu timpul, ruinătoare pentru cultura spirituală și progresul uman. „Nu este oare greșală a socoti unele fapte mai puțin vrednice pentru că sînt netrebuincioase ?"[3], se întreba — încă în secolul al XVI-lea — Montaigne. Întrebarea sa retorică cuprinde, în fond, o afirmație : „să chibzuim asupra moravurilor și să învățăm „a trăi cum se cade" este mult mai folositor decît să ne îndreptăm atenția spre acumularea de lucruri și ranguri care satisfac orgolii vane. Cultivarea spiritului și rînduirea „legii morale din noi" sînt incomparabil mai folositoare semenilor și ar trebui să stîrnească infinit mai mult dorința noastră de cunoaștere decît banalele probleme ale unei existențe rutiniere, extravertite, lipsite de au-

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 2 (în vol. II, ed. cit., p. 377).
[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 678).
[3] *Ibidem*, p. 684.

tenticitate umană. Dar el recomandă o morală a „deschiderii" spre lume și a *stăpînirii de sine*, în măsură să ofere fiecărui om posibilitatea de a depăși conflictele interioare și a-și structura armonios personalitatea, pentru ca astfel să spună : „mă dau altuia fără să mă părăsesc pe mine" [1]. Montaigne consideră — și aici apare, într-adevăr, o limită, istoricește condiționată, a cugetării sale — că relele sociale ar putea fi ameliorate plecînd de la autoperfecționarea morală a individului, dar tot el susține — și, prin aceasta, depășește limitele unui umanism egocentric — că „cine nu trăiește deloc pentru altul nu trăiește nici pentru sine" [2].

Rămîn, din acest punct de vedere, încărcate cu o profundă semnificație, cuvintele lui Montaigne din finalul *Eseurilor :* „cele mai frumoase vieți, după părerea mea, sînt cele care se pun în rostul tuturor îndeobște" [3]. Ele sugerează și finalitatea programului pedagogic schițat de Montaigne : a da curs liber întegrării omului în natură, deplasînd accentul de la instrucție spre educație, de la transmiterea de *cunoștințe* spre cultivarea *conștiinței morale*, în vederea însușirii unui stil de viață apt să fructifice plenar disponibilitățile individuale și să le pună „în rostul tuturor". S-ar părea că, întrucît omul apare — în viziunea *Eseurilor* — drept o ființă cu înrădăcinări și propensiuni naturale, educația n-ar mai fi nici necesară, nici posibilă. Educația, însă, este considerată de Montaigne *necesară*, deoarece „obișnuința" (sau, cum am spune noi astăzi, „universul valorilor culturii") constituie o „a doua natură", decisivă pentru structurarea conduitei morale, care „se învață". După cum, educația este și *posibilă*, întrucît „condiția umană" se distinge prin perfectibilitate, omul dispunînd de capacitatea de a-și desăvîrși propensiunile naturale (fără a le nesocoti sau brutaliza) și de a învăța înțelepciunea împlinirii rostului unei vieți creative, trăită „cum se cuvine", dacă, din propria experiență și din cunoașterea lumii, dobîndește „știința bunătății" [4].

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, III, 10 (în vol. II, ed. cit., p. 575).
[2] *Ibidem*, p. 574.
[3] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 686).
[4] „Orice altă știință este dăunătoare celui care nu are știința bunătății", scrie Montaigne (*Eseuri*, I, 25, în vol. I, ed. cit., p. 133).

Ceea ce preconizează Montaigne atunci cînd vorbește metaforic de o „știință a bunătății" este o educație menită „să hrănească mintea", „să orînduiască purtarea și simțirea insului", să-l învețe „să moară bine și să trăiască bine" [1] Pentru o astfel de educație, preponderent morală sau — în orice caz — cu incidențe asupra conduitei etice, pledează eseul dedicat „instrucției copiilor", atunci cînd polemizează cu cei care n-au altă țintă decît să încarce memoria cu învățătură stearpă, în loc de a se strădui să formeze cumpănita judecată, rodnica imaginație creatoare și — mai presus de toate — virtuțile morale. Pentru o educație care să-l ajute pe copil să fructifice atît experiența indirectă (prin studiu, lectură) cît și propria experiență, spre a se făuri bine *ca om* și a-și proporționa o viață demnă, înțeleaptă, în conformitate cu posibilitățile condiției sale *umane*. „Nu-i știință mai anevoioasă decît a ști bine și firește trăi această viață" [2]. O asemenea „știință a educației" este, cum se poate lesne constata, incomparabil „mai anevoioasă" în viziunea lui Montaigne decît în aceea care va fi propusă — peste două secole — de J. J. Rousseau. Autorul lui *Emile* îl va trata pe copil ca atare, conferindu-i valoare autonomă, pe cînd autorul *Eseurilor* îl consideră „un adult potențial", un „om în miniatură", fiind interesat de perspectiva actualizării disponibilităților sale naturale atunci cînd va atinge *„l'âge de raison"*. De aceea, calea de educare sugerată de Montaigne vizează multiple planuri: formarea unui spirit critic lucid (apt să înfrunte obstacolele în căutarea adevărului), călirea corpului (prin exerciții fizice), cultivarea „cunoașterii de sine" și a „stăpînirii de sine" (pentru ca rațiunea să nu-l depărteze de natură și să-l păzească de erori, prejudecăți și patimi deșarte), stimularea creativității (prin reflecții sustrase „principiului de autoritate" și îndreptate asupra unor cazuri concrete), dobîndirea unui armonios echilibru sufletesc (rezistent la furtunile lumii) și a simțului moral (care să-l facă pe „omul potențial" folositor semenilor fără a înceta să fie de sine stătător). Toate aceste planuri converg spre

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 151).
[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 680).

„meşteşugul care ne face pe noi de noi stătători. Ele toate întrucîtva la aceasta slujesc, precum toate slujesc a pricepe viaţa" şi ne călăuzesc „de-a dreptul să fim oameni" [1]. Roger Mucchielli mi se pare a fi pe deplin îndreptăţit să considere că „este cuprinsă aici una din cele mai fructuoase consecinţe ale umanismului lui Montaigne" [2].

Mesajul etico-pedagogic al lui Montaigne este vechi — de patru secole — dar nu învechit. Prin el — şi nu numai prin el — Montaigne devine contemporanul nostru, însoţindu-ne în întrebările şi căutările menite să rostuiască viaţa şi să transforme binele într-o „făptuire trăită şi firească". Poate tocmai pentru că nu dau răspunsuri, ci pun probleme, nu oferă soluţii etice, ci sugerează doar căi fertile pentru căutarea lor, nu întocmesc bilanţuri, ci deschid orizonturi, *Eseurile* şi-au dobîndit o contemporaneitate eternă. Mesajul lor de înţelepciune este concentrat într-o *ars vivendi*.

„Meşteşugul şi arta mea sînt a trăi" [3]. Dacă învăţ, nu caut decît ştiinţa cunoaşterii de mine însumi şi învăţătura să trăiesc şi să mor bine" [4]. Asemenea formulări constituie — în diverse variante — laitmotivul *Eseurilor* lui Montaigne, care înalţă un imn epicureic bucuriilor pămînteşti, subliniind ridicolul dispreţului faţă de viaţă, al depărtării „de rosturile firii". *Eseurile* par a avea structura unei compoziţii muzicale de genul „temă cu variaţiuni". Iar tema este condiţia omului de fiinţă ce-şi poate rîndui viaţa întru fericire, avînd înţelepciunea să păstreze — în scurgerea grăbită a timpului — o ţinută curajoasă, senină şi demnă. Meditînd asupra propriei experienţe, Montaigne pledează pentru o viaţă sustrasă agitaţiilor sterile şi orgoliilor vane, deschisă spre bucurii elementare şi fundamentale (oferite de contemplare, meditaţie, făptuire, răgaz, lectură, joc, amintire, speranţă, punţile sufleteşti ce le stabilesc între oameni prietenia şi dragostea, dez-

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 151).

[2] Roger Mucchielli, *Histoire de la philosophie et des sciences humaines*, 2-e *édition*, *Bordas*, Paris 1979, p. 68.

[3] Montaigne, *Eseuri*, II, 6 (în vol. I, ed. cit., p. 366).

[4] Montaigne, *Eseuri*, II, 10 (în vol. I, ed. cit., p. 395).

legarea de probleme și învingerea de obstacole), pentru a putea fi folositor celorlalți „fără a te abate o iotă din sinea ta". Ratiunea îi poate feri pe oameni de frămîntări artificiale. Pentru că, „dacă relele pătrund în noi numai prin judecata noastră... pare să fie în puterea noastră să le înlăturăm sau să le întoarcem spre bine" [1]. În această ordine de idei, Montaigne mărturisește: „eu am un glosar cu totul al meu anume: trec peste timpul prost și neînlesnit; cînd este bun, nu vreau să-l trec, îl gust, mă țin de el" [2]. Chiar dacă se îndoiește că fericirea este un țel pe care îl vom atinge vreodată, el știe că atîta timp cît îl purtăm în noi, acest țel transfinit promite împlinirea unicului *scop* și unicii *isprave* a vieții prin însăși strădania nesfîrșită de a-l atinge. Cînd meditează asupra morții, Montaigne precizează: „eu cred că moartea este capătul, nu însă *scopul* vieții; este isprăvitul, nu totuși *isprava ei*... ...Părerea mea este că traiul fericit, nu cum spunea Antistene moartea fericită, face fericirea oamenilor" [3].

Reflecțiile lui Montaigne asupra morții — departe de a fi o pledoarie pentru „a trăi permanent cu privirea fixată asupra ei" [4] — sînt străbătute tocmai de intenția de a înlătura, prin cumpănită judecată, un obstacol în calea aspirației firești spre fericire și — prin modul cum se proiectează în închipuire temerea de extramundan — o sursă de înrobire. „Cine a învățat a muri — scrie Montaigne — s-a dezvățat a robi" [5]. Dar, tocmai aici apare dificultatea. Cum poate un om „să învețe a muri" cînd curmarea iminentă a vieții, smulgerea din universul unde e integrat și implicat prin tot ce a făptuit și ar mai putea sau ar dori să înfăptuiască, reprezintă o renunțare pentru care nici o experiență nu-l poate pregăti? „Deprinderea nu ne ajută... Poți prin obicei și iscusenie să te întărești împotriva durerilor, a rușinii, a sărăciei

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, I, 14 (în vol. I, ed. cit., p. 43).

[2] Montaigne, *Eseuri*, III, 13 (în vol. II, ed. cit., p. 681).

[3] Montaigne, *Eseuri*, III, 12 și III, 2 (în vol. II, ed. cit., pp. 618 și 384).

[4] José Echeverria, *Réflexions métaphysiques sur la mort et le problème du sujet*, J. Vrin, Paris 1957, p. 136.

[5] Montaigne, *Eseuri*, I, 20 (în vol. I, ed cit., p. 79).

și a altor întîmplări ; cît despre moarte, n-o putem încerca decît o dată ; toți sîntem ucenici cînd ajungem la ea" [1]. Ne poate ajuta însă rațiunea, deturnîndu-ne atenția spre ceea ce depinde de noi. În loc de a se simți frustrat de faptul că este o ființă muritoare, un căutător de înțelepciune ar trebui să tindă doar a epuiza cîmpul posibilului, spunînd, împreună cu Montaigne : „eu vreau să se făptuiască și vreau ca îndeplinirile vieții să fie lungite pe cît se poate, în așa fel încît moartea să mă găsească sădind verzele mele, fără să-mi pese de ea și mai puțin să-mi pese de grădina mea neîncheiată" [2]. Omul înțelept își învinge teama de moarte înțelegînd că atîta timp cît el este, moartea nu există și dînd făptuirilor, actelor creatoare de valori culturale și modelatoare de noi generații, sensul unei victorii a speței umane asupra timpului. El știe că, „deoarece viața nu este mai bună fiindcă este mai lungă" [3], *nu durata* dă preț vieții, ci *excelența* ei. El tinde, fără autoamăgiri fals consolante, să fructifice faptul că, în nemărginirea timpului, i se oferă o singură ocazie de a trăi, dîndu-și seama că moartea, punînd limite vieții, îi conferă formă și responsabilitate. Prin această *ars vivendi*, așa cum o preconizează Montaigne, „învederările filosofiei deprind pe cei care se îndeletnicesc cu ea a fi senini și a se bucura, nu a se încrunta și a se întrista" [4].

Cînd Montaigne se referă la „învederările filosofiei", el n-are în vedere o doctrină metafizică expusă în cadrele rigide ale unui tratat și nici un sistem de precepte morale „științific" elaborate. Este vorba despre o filosofie trăită, deschisă spre noi experiențe și autocorecții, aptă să ofere repere valorice în multitudinea împrejurărilor și evenimentelor care jalonează o viață de om. O astfel de filosofie transpare din *Eseuri*. Chiar titlul (prin utilizarea pluralului unui substantiv nearticulat) ne sugerează că Montaigne nu aspiră să închege o construcție teoretică sistema-

---

[1] Montaigne, *Eseuri*, II, 6 (în vol. I, ed. cit., p. 358).
[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 20 (în vol. I, ed. cit., p. 81).
[3] Montaigne, *Eseuri*, III, 9 (în vol. II, ed. cit., p. 538).
[4] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 153).

tică — și, cu atît mai puțin, o doctrină definitivă — ci ne comunică simple încercări, căutări, tatonări, experiențe, meditații, urmînd curs liber asocierilor și disocierilor de idei, inspirației. Fiecare eseu pornește altfel (cu o anecdotă, o confesiune, o întîmplare din viața de toate zilele, o maximă antică, etc.) și înaintează fără plan. Microeseuri sînt urmate de eseuri voluminoase, schimbînd mereu subiectul sub incidența unei spontaneități imprevizibile. Și totuși, pe măsură ce avansează lectura, putem constata că spontaneitatea nu exclude o structurare a cărții migălos elaborată, iar *dezordinea* aparentă ascunde — cum remarca Michel Butor — o *ordine*, o subtilă compoziție, o unitate internă. Diferitele eseuri își trimit reciproc reverberațiile, comunicînd între ele parcă printr-un curent subteran. Ele păstrează o unitate profundă prin același mesaj umanist, aceeași independență de gîndire iconoclastă, același ton al conversației purtate cu o sinceritate dezarmantă, aceeași mișcare grațioasă a unei înțelepciuni senine care convinge tocmai pentru că posedă timbrul inefabil al autenticității nesimulate. Vivacitatea stilului, inventivitatea metaforică, alternarea formulărilor paradoxale cu suspendarea întrebătoare a judecății și a frazelor lungi, sinuoase cu altele scurte, sacadate (asemănătoare celor din textele lui Tacit sau Seneca și preferate cadențelor clasice rabelaisiene), dau o savoare aparte scrieturii lui Montaigne, punînd probleme extrem de dificile traducătorilor. Fără desăvîrșita lor formă artistică (pe care Tudor Vianu o echivalează conținutului ideatic, în ceea ce el are mai original) *Eseurile* lui Montaigne n-ar fi putut exercita și n-ar continua să exercite o audiență culturală cu totul ieșită din comun. Pentru că, deși mesajul acestui breviar al umanismului modern primează, stilul *Eseurilor* oferă un argument decisiv celor care, familiarizați cu istoria filosofiei, știu că doar operele validabile *și ca artă* rezistă eroziunii timpului.

Or, capodopera cugetătorului francez a trecut această probă. Mesajul ei a intrat în conștiința universală. Chiar dacă — oricît ar părea de bizar — după moartea lui Montaigne (survenită la 13 septembrie 1592), s-a putut constata că el nu a lăsat nici un

discipol. „Gîndirea sa era prea personală pentru așa ceva“ [1], remarcă — pe drept cuvînt — Harold Höffding. Supusă unor sistematizări doctrinare, timbrul ei candid și jovial inconfundabil se pierde, mesajul original apare desfigurat iar puterea ei de seducție intelectuală se năruie. O dovedește tentativa lui Pierre Charron de a turna solara înțelepciune a *Eseurilor* în tiparele „înghețate“ ale unui tratat dogmatic *(De la sagesse,* 1600). Acolo unde Montaigne recomandă „a întocmi vorba în următorul fel : «pare-mi-se»“ [2], Charron pune un «trebuie». Acolo unde Montaigne caută și întreabă, Charron pretinde că găsește și dă răspunsuri nete. Rezultatul : afirmațiile precise ale lui Charron au rămas un eveniment episodic, fără impact cultural, pe cînd mișcarea scrutătoare a gîndirii lui Montaigne a continuat să însufletească și să impulsioneze toate căutările de înțelepciune în care s-a angajat conștiința filosofică modernă. Mesajul lui Montaigne este preluat și dus mai departe nu numai de moraliștii francezi ai secolului al XVII-lea (Pascal, La Rochefoucauld, La Bruyère), ci și de Francis Bacon (care a scris eseuri concepute după modelul montaignean, preluînd și celebra metaforă a „albinei ce prelucrează materialul furnizat de natură spre a obține ceva nou“ pentru a situa creativitatea umană în afara alternativei „empirism-speculativism“), după cum el poate fi regăsit, *mutatis mutandis,* la Descartes și Bayle. Cum sublinia Dan Bădărău, „prin indiferentismul religios ce picură și mustește în fiecare pagină, în cursul unor meditații profane care înaintează parcă la întîmplare... Montaigne îl anunță pe pamfletarul antireligios Pierre Bayle, iar prin reținerea sa față de orice judecată pripită, cu atît mai nocivă, cu cît este mai necontrolată și mai impetuoasă, cu cît este mai puțin chibzuită, el pregătește reținerea baconiană față de «idoli» și dubiul metodic cartesian“ [3]. Elie Faure, la rîndul său, a argumentat că influența lui Montaigne a trecut dincolo de

---

[1] Harold Höffding, *Histoire de la philosophie,* ed. cit., p. 37.
[2] Montaigne, *Eseuri,* III, 11 (în vol. II, ed. cit., p. 597).
[3] Dan Bădărău, *Studiu introductiv,* în Montaigne, *Eseuri,* vol. I, ed. cit., p. XXX-XXXI.

hotarele filosofiei, fiind evidentă la Cervantes și — mai cu seamă — la Shakespeare [1].

În cazul lui Shakespeare, influența lui Montaigne a fost mult mai pronunțată decît lasă să se întrevadă impresionanta construcție a dramaturgiei marelui Will. Dealtfel, o semnătură a lui Shakespeare s-a păstrat pe un exemplar al *Eseurilor*, care constituau lectura sa favorită. Monologul lui Gonzales din *Furtuna* transfigurează pasaje din *Eseuri* (I, 30) referitoare la canibali, de unde se pare că Shakespeare s-a inspirat și în denumirea lui Caliban. În *Măsură pentru măsură* sînt filiații incontestabile cu reflecțiile asupra experienței din *Eseuri* (III, 13). Relevînd modul cum „critica a stabilit diferite locuri paralele între dramele lui Shakespeare și *Essais*-urile lui Montaigne, recunoscute astfel ca izvoare ale celei dintîi", Tudor Vianu atrage atenția asupra scenei din *Hamlet* în care Rosenkranz și Güldenstern refuză — din prudență curteană — să se asocieze remarcii: „Danemarca este o închisoare". Hamlet le răspunde: „Atunci nu este pentru voi: deoarece, în fond, nici un lucru nu este bun sau rău; gîndirea noastră îl face de un fel sau altul. Pentru mine este o închisoare". Comparînd această reflecție cu un pasaj din *Eseuri* (I, 11), unde apare ideea că „ceea ce numim rău sau suferință nu este nici rău, nici suferință; numai reprezentarea noastră le dă această calitate", Tudor Vianu conchide: „reflecția lui Hamlet este, deci, tipic montaigneană" [2].

Pătrunderea *Eseurilor* în circuitul de valori ale culturii universale — începînd cu ediția franceză din 1595 și cu traducerile în limbile engleză (Florio, 1613) și italiană (Ginammi, 1633) — a fost urmată, păgubitor, de reacții potrivnice lui Montaigne în Franța secolului al XVII-lea. Doar vocea singulară a lui La Bru-

---

[1] Elie Faure, *Montaigne et ses trois premier-nés: Shakespeare, Cervantes, Pascal*, ed. Crès, Paris, 1926; argumente suplimentare în G. L. Taylor, *Shakespeare's debt to Montaigne*, London, 1940.

[2] Tudor Vianu, *Studii de literatură universală și comparată*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Academiei R.P.R., București, 1963, p. 66.

yère s-a ridicat atunci în apărarea unei opere, criticate de Nicole (în *Logica de la Port Royal),* stigmatizată de Malebranche (în *Despre căutarea adevărului)* și interzisă de cel ce-și zicea „regele Soare", rimînd cu Vaticanul (care a trecut *Eseurile* în *Index librorum prohibitorum).* În secolul al XVIII-lea această anomalie — compromițătoare pentru cei care s-au temut de influența culturală a unei opere a liberei cugetări ostile tuturor dogmatismelor — a fost, salutar, depășită. După ediția din 1724 a lui Coste (considerată clasică), *Eseurile* au putut juca rolul unei cărți de căpătîi a fiecărei noi generații (fiind retipărite, între 1724 și 1801, de 13 ori), iar enciclopediștii — și în primul rînd Diderot — au preluat explicit moștenirea spirituală a umanismului lui Montaigne, devenit — în secolul al XIX-lea — așa cum îl caracteriza Sainte-Beuve, *„notre ami et voisin à tous".*

Cunoscute și apreciate de luminiștii secolului al XIX-lea, *Eseurile* lui Montaigne au fost traduse pentru prima oară în limba română de Mariella Seulescu, apărînd la Editura științifică, în două volume (1966 și 1971). Tot Mariellei Seulescu i se datorează o mai veche traducere parțială (a eseului *Apologia lui Raimond* Sebond), efectuată în 1933 (cu prilejul împlinirii a 40 de ani de la nașterea lui Montaigne), dar tipărită abia în 1940, la Craiova. Cărturarii noștri au întreținut interesul pentru mesajul unei „cărți a condiției umane", începînd cu studiul publicat de Nicolae Iorga *(Proza franceză a secolului al XVI-lea. Calvin și Montaigne,* în *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor,* vol. II, epoca modernă, *Studii și cercetări* IV, București 1920, pp. 151-165), trecînd prin articolul lui Tudor Vianu *(Autoritate și evidență,* în *Salonul literar,* anul 1, 1825, nr. 4-5) și ajungînd la monografia scrisă de Alice Voinescu *(Montaigne,* București, 1936). În ultimele decenii, exegeze ale operei lui Montaigne (printre care comentariile Elenei Vianu la o culegere de texte ale moraliștilor francezi, în 1966, studiul introductiv al lui Dan Bădărău la prima traducere integrală a *Eseurilor,* în același an, sau prefața semnată de Anca Christodorescu-Fuerea la prima traducere a

Jurnalului de călătorie al lui Montaigne, în 1980) sînt relevante pentru audiența culturală tot mai largă de care se bucură scrierile lui Montaigne în țara noastră. Cum remarca Marin Bucur — într-un articol publicat de revista franceză *Europe*, unde demonstrează receptivitatea culturii românești pentru valorificarea mesajului de înțelepciune umanistă al *Eseurilor* — „Montaigne rămîne aproapele nostru. El este una din mințile rare a căror companie și ale cărui sfaturi ne dau curajul să ne îndreptăm spre traversarea Styx-ului, la capătul căreia ne așteaptă eternitatea" [1]. Pentru că, în fond, acesta este mesajul lui Montaigne: „Însușiți-vă curatele povețe ale filosofiei, învredniciți-vă să le alegeți și să le folosiți cum trebuie" [2] pentru a putea înălța — prin puterea creației — o existență fragilă *individuală* la *universalitate*, adică la acea formă de eternitate accesibilă condiției umane. Iată un motiv în plus pentru a aprecia că re-publicarea integrală a *Eseurilor* lui Montaigne, într-o ediție de mare tiraj, în populara colecție „Biblioteca pentru toți", constituie un *act major de cultură*.

Cartea pe care veți începe s-o citiți acum (sau pe care o veți reciti) este prima din frămîntata istorie a culturii omenești unde cineva a cutezat să facă din spiritul său iscoditor eroul unei opere literar-filosofice. Este o carte de analiză psihologică, meditația filosofică și înțelepciune morală care — la tensiunea emoțională proprie expresivității imaginilor artistice — ne ajută să căutăm, în coordonatele valorice ale epocii noastre, răspunsul la eterna problemă a *condiției umane*. Ca orice capodoperă, ea nu constituie o povară pentru acțiune, ci o incitație pentru reflecție. Cunoscînd-o, fiecare om își va găsi... Montaigne-ul său. Pentru că ea „este — cum spune Jorje Zalamea — o carte care

---

[1] Marin Bucur, *Notre voisin à tous*, în *Europe*, nr. 513-514, *janvier-février* 1972, p. 159. Articolul cuprinde și ample referiri la bibliografia exegezelor operei lui Montaigne, apărute în țara noastră în perioada 1920—1971.

[2] Montaigne, *Eseuri*, I, 26 (în vol. I, ed. cit., p. 155).

n-a fost încă depășită în inimile noastre prin rolul ei de călăuză, de prieten, de confident"[1]. De aceea, ea se adresează tuturor și se va citi atîta timp cît problema condiției umane rămîne deschisă spre noi căutări și noi experiențe.

Adică, totdeauna...

LUDWIG GRÜNBERG

[1] Jorje Zalamea, *La vida maravillosa de los libros*, Bogota, 1941, p. 140.

CITITORULUI

Iată aici o carte a bunei-credințe, cititorule. Din capul locului îți dă de știre că nu mi-am pus în gînd alt să izbutesc, decît la vatra mea și întru ale mele. Nu am avut cu ea nicicum în vedere slujirea ta sau faima mea. Puterile mele nu-s vrednice de asemenea plănuire. Am menit-o anume ușurării rudelor și prietenilor mei : ca ei atunci cînd mă vor pierde (ceea ce curînd vor avea a face), să poată iară găsi unele trăsături ale stărilor și apucăturilor mele și prin această mijlocire ei să hrănească mai pe de-a-ntregul și mai vie cunoștința ce avut-au despre mine. Dacă ar fi fost să umblu după măgulirea lumii, m-aș fi împodobit mai bine și m-aș fi înfățișat în mers mai acătării. Eu vreau să fiu văzut în felul meu, nedres, firesc și obișnuit, fără silire și fățuire ; căci pe mine mă zugrăvesc. Lipsurile mele se vor citi în ea pe viu și chipul meu curat, din făptură, pe cît cuviința lumească mi-a îngăduit. Deoarece, dac-aș fi fost printre cele nații de care se spune că trăiesc încă sub blînda învoire a celor dintîi legi ale firii, te încredințez că m-aș fi zugrăvit foarte bucuros cu totul și cu totul gol. Așadar, cititorule, sînt eu

însumi aluatul cărții mele ; nu-i cu cale să-ți tulburi tihna cu pricină atît de ușuratică și deșartă. Rămîi întru Domnul.

la Montaigne

Zi întîi martie, una mie cinci sute optzeci

CARTEA I

CAPITOLUL I

SE AJUNGE LA UNA ŞI ACEEAŞI ŢINTĂ PE FELURITE CĂI

(a) [1] Cel mai obişnuit fel a muia inimile celor pe care i-am înfruntat, cînd ei ne-au îngenuncheat şi au răzbunarea în mîna lor, este a ne supune, ca să-i îndemnăm spre milă şi iertare. Totuşi, străşnicia şi statornicia, purtări cu totul dimpotrivă, uneori au slujit aceluiaşi ţel.

Eduard, principe de Walles, cel care a cîrmuit timp îndelungat Guiana noastră, bărbat al cărui cin şi noroc arată în multe părţi deosebită mărire, fiind foarte tare înfruntat de limuzini, după ce a cucerit prin luptă oraşul lor, n-a putut fi oprit de vaietele norodului şi ale femeilor şi copiilor care, daţi pradă măcelului, se aruncau la picioarele lui cerînd iertare ; pînă cînd el, călcînd mai departe fără a ţine seama de nimic, dădu de trei gentilomi francezi care, cu o necrezută îndrăzneală, singuri se împotrivéau năpustirii oastei sale biruitoare. Preţuirea şi cinstirea unei atît de însemnate virtuţi abia atunci înmuiară crunta lui mînie şi cu aceşti trei apucă a ierta pe toţi ceilalţi locuitori din oraş.

---

[1] *Pentru uşurarea lecturii, au fost păstrate indicaţiile literale ale lui Pierre Villey, adoptate şi de ediţia „Pléiade" : pentru textul cuprins respectiv în ediţiile din : 1580 (a), 1588 (b) şi 1595 (c)* (n. t.).

Scanderbeg, principe al Epirului, urmărea pe unul din ostaşii săi ca să-l ucidă. În zadar încercat-a ostaşul să-l înduplece cu tot felul de umiliri şi rugări, pînă ce împins la culme se hotărî să-l aştepte cu spada în mînă. Această hotărîre potoli de îndată îndîrjirea stăpînului său, care, faţă de o atît de vrednică purtare, se îndură a-l cruţa. Pildă ce ar putea fi şi altfel tîlcuită de cei care nu ar fi citit despre uimitoarea putere şi vitejie ale acelui principe.

Împăratul Conrad al III-lea, după ce a împresurat pe Guelf, duce al Bavariei, oricît de robite şi înjositoare dovezi de supunere i se dăduseră, nu vru să încuviinţeze altă îmblînzire a pedepselor, decît să fie îngăduit doamnelor împresurate împreună cu ducele să iasă, cruţate fiind în cinstea lor, şi să ducă atît cît singure vor putea căra, mergînd pe jos. Ele cu mărinimie prinseră a lua în cîrcă pe soţii lor, pe copiii lor şi pe însuşi ducele. Împăratul fu atît de înduioşat văzînd gingaşa lor vitejie, încît lacrimi de bunătate îl podidiră şi-i potoliră acea aspră şi ucigătoare duşmănie faţă de duce, urmînd de atunci a se purta omenos cu el şi cu toţi ai săi.

(b) Şi unul şi altul cu aceste două purtări m-ar birui cu uşurinţă, căci am uimitoare pornire spre milă şi îndurare ; părerea mea însă este că mai firesţe m-ar fi biruit mila decît preţuirea : cu toate că mila este patimă nevrednică în ochii stoicilor, ei vroiesc să vii în ajutorul celor năpăstuiţi, dar să nu te înduplecî şi să te înduioşezi de soarta lor.

Aceste pilde însă îmi par mai potrivite, deoarece se vede cum acele suflete stăruiesc pe o singură cale, fără şovăire şi clintire, fiind puse la încercare şi stîrnite în amîndouă felurile. Se poate spune că să-ţi frîngi inima de milă este urmarea îngăduinţei, îndurării şi slăbiciunii, la care firile mai plăpînde, ca femeile, copiii şi cei de rînd, se află mai mult supuse ; dar a dispreţui lacrimile şi plînsetele, a nu da ascultare decît celor cuvenite sfintei icoane a virtuţii, este semnul unui suflet tare şi neînduplecat,

care iubește și preamărește strășnicia bărbătească și dîrză. Totuși, în suflete mai puțin mărinimoase, uimirea și minunarea pot stîrni unele îndemnuri asemănătoare : mărturie poporul teban, care a chemat căpeteniile sale spre judecare pentru a fi osîndite la moarte, fiindcă au rămas în slujbă peste timpul legiuit și sorocit dregătoriei lor ; Pelopida, care, doborît de povara acestor învinuiri, nu folosea drept apărare decît jalbe și tînguieli, cu greu fu dezvinovățit de popor, iar Epaminonda care, dimpotrivă, înfățișă cu măreție cele ce îndeplinise și mustră poporul în chip semeț și hotărît, acesta nici măcar nu se mai îngrijii a număra voturile și împrăștie adunarea judecătorească, laude aducînd mîndrei vitejii ale acestui bărbat.

(c) Dionisie cel Bătrîn, după timp îndelungat și istovitoare greutăți, cucerind orașul Rhegium și prinzînd acolo pe Phyton, căpetenia, bărbat mărinimos care apărase orașul cu atîta strășnicie, vru să dea cu acesta o cumplită pildă de răzbunare : mai întîi îi spuse că poruncise în ajun ca fiul său să fie înecat și pe urmă toate rudele lui, la care Phyton nu răspunse decît că ei astfel au fost fericiți cu o zi mai devreme decît el ; puse apoi să-l despoaie și-l dădu pe mîna călăilor, care-l tîrîră prin oraș bătîndu-l rușinos și crunt, ba chiar și împroșcîndu-l cu vorbe mincinoase și grele. El însă, statornic în tărie, fără să-și piardă cumpătul, cu fața neclintită și cu glas tare aminti vrednica și cinstita cauză a morții lui, fiindcă nu a vrut să-și lase țara în mîinile unui tiran și amenință pe acesta cu apropiata pedeapsă a zeilor. Dionisie citind în privirile celor din rîndurile oștirii sale că ei, în loc să se înverșuneze la vederea cerbiciei acelui dușman înfrînt față de căpetenia care-i dusese la izbîndă, se înmuiau de uimire înaintea unei virtuți atît de rară, gata fiind să se răzvrătească și chiar să smulgă pe Phyton din mîinile călăilor, puse capăt chinului și, pe ascuns, îl trimise să fie înecat în mare.

(a) Desigur, omul este o înfiripare uimitor de vană, felurită și unduitoare ; anevoie se poate întemeia o judecată statornică și desăvîrșită în cele ce-l privesc. Iată-l pe Pompei că iertă cu totul orașul mamertinilor, pe care era întărîtat la culme, cinste arătînd virtuții și mărinimiei lui Zénon [1], care luase asupra lui singur greșeala norodului și nu cerea altă cruțare decît a ispăși numai el fapta de a-i fi stat împotrivă. Dar gazda lui Sylla în orașul Peruza, cînd arată o asemănatoare virtute, nu cîștigă nimic nici pentru el, nici pentru ceilalți.

(b) De-a dreptul împotriva pildelor mele dintîi, Alexandru, cel mai viteaz între oameni și cel mai iertător față de învinși, pătrunzînd după necrezute greutăți în orașul Gaza și dînd de Betis, căpetenia oștilor, despre a cărui vrednicie avusese dovezi minunate în timpul împresurării, singur și părăsit de ai săi, cu armele frînte, plin de sînge și răni, încă luptînd în mijlocul unei cete de macedoneni care-l hărțuiau din toate părțile, Alexandru, zic, încrîncenat de o izbîndă atît de scump plătită (căci, între alte neajunsuri, avea și el două răni proaspete) i-a spus : „nu ai să mori cum ai vrut, Betis ; pregătește-te să suferi toate chinurile care se pot închipui față de cel învins". Betis nu scoase o vorbă la aceste amenințări, rămase nu numai cu fața hotărîtă, dar dîrză și mîndră. Atunci față de semeața și înverșunata lui tăcere, Alexandru spuse : „Plecat-a el genunchiul, scăpat-a el vreun glas al rugării ? Cu adevărat voi frînge tăcerea ta și dacă nu am putut smulge un cuvînt, voi smulge vaiete", și întorcînd mînia-i în turbare porunci să i se străpungă călcîiele și să se treacă prin ele o sfoară, ca să fie tîrît de viu, rupt și sfîrtecat, la spatele unui car. Fi-va oare că vitejia îi era atît de obișnuită, încît, nemirîndu-l, o

[1] Așa cum reiese din textul lui Plutarh, citat din memorie de către Montaigne, personajul la care se referă nu este Zenon, ci *Stenon* (sau *Stenius*), după cum — în continuare — este vorba de orașul *Preneste*, din Latium (și nu de Peruza, oraș din Etruria).

cinstea mai puțin ? (c) Sau poate că el o socotea numai și numai a lui pe acea culme și nu răbda să o vadă la altul fără a fi împuns de patima pizmuirii sau că pornirea firească a mîniei nu putea suferi nici o împotrivire ? Drept este că la luarea și prăpădul orașului Teba de crezut este că dacă ar fi fost s-o înfrîneze, o înfrîna, văzînd cruzimea cu care erau trecuți prin sabie viteji cu totul pierduți, căci nu mai aveau nici o apărare obștească și fost-au omorîți atunci mai bine de șase mii, din care unul nu fu văzut fugind sau cerînd iertare, dimpotrivă, căutînd acolo unde se aflau, pe ulițe, să înfrunte dușmanii biruitori, silindu-i să le dea prilejul unei morți vrednice. Nici unul nu fu văzut, oricît de istovit, să nu încerce pînă la cea din urmă suflare să se răzbune, iar cu armele disperării se alinau murind, cu moartea unui dușman. Totuși, prăpădul virtuții lor nu găsi îndurare la Alexandru și nu ajuns-a lungul unei zile ca să potolească răzbunarea. Acest măcel ținu pînă curse cea de pe urmă picătură de sînge și nu cruță pe cei fără arme, bătrîni, femei și copii, ca să adune treizeci de mii de sclavi.

CAPITOLUL II

DESPRE ÎNTRISTARE

(b) Eu sînt dintre cei mai scutiți de această patimă și nu-mi place, nici nu o prețuiesc, cu toate că lumea s-a apucat să-i dea anume precădere, ca o cuvenită datorință. Cu ea îmbracă înțelepciunea, virtutea, cugetul ; slută și netoată podoabă. Italienii, cu mai mult înțeles, au dat acest nume răutății [1], căci totdeauna răufăcătoare însușire

[1] În limba italiană cuvîntul *tristezza* desemnează, în funcție de context, atît *întristare* cît și *răutate*.

este și scrîntită și totdeauna nevrednică și înjositoare: la stoici nu se încuviințează acest simțămînt înțelepților.

(a) Dar spus este că Psamenit, rege al Eghipetului, învins și luat de Cambise, rege al perșilor, văzînd pe fata lui captivă în veșmînt de slujitoare, trecînd ca să scoată apă, rămase cu ochii la pămînt, mut și nemișcat, în vreme ce toți prietenii din jurul lui se jeluiau și se tînguiau; apoi văzînd pe fiul său purtat la moarte tot neclintit rămase; cînd zări însă pe unul din slujitorii săi printre cei luați în robie, se prinse cu mîinile de cap, arătînd multă mîhnire.

Fapt asemănător se petrecu de curînd cu un principe din ai noștri, la Trenta, unde se afla, cînd auzi de moartea fratelui său mai vîrstnic, frate care era sprijinul și fala întregului său neam, iară curînd după aceea se prăpădi și cel mai mic, altă speranță a lui; suferi amîndouă încercările cu o pilduitoare tărie, dar peste cîteva zile venind a muri unul din oamenii săi, se lăsă doborît de această din urmă întîmplare, în așa fel încît unii erau îndreptățiți a crede, față de atîta jale și mîhnire, că numai această încercare îl atinsese pe viu. Adevărul însă este că fusese peste fire cuprins de întristare și o cît de slabă adăugire rupse stavila răbdării. Tot astfel s-ar putea judeca și povestirea noastră din istorie, dacă n-ar fi spus mai departe că Psamenit, întrebat de Cambise „cum se face că nu s-a cutremurat văzînd nenorocirea fiului și a fiicei sale și a fost într-atît de zbuciumat de nenorocirea unuia dintre prietenii săi"; „Este, răspunse el, că numai acest de pe urmă necaz poate fi dovedit cu lacrimi, dar cele două dintîi întrec cu mult orice putință de dovedire".

În legătură cu acestea se nimerește închipuirea zugravului din vechime care, avînd să înfățișeze jalea celor de față la jertfirea Ifigheniei, după ce zugrăvi pe fiecare în felul lui, tulburat de moartea acestei frumoase și nevinovate fecioare, cînd fu să arate pe tatăl fetei, ajuns

la capătul putințelor măiestriei lui, îl zugrăvi cu fața acoperită, ca și cum nu se poate în nici un fel înfățișa această stare a mîhnirii. Iată de ce pe cea mamă mult încercată, Niobe, căreia-i pieriseră șapte fii și curînd după tot atîtea fiice, poeții o închipuiesc de pe urma cumplitului prăpăd, schimbată în stîncă.

Diriguisse malis [1],

pentru a scoate la iveală acea cruntă, mută și surdă nătîngie, care ne înmărmurește atunci cînd năpasta întîmplărilor întrece puterea noastră.

Cu adevărat, apăsarea unui necaz dus la culme împietrește întreg sufletul și-l împiedică să se miște în voie. Ni se și întîmplă că la glasul aprig al unei vești rele sîntem prinși încremeniți și împietriți, încît numai dezlănțuirea lacrimilor și a plînsului pare că ar ușura, ar lumina și aduce în fire :

Et via vix tandem voci laxata dolore est [2].

În războiul regelui Ferdinand împotriva văduvei lui Ioan al Ungariei, împrejurul Budei, Raïsciac, căpitan german, văzînd cum era adus trupul unui călăreț, pe care toți îl văzuseră cît de bine se purtase în fierberea luptei și cu toții îl plîngeau deopotrivă, îndemnat să afle cine era, după ce i s-au scos armele recunoscu însuși pe fiul său. Din întreaga mulțime care se jeluia, singur el încremenise fără glas și fără lacrimi, stînd în picioare, privind țintă trupul fiului său, pînă ce aprigul potop al întristării îngheță duhurile vieții lui și-l abătu mort țeapăn, la pămînt.

Chi può dir com'egli arde, è in picciol fuoco [3],

---

[1] Împietrită de durere (Ovidiu, *Metamorfozele*, VI, 304).

[2] Și cu greu, la urmă, prinde a da glas durerii (Vergiliu, *Eneida*, XI, 151).

[3] Iubește puțin cine poate spune cît de mult e mistuit de focul iubirii (*Petrarca*, Sonetul 137).

spun îndrăgostiții cînd vor să arate o patimă copleșitoare.

Misero quod omnes
Eripit sensus mihi : nam, simul te,
Lesbia, adspexi, nihil est super mi
Quod loquar amens :
Lingua sed torpet ; tenuis sub artus
Flamma dimanat ; sonitu suopte
Tinniunt aures ; gemina teguntur
Lumina nocte [1].

(b) De asemenea, nu în vîlvătaia zbucnirii și întăritării putem noi da glas tînguielilor și împătimirilor ; sufletul este atunci dobîndit de apăsarea gîndurilor și trupul zace sub povara dragostei.

(a) De aici vine uneori neașteptata sleire a puterilor care cuprinde pe bărbații îndrăgostiți în ceas atît de nepotrivit și răceala care-i încremenește ca urmare a însăși prea osebitei înflăcărări, în miezul desfătării. Toate patimile care dau pas gustării și înfruptării nu sînt decît călîi :

Curae leves loquuntur, ingentes stupent [2].

(b) Uimirea față de o plăcere neașteptată de asemenea ne înmărmurește :

Ut me conspexit venientem, et Troïa circum
Arma amens vidit : magnis exterrita monstris,

---

[1] Cît de neputincios sînt ! Toate simțurile mele sînt tulburate de iubire. Văzîndu-te, Lesbia, îmi pierd firea, a vorbi e peste puterile mele ; limba mi se încurcă, o arșiță ușoară îmi pătrunde în vine, mii de zgomote nelămurite îmi răsună în urechi, iar peste ochii mei se așterne vălul nopții (Catul, *Carmina*, LI, 5).

[2] Grijile ușoare vorbesc, patimile mari sînt tăcute (Seneca, ***Hippolit*, act. II**, sc. 3).

Diriguit visu in medio ; calor ossa reliquit ;
Labitur, et longo vix tandem tempore fatur [1].

(a) Să lăsăm femeia romană, care muri doborîtă de bucurie, văzîndu-şi fiul întors din drumul de la Cannae, pe Sofocle şi pe Dionisie Tiranul, care muriră de mulţumire şi pe Talva care a murit în Corsica citind vestea cinstirilor ce-i adusese Senatul roman ; mai aflăm în veacul nostru că papa Leon al X-lea, la vestea luării Milanului, aşteptată arzător de el, fu răpus de bucurie şi căpătă fierbinţelile din care i se trase moartea. Iar pentru a dovedi mai temeinic şubrezenia făptuirii noastre, avem pomenire de la cei vechi, că Diodor Dialecticianul [2] a murit pe loc fiindcă păţi ruşinea ca, faţă de mulţime, în şcoală să nu fi putut răspunde unei întîmpinări ce i se făcuse.

(b) Nu prea au putere asupră-mi aceste aprige împătimiri. Firea-mi este greoaie şi se lasă răzbită anevoie, o căptuşesc şi-i îngroş scoarţa cu ajutorul judecăţii, pe zi ce trece.

CAPITOLUL III

SIMŢĂMINTELE NOASTRE SE AVÎNTĂ DINCOLO DE NOI

(b) Cei care aduc vină omului că zoreşte totdeauna după ceea ce va să vie şi care ne învaţă să ne ţinem de bunul de faţă şi să rămînem la acesta, deoarece nu avem

[1] Îndată ce mă vede sosind, îndată ce zăreşte din toate părţile armele troiene, pierdută, ca izbită de o viziune înspăimîntătoare, rămîne încremenită ; sîngele-i îngheaţă, cade şi abia mult după aceea poate în fine vorbi (Vergiliu, *Eneida*, III, 306).

[2] Diodor Cronos, exponent al şcolii din Megara (sec. III î.e.n.).

nici o putere peste cele ce vor să fie, ba chiar mai puțin decît peste cele ce au fost, dau la lumină cea mai obișnuită din rătăcirile omenești, dacă ei s-ar încumeta a chema rătăcire lucrul către care firea însăși ne îndrumează, ca să slujim mai departe țelul ei, (c) întipărindu-ne cu multe altele și cea înșelătoare închipuire, mai aprinsă în ce făptuim decît în ce știm. Nu sîntem niciodată într-ale noastre, sîntem totdeauna dincolo. Teama, dorința, speranța ne reped în viitor și ne răpesc simțămîntul și privirea celor ce sînt, ca să trecem în cele ce vor fi, chiar după ce nu vom mai fi. *Calamitosus est animus futuri anxius* [1].

Această mare povață este adesea învederată de Platon : „Făptuiește-ți fapta și te cunoaște" [2]. Fiecare din aceste cuvinte cuprinde întru totul întreaga datorință a noastră, de asemenea una cuprinde pe cealaltă. Cine va avea de făptuit fapta sa ar vedea că mai întîi are a învăța să cunoască ce este el și ce ține de el. Iar cine se cunoaște nu mai ia drept a sa fapta străină : se iubește și se ia în cătare înainte de orice alt, se leapădă de trebile peste firea lui și de gîndurile și speranțele nefolositoare. *Ut stultitia etsi adepta est quod concupivit nunquam se tamen satis consecutam putat : sic sapientia semper eo contenta est quod adest, neque eam unguam sui poenitet* [3].

Epicur scutește pe înțeleptul din tagma lui să cerceteze și să aibă grija viitorului.

(b) Din legile privitoare la cei răposați, cea care statornicește că faptele principilor au a fi luate în cătare, după moartea lor, îmi pare mai întemeiată. Ei sînt însoțitorii, iar nu stăpînii legilor ; ceea ce nu fu dat dreptății

---

[1] Orice spirit îngrijorat de viitor este nenorocit (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 98).

[2] Montaigne are în vedere dialogul lui Platon *Timeu*.

[3] Întrucît nebunia, cînd obține ceea ce cere, nu se arată mulțumită, înțelepciunea se va mulțumi cu cele de față și nu se va scîrbi de sine (Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 18).

asupra capului lor, cuminte este să fie dat asupra faimei lor și a moștenirii urmașilor ca bunuri, lucru la care ținem adesea mai mult decît la viață. Este o datină care înlesnește nespus națiile unde este împuternicită și de dorit pentru toți bunii principi, care au a se plînge că amintirea înaintașilor răi va să fie pomenită tot cît și a lor. Datorăm supunere și ascultare tuturor regilor deopotrivă, căci aceasta privește dregătoria lor ; dar prețuire și dragoste noi nu datorăm decît virtuții lor. Să lăsăm pe seama rînduielilor politicii să sufere cu răbdare, dacă sînt nevrednici, să cetluiască viițiile lor, să-i ajute pe chezășia noastră în făptuirile lor, fără însemnătate atîta vreme cît precăderea domniei are nevoie de sprijinul nostru. Dar tîrgul nostru o dată încheiat, nu se cuvine să nu îngăduim dreptății și libertății noastre arătarea adevăratelor noastre mustrări și mai ales, să răpim bunilor cetățeni fala să fi slujit cu cinste și credință un stăpîn ale cărui lipsuri le erau foarte bine cunoscute și să păgubim pe urmași de o pildă atît de folositoare. Iar cei care, din vreun folos al lor anume, cu necredință măgulesc amintirea numelui unui principe nevrednic, sînt fățarnici și pun în cumpăna dreptății ceea ce-i privește pe ei în dauna dreptății obștești. Titus Livius adevărat spune că vorbirea oamenilor hrăniți sub puterea regească este totdeauna plină de nesocotite înfumurări și deșarte mărturii ; fiecare înalță fără alegere pe regele său, pînă la culmea măreției și prețuirii domnitoare.

Se poate osîndi trufia celor doi ostași, care au răspuns de la obraz lui Nero, unul întrebat de ce-i vrea răul : „Te iubeam cînd erai vrednic de iubire, dar de cînd te-ai făcut ucigașul părinților tăi, pîrjolitor, scamator, surugiu, te urăsc precum ți se cuvine", iar celălalt, întrebat de Nero de ce vrea să-l ucidă : „pentru că nu văd alt leac nesfîrșitelor tale răutăți". Dar mărturiile lumii întregi și ale norodului, date la iveală după moartea acestuia, vor rămîne

pe veci împotriva tiranilor și păcătoaselor lor purtări, iar ce om cu mintea sănătoasă îi poate osîndi ?

Nu mă învoiesc că într-un așezămînt atît de cucernic, cum a fost cel, lacedemonian, să se fi aflat o ceremonie atît de fățarnică la moartea regilor. Toți federații cît și vecinii și iloții, bărbați și femei fără deosebire, își crestau fruntea în semn de mîhnire, strigînd și jelind că acela, oricum ar fi fost, fusese regele cel mai bun ; dînd rangului ce se cuvine vredniciei și ce se cuvine celei mai de seamă vrednicii să fie coborît pînă la cea mai joasă treaptă regească.

Aristotel, care zgîndăre toate cele, după cuvîntul lui Solon, că nimeni nu poate fi socotit fericit înainte de moarte, se întreabă dacă însuși cel care a trăit și a murit după placul lui poate fi numit fericit cînd numele rămas și moștenirea lui sînt păcătoase. Atîta timp cît dăm din aripi, ne duce îndemnul pînă unde dorim, dar, ieșiți din ființă, nu avem nici o legătură cu ceea ce este. Mai lesne am spune lui Solon că omul nu-i niciodată fericit, dacă e să fie după ce nu mai este.

Quisquam
Vix radicitus e vita se tollit, et jecit :
Sed facit esse sui quiddam super inscius ipse...
Nec removet satis a projecto corpore sese, et
Vindicat [1].

(a) Bertrand du Guesclin a murit la împresurarea castelului din Randon, lîngă Puy d'Auvergne. După moartea lui, cei împresurați s-au predat și au fost siliți să predea cheile cetății pe trupul său neînsuflețit.

Barthélemy d'Alviane, generalul oștii venețienilor slujind în războiul lor a murit la Bressa, iar trupul urma

[1] Arareori se întîmplă să ne dezrădăcinăm și să smulgem viața din noi. În neștiința sa de viitor, omul își închipuie că o parte din el supraviețuiește și nu se poate libera de un trup pieritor (Lucrețiu, *Despre natura lucrurilor* III, 890, 895).

a fi adus la Veneția prin ținutul Veronei, țară dușmană. Mai toți din oaste erau de părere să se ceară învoire de trecere celor din Verona. Teodor Trivulzio însă se împotrivi, „necuvenindu-se — spuse — ca un om care, cît a trăit, nu s-a temut de dușmani, mort să le dea dovadă de temere". Alese să-l treacă mai departe, croindu-și drum după soarta luptelor.

(b) Adevărat că, după legile grecilor, la asemenea întîmplare, cel care cerea dușmanului un trup pentru a-l înmormînta pierdea dreptul izbîndei și nu mai putea înălța flamurile biruinței, iar cel căruia i se ceruse căpăta drept de cîștig. Astfel pierdu Nicias biruința sa netăgăduită asupra corintienilor și, dimpotrivă Agesilau o întări pe a lui, foarte îndoielnică, împotriva beoțienilor.

(a) Aceste purtări ar putea fi privite drept ciudățenii, dacă nu ar fi fost încuviințate dintotdeauna ; nu numai că ne îngrijim de noi dincolo de viață, dar mai credem adesea că privegherea cerească ne însoțește în mormînt pînă și asupra rămășițelor noastre. Despre acestea avem atîtea pilde din vechime, lăsînd de o parte pe ale noastre, încît nu mai e nevoie să le mai depăn. Eduard I, regele Angliei, în lungile războaie dintre el și Robert, regele Scoției, văzînd cît de mult sporeau trebile cînd el era de față la luptă și cît fapta lui ajuta biruinței, se încredință de aceasta pînă a cere fiului său, cînd fu să moară, să jure că, mort, îl va fierbe pînă se va desface carnea de pe oase, carnea o va îngropa și oasele le va ține ca să le ia în mijlocul oștirii sale de cîte ori se va isca război cu cei din Scoția ; ca și cum ursita legase izbînda de mădularele lui.

Ian Žižca, cel care tulbura ținutul Boemiei pentru apărarea rătăcirilor lui Wiclef, a cerut să fie jupuit după moartea sa și din piele să se facă o tobiță de purtat în luptele cu potrivnicii, socotind că aceasta va ajuta la biruință pe mai departe, așa cum biruise el în fruntea oștirilor. Unii indieni, cînd luptau împotriva spaniolilor, de

asemenea aduceau osemintele vreunei căpetenii, bizuindu-se pe norocul pe care-l avusese aceasta cît trăise. Alte popoare, tot în lumea de acolo, tîrăsc la război trupurile vitejilor morți în bătălie, întru îmbunarea soartei și drept îmbărbătare.

(a) Pildele dintîi nu dăruiau mormîntului decît faima căpătată prin fapte împlinite, dar cele din urmă vor încă să le învie puterea făptuirii. Purtarea căpitanului Bayard este mai doveditoare, cînd, străpuns de împroșcătura sinetei, știind că este rănit de moarte, răspunse celor care-l sfătuiau să se tragă din vălmășeală, că nu va începe la sfîrșitul vieții să arate spatele dușmanului ; și, după ce a mai luptat cît i-a stat în putere, simțind că lunecă din șa de slăbiciune, porunci slujitorului său să-l culce la rădăcina unui copac, în așa fel ca să moară cu fața la dușman, cum și făcu.

Am încă de adus o altfel de pildă în această privință, dar tot atît de izbitoare ca toate dinainte. Împăratul Maximilian, străbunul regelui Filip care domnește acum, fusese un principe înzestrat din plin cu mari însușiri, între altele fiind și trupește nespus de frumos. Una din apucăturile lui era să nu îngăduie nici celui mai de aproape slujitor să-l vadă în odaia lui de înveșmîntare, purtare cu totul neobișnuită la principi, care, pentru a grăbi trebile însemnate, folosesc drept tron pînă și scaunul lor de nevoi ; el se ferea ca o fată mare, se ascundea pentru a lăsa udul și nu descoperea nici chiar doftorului și nimănuia părțile ascunse de obicei. Eu, care am gura atît de slobodă, sînt totuși din fire sfios în aceste. Afară de zorul nevoii sau desfătării, nu dau în văzul nimănui părțile și faptele care, în datinile noastre, stau să fie puse sub obroc. Mă feresc mai mult decît se cuvine unui bărbat și mai ales unuia cu îndeletnicirea mea. Dar el merse atît de departe cu eresul, încît a lăsat cuvînt scris anume în diata lui să i se puie izmene ca mort. Mai ar fi fost de adăugat să fie cu ochii legați cel care i le va trage.

(c) Porunca lui Cirus către copiii săi, ca nici ei, nici nimeni altul să nu vadă şi să nu se atingă de trupul său, după ce se va fi despărţit de suflet, eu o pun pe seama credinţei sale, căci cronicarul său, cît şi el, printre deosebitele lor însuşiri au dovedit în tot lungul vieţii o mare grijă să se ţie de religia lor.

(b) Nu mi-a plăcut următoarea povestire, spusă mie de un mare principe despre un soţ de arme al meu, bărbat destul de cunoscut şi în timp de pace şi în timp de război. Cînd fu să moară, foarte bătrîn, chinuit cumplit de durerile pietrei, petrecea cele de urmă ceasuri rînduind cu zor măreţia ceremoniei mormîntării sale şi silea pe toţi nobilii care veneau să-l vadă să-i dea cuvîntul că nu vor lipsi la petrecania lui. Însuşi pe acel principe, care-l văzuse către sfîrşit, îl rugă să poruncească întregii sale curţi să fie neapărat de faţă, arătîndu-i mai multe pilde şi dovezi că aceste se cuvin unui om de seamă lui ; pare-se că după ce i-a smuls făgăduiala şi a orînduit pe plac desfăşurarea şi mersul petrecaniei, şi-a dat sufletul împăcat. Eu nu ştiu să se fi pomenit o mai zadarnică stăruinţă.

O altă ciudăţenie, cu totul dimpotrivă, despre care nu-mi lipsesc pilde la cei din jurul meu, îmi pare totuşi perechea celei de mai sus şi este a orîndui îngropăciunea cu multă sîrguinţă şi trudă, anume ca să mulţumească o neîntrecută zgîrcenie, pînă a nu cheltui decît cu un singur slujitor şi un felinar. Eu văd că se aduce laudă acestui fel de purtare, tot atît cît şi poruncii date de Marcus Aemilius Lepidus, care n-a îngăduit moştenitorilor săi să se facă pe seama lui ceremonii îndătinate. Fi-va cumpătare şi chibzuială să cruţi cheltuiala şi praznicele de a căror folosinţă şi ştiinţă nu vei mai avea simţire ? Iată o schimbare a rînduielilor care puţin costă. (c) Dacă s-ar cere să le orînduiesc, părerea mea ar fi ca şi în orice fapt al vieţii mele, fiecare să le cumpănească după starea avutului său. Cuminte povăţuieşte filosoful Lycon pe ai săi prieteni,

ca trupul să i se aşeze unde ei vor crede mai bine, cît despre mormîntare să nu fie nici acătării, nici a cruţării. Eu aş lăsa mai curînd pe seama obiceiului mersul acestei ceremonii şi, în afară de cele cuvenite bisericii mele, dacă este locul să se îndeplinească, m-aş da bucuros pe seama celor cărora le va fi căzut această grijă mai întîi. *Totus hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris* [1] şi sfînt fost-a spus de un sfînt : *Curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exsequiarum, magis sunt vivorum solatia, quam subsidia mortuorum* [2]. Socrate răspunse lui Criton, care în ceasul sfîrşitului îl întreba cum vrea să fie înmormîntat : „cum vă va fi vrerea. (b) Iar dacă ar fi să stărui din viaţă la aceste, aş găsi mai cu cale să mă iau după cei care vor, încă trăind şi însufleţiţi să se bucure de înfăţişarea şi măreţia mormîntului lor şi cărora le place să-şi vadă chipul în marmură. Fericiţi cei care pot mulţumi şi răsplăti simţămintele lor cu ceea ce nu vor mai simţi şi care trăiesc din moartea lor.

(a) Cît pe-aci să capăt o ură neîmpăcată împotriva oricărei stăpîniri a poporului, cu toate că-mi pare cea mai firească şi pe cumpăna judecăţii, amintindu-mi de neomenoasa nedreptate a poporului atenian, care a osîndit la moarte pe vitejii săi căpitani, fără amînare şi fără a îngădui măcar să le asculte apărările, cînd ei tocmai atunci cîştigaseră împotriva lacedemonienilor bătălia pe mare, lîngă insulele Arginuse, cea mai dezbătută şi mai aprigă bătălie purtată vreodată de greci pe ape cu puterile lor, pentru că aceştia, după biruinţă, au urmărit, potrivit legii războiului, desfăşurările bătăliei, în loc să se oprească să ridice şi să înmormînteze pe cei morţi. Şi, ce vădeşte mai tare urîtul acestei pedepse este purtarea lui Diomedon,

---

[1] Grijă care trebuie dispreţuită pentru sine şi luată în consideraţie pentru ai săi (Cicero, *Tusculanae quaestiones* I, 45).

[2] Grija înmormîntării, alegerea mormîntului, pompa funeraliilor slujesc mai mult ca alinare pentru cei vii decît pentru liniştea morţilor (Augustin, *De civitate Dei*, I, 12).

unul din osîndiți, bărbat însemnat ca virtute, tot atît de mare la oaste ca și în politică ; acesta, după ce a auzit citirea hotărîrii, a ieșit din rînd ca să vorbească numai atunci avînd prilejul să fie ascultat în liniște și, în loc să-i folosească spre îndreptarea cauzei sale și să puie în lumină izbitoarea nedreptate a unei atît de crunte judecăți, a arătat numai o singură grijă, ca judecătorii săi să fie cruțați, rugîndu-se zeilor să întoarcă a bine pentru ei această judecată ; și, fiindcă părtașilor săi și lui nu le-a fost dată putința să aducă prinos mulțumirile lor pentru strălucita împlinire a soartei în ceea ce-au făcut, ca mînia zeilor să nu se întoarcă asupra norodului, au dat de știre care le erau urările. Și fără vreun alt cuvînt, fără a pregeta, a păsit semeț spre locul osîndei. Soarta, cîțiva ani pe urmă, a dat plata cu răsplată, tăind brazda pe același făgaș, căci Chabrias, căpetenia întregii oștiri de mare a atenienilor, după ce a învins în luptă pe Pollis, amiralul Spartei, la insula Naxos a pierdut rodul biruinței foarte însemnate pentru trebile Atenei, spre a nu păți cele povestite. El nu a lăsat pradă apelor cîteva trupuri neînsuflețite ale prietenilor săi, dar a lăsat purtată cu bine de valuri mulțimea de dușmani vii, urmînd a plăti cu toții acel nesocotit eres.

Quaeris, quo jaceas, post obitum, loco ?
Quo non nata jacent [1].

Iar cestălalt ne înfățișează simțămîntul de adăstare într-un trup fără suflet :

Neque sepulchrum, quo recipiatur, habeat, portum corporis,
Ubi, remissa humana vita, corpus requiescat a malis [2].

---

[1] Vrei să afli unde te vei găsi după moarte ? Acolo unde se află cele ce stau să se nască (Seneca, *Troades*, act. II, sc. 6, v. 30).

[2] Să nu aibă mormînt care să-l primească, astfel ca, ușurat de povara vieții, trupul să nu i se odihnească în pace (Ennius ; *apud.* Cicero, *Tusculanae quaestiones*, I, 44).

Tot astfel firea ne arată în multe lucruri moarte că mai au legături tainice cu viața. Vinul se strică în pivnițe potrivit schimbărilor viței lui, după anotimpuri. Iar vînaturile își schimbă alcătuirea și gustul la saramură, urmînd legile cărnii vii, zice-se.

CAPITOLUL IV

CUM SUFLETUL DESCARCĂ PATIMILE SALE PE LUCRURI ÎNȘELĂTOARE CÎND CELE ADEVĂRATE ÎI LIPSESC

(a) Unul din gentilomii noștri, suferind cumplit de podagră, răspundea de obicei cu mult haz doftorilor, care stăruiau să se lase de folosirea cărnurilor sărate, că el vrea să știe de ce să se lege cînd durerea îl împunge și-l chinuie, iar dacă ocărăște și blestemă ba cîrnații, ba limba sau șunca, el se simte cu atît mai ușurat. De bună seamă că brațul ne doare dacă, pornit a lovi, nu nimerește și dă în vînt ; de asemenea, pentru a ne bucura de frumusețea unei priveliști, nu trebuie să fie pierdută și scăldată în zări nelămurite, ci ațintirea să aibă prindere pe o depărtare potrivită.

(b) *Ventus ut amittit vires, nisi robore densae*
Occurrant silvae, spatio diffusus inani [1] ;

(a) așijderea pare că sufletul zbuciumat și tulburat rătăcește în sinea lui, dacă nu i se dă aninare ; trebuie neîncetat să i se puie în vedere o pricină pentru ațintirea și

[1] După cum vîntul, dacă-i stau în cale desișuri de pădure, își pierde tăria și se împrăștie pe întinderi (Lucan, III, 362).

izbutirea lui. Plutarh spune despre cei care îndrăgesc maimuțele și cățeii că dorința de iubire care este în noi, lipsită de prinsoare adevărată, își făurește în acest chip o alta amăgitoare și nesăbuită, mai curînd decît să stăruie în deșert.

(b) Astfel, dobitoacele se năpustesc turbate pe piatra și fierul care le-au rănit și se răzbună de durerea ce simt, împlîntîndu-și crunt colții în carne :

Pannonis haud aliter post ictum saevior ursa,
Cui jaculum parva Lybis amentavit habena,
Se rotat in vulnus, telumque irata receptum
Impetit, et secum fugientem circuit hastam [1].

(a) Cîte pricini nu scornim noi pentru nenorocirile care ni se întîmplă ? De cîte nu ne agățăm pe dreptul sau pe nedreptul ca să avem ce apuca ? Nu acele cosițe bălaie pe care le smulgi, nici albeața acestui piept pe care de amar îl lovești crunt ți-au răpus cu un nemernic glonț fratele mult iubit ; înverșunează-te pe altele. (c) Livius, vorbind de oastea romană în Spania, după pierderea celor doi frați, mari căpitani, spune : *Flere omnes repente, et offensare capita* [2]. Este un obicei îndeobște, iar filosoful Bion nu oare cu haz spunea de acel rege care din mîhnire își smulgea părul : „gîndește că a cheli mîntuie de mîhnire ?“ (a) Care din noi nu văzut-a pe unii rupînd și mestecînd cărțile de joc, pe un altul înghițind săculețul cu zaruri ca să se răzbune de pierderea banilor ? Xerxe biciui marea (c) la Helespont, o înfieră și o batjocori și

---

[1] Astfel ursoaica din Pannonia devine mai fioroasă după ce a fost atinsă de o suliță dintre cele legate cu subțiri curele libiene. Se întoarce înfuriată înspre rană și mușcă vîrful împlîntat în trupul ei, care se răsucește în toate chipurile odată cu ea (Lucan, VI, 220).

[2] Fiecare începe a plînge și a se apuca de cap (Titus Livius, XXV, XXXVII).

(a) trimise răvaş jignitor muntelui Atos, iar Cirus puse la treabă mai multe zile o întreagă oştire, ca să se răzbune pe rîul Gyndes de teama simţită la trecere. Caligula dărîmă o foarte frumoasă casă din pricina desfătării ce maică-sa avusese acolo.

(c) În tinereţea mea se zvonise în popor că un rege vecin primise de-la Dumnezeu o păruială şi jurase să se răzbune. El porunci ca timp de zece ani să nu i se închine şi nici să i se pomenească numele şi pe cît aceasta ar fi stat în puterea lui, să nu se mai creadă în el. Astfel vroia să se arate nu atît prostia, cît îngîmfarea din fire a acelei naţii de care era vorba. Trufia şi prostia sînt totdeauna păcate gemene, dar asemenea purtări, cu adevărat, mai mult ţin de trufie decît de prostie.

(a) August Cezar apucă să înfrunte pe zeul Neptun, fiindcă fusese prins de furtună pe mare şi, ca să-l pedepsească, puse să i se scoată chipul din rîndul zeilor la serbările în circ. Dar ceea ce i se iartă lui mai puţin decît celorlalţi este faptul că, după ce a pierdut bătălia sub Quintilius Varrus în Germania, de mînie şi disperare se izbea cu capul de pereţi, strigînd : „Varrus, dă-mi înapoi ostaşii mei". Căci întrec orice nebunie, mai ales că se îmbină şi cu pîngărire, cei care iau în nume de rău dumnezeirea şi soarta, parcă ar avea urechile plecate arţagului nostru. (c) Cum fac tracii, care de tună sau fulgeră, se apucă a săgeta cerul ca titanii, ca să vie de hac lui Dumnezeu. (a) Dar spune acel vechi poet din Plutarh : „nu face să ne înciudăm pe trebi. Nu le arde de a noastre năzdufuri".

(b) Nu vom avea niciodată cuvînt îndeajuns de batjocoritor pe seama smintelii minţii noastre.

CAPITOLUL V

DACĂ TREBUIE CĂPETENIA UNEI CETĂȚI ÎMPRESURATE SĂ IASĂ PENTRU SCHIMBUL VORBELOR DE PACE

(a) Lucius Marcius, legat al romanilor în războiul lor cu Perseu, regele Macedoniei, vrînd să cîștige timpul care-i mai trebuia ca să-și pregătească oștirea, cu momeli de împăciuire, amăgi pe rege să se învoiască a înceta lupta cîteva zile ; astfel regele dădu răgaz dușmanului să se întărească, fapt de pe urma căruia i se trase prăbușirea. Totuși, bătrînii din Senat, păstrători ai datinelor străbune, vină adus-au acestei purtări, ca fiind împotriva deprinderii înaintașilor (c) care, spuneau ei, era să lupți cu vrednicie, nu cu șiretenie, nici cu capcane și năpustire noaptea, nici prin goană prefăcută și tăbărîre pe furiș. Ei nu porneau război decît după ce se suna goarna și adesea după ce înștiințaseră locul și ceasul bătăliei. Astfel cugetînd au trimis înapoi la Pirus pe doftorul său trădător și faliscilor pe ticălosul lor dascăl. Acestea erau curatele purtări romane, nu ale iscusinței grecești și ale vicleniei punice, pentru care a birui cu tărie este mai puțin lăudat decît prin prefăcătorii. A înșela poate sluji în anume clipă, dar numai acela se socotește înfrînt, care știe că fost-a prin vitejie și de la oaste la oaste în luptă dreaptă. (a) Se vădește din vorbirea acelor oameni fără de prihană că nu învățaseră încă această frumoasă povață :

dolus, an virtus, quis in hoste requirat [1] ?

(c) Aheenii, spune Polibiu, urau orice cale a înșelăciunii în războaiele lor ; nu socoteau biruință decît acolo

---

[1] Șiretenie sau vitejie totuna înseamnă față de dușman (Vergiliu, *Eneida*, II, 390).

unde vitejia dușmană era doborîtă. *Eam vir sanctus et sapiens sciet veram esse victoriam, quae, salva fide et integra dignitate, parabitur* [1], spunea un altul.

Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat, fors, Virtute experiamur [2].

În regatul Ternata, printre cele nații pe care cu atîta grabă le numim barbare, obiceiul lor este de a nu porni război fără a da de veste ; încă mai și înștiințează care vor fi mijlocirile, cîți oameni, ce muniții, cîte arme de tăbărîre și de apărare. După ce însă au dat la iveală toate acestea, ei sînt îndreptățiți să folosească în luptă, fără a se învinui unii pe alții, tot ceea ce le vine în ajutorul biruinței.

La vechii florentini, gîndul năpustirii pe neașteptate era atît de străin, încît cu o lună înainte de a aduna oastea în tabără, ei vesteau cu sunet de clopot, numit *martinella,* care bătea fără încetare.

(a) Noi, mai puțin căutători, spunem cu Lysandros că fala în război este pentru cel care trage și folosul : acolo unde pielea leului nu ajunge, trebuie înnădit și cîte un petic din a vulpii. Cele mai obișnuite prilejuri de cuprindere sînt mijlocite în chipul acesta și nu este clipă, spunem noi, în care căpetenia să aibă mai tare ochiul la pîndă decît cea a tîrguielilor și a înțelesurilor de împăcare; de aceea toți care poartă război în vremile noastre se țin de sfatul că niciodată căpetenia unei cetăți împresurate nu trebuie să iasă pentru schimbul de vorbe. Pe vremea părinților noștri au fost învinuiți să o fi făcut domniile lor de Montmort și de l'Assignies la apărarea Moussonului împotriva comitetului de Nassau. Dar astfel socotit,

[1] Omul înțelept și virtuos trebuie să știe că adevărata biruință este aceea care satisface buna-credință și onoarea (Florus, I, 12).

[2] Să punem la încercare vitejia, ca să știm dacă ție sau mie, soarta, stăpîna evenimentelor, ne dăruiește imperiul (Ennius ; *apud* Cicero, *Despre îndatoriri,* I, XII).

iertat ar fi cel care ar ieşi cu apărare şi întărire ca să rămînă cîştigul de partea lui, cum a făcut comitetele Guy de Randon în oraşul Reggio (dacă e să ne încredem în du Bellay, căci Guicciardini spune că însuşi el fusese), iar cînd domnia sa de l'Escut s-a apropiat pentru schimbul vorbelor, stîrnindu-se răzmeriţa în timpul tocmelii lor, nu numai domnia sa de l'Escut cu oastea lui se găsi cu mult mai slab, că fu ucis Alexandru Trivulzio, dar încă de l'Escut fu nevoit, pe singur cuvîntul comitelui, să se adăpostească în oraş ca să scape de lovituri.

(b) Eumene, zorit de Antigonus care-l împresurase în oraşul Nora şi-i trimisese vorbă să iasă pentru mijlocirile de pace, de mai multe ori stăruind şi spunînd că drept este să vină în întîmpinarea lui, deoarece stă mai presus şi este mai puternic, răspunse mîndru : „Nu voi socoti vreodată om mai presus de mine, atît timp cît voi avea spada mea în stăpînire", şi nu s-a învoit să se ducă pînă ce Antigonus nu i-a trimis ca ostatec pe Ptolemeu, nepotul său, aşa cum îi ceruse.

(a) Mai sînt şi care au tras foloase să fi ieşit, bizuindu-se pe cuvîntul celor ce-i împresuraseră : lucru întîmplat cu Henric de Vaux, cavaler din Champagne, cînd fusese încercuit de englezi la castelul din Commercy şi Barthélemy de Bonnes, căpetenia oştirii de împresurare pusese să se sape lagune mai peste tot în jurul castelului, nerămînînd decît să aprindă focoasele ca totul să se năruie peste cei împresuraţi ; el vesti pe numitul Henric să iasă pentru o înţelegere în folosul său — acesta ieşi şi, văzînd cu ochii prăpădul ce-l aştepta, rămase nespus de îndatorat duşmanului, căci după ce s-a predat cu oastea, focul a fost pus, iar stingătoarele de lemn lipsind, castelul s-a prăbuşit din temelii.

(b) Uşor mă las pe buna-credinţă a celuilalt, dar cu greu aş face-o dacă ar fi să se judece că am făcut-o mai curînd deznădăjduit şi de neinimoşie, decît bizuit pe dreapta sa bună-credinţă.

CEASUL TÎRGUIELILOR DE PACE ESTE PRIMEJDIOS

(a) Cu toate aceste am văzut nu de mult, în vecinătatea mea la Mussidan, că cei care au fost scoşi cu sila de armata noastră, şi cei de partea lor, strigau a trădare, fiindcă pe timpul schimbului de vorbe, cînd nu se ajunsese încă la învoială, au fost luaţi pe neaşteptate şi hăcuiţi în bucăţi; acest lucru în alt veac ar fi avut întemeiere. Dar, după cum am spus, purtările noastre cu totul depărtate sînt de ale trecutului şi nu trebuie să ne încredem unul altuia pînă cea de pe urmă pecetie a legămîntului nu este pusă şi încă atunci mai este de ajuns a face.

(c) Şubredă socotinţă fost-a totdeauna ca, bizuit pe schimb de vorbe, să laşi în seama unei oştiri biruitoare paza într-un oraş care s-a supus de bunăvoie şi să dai drumul înăuntru soldaţilor încă fierbîntaţi. L. Aemilius Regillus, pretor roman, nu izbuti să cucerească oraşul Foceea din cauza apărării nespus de îndîrjite a locuitorilor, făcu pace cu ei ca să fie primiţi drept prieteni ai poporului roman, iar el să intre în oraş ca un confederat, înlăturînd astfel orice bănuială de faptă duşmănoasă. Iar ca să le arate mai multă cinstire, aduse şi oastea cu el. Nu i-a mai fost însă în putere să mai ţie oastea în frîu, oricît de mult s-a străduit, şi a văzut sub ochii săi o bună parte din oraş răvăşită, căci dreptul lăcomiei şi al răzbunării ostăşeşti încălcase dreptul cinstirii şi împuternicirii sale de a cere supunerea ostăşească.

(a) Cleomene spunea că oricît de mult ai dăuna vrăjmaşului în timp de război, nu priveşte dreptatea şi nu stă supus ei, tot atît faţă de zei cît şi faţă de oameni, iar el, după ce se învoise a înceta lupta cu argienii timp de şapte zile, a tăbărît asupră-le în a treia noapte, pe cînd

dormeau, nimicindu-i și făcînd arătare că nu fusese vorba de noapte ; zeii însă au răzbunat fățărnicia lui.

(c) Pe timpul schimbului de vorbe, care tărăgăna tocmai ca să fie pus orașul Casilinum la adăpost de orice primejdie, acesta a fost cucerit pe neașteptate, și se petrecea totuși pe vremea celor mai drepți căpitani și a celei mai desăvîrșite orînduiri a oștirii romane ; căci nu este spus ca la vremea și la locul cuvenit să nu fie îngăduit a ne folosi de prostia vrăjmașilor noștri, cît și de slăbiciunea lor. Fără îndoială că războiul poartă cu sine multe înțelepte îndreptățiri în dauna înțelepciunii. Aici dă greș povața : *neminem id agere, ut ex alterius proedetur inscitia* [1].

Dar mă mir că Xenofon o lungește atîta și cu povestirea și cu mulțimea faptelor faimosului său împărat : el, un scriitor cu deosebită greutate în asemenea lucruri, fiind un mare căpitan și filosof, dintre cei dintîi învățăcei ai lui Socrate. Și nu mă împac de loc să le dea pas în așa măsură la toate și pretutindeni.

(a) Domnul d'Aubigny, la împresurarea orașului Capua, dezlănțuise o tragere înverșunată, după care domnia sa Fabrizio Colonna, căpitanul orașului, purcese la tîrguielile de pace stînd pe înălțimea unui bastion, iar oamenii săi, fiind mai puțin veghetori, ai noștri se năpustiră și făcură prăpăd. Mai aproape de noi, la Yvoy, domnia sa Iulian Romero făcu pasul greșit să iasă ca să stea la învoială cu domnia sa conetabilul, iar la întoarcere a găsit cetatea cuprinsă. Dar drept răsplată, în vreme ce marchizul de Pesqueira, care împresura Genova, unde era căpetenie ducele Ottaviano Fregoso sub ocrotirea noastră, și învoirile de pace între ei ajunseseră atît de departe încît erau socotite aproape încheiate și pe sfîrșite, spaniolii se strecurară în oraș, cîștigînd din plin biruința. Mai apoi, la Ligny-en-Barrois, unde căpetenie era comi-

[1] Nimeni să nu procedeze astfel încît să profite de neștiința altuia (Cicero, *Despre îndatoriri*, III, XVII).

tele de Brienne, cînd Bertheville, locotenentul numitului comite, ieşi ca să mijlocească pacea, chiar în timpul tocmelilor oraşul fu cucerit.

Fù il vincer sempre mai laudabil cosa,
Vincasi o per fortuna, o per ingegno [1]

spun ei. Dar filosoful Crisip n-ar fi fost de această părere şi eu tot atît de puţin, căci spunea : cei care aleargă la întreceri trebuie să-şi adune toate puterile pentru a se iuţi, dar nu le este îngăduit să atingă pe potrivnic spre a-l opri, nici să-i puie piedică pentru a-l trînti.

(b) Cu mai multă mărinimie spunea acel neasemuit Alexandru către Polypercon, care-l îndemna a lovi pe Darius în puterea nopţii : „Nu este de mine să-mi însuşesc o biruinţă pe furiş : *Malo me fortunae poeniteat, quam victoriae pudeat*“ [2].

Ataque idem fugientem haud est dignatus Oroden
Sternere, nec jacta caecum dare cuspide vulnus :
Obvius adversaque occurrit, seque viro vir
Contulit, haud furto melior, sed fortibus armis [3]

CAPITOLUL VII

ÎNDEMNUL GÎNDULUI JUDECĂ FAPTELE NOASTRE

(a) Moartea, zice-se, ne scuteşte de toate îndatoririle noastre ; eu ştiu pe unii care au privit în multe feluri

[1] Fie că victoria e datorată întîmplării sau dibăciei, este întotdeauna glorios să învingi (Ariosto, *Orlando furioso*, 15, v. 1).

[2] Mai bine să mă plîng de soartă decît să mă ruşinez de o biruinţă (Quintus Curtius, IV, 13).

[3] Socoteşte că nu e cinstit să-l străpungă fugărindu-l şi să-i dea lovitura care l-ar răni în spate ; aleargă spre el şi îl atacă deschis de la om la om ; nu vrea să învingă prin vicleşug, ci numai prin tăria armelor (Vergiliu, *Eneida*, X, 732).

această zicală. Henric al VII-lea, regele Angliei, căzu la înțelegere cu Don Filip, fiul împăratului Maximilian sau, ca să-l înfățișez cu mai multă cinste, tatăl împăratului Carol al V-lea, ca Filip să-i predea pe ducele de Suffolk, al Rozei albe [1], dușmanul său, care fugise și se adăpostise în Țările de Jos, el făgăduind pe cuvînt că nu se va atinge de viața numitului duce ; totuși, cînd fu să moară, Henric porunci fiului său prin diată ca să-l ucidă de îndată după moartea sa.

Acum în urmă, ducele de Alba, la Bruxelles, ne-a făcut să fim martorii multor fapte uluitoare, în tragedia ce privește comiții de Horne și d'Aiguemont, petrecută acolo : între altele, numitul comite d'Aiguemont, pe cuvîntul căruia comitele de Horne venise să se predea ducelui de Alba, ceru cu mare străduință să fie ucis cel dintîi, ca să fie dezlegat de cuvîntul ce-l dăduse comitelui de Horne. Socot că moartea dezlegase pe cel dintîi de cuvîntul dat, iar cel de-al doilea îl scutise și dacă n-ar fi murit. Noi nu ne putem lega peste puterile și dincolo de starea noastră, deoarece urmările și îndeplinirea nu mai sînt întru nimic în stăpînirea noastră și în afară de vrere nimic nu ne stă în putere ; pe aceasta se întemeiază neapărat și se statornicesc toate întocmirile datoriței omului. Nu încape îndoială, comitele d'Aiguemont dînd sufletul și vrerea sa drept plata cuvîntului, dar nemaiavînd puterea îndeplinirii în mînă, ar fi fost totuși dezlegat de orice îndatorire, chiar dacă ar fi trăit după comitele de Horne. Regele Angliei însă, neținîndu-și făgăduiala din îndemnul gîndului său, nu poate fi iertat a fi amînat îndeplinirea nelegiuirii sale, precum nu a fost nici zidarul lui Herodot, care a păstrat credincios cît a

[1] Referire la războiul celor două roze, pentru moștenirea tronului Angliei, între casa de Lancaster (care avea ca emblemă o roză albă) și casa de York (care purta pe blazon o roză roșie).

trăit taina comorilor regelui Eghipetului, stăpînul său dar la moarte a dezvăluit-o copiilor săi.

(c) În vremea mea mulți văzut-am care țineau cu știință avutul altuia, pregătindu-se a plăti după moarte prin diata lor. Ei nu ajung la nimic : nici amînarea unei trebi atît de grabnice, nici îndreptarea unei pagube, cînd atît de puțin dau din simțirea și străduința lor. Ei datoresc cu mult mai mult dintr-al lor. Cu cît plătesc din greu și anevoie, cu atît ei se mîntuie pe mai bună dreptate și cu laudă. Pedeapsa cere a fi din greu ispășită. Dar cei care amînă a da în vileag pînă la moarte ura lor față de un aproape, după ce au ascuns-o întreaga lor viață, și mai rău fac. Ei arată a fi puțin grijulii de însăși cinstirea lor, stîrnind pe cel jignit față de amintirea lor. Au mai puțină grijă de cuget, fiindcă nu iau în seamă cele cuvenite morții, dacă ei nu s-au străduit să îngroape ciuda lor cu ei și o dau la iveală dincolo de viața lor ; judecători nedrepți, care amînă judecata pe cînd pricina nu mai e de știre.

Mă voi feri, de-mi va sta în putință, ca moartea mea să spună ceea ce nu a fost spus de mine în timpul vieții fățiș.

CAPITOLUL VIII

DESPRE TRÎNDĂVIE

Precum vedem pămînturi în paragină care, dacă sînt grase și spornice, nu încetează să dea cu sutele de mii tot soiul de ierburi sălbatice și nefolositoare și, ca să slujească, le muncim și le rodim cu anume semințe trebuincioase și cum vedem femeile că pot singure zămisli grămădiri de carne fără chip, dar pentru ființarea bună și a fire au nevoie de încolțirea unei alte semințe, aidoma

şi faptul minţilor. Dacă nu le deprindem cu anume supunere, ca să le înfrînăm şi să le silim, ele se aruncă fără rînduială pe întinsul nelămurit al închipuirilor.

(b) Sicut aquae tremulum labris ubi lumen ahenis,
Sole repercussum, aut radiantis imagine Lunae,
Omnia pervoliat late loca; jamuque sub auras
Erigitur, summique ferit laquearia tecti [1]

(a) Şi nu-i nebunie, nici visare cărora ele să nu dea răsărire în această frămîntare,

Velut aegri somnia, vanae
Finguntur species [2].

Sufletul, care nu are ţel anume, rătăceşte ; căci, după cum se spune, înseamnă a nu fi niciunde, cînd eşti peste tot locul.

(b) *Quisquis ubique habitat, Maxime, nusquam habitat* [3].

(a) De curînd mă trăsei la mine, hotărît, pe cît îmi va sta cu putinţă, să nu mai caut alt decît a petrece în tihnă şi de o parte, cît îmi va fi dăruit a trăi ; mi se părea că nu puteam mulţumi mai mult mintea mea, decît s-o las cu totul în voie să-şi cate de ale sale şi să se stîmpere şi să se aşeze în sinea ei ; ceea ce speram că va putea face mult mai uşor de acum încolo, cînd timpul a dospit-o şi a copt-o. Dar aflu că :

---

[1] Tot astfel, într-un vas de aramă, o apă se agită şi răsfrînge razele soarelui sau imaginea lucie a lunii, iar reflexul luminos se împrăştie de jur-împrejur în toate părţile sau se ridică de-a dreptul, străbătînd pînă la cele mai înalte boltiri (Vergiliu, *Eneida*, VIII, 22).

[2] Îşi făuresc himere, curate visări de bolnav (Horaţiu, *Arta poetică*, v. 7).

[3] Cel care este pretutindeni nu este nicăieri (Marţial, *Epigrammata* VII, 73).

Variam semper dant otia mentem [1],

dimpotrivă, ca un cal scăpat, își dă de o sută de ori mai mult de lucru sieși decît se trudea pentru altul ; și-mi scorni atîtea năluci și năstrușnice grozăvii de-a valma, fără șir de noimă, încît pentru a privi pe îndelete netoția și ciudățenia lor, apucatu-m-am a le pune pe răboj, socotind că ea însăși se va rușina cu vremea de ele.

CAPITOLUL IX

DESPRE MINCINOȘI

(a) Nu-i om căruia să-i șadă mai rău să se apuce a vorbi de aducere aminte, decît mie. Căci nu-i văd urmă în mine și cred că nu-i altul pe lume la care să lipsească mai cumplit. În toate alte privințe sînt în rînd cu lumea, dar în astă privință cred că sînt ca nelumea, vrednic să capăt faimă și nume. (b) Lasă firescul neajuns (c) căci fără îndoială, pe cît este de folositoare, Platon [2] cu drept cuvînt o numește mare și puternică zeiță, (b) dar mai mult, în ținutul meu, cînd vor să spună că un om nu este în toate mințile, spun că nu are aducere aminte, iar dacă eu mă plîng că nu o am, ei mă mustră și nu-mi dau crezare, ca și cînd aș fi mărturisit că sînt smintit. Căci lumea nu alege între aducere aminte și judecată. Astfel îmi strică cu mult socotelile. Îmi vatămă deoarece se învederează din cele aflate că, dimpotrivă, strășnicia aducerii aminte mai lesne se îmbină cu judecata șubredă. Ei încă mă nedreptățesc și cu aceea, pe mine care sînt un

---

[1] Duhul se risipește, dacă mereu trîndăvește (Lucan, IV, 704).

[2] Montaigne se referă la teoria reminiscenței, înfățișată de Platon în dialogul *Critias*.

prieten atît de bun, fiindcă aceleași cuvinte cu privire la boala mea arată și nepăsarea pentru îndatoririle față de altul. Se leagă de lipsa mea din fire a aducerii aminte și o pun pe seama cugetului și a simțămîntului meu. „A uitat — spun ei — cutare rugăminte sau cutare făgăduială ; nu-și amintește de prietenii săi, nu și-a adus aminte să spună sau să facă sau să ascundă cutare lucru de dragul meu". Nu încape îndoială că pot ușor uita ; să preget însă a îndeplini îndatoririle față de un prieten, aceasta nu fac. Ei să aibă în vedere cusurul meu fără a-l schimba într-un soi de răutate, și anume acea răutate atît de potrivnică felului meu de a fi.

Mă mîngîi întrucîtva. Întîi fiindcă (c) din această boală am tras cu deosebire învățătură să scap de un rău mai mare și care ușor m-ar fi dobîndit ; să-i spun pe nume : ambiția, căci este o slăbiciune de nesuferit la cel care se ține de tocmelile lumești iar, după cum se arată din mai multe pilde în propășirea firii, ea a întărit în mine alte însușiri pe măsura slăbirii acesteia ; lesne m-aș fi dus pe urma altuia proptindu-mi judecata și cugetarea, cum face lumea, fără să le deprind a se sluji de puterile lor, dacă părerile și aflările străine mi-ar fi rămas în ființă prin mijlocirea aducerii aminte ; (b) de aceea vorba-mi este mai scurtă, căci agonisirea din cele aduse aminte e înfruptată mai din plin decît cea din a noastră aflare : (c) dacă aducerea aminte mi-ar fi fost trainică aș fi asurzit pe toți prietenii mei cu bolborosirea, (b) învederările stîrnind pornirea ce am să le mînui și folosi, ațîțîndu-mi și aprinzîndu-mi gîndurile. Este jalnic. Mi-o dovedesc unii dintre prietenii mei apropiați ; cu cît aducerea aminte le dăruiește înfățișarea lucrului pe de-a întregul, ei se cufundă adînc în istorisirea lor și încarcă cu atîtea zadarnice amănunte, încît, dacă istorisirea e bună, bunul se înăbușă, iar dacă nu este, stai și blestemi fie norocul că ei au aducere aminte, fie nenorocul că nu au minte. (c) Și greu este să închei vorba și să-i curmi

ropotul : în nimic nu se cunoaşte mai bine puterea calului decît la oprirea pe loc şi în ocol. Cei chiar care-şi dau seama, eu văd cum ei vor şi nu pot stăvili năvala lor. Tot încercînd a-i pune capăt, o apucă îngăimînd şi lungind cuvîntul, ca oameni care pier de slăbiciune ; mai ales bătrînii sînt primejdioşi : la ei amintirea celor petrecute rămîne, dar au pierdut amintirea de cîte ori spusu-le-au. Am văzut cum povestirile foarte plăcute ale unui gentilom se schimbau în anosteli ; fiecare din cei de faţă le auzise a o suta oară ; (b) în al doilea rînd, îmi aduc mai puţin aminte de ponoasele suferite, precum zicea unul din cei vechi. (c) mie mi-ar trebui un aducător aminte ca lui Darius care, ca să nu uite înfruntarea suferită din partea atenienilor, pusese pe un copil de casă să-i şoptească de trei ori la ureche, de cîte ori se aşeza la ospăţ ; „măria ta, aminteşte-ţi de atenieni !“, (b) iar locurile şi cărţile care-mi sînt iarăşi date să le văd, mă bucură totdeauna cu o nouă prospeţime.

(a) Nu fără dreptate s-a zis că nu trebuie să se apuce a fi mincinos cel care nu simte că are zdravănă aducere aminte. Ştiu că grămăticienii fac deosebire între a zice minciună şi a minţi ; ei spun că a zice minciună este a spune lucru înşelător dar care a fost crezut adevărat, iar *mentire* pe latineşte, din care a purces franceza noastră, înseamnă şi a merge împotriva cugetului său ; aşadar nu priveşte pe cei despre care vorbesc eu, care spun una şi ştiu alta. Aceştia ori născocesc şi drojdia şi vinul, ori schimonosesc şi măsluiesc un temei adevărat. Cînd măsluiesc şi schimbă, dacă-i aduci de multe ori la aceeaşi istorisire, este greu ca ei să nu se dea de gol, deoarece lucrul fiind întîi cu adevărat întipărit în minte, tipărirea rămîne în cunoştinţă şi ştiinţă şi greu este să nu se înfăţişeze închipuirii, risipind înşelăciunea, care nu este atît de vîrtos împlîntată nici cu atîta întemeiere, iar imprejurările aevea petrecute se strecoară în mintea lor de fiecare dată şi şterg amintirea părţilor ticluite, înşelă-

toare şi cu sminteală. În cele ce ei născocesc pe de-a-ntregul, fiindcă nu le stă vreo întipărire în cale, neadevărul lor pare că ar avea mai puţin a se teme de tăgăduire. Totuşi, prin faptul că acestea sînt fără întrupare şi prindere, uşor le pierd din minte, dacă ea nu este straşnică, (b) lucru adesea văzut de mine şi cu mult haz pe seama celor care au deprinderea să nu îndruge cuvînt decît în folosul trebilor învîrtite de ei şi pe placul măririlor cu care vorbesc. Căci împrejurările pentru care ei siluiesc credinţa şi cugetul lor sînt supuse multor schimbări, iar glăsuirea lor are a se deda în fel şi chip, pînă se întîmplă că despre un lucru ei spun ba laie, ba bălaie, unuia într-un fel, altuia într-alt fel ; iar dacă se nimereşte să se pună laolaltă împestriţatele lor culesuri, ce se mai alege din frumoasa lor meşterire ? Lasă că de ei nu iau bine seama, singuri adesea se despotcovesc, căci oricît de straşnică ar fi să le fie aducerea aminte, ea nu ar prididi să-şi amintească toate plăsmuirile lor într-una şi aceeaşi privinţă. Cunosc mai mulţi în timpul nostru care rîvnesc faima pe care au căpătat-o aceşti uneltitori de cuvînt, cînd au fost crezuţi ; dar ei nu văd că de au faimă nu pot fi şi de ispravă.

(c) Cu adevărat, a minţi este un viţiu blestemat. Nu sîntem oameni şi nu ţinem unii de alţii decît prin cuvînt. Dac-am cunoaşte grozăvia şi pacostea minciunii, am osîndi-o mai crunt decît alte nelegiuri. Părerea mea este că ne pierdem vremea de obicei pedepsind copiii pentru greşeli nevinovate, şi-i dojenim pentru îndrăzneli fără însemnătate şi urmare. Minciuna singură şi ceva mai prejos încăpăţînarea sînt, pe cît văd eu, cele care trebuie stîrpite cu tot dinadinsul de la născare şi în timpul creşterii ; ele se învoaltă deodată cu ei. Iar dacă apucă a da drum limbii pe înşelăciune, uimitor este cît de anevoie îi poţi înfrîna. De aceea întîlnim oameni, altcum de omenie, cu totul dedaţi şi robiţi acestui viţiu. Eu am un bun ucenic

croitor, pe care nu l-am auzit vreodată spunînd adevărul, nici măcar atunci cînd îi putea ajuta.

Dacă asemenea adevărului minciuna n-ar avea decît o față, ne-am mai împăca, căci am lua drept întemeiate cele ce stau împotriva spuselor mincinosului ; dar neadevărul are o sută de mii de fețe și un cîmp nemărginit.

Pitagoreicii arată binele lămurit și mărginit, iar răul nemărginit și nelămurit. O mie de căi ne abat de alb, pe una singură dăm de el. Neapărat că eu nu mă întemeiez că m-aș putea împiedica a spune o minciună sfruntată și cu bună știre ca să mă feresc de o primejdie vădită și cumplită.

Unul din bătrîni spune că : „Mai bine stăm în tovărășia unui cîine cunoscut, decît a unui om al cărui grai nu-l cunoaștem". *Ut externus alieno non sit hominis vice* [1]. Dar cu cît graiul înșelăciunii stă mai împotriva frățietății omenești decît tăcerea !

(a) Regele Francisc I se lăuda a fi dat în vîrtelnița întrebărilor pe Francisc Taverna, trimisul lui Francisc Sforza, ducele de Milano, bărbat vestit în ticluirea vorbirii. El fusese trimis pentru a dezvinovăți față de maiestatea sa pe stăpînul său cu privire la un fapt însemnat ca urmări. Regele, ca totuși să păstreze legături în Italia, de unde fusese de curînd alungat chiar din ducatul Milanului, hotărî să lase pe lîngă duce pe un gentilom de la curtea sa, ca împuternicit de fapt, dar de ochii lumii arătînd că este acolo cu trebi care-l privesc numai pe el, cu atît mai mult cu cît ducele, supus împăratului, tocmai atunci era în vorbă a se căsători cu nepoata acestuia, fata regelui Danemarcei, acum doamnă văduvă a Lorenei și nu putea da în vileag o legătură și învoire cu noi, fără a le plăti scump. Pentru această însărcinare găsise a fi potrivit un gentilom milanez, scutier al regelui, numit Merveille.

---

[1] Astfel încît doi oameni de neam deosebit nu sînt oameni unul pentru altul (Pliniu, *Istoria naturală*, VII, 1).

Acesta avea scrisoare de împuternicit și îndrumări drept trimis regesc tăinuite, iar pe față alte scrisori, către duce, ca să-l poată ocroti în trebile care-i slujeau drept acoperire și dovadă ; fusese atîta vreme pe lîngă duce, încît împăratul prinse a bănui, ceea ce a pricinuit, pe cît gîndim noi, cele ce s-au întîmplat ; iată că ducele porunci să i se taie capul, în puterea nopții, punîndu-i-se în sarcină un omor, după o judecată încheiată în două zile. Cinstitul Francisc venise pregătit să înfățișeze o lungă istorisire, chibzuită pe neadevăruri (căci regele făcuse întîmpinare pentru acea nedreptate tuturor principilor creștinătății și ducelui însuși). La sfatul de dimineață el fu ascultat și, pentru întărirea pricinii sale, ticlui în acest scop și scorni multe frumoase arătări ale faptului : că stăpînul său n-a privit niciodată pe acel om decît drept supus și gentilom al său, care venise la Milano pentru trebile lui și fără vreun amestec în nimic ; tăgădui că ar fi știut măcar să fi făcut parte din curtea regelui, dar să mai fi fost cunoscut drept împuternicit, trimis regesc. La rîndul său, regele îl strînse cu felurite întîmplări și întrebări, încolțindu-l din toate părțile, pînă îi aduse și învinuirea că faptul a fost făcut noaptea și pe furiș. Bietul om, încurcat, răspunse la aceasta, ca să facă pe credinciosul, că ducele ar fi fost supărat față de cinstirea ce se cuvine măriei sale, ca o astfel de pedeapsă să se fi petrecut la lumina zilei. Fiecare poate gîndi cum zburat-a după ce s-a dat de gol cu atîta stîngăcie și față de un adulmecător ca regele Francisc.

Papa Iuliu al II-lea, trimițînd un sol la regele Angliei, ca să-l stîrnească împotriva regelui Francisc, după ce trimisul a fost ascultat și făcuse toate arătările, regele Angliei îi învederă cîte greutăți sînt să pornești a pregăti lupta cu un rege atît de puternic, întemeind pe dovezi părerea sa : solul răspunse nelalocul lui, că și el privea astfel lucrurile și că le spusese papii. Din aceste cuvinte, atît de îndepărtate de țelul pentru care fusese trimis să pună la cale un război cît de grabnic, regele Angliei bă-

nui, lucru care mai apoi s-a şi dovedit din fapte, că acest împuternicit avea de gînd să se vicleneasc de partea Franţei şi regele înştiinţă pe stăpînul lui, i se luară averile şi de-abia că scăpă cu viaţă.

CAPITOLUL X

DESPRE VORBIREA GRABNICĂ SAU ÎNCEATĂ

(a) „Nu fură vreodată tuturora, dăruite toate harurile“ [1].

Aşijderea vedem că harul cuvîntării unii îl au lesnicios şi curgător, cum se spune „ca apa“, încît oricînd sînt pregătiţi ; alţii, mai înceţi, nu scot vreo vorbă fără a fi fost cu mult înainte muncită şi ticluită. Precum cucoanelor le este rînduit a se deprinde cu unele mişcări trupeşti, ca să sporească nurii a ceea ce au mai frumos, de asemenea, dacă mi-ar fi dat a povăţui partea de făcut acestor două felurite daruri ale cuvîntului, a cărui măiestrie în veacul nostru pare a fi lăsată mai ales predicatorilor şi avocaţilor, cel cu vorba mai încetinită pare-mi-se a fi bun de predică, iar celălalt mai curînd de apărător ; căci sarcina unuia îi dă pe plac vreme să se pregătească şi slujbele sale se înşiruie fără încetare pe un singur fir, iar rosturile celuilalt îl silesc să fie la tot ceasul gata de întîmpinare şi răspunsurile neaşteptate ale părţii potrivnice îl împing a răzbate pe bătătura luptei şi are a găsi neapărat o nouă întrevedere.

Totuşi, la întîlnirea regelui Francisc cu papa Clement la Marsilia altfel s-a întîmplat, anume lui Poyet, om

[1] Vers din sonetele lui La Boétie, publicate de Montaigne în 1571 (a se vedea cartea I, cap. XIV).

care timp de o viață trăise la divanurile dreptății ca apărător și avea mare faimă. De aceea fusese ales să ție cuvîntarea către papa și din vreme o pregăti ; se spune că o adusese gata făcută de la Paris, în ziua chiar în care urma să o rostească. Papa, temîndu-se să nu scape vreo vorbă ce ar supăra soliile venite din partea celorlalți principi, care se aflau în jurul lui, trimise regelui o însemnare de cele ce i se păreau mai cuvenite a fi spuse în locul și la timpul în care se aflau. Întîmplarea făcu să fie cu totul altfel decît cele pentru care se trudise numitul Poyet, iar cuvîntarea lui rămînea fără rost, nevoindu-l ca în grabă să întocmească o alta nouă. El însă nu se simți în stare să o facă și domnia sa cardinalul du Bellay a trebuit să-și ia această însărcinare.

(b) Partea avocatului este mai grea decît cea a predicatorului și totuși îmi pare că găsim, cel puțin în Franța, mai mulți apărători bunicei decît predicatori.

(a) Pare că ar fi mai mult rostul deșteptăciunii să prindă iute și deîndată, iar al judecății să o urnească încet și pe așezate. Dar cel care amuțește, dacă nu are înlesnirea să se pregătească, și cel căruia înlesnirea nu-i dă chip să le spuie mai bine rămîn deopotrivă printre cei neajutorați. Se spune despre Severus Cassius că vorbea mai bine cînd nu sta să gîndească și avea mai mult de mulțumit norocului, decît sîrguinței sale ; îi pria să fie stîrnit pe cînd vorbea, iar potrivnicii săi se fereau să-l zgîndăre, de teamă ca mînia să nu sporească tăria cuvîntării sale. Eu știu din pățite acea stare a firii care nu rabdă pregătire trudnică, nici stăruitoare. Dacă n-o apucă de voie bună și nesilit, nimic nu izbutește. Zicem de unele lucrări că au iz de ulei și opaiț din pricina unor aspreli și asprimi ostenitoare, cînd ele sînt prea muncite. Dar mai este și zorul de a face cît de bine și truda sufletului prea ținut și încordat la o îndeplinire, pus ca pe roată, încleștat și strîmtorat, cum e apa, a cărei vînă potopitoare gîlgîie fără a găsi gura izvorului ca să iasă.

În starea din fire de care vorbesc eu, şi de nu se cere nicidecum zbuciumul şi întărîtarea lui Cassius (căci asemenea mişcare ar fi prea aprigă), totuşi cere chemare fără zbucnire, sufletul vrea să fie înfierbîntat şi trezit de împrejurarea dinafară, fie cu ştiinţă, fie cu neştiinţă. Dacă umblă singuratic, tărăgăneşte şi lîncezeşte ; împătimirea îi este viaţă şi har.

(b) Nu sînt bine întărit pe seama şi după voia mea ; întîmplarea are mai mult drept decît eu însumi asupră-mi. Prilejul, însoţirea, însuşi răsunetul glasului meu mai mult scot din mintea mea decît aflu eu cînd o răscolesc şi caut de unul singur.

(a) De aceea, vorbele ar fi să facă mai mult decît scrierile, la mine, dacă ar putea fi ales unde n-ai la ce da preţ.

(b) Mi se şi întîmplă că nu sînt acolo unde mă caut, mai curînd mă găsesc pe negîndite decît din cercetarea judecăţii mele. Aş fi dat ivire vreunei iscusinţe scriind. (Să fiu bine înţeles : pentru altul pieritâ născînd, cu înfiripare numai pentru mine. Lăsăm însă toate aceste cuviincioase spuse. Fiecare le spune pe cît îi stă în putere) ; eu însă pierd urma pînă a nu mai şti ce am vroit spune ; iar altul, uneori, aflatu-le-a înainte de mine. Dacă aş trage cu briciul pe tot locul unde-mi răsar, aş rămîne chilug. La nimereală va veni ziua altcînd mai luminată decît în amiaza mare şi va face să mă mir de nehotărîrea mea.

CAPITOLUL XI

DESPRE PREVESTIRI

(a) Dacă vorbim de oracole, nu încape îndoială că mult înainte de venirea lui Iisus Cristos începuse a le pieri încredinţarea ; deoarece vedem că Cicero se căzneşte să

afle pricina slăbirii lor ; (c) iar aceste cuvinte sînt ale lui : *Cur isto modo jam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed jamdiu ; ut nihil possit esse contemptius* [1]. (a) Cît despre celelalte prevestiri, care se trăgeau din alcătuirea vietăților jertfite (c) pe care Platon le socotește a fi din fire făcute ca măruntaiele lor să slujească pentru aceasta, (a) despre zbaterea puilor, zborul păsărilor, (c) *aves quasdam... rerum augurandarum causa natas esse putamus* [2], (a) trăsnetele, vîrtejul rîurilor, (c) *multa cernunt aruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis* [3], (a) și altele pe temeiul cărora vechimea se bizuia în cea mai mare parte din îndepliniri, fie obștești, fie casnice, religia noastră le-a spulberat. Și cu toate că au mai rămas între noi unele putințe de prevestiri din stele, duhuri, chipul trupesc, vise și altele — vădită pildă a zgîndăritoarei iscodiri ce stă în firea noastră, care stăruie să se îngrijească de trebile viitoare, ca și cînd nu ar avea îndeajuns a face să mistuie pe cele de față :

(b) *cur hanc tibi, rector Olympi,*
Sollicitis visum mortalibus addere curam,
Noscant venturas ut dira per omina clades ?

---

[1] De unde vine oare că în zilele noastre, și chiar de multă vreme, Delfi nu mai proclamă astfel de oracole și nimic nu e disprețuit în chip mai desăvîrșit ? (Cicero, *De divinatione* II, 57).

[2] Credem că anumite păsări se nasc doar ca să servească artei augurilor (Cicero, *De natura deorum*, II, 64).

[3] Multe lucruri văd aruspicii, augurii prevăd multe, multe evenimente sînt anunțate de oracole, multe de către prezicători, multe de visuri, multe de minuni (*Ibidem*, II, 65).

. . . . . .

Sit subitum, quodcumque paras; sit caeca futuri
Mens hominum fati; liceat sperare timenti [1].

(c) *Ne utile quidem est scire quid futurum sit; miserum est enim nihil proficientem angi* [2] (a) totuşi au o mult mai mică împuternicire.

Iată de ce pilda lui Francisc, marchiz de Sallužzio, îmi pare izbitoare. Locţiitor al regelui Francisc la oastea noastră de peste munţi, nespus de bine văzut la curte, avînd a mulţumi regelui pentru marchizatul din care fusese căzut fratele său, fără a avea vreo pricină întemeiată, împotriva iubirii ce-i purta, se înspăimîntă atît de tare de faimoasele prevestiri care umblau pretutindeni din gură în gură, că sorţii cad de partea împăratului Carol al V-lea (precum s-a şi dovedit şi în paguba noastră, în Italia chiar aceste nebune preziceri făcuseră atîta vîlvă, încît la Roma s-a pus la bătaie bănet mult cu schimbul pe părerea că noi vom pierde), aşa că după ce adesea se tînguia între ai săi despre prăpădul pe care-l vedea că se abate neapărat asupra coroanei Franţei şi pe capul prietenilor lui, păşi a răzvrătire, trecînd de partea celorlalţi, dăunîndu-şi foarte prin aceasta, oricum ar fi fost stelele pe cer. S-a şi purtat ca un om luat între două ape, căci noi nu aveam bănuială de fapta sa, iar el putea să facă mult mai mult rău decît a făcut, avînd şi oraşe şi oşti în mîna lui, iar oastea de sub Antoine de Lève, pe care ei ar fi fost să o socotească duşmană, se afla alături de cîţi-

---

[1] De ce, stăpîne al Olimpului, cînd bieţii muritori sînt pînditi de atîtea rele prezente, să-i mai înfricoşezi şi prin necruţătoare preziceri despre nenorocirile lor viitoare?... Dacă planurile tale trebuie să se îndeplinească, lasă-le tăinuite, ca să lovească pe neaşteptate! Cel puţin să ne fie permis a spera tremurînd (Lucan, II, 4, 14).

[2] Nu este nimic folositor în a cunoaşte viitorul şi este jalnic să te frămînţi în van (Cicero, *De natura deorum*, III, 6).

va pași. De pe urma trădării lui noi n-am pierdut nici oameni, nici orașe, în afară de Fossano care, și acesta, multă vreme s-a apărat din greu.

Prudens futuri temporis exitum
Caliginosa nocte premit deus ;
Ridetque, si mortalis ultra
Fas trepidat.
. . . . . *Ille potens sui,*
Laetusque deget, cui licet in diem
Dixisse : Vixi ; cras vel atra
Nube polum pater occupato,
Vel sole puro.
Laetus in praesens animus, quod ultra est
Oderit curare [1].

(c) Iară cei care, dimpotrivă, cred în următoarea zicală, încă greșesc : *Ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, dii sint ; et, si dii sint, sit divinatio* [2]. Mai multă înțelepciune arată Pacuvius :

Nam istis qui linguam avium intelligunt,
Plusque ex alieno jecore sapiunt quam ex suo,
Magis audiendum quam auscultandum censeo [3].

---

[1] Un zeu prevăzător ne-a ascuns în noaptea adîncă evenimentele viitoare și-și bate joc de muritorul care se mai preocupă de destin. Acela este stăpîn pe el însuși care, petrecîndu-și viața în mod fericit, poate spune în fiecare zi : „am trăit !" Ce are a face că mîine Jupiter învăluie cerul cu nori întunecați sau ne dăruiește frumusețea unei zile limpezi. Satisfăcuți de prezent să nu fim atît de nebuni ca să căutăm dincolo (Horațiu, *Ode* III, 29 și urm.).

[2] El argumentează astfel : dacă prevestiri există, apoi există zei ; și dacă există zei, există și prevestiri (Cicero, *De divinatione*, I, 6).

[3] Cît despre cei care pricep limba păsărilor și cercetează ficatul animalelor mai mult decît mintea lor, cred că ei trebuie să fie mai degrabă ascultați decît crezuți (Pacuvius ; *apud*, Cicero, *De divinatione*, I, 57).

Acel vestit dar al prezicerii la toscani se trage din următoarele : un plugar, tăind adînc brazda sa, dădu la iveală pe Tages, semizeu, cu față de copil și cu pricepere de bătrîn. Toți veniră la el și fură culese și păstrate timp de mai multe veacuri poveștele și știința lui, care cuprindea temeiurile și deprinderile acestui meșteșug — scornire pe mersul plugăritului, care a dat ființare zeității.

(b) Mie mi-ar plăcea mai mult să-mi rînduiesc trebile pe o aruncătură de zar decît după astfel de năluci.

(c) Drept însă că în toate republicile s-a pus mult temei pe sorți. Platon, în așezămîntul pe care-l făurește, lasă pe seama sorților înfăptuiri însemnate și, între altele, cere ca pentru căsătorie să se arunce zarul între cei mai buni ; el atît se bizuie pe această alegere la noroc, încît spune că copiii din asemenea unire să fie dați în grija țării — cei născuți din răi au a fi îndepărtați și, dacă prin minune, vreunul din acești izgoniți, crescînd, arată vreo făgăduială a bine, pot fi puși cu cei buni ; de asemenea, unii aleși ca buni, dacă dau putină speranță ca flăcăi, să fie surghiuniți.

(b) Eu văd pe unii care răstălmăcesc și cată în almanahuri, și ne arată înrăurirea în trebile de față. Atîtea spun, încît trebuie să spună și adevărul și minciuna. (c) *Quis est enim qui, totum diem jaculans, non aliquando collineet ?* [1]. (b) Eu nu le pot socoti vrednice, decît că o nimeresc la întîmplare. Mai mult temei de încredințare și de adevăr ar fi să se țină totdeauna de rînduiala unei legi a minciunii. (c) Unde mai pui că nimeni nu ia în seamă nepotrivirile, cu atît mai vîrtos, cu cît sînt obișnuite și nenumărate, și se face vîlvă de prezicerile lor, ca fiind lucruri arare, nemaipomenite și grozave. Iată răspunsul lui Diagoras, supranumit „ateul", cînd se afla la Samotracia, unuia care-i arăta în templu sumedenia de tăblițe și de mulțumiri din partea celora care scăpaseră de înec, și-i

[1] Care este acela care, trăgînd toată ziua la țintă, să n-o atingă de cîteva ori ? (Cicero, *De divinatione*, II 59).

spusese : „Iată ! Tu, care socoți că zeii n-au habar de nevoile oamenilor, ce mai gîndești cînd vezi că atîția au fost mîntuiți din vrerea lor ? — Iată ce cred : cei fără tăbliță și care s-au înecat, sînt mult mai mulți". Cicero zice că Xenofan din Colofon, dintre toți filosofii care au crezut în zei, este singurul care a încercat să stîrpească toate soiurile de prevestiri. De aceea, mai puțin să ne minunăm că (b) am văzut uneori principi ai noștri al căror suflet stăruia, spre paguba lor, în aceste deșertăciuni.

(c) Aș fi vrut mult să fi citit cu ochii mei cele două minunății : cartea lui Ioachim, călugăr din Calabria, care prezicea chipul și numele tuturor papilor ce vor să fie, de asemenea cea a împăratului Leon, care prezicea pe toți împărații și patriarhii care vor fi în Grecia. Cu ochii mei însă văzut-am că în vîltorile lumii, oamenii înspăimîntați de soarta lor se aruncă în tot eresul și caută la cer cauzele și amenințările care le aduc nenorociri. Iar puținul acesta le dă o atît de ciudată mulțumire, încît acum, în vremea mea, mă face să cred că nu poate fi decît o petrecere pentru cei cărora le rămîne timp de prisos și au mintea de ajuns de ascuțită, ca să le încurce și să le descurce cu isteține și să găsească semn în prevestiri a tot ceea ce vroiesc ei să fie. Lor le place mai cu seamă felul de a vorbi nelămurit, în doi peri și năstrușnic, al prezicerii oracolicești spusă fără înțeles limpede, tocmai ca pe urmă cei în viață să-i poată da înțeles pe placul lor.

(b) Demonul lui Socrate era în felul acesta o anume țișnire a vrerii, întîmpinîndu-l fără să aștepte povața judecății sale. Într-un suflet ca al său mult limpezit și pregătit prin stăruința neîncetată a înțelepciunii și virtuții, de crezut este că aceste îndemnuri, și dacă erau cutezate și anevoie însușite, erau totdeauna însemnate și vrednice de urmat. Fiecare, în sinea lui, simte urma unor asemenea frămîntări, (c) a părerii vii, întărîtate și zvîcnite. Mie îmi stă a le da întrucîtva precădere, eu, care dau atît de

puțină chibzuinței noastre. (b) Și avut-am, (c) pe cît de șubrede ca judecată, pe atît de strașnice a-mi prinde sau a-mi desprinde hotărîrea, ceea ce la Socrate era mai obișnuit, (b) eu m-am lăsat purtat de ele cu atîta folos și spor, încît s-ar putea socoti a fi întrucîtva din înrăurire dumnezeiască.

CAPITOLUL XII

DESPRE STATORNICIE

(a) Legea hotărîrii și a statorniciei nu cere să nu ne apărăm cît ne stă în putere de relele și necazurile care ne amenință și să nu ne temem de întîmpinarea lor. Dimpotrivă, a ne păzi cu mijloace cinstite de rele nu numai că ne este îngăduit, dar și sîntem vrednici de laudă. Faptul statorniciei este mai ales a ne face să suferim cu răbdare neajunsurile pe care nu le putem lecui. Ca urmare, nu este mlădiere a trupului sau mînuire de armă care să fie oprită, dacă apără de lovitura ce se vede abătîndu-se asupră-ne.

(c) Mai multe nații foarte războinice foloseau fuga în bătălie, ca mijlocitoare de seamă a cîștigului, socotind că primejduiește mult mai tare pe dușman decît o luptă fățișă.

Turcii o au aminte.

Și Socrate, în Platon, spune bătîndu-și joc de Laches, care învedera că statornicia înseamnă „să te ții neclintit pe locul tău în fața dușmanului". Cum ? Ar însemna oare nimicnicie să-l bați, lăsîndu-i locul ? Și dă pilde din Homer, care laudă fuga lui Enea. Cînd Laches s-a răzgîndit și a mărturisit că acesta este obiceiul sciților și al tuturor călăreților, Socrate mai arată că lacedemoni-

enii, pedestrași, nație deprinsă a lupta pas cu pas, în ziua de la Plateea, neajungînd a război falanga perșilor, hotărîră să dea înapoi și să se risipească pentru a desface strînsura rîndurilor acestora și astfel i-au putut înfrînge.

Se spune că Darius, cînd urmărea supunerea sciților, trimise regelui lor mustrări că nu l-a văzut decît fugind și ferindu-se de luptă dreaptă. La care Idanthyrsos, așa-l chema, răspunse că nu se teme de nimeni pe lume, dar este felul lor de a purta război, fiindcă nu au nici semănături și nici orașe de apărat și păzit, de care să se poată folosi dușmanul. Dacă, însă este atît de dornic să guste din al lor, să se apropie, ca să vadă locul vechilor morminte, și acolo va găsi cu cine sta de vorbă.

(a) Totuși, cînd locul unde te afli este în bătaia tunurilor, ceea ce se întîmplă adesea la război, nu are rost să miști sub amenințarea loviturii, cu atît mai mult că e de neînlăturat din cauza repeziciunii și tăriei și sînt unii care, dacă au ridicat mîna sau au plecat capul ceva mai mult, n-au făcut decît să stîrnească rîsul tovarășilor lor.

Așa s-a întîmplat ca în calea înaintării împăratului Carol al V-lea în Provence marchizul de Guast, plecat iscoadă în orașul Arles, ieșind de sub acoperirea unei mori de vînt după care se ascunsese ca să se poată apropia, fu zărit de domniile lor de Bonneval și de seneșalul d'Agenois, care se plimbau în teatrul arenelor. Ei l-au arătat domniei sale de Villiers, comisul tunarilor, și acesta întoarse gura tunului atît de drept țintindu-l, încît marchizul, văzînd aprinzătoarele, a luat-o la sănătoasa ca și cum s-ar fi aprins el. De asemenea, acum cîțiva ani, Laurențiu de Medicis, duce de Urbino, tatăl reginei, mama regelui, la Mondolfo, loc întărit din Italia, în ținutul care se numește al Vicariatului, văzînd pe timpul împresurării că se dă foc tunului îndreptat spre el, s-a lipit pămîntului ca rața și bine i-a prins ; altfel, lovitura care-i trecu peste cap l-ar fi ajuns, fără îndoială, la pîntec. Ca să spun drept, cred că aceste mișcări nu sînt gîndite ; cum să se

poată judeca atît de repede, dacă țintirea este mai sus sau mai jos ? Mai de crezut este că norocul ocrotește spaima unora și că aceeași mișcare, în alte împrejurări, ar fi putut nimeri lovitura în loc să o ferească.

(b) Eu unul nu mă pot împiedica, atunci cînd șuierul flintelor îmi țiuie în urechi unde nu mă aștept, să nu tresar, ceea ce am văzut că fac și alții mai grozavi decît mine.

(c) Nici stoicii nu cer ca sufletul înțeleptului să rămînă nepăsător față de zbucniri și stîrniri neașteptate ; ei se învoiesc ca zbuciumul pricinuit de o mare zguduire cerească și de o prăbușire, spre pildă, să pălească fața sau să o încrunte, ca la orice firească pătimire. Cer însă ca dreapta judecată să rămîie teafără și întreagă și în nici un chip să nu aibă mintea clintită din loc și lăsată pradă spaimei și suferinței pe care o simte. Se întîmplă de asemenea și celui care nu-i înțelept, în partea dintîi, dar în a doua parte cu totul altfel. Căci la el tipărirea patimii nu rămîne pe dinafară, ci pătrunde pînă în scaunul minții, strică și îmbolnăvește. El judecă strîmb după scrînteala judecății. Iată curat și pe de-a întregul starea înțeleptului stoic : *Mens immota manet ; lacrymae volvuntur inanes* [1].

Înțeleptul peripatetician nu e scutit de zbucium, dar îl domolește în sinea lui.

CAPITOLUL XIII

CEREMONIA ÎNTÎLNIRII REGILOR

(a) Oricît de vană e să fie pricina ea este vrednică să-și aibă locul pe struna celor spuse aici. Potrivit rîn-

[1] Plînge, dar inima lui nu se clintește (Vergiliu, *Eneida*, IV, 449).

duielilor noastre îndeobște, izbitoare necuviință ar fi față de un semen, dar încă față de o mărire, să nu te afli la locuința ta cînd ți-ar fi dat veste că va să sosească. Încă spunea regina Navarei, Margareta, despre aceste, că este o proastă purtare din partea unui gentilom să-și părăsească locuința, cum se face de cele mai multe ori, ca să întîmpine pe cel ce vine la el, oricîtă cinstire i s-ar cuveni, și că mai acătării și mai cuviincios este să-l aștepți pentru a-l primi. Unde mai pui că se poate întîmpla să nu-l întîlnești pe drum și îndeajuns este să-l însoțești pînă la încăperile sale.

(b) Cît despre mine, uit adesea și una și alta din aceste vane îndatoriri, după cum am înlăturat cu totul ceremonia din casa mea. Dacă se supără careva, ce să fac ? Mai bine să-l supăr eu o dată, decît să mă supere pe mine zi de zi. Ar fi o necurmată strădanie. La ce bun să fugi de îndatoririle curților domnitoare, dacă le tîrîi pînă în vizuina ta ?

(a) De asemenea, rostul îndeobște al tuturor adunărilor este să sosească mai întîi la întîlnire cei mai mărunți, mai ales că se cade celor cu vază a fi așteptat. Totuși, la întîlnirea papii Clement cu regele Francisc, mijlocită la Marsilia, regele, după ce a dat poruncile cuvenite, s-a depărtat de oraș și a lăsat răgaz două sau trei zile papii pentru intrarea și odihna lui, înainte ca el să vie la întîlnire. De asemenea, la intrarea papii și a împăratului în Boulogne, împăratul a înlesnit ca papa să sosească mai întîi, iar el a sosit pe urmă. Ei spun că rînduiala îndătinată pentru primirea principilor de seama lor este ca mai marele să fie întîi la locul ales, chiar dacă se petrece la cel mai prejos ; în acest fel cei mici arată că ei vin spre întîmpinare, nu acesta spre ei.

(c) Nu numai fiecare țară, dar fiecare oraș și fiecare meserie are o anumită purtare încuviințată. Am fost îndeajuns cu grija deprins din copilăria mea și am trăit între lume dedată celor cuvenite aproapelui, ca să știu

legile purtării noastre franțuzești ; mă voi ține de învățătura lor. Îmi place să le urmez, dar nu cu atîta temere ca să-mi stînjenească traiul. Ele au unele îndepliniri ostenitoare, pe care, dacă le treci cu vederea cruțător, nu din greșeală, nu vei afla mai puțină păsuire. Adesea văzut-am oameni cuviincioși pe cît nu se mai cuvine, și supărători fiindcă sînt prea curtenitori.

Dealtfel, este o mare știință știința purtării între inși ; este ca frumusețea și drăgălășenia, înlesnește cele dintîi întîlniri lumești și împrieteniri ; ca urmare, ne deschide poarta ca să căpătăm povețe din pildele altuia, sporind și folosind pe ale noastre, dacă întrucîtva aflăm la noi lucru priincios și povățuitor.

CAPITOLUL XIV

GUSTUL BUNURILOR ȘI AL RELELOR ÎN MARE PARTE ȚINE DE PĂREREA CE AVEM DESPRE ELE

(a) Oamenii (spune o veche zicală grecească) se frămîntă de părerile ce-și fac despre lucruri, nu de lucrurile înseși. Ar fi un mare cîștig, pentru ușurarea bietei noastre stări omenești, dacă s-ar putea adeveri cu totul temeinicia acestei vederi. Deoarece, dacă relele pătrund în noi numai prin judecata noastră, pare să fie în puterea noastră să le înlăturăm sau să le întoarcem spre bine. Dacă lucrurile se supun vrerii noastre, de ce nu le-am îndruma sau nu le-am potrivi ca să ne priască ? Dacă ceea ce noi numim rău și chin nu e nici rău, nici chin în sine, ci numai năzărirea noastră le ivește, de noi ține să le schimbăm. Avînd alegerea, nesiliți de nimeni, sîntem uimitor de nebuni să ne dăm de partea celor care ne aduc ponos și să dăruim

bolilor, sărăciei, disprețului, gustul sarbăd și acru, cînd putem face să fie bun și soarta a pus la îndemînă numai plămada, iară pe seama noastră rămîne să-i dăm chip. Dar că noi numim rău ceea ce nu este de la sine rău, sau și așa cum este, de noi ține să-i dăm fel și chip, căci tot într-una vine, să vedem cît poate fi de întemeiat.

Dacă încolțirea sîmburelui ființei acestor lucruri, de care ne temem, ar avea căderea să răzbească în noi din a sa tărie, una și aceeași ar fi la toți, căci oamenii de un soi sînt toți, și, cu multul sau puținul, sînt înzestrați cu aceleași scule și unelte de pricepere și judecată. Dar felurimea părerilor căpătate despre acele lucruri arată limpede că ele nu pătrund în noi decît prin îngăduirea fiecăruia : cutăruia i se întîmplă să le cuprindă în adevărata lor ființare, dar o mie alții le dau o nouă ființare, cu totul dimpotrivă la ei.

Noi socotim moartea, sărăcia și durerea pricini de căpetenie.

Dar, care din noi nu știe că această moarte, pe care unii o cheamă cel mai groaznic lucru din toate cele mai îngrozitoare, alții o numesc singurul liman al pătimirilor din această viață, bunul mai presus al firii, singurul sprijin al libertății noastre, cea mai la îndemînă și mai grabnică lecuire a tuturor suferințelor noastre ? Și precum unii o așteaptă cutremurați și înspăimîntați, alții o suferă mai curînd decît viața.

(b) Acesta se plînge că este prea ușoară :

Mors, utinam pavidos vitae subducere nolles,
Sed virtus te sola daret ! [1]

(c) Dar să lăsăm aceste viteze semețiri. Teodorus răspunse lui Lisimah, care-l amenința cu moartea : „Straşnică faptă vei fi făcut să-ți măsori puterea cu un gîn-

[1] O, moarte ! Facă zeii ca tu să disprețuiești lașii iar virtutea să fie ținta căreia să-i dai întîietate ! (Lucan, IV, 580).

dac". Cei mai mulţi din filosofi au întîmpinat moartea fie pregătind-o, fie grăbind-o şi ajutînd-o.

(a) Cîţi din mulţimea de rînd nu văzut-am noi duşi la moarte, şi nu la o moarte în fire, ci pătată de ruşine şi uneori aprig pătimită, purtîndu-se atît de straşnic, unii din înverşunare, alţii fiindcă aşa le era felul lor, încît nu se bănuia a fi fost nimic schimbat în starea lor obişnuită! Ei chibzuiau trebile casei lor, înştiinţau prietenii, cîntau, cuvîntau şi povăţuiau poporul, adesea chiar strecurînd vorbe cu haz şi ridicînd pocalul în sănătatea cunoscuţilor, tot atît de liniştit ca şi Socrate. Unul, pe care-l ducea la spînzurătoare, spuse să nu fie mînat pe cutare uliţă, căci acolo este primejdie să-l prindă de gît un negustor din cauza unei vechi datorii. Un altul spunea călăului să nu-i atingă grumazul, că-i gîdilos şi-l va face să rîdă. Celălalt răspundea duhovnicului, care-i făgăduia că va cina cu Domnul nostru în ziua aceea: „Du-te dumneata, căci eu postesc". Iar un altul, care ceruse băutură şi gîdele băuse mai întîi, spuse că nu poate bea după el, de teamă că va căpăta boala. Fiecare auzit-a povestea celui din Picardia, care, pe scara spînzurătorii, cînd i se aduse o fată ca să fie scutit de moarte dacă o ia de soţie (legea noastră o îngăduie cîteodată), după ce a privit-o bine, văzînd că e şchioapă spuse: „Trage, trage, nu vezi că e şchioapă?". Se povesteşte, de asemenea, că în Danemarca, un om osîndit să i se taie capul, fiind cu grumazul pe trunchi, avu şi el de ales şi se lăsă păgubaş fiindcă fata avea obrajii supţi şi nasul prea ascuţit. Un fecior de casă, la Toulouse, învinuit a fi eretic, nu aducea altă întemeiere a crezului său decît credinţa stăpînului, tînăr învăţăcel, întemniţat ca şi el, şi mai bine muri decît să se lase încredinţat că stăpînul său poate să greşească. Citim despre cei din oraşul Arras, cînd fu cucerit de regele Ludovic al XI-lea, că mulţi din popor s-au lăsat mai bine spînzuraţi decît să strige „Trăiască regele".

(c) În regatul Narsinca, încă astăzi soțiile preoților sînt îngropate de vii cu soții lor morți. Celelalte femei sînt arse de vii la înmormîntare, nu numai fiindcă așa-i obiceiul, dar se duc voioase. La moartea regelui, soțiile lui și țiitoarele, cît și iubiții lui și toate căpeteniile oastei și slujitorii, care erau puzderie, aleargă la rug pentru a arăta cît sînt de măguliți a fi arși dimpreună cu trupul regelui, pe care-l însoțesc.

Și între sufletele ponosite ale măscăricilor s-au găsit unii care nici la moarte nu se lepădau de meseria lor, dovadă cel care, în clipa cînd gîdele îi dădea vînt, a strigat : „saltă pe valuri catargă", cîntecul lui cunoscut.

Un alt măscărici, pe pragul morții, cînd l-au întins pe paie în fața vetrei și doftorul l-a întrebat unde simte durerea, a răspuns : „între laița celor care privesc și făclii", și către preotul care-i căuta picioarele chircite de durere ca să-l ungă cu sfîntul mir, a zis : „le vei găsi la capătul fluierului". Și celui care-l îndemna să ceară ocrotire lui Dumnezeu, i-a spus : „cine se duce la el ?" I s-a răspuns : „dumneata vei fi la el în curînd, dacă este vrerea lui". „Fi-va oare încuviințat mîine seară ?" a mai întrebat. I s-a răspuns : „Îndreaptă-te către el, vei ajunge într-o clipă". — „Așadar, cuvine-se să-l poftesc chiar eu", a răspuns el.

Acum în urmă, la războaiele noastre pentru Milano, cu atîtea tăbăriri și alungări și atîtea răsturnări ale norocului, norodul ajunsese în astfel de hal, încît mai bine îmbrățișa moartea decît să le rabde și am auzit pe tatăl meu spunînd că el singur văzuse într-o săptămînă mai mult de douăzeci de cămine ale căror stăpîni își făcuseră seama. Întîmplare care se aseamănă cu ce se petrecu în orașul xanților, unde bărbați, femei și copii, împresurați de Brutus, se nimiceau de-a valma, înverșunîndu-se a moarte, încît orice s-a încercat pentru viața lor a fost mai puțin decît ceea ce făceau ei să-i puie capăt ; Brutus abia ajunse să scape o mică parte din ei.

(c) Orice crezare este de ajuns de tare pentru a fi îmbrățișată cu prețul vieții. Cea dintîi poruncă a strașnicului și mîndrului jurămînt, cu care s-au legat grecii în războiul cu mezii și de care s-au ținut cu toții, fost-a că mai curînd schimbă viața cu moartea decît legile lor cu ale perșilor, și cîți nu vedem noi în războiul turcilor cu grecii, care mai lesne se împacă cu o moarte cruntă, decît a primi botezul tăieturii împrejur. Pildă care nu lipsește în nici o religie.

Regii Castiliei au izgonit din ținuturile lor pe evrei ; regele Ioan al Portugaliei le vîndu adăpost pe pămîntul său, luîndu-le cîte opt scuzi de cap, pentru un răstimp, silindu-i ca la împlinirea sorocită să părăsească locul și făgăduind să le mijlocească trecere în Africa. Dacă întîrziau peste ziua spusă, cei care nu s-ar fi ținut de vorbă urmau să cadă în robie. Corăbiile le-au fost date pe sponci, iar cei care au apucat să plece au suferit urîtele și asprele purtări ale corăbierilor care, în afară de alte ticăloșii, i-au dus pe mare cînd într-o parte, cînd într-alta pînă au rămas fără merinde și au fost nevoiți să le cumpere de la ei pe astfel de prețuri și atît de multă vreme, încît au ajuns la țărm în cămașă. Cînd cei care erau încă dincolo aflară această neomenie, cei mai mulți hotărîră să rămîie în robie, iar unii se prefăcură a se lepăda de legea lor. Emanuel, urmașul lui Ioan, venind, la domnie, purcese a-i dezrobi, dar apoi își schimbă vederile și le porunci să părăsească țara, însemnîndu-le trei porturi de plecare. El sperase, spune episcopul Osorio, cel mai bun cronicar latin din vremurile noastre, că libertatea pe care le-o dăruise îi va aduce la credința creștină ; iar amenințarea să fie pe mîinile corăbierilor și să părăsească o țară unde erau învățați cu multe avuții, ca să se ducă pe pămînt necunoscut și străin, îi va îndemna să-și lepede credința. Văzînd că speranțele lui dau greș și că toți erau hotărîți să treacă marea, le-a închis două din porturile făgăduite, ca drumul lung și neajunsul călătoriei să mai

biruie pe cîţiva dintre ei şi să poată mai lesne duce la îndeplinire cele ce plănuise pe seama lor, dacă toţi se aflau adunaţi într-un loc. Plănuirea sa era să smulgă copiii de sub paisprezece ani de la părinţii lor, ca să-i îndepărteze de privegherea şi povaţa lor şi să fie duşi ca să înveţe legea creştinească. Se spune că această purtare a stîrnit grozăvie : fireasca iubire a părinţilor şi copiilor şi, mai presus de toate, evlavia lor faţă de vechea credinţă, îi răzvrătiră împotriva cruntei porunci. Pretutindeni se vedeau părinţi punîndu-şi capăt zilelor şi, mai cumplit, alţii aruncînd de milă şi dragoste fragedele lor vlăstare în fîntîni, ca să le scape de străşnicirea legii. Dealtfel, timpul fiind împlinit şi nemaiavînd alt mijloc, ei s-au robit din nou. Cîţiva s-au creştinat, dar pe credinţa lor sau a urmaşilor lor, încă azi, după o sută de ani, puţini portughezi pun temei, cu toate că obiceiul şi timpul sînt mai puternici propovăduitori în astfel de împrejurări decît silirea. În oraşul Castelnaudarry, cincizeci de albigenzi eretici s-au supus cu toţii a fi arşi de vii, mai bine decît să se lepede de credinţa lor. *Quoties non modo ductores nostri,* zice Cicero, *sed universi etiam exercitus, ad non dubiam mortem concurretur !* [1].

(b) Ştiu pe unul din prietenii mei de aproape care, din pricina unei adevărate iubiri, a întîmpinat moartea cu întreaga sa tărie şi şi-a împlîntat-o în suflet în toate chipurile şi gîndindu-se în toate felurile, încît nu l-am putut îndepărta de la aceasta şi, întîia oară cînd i s-a arătat într-o lumină de cinste, s-a aruncat, fără să ştie care a fost adevărul, cu o foamete aprigă şi fierbinte în ea.

(a) Avem mai multe pilde în timpul nostru pînă şi la copii care de teama vreunui uşor neajuns şi-au dat moar-

---

[1] De cîte ori nu s-au văzut alergînd spre o moarte sigură nu numai generalii noştri, dar şi armatele noastre întregi ! (Cicero, *Tusculanae quaestiones,* I, 37).

tea. Şi în legătură cu aceasta, de ce nu ne-ar fi teamă, spune unul din vechime, dacă ne temem de ceea ce însăşi nemernicia ales-a drept mîntuire ? înşir aici un întreg pomelnic de toate soiurile şi stările şi din toate tagmele veacurilor mai fericite, care au aşteptat mereu moartea sau au căutat-o vroit şi au căutat-o nu numai ca să scape de relele acestei vieţi, ci unii numai sătui de a trăi şi alţii pentru speranţa unei stări mai bune aiurea, n-aş fi făcut-o niciodată. Şi numărul lor este nesfîrşit, aşa că socoteala mi-ar fi aevea mult mai bună să fac sumarul celor care s-au temut de ea.

Încă atît. Pyrrhon, filosoful, găsindu-se într-o zi de mare furtună pe o corabie, arăta celor pe care-i vedea mai speriaţi în jurul său şi-i îmbărbăta cu pilda unui purcel, care se afla acolo, nicidecum îngrijorat de acea furtună. Vom îndrăzni noi oare să spunem că întîietatea pe care ne-o dă mintea, cu care ne lăudăm atîta şi în cinstea căreia noi ne socotim stăpînii şi împăraţii tuturor celorlalte făpturi, să fi fost împlîntată în noi pentru chinul nostru ? La ce bun cunoaşterea lucrurilor, dacă pierdem odihna cu aceasta şi liniştea noastră ; unde am fi noi fără aceasta şi ea oare nu ne duce a fi într-o stare mai rea decît purcelul lui Pyrrhon ? Înţelegerea care ne-a fost dată pentru cel mai mare bine al nostru o vom folosi noi oare spre paguba noastră, împotrivindu-ne menirii firesti şi atotcuprinzătorului rost al lucrurilor care face ca fiecare să folosească mijloacele sale şi uneltele sale pentru înlesnirea sa ?

Bine, mi se va spune, legea ta slujeşte pentru moarte, dar ce spui de sărăcie ? Ce mai spui încă de durere, socotită culmea răului (c) de către Aristip, Ieronim şi (a) de cei mai mulţi dintre înţelepţi, iar cei care o tăgăduiau în vorbă o mărturiseau în fapt. Posidoniu, foarte chinuit de o boală aspră şi dureroasă, spunea lui Pompei, care venise să-l vadă şi-i cerea iertare că alesese ceas atît de nepotrivit pentru a-i vorbi de filosofie : „Păzit-a Dumnezeu ca vreodată durerea să mă stăpînească într-atîta

ca să mă împiedice a o lua în cătare și a vorbi despre ea !", și apucă tocmai să vorbească despre dispreţul cuvenit durerii, dar cum ea își încingea hora fără a-i da pace, el strigă : „oricît te vei strădui, durere, eu nu voi spune că tu ești răul". Cît dispreț al durerii poartă cu sine această povestire de care filosofii fac atîta vîlvă ? Ei nu iau în cercetare decît cuvîntul, dar dacă împunsătura durerii nu l-ar fi stîrnit, de ce i-ar fi tăiat șirul cuvîntării ? Ce fel de ispravă crede el că a făcut dacă a spus că nu este „răul" ?

Totul aici nu stă în închipuire. Eu socot, de altfel, că în aceasta știrea pătimirii care va să vie își are partea ei. Simțurile noastre înseși sînt judecătorii.

Qui nisi sunt veri, ratio quoque falsa sit omnis [1].

Va putea oare crede pielea noastră, cînd o arde biciul, că este gîdilată, iar gîtlejul nostru că aloesul este vin de Graves ? Purcelul lui Pyrrhon plătește bir ca și noi. Poate ca moartea să nu-l înspăimînte, dar dacă-l baţi, zbiară și se zbate. Putem noi oare învinge obiceiul întru totul firesc de a tremura la durere, vădit în tot ceea ce trăiește sub cer ? Înșiși copacii parcă gem de știrbirile suferite. Moartea este simțită numai în gîndul nostru, mai cu seamă că este în mișcarea unei clipe.

Aut fuit, aut veniet ; nihil est praesentis in illa :
Morsque minus poenae, quam mora mortis, habet [2].

Mii de vietăți, mii de oameni mor fără a prinde de veste că mor. Și de ceea ce zicem că ne temem mai ales în moarte este de crainicul ei obișnuit, durerea.

---

[1] Și dacă simțurile ne înșală, rațiunea, de asemenea, ne înșală (Lucreţiu, *Despre natura lucrurilor* IV, 486).

[2] Moartea sau a fost sau nu va fi, nimic nu este prezent în ea. Nu moartea, ci așteptarea ei e cruntă (primul vers aparține lui La Boétie ; al doilea lui Ovidiu, ***Epistola Ariadnei către Teseu,*** V, 82).

(c) Totuşi, dacă este de crezut un sfînt părinte, *malam mortem non facit, nisi quod sequitur mortem*[1]. Şi eu spun că este mai adevărat că nu ţine de moarte nici ce este înainte, nici ce vine pe urmă. Ne mîngîiem amăgitor. Şi aflu din păţite că stîrnirea închipuirii că murim face mai vîrtos să fim neliniştiţi faţă de durere, o simţim de două ori mai grea, pentru că ne apasă ameninţarea morţii. Dar judecata învinovăţind slăbiciunea noastră a ne teme de treabă atît de năprasnică, de neînlăturat şi dincolo de simţirile noastre, noi împricinăm durerea, pentru care găsim chip de iertare întrucîtva.

Toate relele care nu aduc altă primejdie decît suferinţa le numim neprimejdioase. Durerea de măsele, podagra, oricît de rele ar fi, de vreme ce nu sînt ucigătoare, cine le socoate a boală? Să punem înainte că în moarte noi privim mai ales durerea. (a) De asemenea, sărăcia nu este temută, decît fiindcă ne aruncă în braţele durerii, prin sete, foame, frig, cald, veghe, pentru că ne face să suferim.

Să luăm în cătare aşadar numai durerea. Mă învoiesc că este cea mai mare pacoste a fiinţei noastre şi uşor mă învoiesc, fiind unul pe lume care-i vreau mai mult pieirea, mai ales că pînă acum, mulţumesc Domnului, nu prea avut-am a face cu ea. În noi este însă putinţa dacă nu s-o nimicim, cel puţin s-o micşorăm cu ajutorul răbdării şi oricît ar înfiora ea trupul, să ţinem oarecum sufletul şi judecata în bună stare.

De nu ar fi, care din noi ar fi dat preţ virtuţii, vitejiei, puterii, mărinimiei şi hotărîrii? Unde ar fi măiastra lor dovedire, dacă nu am avea de întîmpinat durere? *Avida est periculi virtus*[2]. De n-ar trebui să dormim pe tare, să răbdăm sub arme căldura amiezii, să mînăm calul sau

---

[1] Moartea nu este un rău decît prin ceea ce-i urmează (Augustin, *De civitate Dei*, I, 11).

[2] Virtuţii îi este sete de primejdii (Seneca, *De providentia*, IV).

catîrul la păscut, să nu clipim cînd ne vedem ciopîrțiți și ni se scoate un glonț înfipt în os, să suferim cusătura, arsul cu fierul înroșit și scormonirea rănii adînci, prin ce am răzbi noi, dacă vrem să ne ridicăm din gloată ? Înțelepții sînt departe de a ocoli durerea, cînd spun că din toate faptele deopotrivă de bune, mai deosebită este cea îndeplinită mai anevoie. (c) *Non enim hilaritate, nec lascivia, nec risu, aut joco, comite levitatis, sed saepe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati* [1] (a) Din pricina aceasta n-a fost cu putință ca părinții noștri să se împace cu gîndul că nu sînt mai întemeiate cuceririle prin putere și după sorții războiului, decît cele cîștigate fără nici o primejdie prin tîrguieli și uneltiri : *Laetius est, quoties magno sibi constat honestum* [2].

Mai mult, din fire ne este dat, și aceasta trebuie să ne aline, ca o durere puternică să fie scurtă, iar cea lungă, slabă, (c) *si gravis, brevis ; si longues, levis* [3]. (a) Nu o vei simți mult, dacă o simți prea tare, îți pune ție sau ei capăt ; tot una este. (c) Dacă nu o duci cu tine, ea te va duce. *Memineris maximos morte finiri ; parvos multa habere intervalla requietis ; mediocrium nos esse domnios : ut, si tolerabiles sint, feramus ; sin minus, e vita, quum ea non placeat, tanquam e theatro, exeamus* [4].

(a) Ce face să suferim durerea cu atîta neastîmpăr este că nu sîntem deprinși a găsi în suflet mulțumirea noastră

---

[1] Noi nu sîntem fericiți în veselie și plăceri, nici în rîsete sau jocuri și în șirul petrecerilor, ci mai curînd în tristețe, prin fermitate și perseverență (Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, II, 10).

[2] Virtutea este cu atît mai dulce cu cît ne-a costat mai mult (Lucan, IX, 404).

[3] Scurtă dacă-i puternică ; slabă dacă-i lungă *(Ibidem)*.

[4] Amintește-ți că durerile cele mai mari se curmă cu moartea, că cele mici ne dau răgazuri, iar că pe cele mijlocii le putem stăpîni ; astfel încît că le suportăm cu răbdare pe cele ușoare, iar de cele nesuferite scăpăm părăsind viața, cum am părăsi un teatru (Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, I, 15).

mai presus de orice, (c) și nu cerem de la el îndestulare, cînd el este stăpînul nostru întru totul. În afară de ceva mai mult sau mai puțin, trupul nu are decît un umblet și un chip. Sufletul este în toate chipurile și cuprinde în sine starea lui, oricare ar fi simțirile trupului și toate celelalte întîmplări. Trebuie însă cercetat și căutat, ca să dăm la iveală atotputernicia strunirii sale. Nu se află judecată, nici putere, nici povară, care să stea împotriva îndemnului și alegerii lui. Din atîtea mii de cărări care i se deschid, să-i dăm drum celei a împăcării și păzirii noastre ; iată-ne nu numai la adăpost de orice lovitură, dar însiși răsplătiți și mîngîiați, dacă aceasta îi este vrerea, de ponoase și rele.

Totul, fără deosebire, îi este prielnic : greșeala, visările îi slujesc cu folos, ca o plăsmuire curată care ne apără și mulțumește.

Ușor se vede că în noi durerea și desfătarea se ascut pe tăișul minții. Vietățile care o țin sub obroc lasă trupurile și simțirile în voie și nevinovate, ca urmare, cîte una de fiecare fel, după cum se arată din mișcările lor care n-au decît o îndreptare anume. Dacă noi n-am răvășit rostul îndeplinirii părților noastre trupești, de crezut este că ne-ar fi mai bine, căci firea le-a dedat cumpănit și măsurat mersului durerii și desfătării. Ea nu poate da greș, fiind toate deopotrivă în pasul ei. Deoarece noi ne-am îndepărtat de rînduielile ei, ca să ne lăsăm în voia hoinară a nălucilor noastre, cel puțin să ne venim în ajutor, călăuzindu-le de partea care ne mulțumește mai mult.

Platon se teme de pornirea noastră aprigă la durere cît și la desfătare, mai ales că el supune și leagă prea tare sufletul de trup. Eu, dimpotrivă, cît pot îl desprind și-l scot din ținte.

(a) Precum dușmanul se înverșunează, dacă-l aducem să ne fugărească, tot așa și durerea își arată colții, dacă vede că tremurăm sub apăsarea ei. Va fi mult mai îngăduitoare față de cel care-i ține piept ; trebuie să o întîm-

pinăm cu tărie şi să ne împotrivim ei. Dacă ne lăsăm în plata ei şi dăm înapoi, tragem şi stîrnim prăpădul ce ameninţă. (c) Trupul se încordează mai vînjos la opintire, de asemenea şi sufletul.

(a) Dar să ne întoarcem la pildele culese din vînătoarea celor cu rărunchi slabi ca şi mine, de la care vom afla că se întîmplă cu durerea ca şi cu pietrele, care iau culoare cînd mai luminată, cînd mai întunecată, după foaia pe care le aşterni, şi nu ţin în noi decît locul pe care li-l lăsăm. *Tantum doluerunt,* spune sf. Augustin, *quantum doloribus se inseruerunt* [1]. Simţim mai tare tăietura chirurgului decît zece lovituri de spadă în fierbinţeala bătăliei. Durerile facerii socotite mari şi de doftori şi însuşi de Dumnezeu, noi le întîmpinăm cu vîlvă ; naţii întregi nu au habar de ele. Nu mai pomenesc de femeile lacedemoniene, dar cele ale elveticilor, pedestraşi în oştile noastre, nu numai că sînt întrucîtva schimbate, dar, urmînd pe soţii lor, azi le vezi că poartă la sîn pruncul pe care ieri îl purtau în pîntec. Prefăcutele eghiptence, adunate de pe la noi, se duc singure la rîul cel mai apropiat să-şi spele noul născut şi să se scalde.

(c) Mai sînt şi atîtea fete în toată ziua dosind pruncii atît la facere cît şi în timpul sarcinii şi acea frumoasă şi cucernică soţie a lui Sabinius, patrician roman, care, pentru binele altuia, a răbdat singură şi fără ajutor sau geamăt facerea a doi gemeni.

(a) Un biet băieţandru din Lacedemonia furase o vulpe (căci ei se temeau mai mult de stîngăcia să se lase prinşi furînd, decît noi de pedeapsă) şi o ascunsese sub zeghe ; el mai curînd suferi să-i roadă pîntecul, decît să se dea de gol. Iar unui altuia, ţinînd tămîia la jertfă, îi căzu cărbunele în mînecă şi se lăsă ars pînă la os, ca să nu tulbure slujba. Şi mulţi, numai ca să-şi încerce virtu-

[1] Cu cît se lasă mai mult pradă durerii, cu atît mai mult suferă (Augustin, *De civitate Dei*, I, 10).

tea lor ostășească, fost-au văzuți la șapte ani cum răbdau bătaia pînă a-și da sufletul, fără a clinti fața. (c) Și Cicero i-a văzut luptînd în cete, trăgîndu-și pumni și picioare și rupîndu-se cu dinții pînă leșinau, înainte de a se da învinși. *Nunquam naturam mos vinceret; est enim ea semper invicta: sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia, animum infecimus; opinionibus maloque more delinitum mollivimus* [1] Fiecare știe povestea lui Scaevola care se strecură în tabăra dușmană pentru a ucide căpetenia oastei; lovitura sa dînd greș, ca totuși să-și ajungă ținta pe altă cale și ca să aducă ușurare patriei sale, mărturisi lui Porsena, regele pe care voia să-l răpuie, nu numai cele ce plănuise, dar îi mai și spuse că în tabăra lui se aflau mulți romani, uneltind ca și el aceeași faptă. Și ca să arate cît este el de hotărît, ceru să i se aducă o tipsie cu jar și suferi să-și vadă brațul ars, pînă cînd dușmanul, îngrozit, puse să stingă focul. Iară cel care n-a vrut nici măcar să ridice capul de pe cartea sa, în timp ce i se înfigea cuțitul în carne și cel care se încăpățînase a-și bate joc de suferințele sale, întărîtînd și mai mult călăii în mîna cărora se afla, care născoceau alte și alte chinuri, pînă la urmă dîndu-se bătuți — dar acesta fusese un filosof [2]. Mai se povestește încă de gladiatorul lui Cezar care a răbdat să i se cureță rănile cu cuțitul, rîzînd tot timpul. (c) *Quis mediocris gladiator ingemuit? quis vultum mutavit unquam? Quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? Quis, quum decubuisset, fer-*

---

[1] Niciodată obișnuința nu va învinge natura; dar moleșeala, desfătările, trîndăvirea, îndolența și lenea alterează sufletul nostru; părerile false și obiceiurile proaste ne corup (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, V, 27).

[2] Montaigne se referă la filosoful Anaxarh, care a fost torturat de tiranul Ciprului, Nicocreon.

rum recipere jussus, collum contraxit "[1]. (a) Dar femeile ? Cine n-a auzit la Paris de cea care a pus să i se jupoaie obrazul ca să capete piele proaspătă şi faţă întinerită ? Unele pun să li se tragă dinţii vii şi sănătoşi, ca să aibă un glas mai mlădios şi mai plin sau ca să-i aşeze mai arătos. Cîte pilde asemenea nu avem, în care se vede nesocotirea durerii. Ce nu fac ele ? Cum de s-ar teme, dacă au o cît de mică speranţă de înfrumuseţare ?

(b) *Vellere queis cura est albos a stirpe capillos,*
Et faciem, dempta pelle, referre novam[2].

(a) Le-am văzut înghiţind nisip şi cenuşă, muncindu-se cît puteau mai tare să-şi prăpădească stomacul, pentru a păli obrazul. Ca să aibă mijlocul mlădios, cu cîte chingi nu se strîng şi nu se sug şi încing, pînă a-şi roade la sînge coastele, iar uneori pînă a-şi da sufletul.

(c) Este obiceiul la multe naţii din timpul nostru a se răni de bunăvoie, pentru a întări cuvîntul jurat ; regele nostru istoriseşte pilde însemnate din Polonia, chiar pe seama lui. Dar în afară de cele ce ştiu că au fost luate de unii şi în Franţa, cînd m-am întors de la vestita adunare din Blois, am văzut o fată din Picardia care, ca să dovedească credinţa sa fierbinte şi statornicia sa, şi-a împuns de-a binelea de patru sau cinci ori braţul cu acul pe care-l purta în păr, plesnind pielea pînă la sînge. Turcii, pentru mîndra lor, îşi crestează carnea şi, ca să lase urmă, ard rana cu fierul roşu şi o ţin deschisă lungă vreme, ca sîngele să facă semn. Inşi pe care eu i-am văzut mi-au jurat că aşa este, dar pentru şapte, opt sau zece

---

[1] Cînd oare au gemut cei mai slabi gladiatori ori s-au schimbat la faţă ? Cînd au fost văzuţi lipsiţi de tărie şi căzînd cu laşitate ? Cînd cel mai păcătos dintre ei, doborît la pămînt şi condamnat de popor, şi-a ferit grumazul de lovitura fatală ? (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 17).

[2] Sînt femei care-şi smulg cu grijă părul alb şi îşi jupoaie obrazul pentru a avea piele nouă (Tibul, I, VIII, 45).

aspri se vor găsi totdeauna printre ei care să-şi tragă o tăietură adîncă în braţe sau pulpe.

(a) Nu mai caut pilde depărtate, mă mulţumesc cele din belşug ale creştinătăţii. Pe urma dovedirii călăuzitorului nostru sfînt, mulţi sînt cei care vrut-au, de cucernicie, să poarte crucea. Aflăm din mărturii vrednice a fi crezute, că regele Ludovic cel Sfînt a purtat veşmînt cu spini pînă cînd, la bătrîneţe, duhovnicul său l-a scutit şi în fiecare vinere el punea pe preotul său să-l bată pe umeri cu cinci lănţuce de fier, pe care le lua cu el într-un sipet. Guillaume, cel de pe urmă duce al Guienei, tatăl acelei Alienor care trecu ducatul la curţile domnitoare din Franţa şi Anglia, în cei zece sau doisprezece ultimi ani ai vieţii sale a purtat fără încetare o platoşă sub rasă, drept pocăinţă. Foulques, comite de Anjou, a mers pînă la Ierusalim cu o funie în jurul gîtului ; acolo, înaintea mormîntului Domnului nostru, a pus pe cei doi slujitori ai săi să-l bată. Dar nu vedem noi încă astăzi, de Vinerea mare, în multe locuri mulţime de bărbaţi şi femei care-şi rup din bătăi carnea pînă la os ? Văzut-am adesea şi fără să mă încînte, şi zice-se (căci ei umblă mascaţi) că sînt inşi care o fac pe bani în seama credinţei altuia. Treabă care arată şi mai mult dispreţul durerii, fiindcă îndemnul credinţei este mai aprig decît al lăcomiei.

(c) Q. Maximus a îngropat în cîteva zile pe fiul său consul, M. Cato, pe al său praetor şi L. Paulus, pe amîndoi fiii săi, fără să fi arătat vreun semn de întristare şi păstrînd faţa senină. Spuneam glumind odinioară că prin moartea năpraznică a trei copii în aceeaşi zi, careva mai că ar fi putut rămîne îndatorat soartei, căci după cum este de crezut, cu o asemenea cruntă biciuire dintr-o dată, ea îi arătă nespusă îndurare cerească, scutindu-l să le sufere pe rînd. Nu mi-a fost dat a păţi atît de crunt, dar am pierdut în faţă doi sau trei copii, cu părere de rău, însă fără adîncă durere, cu toate că nu este întîmplare care să taie mai pe viu sufletul omului. Eu văd alte multe pricini,

socotite jalnice îndeobște, care de-abia m-ar atinge dacă le-aș pătimi și sînt altele pe care le-am luat atît de puțin în seamă cînd le-am pățit și cărora lumea le dă chip atît de groaznic, încît n-aș îndrăzni să mărturisesc altora cum am trecut prin ele fără a roși de mine însumi : *ex quo intelligitur, non in natura, sed in opinione, esse aegritudinen* [1].

(b) Părerea ce-și face omul este parte precumpănitoare, încumetată și fără măsură. Cine a căutat vreodată cu atîta nesaț tihna și liniștea, pe cît Alexandru și Cezar au căutat neliniștea și îngrijorările ? Teres, tatăl lui Sitalces, avea obiceiul a spune că, atunci cînd nu merge la război, socoate că între el și grăjdarul său nu-i nici o osebire.

(c) Cato, consulul, ca să se bizuie pe unele orașe din Spania, opri pe locuitori de a purta arme din care pricină mare parte din ei se uciseră : *ferox gens, nullam vitam rati sine armis esse* [2]. (b) Pe cîți nu-i știm care au fugit de blîndețea unei vieți liniștite la casa lor, în frățietate ca să fugărească groaza pustiurilor, iar alții care s-au aruncat în chinuri, umiliri și dispreț lumesc, mulțumiți cu desăvîrșire ! Cardinalul Borromeo, care a murit de curînd la Milano, în preajma ispitei tuturor desfătărilor, căci era nobil, avea mari bogății, trăia sub cerul Italiei și era tînăr, stărui într-un fel de viață atît de aspră, încît folosea același veșmînt și iarna și vara, nu avea decît paie drept așternut, iar ceasurile de răgaz, în afara slujbei, le petrecea învățînd fără încetare, îngenuncheat, cu un pic de apă și de pîine lîngă carte și aceasta era tot ce-și îngăduia ca hrană. Știu pe unii care au tras folos și spor din purtarea coarnelor, treabă de care mulți se sperie numai pomenind-o. Dacă văzul nu este cel mai trebuincios simț, este măcar cel mai plăcut ; părțile noas-

[1] De unde se poate vedea că tristețea nu este ca efect al naturii, ci al părerii (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, III, 28).

[2] Gintă fioroasă, care nu credea că poți trăi fără a te război (Titus Livius, XXXIV, XVI).

tre însă cele mai de folos şi îmbucurare par a fi cele ce slujesc la zămislirea noastră ; totuşi, destui sînt acei care le urăsc de moarte, tocmai fiindcă sînt prea ademenitoare şi, în ciuda acestei îndrăgiri şi preţuiri, s-au lipsit de ele. Aidoma gîndi despre văz cel care-şi crapă singur ochii.

(c) Cei mai mulţi oameni şi cei mai sănătoşi socotesc o mai mare fericire să ai mulţi copii ; eu şi cîţiva ca şi mine socot fericire asemenea lipsă.

Iar cînd Tales fu întrebat de ce nu e căsătorit răspunse că nu-i place să lase în urmă spiţă.

Că numai părerea noastră despre lucruri le dă preţ se arată din cele multe pe care nu le privim numai pe cît fac, ci fiindcă sînt ale noastre ; şi nu luăm în cătare însuşirile şi nici foloasele lor, dar numai cît ne-a costat să le căpătăm, parcă aceasta ar fi parte din plăsmuirea lor, nedîndu-le preţ pe ceea ce aduc ele, ci pe cele ce punem noi în ele. De aceea stau a gîndi că sîntem tare chivernisitori de cele ce cheltuim noi. Cît am pus, atîta trage în cumpănă. Părerea noastră niciodată nu lasă tipsia să se plece în gol. Cumpătarea dă preţ diamantului şi anevoinţa, virtuţii ; durerea, cucerniciei şi asprimea, leacului.

(b) Unul, ca să ajungă la sărăcie, îşi aruncă bănetul în aceeaşi mare pe care atîţi alţii o cutreieră ca să dea de avuţii. Epicur spune că a fi bogat nu este o înlesnire, ci un schimb de îndeletnicire. Cu adevărat, nu nevoia, ci mai curînd îndestularea este pricina zgîrceniei. Vreau să arăt cele aflate de mine în această privinţă.

Am trăit în trei feluri de stări de cînd am ieşit din copilărie. Mai întîi, cam douăzeci de ani i-am trecut fără alte avuţii decît la întîmplare, ţinînd de porunca şi ajutorul altuia, fără stare întemeiată şi rost anume. Cheltuiala mea se făcea mult mai uşor şi necruţător, cu atît mai mult că mă lăsam în voia soartei. Nicicînd nu-mi prii mai bine. Nu mi s-a întîmplat vreodată să găsesc baierele pungii prietenilor înnodate, fiindcă înainte de orice mă sileam să sting datoria în ziua în care făgăduisem. Ei mi-au dat

de o mie de ori amînare, văzînd stăruința mea, astfel că dovedeam cinste ca purtare și nicidecum înșelătorie. Am o firească mulțumire să plătesc ; îmi pare că o nesuferită povară mi se ia de pe umeri și scap de acest chip al șerbiei ; de asemenea, găsesc măgulire a mă purta drept față de altul. Nu vorbesc de plățile care cer tocmeală și socoteală ; căci dacă nu am pe seama cui le da le înlătur pe cît pot, de silă și de ciudă, temîndu-mă de acele hărțuieli care nu se potrivesc cu firea și cu felul vorbirii mele. Nimic nu-mi este mai urît decît a sta la tocmă ; este curată neguțătorie a minciunii și a nerușinării. După un ceas de tîrguială și învîrteli și unul și altul se leapădă de cuvîntul și jurămintele lor pentru cîțiva sfanți de scăzămînt. De aceea mă împrumutam în pagubă, căci neavînd inimoșia să le cer fățiș, le lăsam în plata hîrtiei, care este păsuitoare și înlesnește neînvoiala. Pentru trebuința mea mă lăsam mai voios și mai în voie pe seama zodiilor, decît apucat-am pe urmă cu chiverniseala și chibzuiala mea.

Cea mai mare parte din cumpătați socot un astfel de trai groaznic și mai ales nu pricep că aproape toată lumea așa trăiește. Cîți oameni de omenie nu dat-au pe pustie cele ce le erau sprijin, și în toată ziua o fac, pentru a se lua după suflarea bunului plac al regilor și al sorților ! Cezar se îndatoră cu un milion aur peste ale sale, ca să ajungă a fi Cezar și cîți negustori își încep negustoria cu vînzarea pămîntului lor, al cărui preț îl trimit în Indii !

Tot per impotentia freta ! [1].

Secătuite din zorul lor cucernic, noi avem mii și mii de așezăminte ale credincioșilor, care-și încropesc zi de zi prînzul, întemeindu-se pe dărnicia cerească. Mai apoi, lor nu le trece prin minte că temeiul lor nu este mai puțin șubred și pradă întîmplării decît însuși norocul.

[1] Pe atîtea mări furtunoase (Catul, IV, 18).

Eu văd sărăcia tot atît de aproape de un venit care întrece două mii de galbeni, cît poate fi și de mine ; lasă că soarta are cum să taie de o sută de ori brazda prin bogățiile noastre ; (c) adesea nu este nici o cale de mijloc între cea mai presus avuție și cea mai prejos.

Fortuna vitrea est : tum, quum splendet, frangitur [1]. (b) ea dă peste cap toate apărătorile și înstăririle noastre. Găsesc că din felurite pricini, sărăcia își are lăcaș tot atît la cei avuți ca și la cei lipsiți și poate să nu fie nicicum mai stînjenitoare cînd stă singură, decît atunci cînd este însoțită de bogății. (c) Ele vin mai mult pe urma rînduielii, decît pe rostul venitului ; *faber est suae quisque fortunae* [2]. (b) Și-mi pare mai jalnic un bogat strîmtorat, nevoiaș, îngrijorat decît cel care este curat sărac. (c) *In divitiis inopes, quod genus egestatis gravissimum est* [3].

Cei mai mari principi și cei mai bogați, din pricina sărăciei și a lipsei, sînt tîrîți de obicei în cea mai josnică nevoie, căci ce nevoie mai grea poate fi decît să ajungi tiran și pe nedrept hrăpăreț al bunurilor supușilor tăi ?

(b) Al doilea fel de trai al meu a fost să am bănet. Atît de aprig am ținut la el încît în curînd am agonisit mult pentru starea mea ; nu socoteam că înseamnă să ai, dacă peste cheltuiala și cerințele obișnuite nu-i un prisos încă o dată pe atîta, și că nici nu trebuie să te bizui pe venitul care va să vie, oricît de limpede ar fi. Căci îmi spuneam, ce are să se întîmple, dacă pe neașteptate se iscă cutare sau cutare necaz ? Și pe urma acestor zadarnice și proaste închipuiri, apucam a face pe istețul, că pot întîmpina orice necaz cu cele ce fuseseră puse de-

---

[1] Soarta este de sticlă : cu cît strălucește mai tare, cu atît e mai fragilă (Publius Syrus, *Ex Mimis).*

[2] Oricine își făurește propria soartă (Salustius, *De Rep. Ordin,* I, 1).

[3] Lipsa în sînul bogățiilor este cea mai grea sărăcie (Seneca, *Epistole către Lucilius,* 74).

oparte ; mai și mă iuțeam a răspunde celui care-mi arăta că mulțimea neajunsurilor este fără de sfîrșit, că de nu le pot stinge pe toate, totuși pot să birui cîteva sau mai multe. Aceasta nu se petrecea fără trudnică grijă. (c) Le tăinuiam, iar eu, care mă încumet a spune atîtea despre mine, nu pomeneam de banii mei decît înșelători, cum fac cei care se sărăcesc bogați fiind, se îmbogățesc săraci și scutesc cugetul lor a mărturisi vreodată curat avutul lor ; de batjocură și rușinoasă tăinuire. (b) Dacă plecam în călătorie, mi se părea că niciodată n-am luat cu mine de ajuns ; și cu cît mă încărcam cu bănet, cu atît mă apăsa mai mult teama. Cînd din cauza primejdiei drumurilor, cînd de frica necredinței cărăușilor, nu eram niciodată liniștit să nu-l am în fața ochilor, precum o fac și alții pe care-i cunosc. Dacă-mi lăsam sipetul acasă, cîte bănuieli și gînduri spinoase și, ce-i mai rău, de nemărturisit. Mintea-mi sta tot acolo. (c) La urma urmei, mai multă trudă este să ții banul decît să-l cîștigi. (b) Dacă nu făceam toate cîte le spun, totuși mă costa să nu le fac. Cu aceste nu eram înlesnit decît puțin sau deloc ; (c) fiindcă puteam mai mult cheltui, nu însemna că-mi păsa mai puțin. (b) Căci, după cum spune Bion : „Tot atît se supără părosul cît și chelul să i se smulgă părul" ; și de vreme ce te-ai învățat și ai îndreptat năzărirea pe o anume procopsire, nu-ți mai slujește : (c) nu te înduri a scoate o fărîmă. (b) Este o clăditurâ care pare a se nărui cu totul dacă te atingi de ea ; trebuie ca nevoia să te prindă de grumaz ca să nu pregeți a-i da drumul, iar înainte vreme mai ușor îmi zălogeam veșmintele, cu mai puțină bănuială îmi vindeam calul, decît să mă prind a lua din punga-mi îndrăgită și pusă deoparte. Este însă primejdie că greu se pot bine statornici marginile neapărate ale acestor lăcomiri. (c) (Ele sînt greu de dibuit în locurile pe care le crezi bune), (b) și de pus capăt agonisirii greu este. Vezi tot mărindu-se grămada și alături o sumă de alta, pînă te lipsești, netrebnic, de îm-

bucurarea avutului ce ți-e dat, și-l pui cu totul sub pază, fără a-l mai folosi.

(c) În felul acesta, oamenii cu mai mult bănet pe lume sînt cei care au slujba de a păzi porțile și zidurile unui oraș înstărit. Orice om cu punga plină este și zgîrcit, după părerea mea.

Platon pune în rînd, cum urmează, bunurile trupești și omenești : sănătatea, frumusețea, puterea, bogăția. Iar bogăția, spune el, nu este oarbă, ci-i foarte limpede văzătoare cînd este luminată de priveghere.

(b) Dionisie fiul bine făcu. El fu înștiințat că unul din siracuzanii săi ascunsese o comoară. Îi trimise vorbă să i-o aducă, ceea ce acesta și făcu, trăgînd pe furiș pentru el o parte cu care se duse într-alt oraș, unde, pierindu-i pofta să mai adune comori, se apucă a trăi fără cruțare. Dionisie, auzind acestea, puse să i se dea iarăși partea de comoară pe care i-o luase, spunînd că de bine ce s-a învățat să se folosească de ea, i-o înapoiază bucuros.

Fost-am cîțiva ani în această stare. Nu mai știu ce noroc m-a smuls cu mult folos, precum cel din Siracuza, și am lăsat în plata întîmplării toată agonisirea, pentru plăcerea unei călătorii foarte costisitoare, care a năruit nătînga mea închipuire ; după care am păsit într-un al treilea fel de trai (spun ceea ce simt despre el), fără îndoială mai plăcut și mai rînduit, fiindcă mă întind a cheltui pe cuprinsul venitului ; cînd unul, cînd altul se întrec, dar cu prea puțin. Trăiesc de pe o zi pe alta și mă mulțumesc cu cît fac față nevoilor neapărate și obișnuite căci pe cele neașteptate toate agonisirile lumii nu le pot împlini. (c) Și nebunie este să te așepți ca soarta cumva să se întărească de ajuns împotriva ei. Trebuie înfrîntă cu armiile noastre, cele de împrumut ne vor trăda în toiul faptului. (b) Dacă strîng, nu-i decît în speranța unei cumpărături apropiate, nu ca să cumpăr pămînturi, (c) care-mi sînt de prisos, (b) ci ca să cumpăr plăcere (c) *Non esse cupidum, pecunia est ; non esse ema-*

cem, vectigal est[1] (b) Nici nu mi-e frică să-mi lipsească și nu am dorința să sporească : (c) *divitiarum fructus est in copia ; copiam declarat satietas*[2]. (b) Și mă laud nespus că această îndreptare mi-a venit într-o vîrstă cînd, firește, afli înaplecare spre zgîrcenie și mă văd mîntuit de boala aceasta obișnuită bătrînilor și cea mai de batjocură din toate nebuniile oamenilor.

Feraulez, care trecuse prin amîndouă stările, a găsit că a mări agonisirea nu mărește pofta băuturii, mîncării, somnului, îmbrățișării soției, iar pe de altă parte, a simțit apăsînd pe umerii săi stînjenirea cruțării, după cum mi se întîmplă și mie, și s-a hotărît să mulțumească pe tînăr sărac, prietenul său credincios, care se căina după bogății și i le-a dăruit pe ale sale în întregime, mari și nemăsurate și încă pe acele pe care era pe cale să le strîngă în toate zilele din dărnicia lui Cirus, bunul său stăpîn, cît și din prada războiului ; în schimb acesta să-și ia sarcina să-l ție și să-l hrănească cinstit, ca oaspe și prieten al său. Au trăit astfel, de atunci, foarte fericiți și deopotrivă de mulțumiți fiecare de schimbarea stării lor. Iată o ispravă de care m-aș prinde cu toată încrederea.

Și laud foarte soarta sfințitului bătrîn pe care-l văd că s-a lipsit atît de curat de punga sa, de prinosul său și de avut, dînd ba unui slujitor, ba altuia și a dus-o așa mulți ani, neștiind nimic de aceste trebi ale gospodăriei sale, ca și cînd ar fi fost străin de ele. Încrederea în bunătatea altuia nu este o slabă mărturie a bunătății sale însăși ; de aceea, Dumnezeu bucuros o ocrotește. Iar în privința lui, nu văd o casă mai cu rost, nici mai cinstit și cu grijă chivernisită decît a sa. Fericit acela care a rînduit nevoia sa pe o atît de dreaptă măsură,

---

[1] Înseamnă a fi bogat să te lipsești de bogății ; înseamnă a avea venit să te scutești de a cumpăra (Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, VI, 3).

[2] Fructul bogățiilor este în abundență și abundența duce la saturație (*Ibidem*, VI, 2).

încît cu bogățiile sale a putut să facă față, fără să aibă grijă și încurcătură și fără ca împărțirea sau adunarea lor să împiedice alte trebi, pe care le-a urmărit mai acătării, în liniște și pe pofta inimii lui.

(b) Așadar, avuția și lipsa atîrnă de părerea fiecăruia ; și nu mai mult bogăția, cît și fala, cît și sănătatea nu au frumusețe și plăcere decît pe cît le-o dăruiește cel care le are. (c) Fiecare se simte bine sau rău după cum găsește el. Nu de cine se crede, dar cine o crede despre el este mulțumit. Și numai așa încredințarea își are cheag și adevăr. [1]

Averea nu ne face nici bine, nici rău ; ne pune la îndemînă arătura și sămînța pe care sufletul nostru, mai tare decît ele, le învîrte și le așază cum îi place, singură cauză și stăpînitoare a stării sale fericite sau nenorocite. (b) Ce vine dinafară ia gustul și boiul alcătuirii lăuntrice, precum îmbrăcămintea ne încălzește nu din căldura sa, dar din a noastră, pe care ea nu face decît să o ocrotească și să o hrănească : cine ar adăposti un trup rece ar trage un asemenea folos pe seama frigului ; astfel se păstrează zăpada și gheața.

(a) Fără îndoială, cu felul de a fi al leneșului, sîrguința este o pacoste ; pentru beție — opreliștea vinului ; cumpătarea pentru pofticios este de asemenea chin, precum a se desprinde cu anume mișcări pentru un om plăpînd și trîndav trudnic este ; aidoma în toate cîte sînt. Lucrurile în sine nu sînt atît de dureroase și grele. Slăbiciunea și vlăguirea noastră însă le dau acest chip. Pentru a judeca lucrurile mari și înălțate, trebuie suflet pe seama lor ; altcum noi le împărtășim viciul aflător în noi. O lopată, cu toate că este dreaptă, în apă ne pare frîntă ; nu este totul să privești lucrurile, dar totul este cum le vezi.

---

[1] **Aceste pasaje parafrazează** idei **ale filosofului** stoic latin Seneca (**cf.** ***Epistole către Lucilius***).

Iară, de ce oare din atîtea sfaturi care în atîtea feluri ne povățuiesc dispretul de moarte și răbdare față de durere, nu dăm de vreunul care să ni se potrivească ? Și din atîtea arătări, care au încredințat pe altul, nimenea nu poate găsi una care să fie pe măsura lui ? Dacă nu mistuim leacul cel strașnic și aspru, care smulge răul din rădăcină, să luăm cel puțin pe cel blînd, care ușurează. (c) *Opinio est quaedam effeminata ac levis, nec in dolore magis, quam eadem in voluptate : qua quum liquescimus fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus... Totum in eo est, ut tibi imperes* [1]. (a) Dealtminteri, nu se poate scuti de filosofie, pentru a înfățișa văditele asprimi, dureri și slăbiciuni omenești. Căci o silim să ne vie în ajutor cu răspunsul său neapărat : dacă rău este să trăiești în nevoie, cel puțin nevoie nu este să trăiești în nevoie.

(c) Nimănui nu-i este multă vreme rău decît din vina sa. Aceluia care nu are inima să sufere nici viața, nici moartea, și celui ce nu vrea să înfrunte, nici să fugă ce le-am putea face ?

CAPITOLUL XV

SE PEDEPSEȘTE A SE FI ÎNVERȘUNAT SĂ APERE FĂRĂ ROST O CETATE

(a) Vitejia are marginile sale ca și celelalte virtuți ; o dată încălcate, te găsești pe calea viițiului ; așadar, cine nu-i cunoaște hotarul poate ajunge prin ea la încumetare, îndărătnicie și nebunie ; cu adevărat însă greu este

[1] Voluptatea nu ne sleiește mai puțin decît durerea și într-o asemenea stare e deajuns înțepătura unei albine ca să-ți smulgă țipete... A ști să-ți poruncești, asta-i totul (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 22).

alesul acelor margini. De aceea legea războiului, cu dreptate, hotărăşte să fie pedepsit chiar cu moartea cel care se înverşunează în apărarea unei cetăţi, cînd ostăşeşte nu mai are rost să fie ţinută. Altfel, în speranţa nepedepsirii, nu ar fi fricos care să nu oprească o oaste. Domnia sa conetabilul de Montmorency, la împresurarea Paviei, trebuia să treacă Tessinul şi să se întărească în jurul ariei Sf. Antoniu ; fiind oprit de apărarea unui turn la capătul podului, care nu a încetat lupta pînă nu a fost cuprins, el a pedepsit cu spînzurătoarea pe toţi cei care se mai aflau înăuntru ; iar mai tîrziu, întovărăşind pe moştenitorul tronului în mersul lui dincolo de munţi, la tabăra asupra castelului din Villane, unde furia ostăşească făcuse un astfel de prăpăd că nu mai rămăseseră decît căpitanul şi ajutorul său, el a poruncit ca aceştia să fie spînzuraţi, aducîndu-le aceeaşi vină ; asemenea făcut-a şi căpitanul Martin du Bellay, pe atunci guvernator al Turinului, cu căpitanul de Saint-Bony la luarea cetăţii, fiindcă oamenii cu care o apărase pieriseră cu toţii. Însă străşnicia sau slăbiciunea unui loc întărit au a fi judecate pe cumpăna şi măsura puterii tăbărîtorului, căci s-ar împotrivi cu dreptate cel care stă în faţa a două puşcoaice şi turbat ar fi acela care ar rămîne în faţa a treizeci de tunuri, se mai ţine seamă de mărirea principelui cuceritor, faima sa, cinstirea care i se cuvine, fiind primejdios să laşi cumpăna să se plece prea tare de cea parte. Mai se şi întîmplă din aceeaşi pricină că unii au o părere atît de grozavă despre ei şi de tăria lor, încît nu găsesc cu cale să li se poată ţine piept întrucîtva şi trec totul prin sabie, oriunde află vreo împotrivire, cît timp soarta îi ajută ; este felul obişnuit de întîmpinare războinică a principiilor din Orient, al taburlanilor, al mahomezilor şi urmaşilor lor, care mai sînt şi acum şi prin aceasta învederează semeţia şi sfruntarea unor căpetenii de oaste din barbarie.

(c) În părțile călcate de portughezi în Indii, găsit-au țări unde legea obștească, peste care nu se putea trece, era ca dușmanul învins în fața regelui sau locțiitorului său, oricare ar fi fost, nu poate fi răscumpărat sau iertat.

(b) Așadar, trebuie mai ales să se ferească, cine poate, de a cădea în mîinile unui judecător dușman, biruitor și cu arme.

CAPITOLUL XVI

DESPRE PEDEPSIREA MIȘELIEI

(a) Auzit-am altădată pe un principe și un căpitan vestit, că un ostaș nu poate fi osîndit la moarte dacă este slab de înger ; el ne-a povestit, în timpul unei cine, împricinarea domniei sale de Vervins, care a fost osîndit la moarte, fiindcă predase orașul Boulogne.

Drept este, în adevăr, să se facă mare osebire între greșelile care pornesc din slăbiciunea noastră și cele care vin din răutatea noastră. Căci în acestea din urmă stăm cu știință împotriva rînduielilor însemnate de fire judecății noastre, iar în celelalte pare că putem aduce mărturie aceeași fire, care ne-a făcut atît de neajutorați și neputincioși : așa fel, încît puțini sînt cei care gîndit-au că nu ni se poate aduce învinuire decît pentru cele făptuite împotriva cugetului nostru ; și pe acest temei se sprijină judecata celor care osîndesc pe eretici și necredincioși la moarte și a celor care au statornicit că un avocat sau jude nu poate fi învinuit dacă din neștiință a greșit îndeplinindu-și slujba. Cît despre nemernicia mișeilor, neîndoios că rușinarea și batjocura sînt cele ce se obișnuiesc. Și aflăm că această rînduială purces-a de la

legiuitorul Charondas, căci înainte vreme legile din Grecia pedepseau cu moartea pe cei care fugiseră de la bătălie, iară el a orînduit ca ei să fie timp de trei zile numai, aduşi în văzul poporului, veşmîntaţi ca muierile, cu speranţa că, după ce-şi vor fi venit în firea cea de ispravă de pe urma ruşinării, ei vor mai putea încă sluji. (c) *Suffundere malis hominis sanguinem, quam effundere* [1]. (a) Pare că şi legile romane osîndeau la moarte în vechime pe cei care se doseau, căci de la Ammianus Marcellinus aflăm că împăratul Iulian a pedepsit pe zece din ostaşii săi să fie scoşi din rînduri şi apoi să sufere moartea, fiindcă dăduseră bir cu fugiţii la o încăierare cu parţii, ţinîndu-se, spunea el, de legea cea veche ; totuşi, pentru aceeaşi greşeală, aiurea, el pedepseşte pe alţii să fie numai ţinuţi printre captivi în paza cărăuşiei. (c) Neîndurătoarea pedeapsă a poporului roman faţă de soldaţii scăpaţi de la Cannae şi, în acelaşi război, a celor care însoţeau pe Cneius Fulvius cînd a fost înfrînt, nu a fost moartea.

Era de temut ca ruşinea aceasta să-i deznădăjduiască şi nu numai să le stingă încrederea, dar să-i şi schimbe în duşmani.

Pe timpul părinţilor noştri, domnia sa de Franget, odinioară locţiitor al mareşalului de Châtillon la oastea acestuia, fiind pus cîrmuitor al Fontarrabiei de către mareşalul de Chabannes, în locul domniei sale de Lude, şi pierzînd-o în mîna spaniolilor, a fost pedepsit a fi şters din rîndurile nobilimii, iar el cît şi urmaşii săi căzuţi în şerbie să plătească gloabă, fără a li se mai încuviinţa să fie ostaşi ; şi această aspră osîndă a fost îndeplinită la Lyon. De atunci, aceeaşi pedeapsă au suferit-o toţi gentilomii care se găseau la Guise cînd comitele de Nansau l-a cucerit şi alţii de atunci.

---

[1] Gîndiţi-vă mai curînd a face pe vinovat să roşească, decît a face să-i curgă sîngele (Tertulian, *Apologeticum*, p. 583, ediţia din Paris, 1566).

Totuşi, cînd ar fi să se întîmple o atît de vădită şi urîtă nepricepere sau nemernicie, întrecînd marginile îngăduite, drept este a fi luată ca dovadă de răutate şi viclenire şi pedepsită cum trebuie.

CAPITOLUL XVII

ÎN PRIVINŢA UNOR SOLII

(a) În călătoriile mele, ca să învăţ totdeauna cîte ceva din întîlnirea cu alţii (una din cele mai frumoase învăţături din cîte sînt), iau seama să aduc mereu pe cei cu care stau la sfat să-mi vorbească despre lucrurile pe care ei le ştiu mai bine.

Basti al nocchiero ragionar de'venti,
Al bifolco dei tori ; e le sue piaghe
Conti'l guerrier, conti'l pastor gli armenti [1].

Deoarece de cele mai multe ori se întîmplă pe dos, fiecare vorbeşte de meseria celuilalt mai mult decît de a sa, socotind că prin aceasta îşi va cîştiga încă un nou prilej să fie preţuit : mărturie, mustrarea pe care o făcea Archidamus lui Periandru, că se lipsea de a fi un bun doftor, ca să capete faimă de poet prost.

(c) Priviţi cum Cezar lungeşte vorba despre născocirile lui la clădirea podurilor şi uneltelor de război şi cît este scurt la vorbă despre rosturile îndeletnicirii lui, despre vrednicia lui şi felul cum mînuie oştirea.

---

[1] Cîrmaciul să se mulţumească a vorbi de vînturi, plugarul de taurii săi, războinicul de rănile sale, păstorul de oile sale. (Traducere italiană din Properţiu, II, 1, 43). Redăm textul latin :

Navita de ventis, de tauris narrat arator ;
Enumerat miles vulnera, pastor oves.

Faptele sale cu prisosinţă dovedesc a fi fost desăvîrşit cap de oaste ; el vrea însă să fie cunoscut ca minunat inginer, însuşire întrucîtva străină lui. Un om a cărui dregătorie era judecătorească a fost dus zilele trecute să vadă o casă, unde era strîns tot soiul de cărţi despre meseria lui şi despre multe altele ; n-a găsit cu cale să vorbească de ele. Întinse vorba însă, cu nepricepere şi înfocare, despre un zid de întărire ridicat în faţa încolăcitei scări de la intrare, pe unde o sută de căpitani şi ostaşi treceau în fiecare zi, fără să se minuneze.

Bătrînul Dionisiu era foarte mare cap de oaste, precum se şi cuvenea menirii lui, dar se străduia să cîştige un nume ca stihuitor fără pereche, cu toate că habar n-avea :

(a) *Optat ephippia bos piger, optat arare caballus* [1].

(c) Astfel urmînd, niciodată nu faceţi nimic de ispravă.

(a) Aşijderea trebuie totdeauna îndemnat cel care clădeşte, zugravul, cizmarul şi aşa cu toţii să spuie din cele văzute la treaba lor. Privitor la aceasta, la citirea cronicilor, care sînt la îndemîna oricui, eu obişnuiesc să cercetez cine le-a întocmit ; dacă sînt oameni care se îndeletnicesc numai cu scrisul, învăţ de la ei mai ales făcutul şi cuvîntul din condei ; dacă sînt doftori, îi cred mai bucuros în ceea ce ne spun despre schimbările aerului, despre sănătate şi firea principiilor, despre răni şi boli ; dacă-s oamenii legii, trebuie să avem aminte întîmpinările, împricinările, legile, întemeierea rînduielilor şi altele asemenea ; dacă sînt teologi, trebile bisericii, opreliştile dogmei, învoirile căsătoriilor ; dacă sînt curteni, moravurile şi ceremoniile ; dacă sînt războinici, cele privitoare la sarcinile lor şi mai cu seamă învăţăturile care se trag din întîmplările la care au fost martori ; dacă sînt soli,

[1] Boul greoi rîvneşte să i se pună şaua, calul rîvneşte să are (Horaţiu, *Epistolele*, I, 14, 43).

uneltirile, înțelesurile și mijlocirile, cît și felul cum ei le-au mînat.

În cauza de care vorbesc am cercetat cu multă băgare de seamă cele scrise în cronica domniei sale de Langey, foarte iscusit în asemenea trebi ; nici nu le-aș fi dat însemnătate, dacă n-ar fi fost scrise de el. După ce ne înființează frumoasele mustrări făcute de împăratul Carol al V-lea la consistoriul din Roma, fiind de față episcopul de Mâcon și domnia sa du Velly, solii noștri, cuvîntare unde erau strecurate cîteva vorbe grele privitoare la noi, între altele că împăratul, dac-ar ști pe căpitanii, ostașii și supușii săi vrednici în mînuirea armelor cît sînt cei ai regelui, și-ar prinde streangul de gît și s-ar duce să-i ceară iertare (pare să fi crezut întrucîtva acestea, căci de două sau trei ori i s-a întîmplat de atunci aidoma să spună) ; și tot astfel că el pofteşte pe rege la luptă față în doi, pe o corabie, cu spada și pumnalul, dezbrăcați la cămașă, iar numitul senior de Langey adăuga mai departe în istorisirea sa că numitele solii, trimițînd știre regelui despre mersul trebilor, îi ascunseră cea mai mare parte din cele petrecute, iar amîndouă înfruntările mai sus pomenite le trecuseră cu desăvîrșire sub tăcere. Mie-mi pare foarte ciudat să fie în puterea unei solii să facă ea partea știrilor care trebuie trimise stăpînului, mai ales cînd au împuternicirea să fi pornit de la asemenea față domnească, într-o atît de însemnată adunare. Mi-ar fi părut că dorința slujitorului este să arate credincios lucrurile în întregimea lor, așa cum s-au petrecut, pentru ca neatîrnarea hotărîrii și judecata și alegerea să rămîie pe seama stăpînului ; căci a-i strîmba sau ascunde adevărul, de teamă să nu-l ia cum ar trebui și să nu-l împingă la vreun rău, lăsîndu-l neștiutor de lucrurile care-l privesc, aceasta mi-a părut că este partea celui dătător al legii, nu a celui care stă supus, a cîrmuitorului și călăuzitorului, nu a celui care trebuie să se socotească mai prejos, nu numai în cinul său, dar și ca

pricepere și bună chibzuială. Oricum ar fi, nu aș vrea să fi slujit în felul acesta în mica mea stăpînire.

(c) Bucuros ne dăm în lături cu vreun prilej de la ascultarea poruncilor și încălcăm stăpînirea, deoarece fiecare dorește atît de mult din fire să fie neatîrnat și să aibă întîietate și nu poate fi vreo slujire mai prețuită de cei care stau la cîrmă, decît îndeplinirea trebilor curat și neschimbat de către cei care au a-i da ascultare.

Dăunător este pentru mersul cîrmuirii a pregeta în ascultare și a nu dărui supunere. P. Crassus, cel socotit de romani de cinci ori fericit, în timpul consulatului său în Asia, ceruse unui grec, meșter corăbier, să-i aducă cel mai mare din două catarge de corabie văzute de el la Atena și din care vroia să facă o unealtă de război; acela, pe cuvînt că este priceput, și-a luat asupra să aleagă și a adus pe cel mai mic, judecînd după meșteșugul său că ar fi cel mai potrivit. Crassus, după ce a ascultat cu răbdare părerile lui, a pus să-l biciuie, socotind că faptul ascultării mai mult prețuiește cînd faci o treabă, decît însăși împlinirea trebii.

Pe de altă parte, s-ar putea avea în vedere că o ascultare atît de îngrădită nu poate ține decît pentru porunci neapărate și anume. Soliile au a îndeplini mai neatîrnat cele date în sarcina lor; multe părți țin cu totul de chibzuiala lor; ei nu sînt numai uneltitori, dar mai și dau chip și înțeles cu sfatul lor vrerii stăpînului care i-a trimis. Văzut-am în vremea mea pe unii împuterniciți luați în nume de rău fiindcă în loc să aibă în vedere cele ce se iscă în jur, s-au ținut întocmai de cuvîntul scris al regelui.

Oamenii pricepuți în astfel de lucruri și astăzi mai aduc vină regilor Persiei că îngrădeau atît de mult pe împuterniciții și pe locuitorii lor, încît pentru cele mai mărunte trebi erau siliți să aștepte poruncă de la ei, întîrziere care, pe întinderea atît de mare a stăpînirii, adesea pricinuia pagube însemnate trebilor.

Dar Crassus, citind unui om de meserie și înștiințîndu-l anume ce trebuia să facă cu acel catarg, nu părea oare că stă la cumpănă, îndemnîndu-l a lua el în cătare cum să îndeplinească porunca ?

CAPITOLUL XVIII

DESPRE FRICĂ

(a) *Obstupui, steteruntque comae, et vox faucibus haesit* [1].

Nu sînt bun naturalist (cum zic ei) și nu știu de loc prin ce însurubare ne prinde frica ; oricum ar fi, năstrușnică patimă este, iar doftorii spun că nu este o alta care să ne scoată mai ușor din minți. Cu adevărat, văzut-am mulți înnebuniți de frică și neîndoios că și la cei mai cu scaun la cap, cînd îi apucă, ea stîrnește uluitoare spaime. Să lăsăm pe acei din prostime cărora ea le scoate în cale ba bunicii ieșiți din morminte, înveliți în giulgiul lor, ba vîrcolaci, sau spiriduși, sau năluci, dar chiar printre ostași, care ar trebui să-i dea mai puțin pas, de cîte ori schimbat-a ea în ochii lor o turmă de oi într-un steag de oaste, trestie și stuf în joimiri și lăncieri, prietenii noștri în dușmani și crucea albă în cea roșie ?

Cînd domnia sa de Bourbon a cucerit Roma, un purtător de stindard, care era de pază la cetatea Sf. Petru, a fost cuprins de o astfel de spaimă la cea dintîi larmă, că, prin gaura unei dărîmături, el s-a aruncat cu stindardul în mînă în afară de oraș de-a dreptul pe dușman, gîndind că se trage înăuntrul orașului ; și, pînă la urmă,

[1] Am rămas trăsnit, părul mi s-a făcut măciucă, glasul mi s-a stins (Vergiliu, *Eneida*, II, 774).

văzînd ceata domniei sale de Bourbon, care se pune în rînduri ca să-l sprijine, socotind că a fost o ieşire a celor din oraş, şi-a venit în fire şi, întorcîndu-se, s-a vîrît iarăşi prin aceeaşi gaură prin care ieşise mai mult de trei sute de paşi pe cîmp. Nu a avut tot atîta noroc purtătorul de stindard al căpitanului Julle, cînd Sf. Paul a fost luat de la noi de contele de Bures şi domnia sa du Reu ; căci, fiind atît de zăpăcit de spaimă, s-a aruncat cu stindard cu tot afară din oraş printr-un meterez şi a fost căsăpit de duşmani. Şi la acelaşi asediu a rămas amintirea fricii care a încins, a prins şi a încremenit atît de tare inima unui gentilom, încît a căzut mort pe parapet fără nici o rană.

(b) O astfel de frică cuprinde uneori o întreagă mulţime. Într-unul din războaiele lui Germanicus împotriva germanilor, două mari steaguri de oştire, din pricina groazei, au apucat două drumuri cap în cap, unul fugind într-acolo de unde celălalt pleca.

(a) Ne dă cînd aripi la călcîie, ca la cei doi dintîi, cînd ne ţintuie picioarele şi le prisoseşte, cum se citeşte despre împăratul Teofil, care, într-o bătălie pe care o pierduse împotriva agarienilor, a fost atît de uluit şi de încremenit, că nu a putut să se hotărască a fugi, *adeo pavor etiam auxilia formidat,* [1] pînă cînd Manuel, una din căpeteniile de seamă ale oştirii, l-a tras şi l-a zguduit ca şi cînd ar fi fost să-l trezească dintr-un somn adînc şi i-a spus : „Dacă nu mă urmezi, te voi ucide, căci mai bine să pierzi viaţa, decît, fiind prins, să pierzi împărăţia".

Şi îşi arată cea mai de pe urmă putere, cînd, cu mijlocirea ei, ne întoarce la o vitejie din cauza ei depărtată de datoria şi de cinstea noastră. În cea dintîi şi dreaptă bătălie pe care romanii au pierdut-o împotriva lui Hanibal, sub consulul Sempronius, un steag de zece mii de pedestraşi, cuprins de spaimă şi nemaivăzînd pe unde să

[1] Aşa se sperie fricosul chiar de ce ar putea să-i vină în ajutor (Quintus Curtius, III, 11).

facă drum nimicniciei, s-a aruncat în grosul dușmanilor, pe care i-a risipit cu o uimitoare tărie, pricinuind moartea multor cartaginezi, plătind astfel o fugă rușinoasă cu același preț cu care ar fi cîștigat laudele biruinței. De ăst lucru mă tem mai vîrtos decît de frică. Ea amarnic întrece oricare altă pacoste.

Putut-a fi oare un simțămînt mai viu și mai drept decît al prietenilor lui Pompei, care se aflau pe corabie cu el, martori ai groaznicului măcel ? Totuși, vederea velelor eghiptenilor, care se apropiau din ce în ce, le răpise orice alt simțămînt, încît nu arătau decît stăruință să grăbească pe vîslași a lopăta de zor, pînă au ajuns la Tyr, unde mîntuiți de frică, s-au întors la gîndul cel legiuit și drept al pierderii ce suferiseră și au dat în voie drumul plînsetelor și lacrimilor secate de cealaltă patimă mai prădalnică.

Tum pavor sapientiam amnem mihi ex animo expectorat [1].

Cei loviți în vîltoarea bătăliei, încă răniți și însîngerați, pot fi aduși a doua zi la luptă ; dar pe cei în care s-a împlîntat zdravăn frica de dușmani nu-i vei putea face măcar să o privească ; cei potopiți de teamă că-și pierd avuția sau că sînt amenințați să fie surghiuniți și robiți trăiesc într-o neîncetată groază, nu le priește nici mîncare, nici odihnă, în vreme ce săracii, surghiuniții, șerbii, trăiesc adesea voioși cît și alții. Cîți inși, nerăbdînd încolțirile fricii, nu s-au spînzurat, înecat, zvîrlit, dovedindu-ne că este cu mult mai cumplită și necruțătoare decît moartea !

Grecii au luat în seamă și o astfel de frică, care întrece sminteala judecății noastre, pornită, zic ei, fără pricină știută, ca din îndemn ceresc. Ea lovește popoare și oștiri întregi. Asemenea fost-a cea care pustii uluitor de nemilos Cartagina, nu se auzeau decît strigăte și glasuri

[1] Atunci frica alungă orice cumînțenie din mintea omului (Ennius ; *apud* Cicero, *Tusculanae quaestiones*, IV, 8).

speriate, se vedeau locuitorii ieşind din casele lor ca la toaca prăpădului, încăierîndu-se, rănindu-se, şi omorîndu-se ca duşmani, călcători ai oraşului. Totul era a răscoală şi tăbărîre, pînă cînd prin slujbe şi jertfe, ei potoliră mînia zeilor. Această spaimă se cheamă Panică.

CAPITOLUL XIX

CĂ NU TREBUIE SĂ JUDECĂM FERICIREA NOASTRĂ DECÎT DUPĂ MOARTE

Scilicet ultima semper
Expectanda dies homini est ; dicique beatus
Ante obitum nemo supremaque funera debet [1].

Pînă şi copiii ştiu povestea regelui Cresus despre aceasta : care, prins de Cirus şi osîndit la moarte, pe pragul săvîrşirii strigă : „Solone, Solone". Cirus, auzind, îl întreabă ce înseamnă, iar el îi răspunse că pătimirea lui adevereşte vorba lui Solon : oricît de frumos s-ar înfăţişa soarta omului, oricîte bogăţii, stăpîniri şi împărăţii ar avea, el nu se poate numi fericit pînă nu trece cea de pe urmă zi a vieţii sale, din pricina nestatorniciei şi vălmăşirii trebilor omeneşti, care se schimbă în chip şi fel, la cea mai uşoară clintire. Totuşi, celui care spunea cît de fericit era regele perşilor, ajuns atît de tînăr la o mare domnie, Agesilau îi zise : „Se poate, dar Priam la aceeaşi vîrstă nu fu nenorocit". Regi din Macedonia, urmaşi ai marelui Alexandru, ajung fie tîmplari, fie dieci la Roma ; tirani din Sicilia ajung bieţi dascăli la Corint. Cuceri-

[1] Nu trebuie niciodată să pierdem din vedere ultima zi a omului şi să proclamăm pe cineva fericit, dacă nu este mort şi prefăcut în cenuşă (Ovidiu, *Metamorfozele*, III, 135).

torul unei jumătăți din lume și căpetenia atîtor oști ajunge să fie miluitul îngîmfaților căpitani ai regelui Eghipetului ; astfel a cumpărat marele Pompei încă cinci sau șase luni de viață. Iar pe vremea părinților noștri, acel Ludovic Sforza, al zecelea duce al Milanului care ținuse atîta timp în sperieți Italia moare la Loches, captiv, și ce l-a costat mai mult, după zece ani. (c) Cea mai frumoasă regină, văduva celui mai mare rege al creștinătății, n-a murit oare de curînd de mîna călăului ? Nevrednică și barbară cruzime !

(a) Sînt mii de pilde asemănătoare. Precum pare că furtunile și potopurile se înverșunează împotriva trufiei și semeției clădirilor ridicate de noi, și acolo sus sînt duhuri pizmuitoare ale înălțărilor de aicea jos.

Usque adeo res humanas vis abidita quoedam
Obterit, et pulchros fasces, saevasque secures
Proculcare, ac ludibrio sibi habere videtur ! [1].

Și se mai pare că soarta cîteodată pîndește cu dinadinsul cea de pe urmă zi a vieții noastre, ca să-și arate puterea de a răsturna într-o clipită cele de noi întocmite cu anii, silindu-ne să strigăm cu Laberius :

Nimirum hac die
Una plus vixi mihi, quam vivendum fuit ! [2]

Și așa, cu bună dreptate, putem asculta înțeleapta povață a lui Solon. Mai ales fiindcă el este un filosof, iar pentru el voia și nevoia ursitei nu țin loc nici de fericire, nici de nefericire, deoarece și măririle, bogăția și puterea sînt întîmplări tot atît de neînsemnate unele cît și altele ; eu socot că ar fi chip de adevăr ca el să le

[1] Căci atît de adevărat este că o putere tainică răstoarnă lucrurile omenești și își face o joacă în a le călca în picioare orgoliul fasciilor și al securilor consulare (Lucrețiu, *Despre natura lucrurilor*, V, 1231).

[2] Am trăit o zi prea mult (Macrobiu, *Saturnalia*, II, 7).

fi privit mai departe şi că a vrut să spuie că însăşi cea fericire a vieţii noastre, care se sprijină pe mulţumirea şi liniştea unui duh înzestrat din născare, şi credinţa şi învrednicirea unui suflet bine îndrumat, nu trebuie niciodată crezut că sînt în stăpînirea omului, pînă nu a fost văzută cea de pe urmă faptă a dovedirii lui şi, fără îndoială, cea mai anevoioasă. În toate celelalte poate fi mascat ; fie că frumoasele învederări ale filosofiei sînt în noi numai de împrumut, fie că nevoia sau întîmplarea nu ne-a pătruns pînă la os şi îngăduie să păstrăm faţa netulburată. Dar în această de pe urmă întîmpinare a noastră de-a dreptul cu moartea, nu mai avem cum ne preface, pierim pe limba noastră şi dăm pe faţă ce-i bun şi curat pe fundul ulcelei.

Nam verae voces tum demum pectore ab imo
Ejinciuntur ; et eripitur persona, manet res [1].

Iată pentru ce toate faptele vieţii noastre sînt de cercetat şi cîntărit după această din urmă împlinire. Este ziua măiastră, este ziua care duce la judecată pe toate celelalte : „este ziua, spune unul dintre cei vechi, care judecă toţi anii mei trecuţi ; las pe seama morţii preţuirea dorului stăruinţelor mele. Atunci vom vedea dacă poveţele mele pornesc din buze sau din inimă".

(b) Văzut-am unii care prin moartea lor au dat nume bun sau rău întregii lor vieţi. Scipio, socrul lui Pompei, schimbă printr-o moarte vrednică, proasta părere pe care lumea o avusese despre el. Epaminonda, întrebat pe care din cei trei îl preţuieşte mai mult, pe Chabrias, Iphicrates sau pe el însuşi, răspunse : „înainte să o pot spune, să ne vedem murind". Cu adevărat, mult ar păgubi acela ale cărui fapte ar fi cîntărite fără cinstea şi mărirea sfîrşitului său. Dumnezeu întocmitu-le-a întru

[1] Atunci cuvintele nu ies numai din gură, ci pornesc din fundul inimii, atunci cade masca şi rămîne omul (Lucreţiu, III, 57).

voia lui ; dar în viața mea trei dintre cei mai netrebnici inși, avînd un trai în totul blestemat și din cele mai ticăloșite din cîte mi-a fost dat a cunoaște, întîmpinară moartea cît se poate mai smerit, arătînd cu desăvîrșire în toată împrejurarea ei bună purtare.

(c) Sînt morți viteze și morți norocoase. Am văzut-o tăind firul unui minunat mers propășitor și, în plina lui înflorire, la unul cu sfîrșit atît de falnic, încît după părerea mea semețele și îndrăznețele lui țeluri nicicum nu ar fi ajuns la înălțarea lui de istov. Acesta izbuti, fără a mai stărui, cu mai multă mărire și laudă decît îl purtau dorința și speranța lui. El întrecu, săvîrșindu-se, puterea și fala spre care-și avîntase pornirea.

(b) Cînd se judecă viața altuia, urmăresc totdeauna cum a fost adus sfîrșitul, iar cercetînd cele mai însemnate despre viața mea, văd că păsirea îmi este bine îndreptată — vreau să spun — pașnică și nezbuciumată.

CAPITOLUL XX

A FILOSOFA ÎNSEAMNĂ A ÎNVĂȚA SĂ MURIM

(a) Cicero spune că a filosofa nu este decît a ne pregăti pentru moarte. Cu atît mai mult se vede că așa este, deoarece a lua în cătare și a privi lucrurile scoate întrucîtva sufletul în afară de noi și îi dă îndeplinire, despărțită de trup, ceea ce este oarecum ucenicie și apropiere de murire ; sau, mai bine, cumințenia și întreaga povață lumească pînă la urmă se cuprind în a învăța să nu ne temem de moarte. Cu adevărat, ori judecata ne ia în șagă, ori ea nu trebuie să aibă altă țintă decît mulțumirea noastră, și întreaga ei stăruință este să ne facă a trăi bine și cu înlesnire, după cum spune Sfînta Scrip-

tură. Toate părerile lumii aici ajung, (c) plăcerea noastră le este țelul (a) cu toate că au felurite arătări, altcum ar fi alungate de îndată ce s-ar ivi, căci cine ar asculta pe acela care ar avea țelul să întemeieze truda și netihna noastră ?

(c) Dezbinările tagmelor filosoficești în această privință stau numai în cuvinte ; *transcurramus solertissimas nugas* [1]. Aflăm aici mai multă înverșunare și ațîțare decît s-ar cuveni unei atît de cucernice învățături. Dar în orice chip omul stăruie a se înfățișa, totuși pe al său îl dă în vileag. Oricît ar spune ei, ținta noastră cea de pe urmă, însăși a virtuții, desfătarea este. Îmi place să le zgîndăr urechile cu acest cuvînt, care le stă atît de mult în ciuda inimii. Și dacă înseamnă îmbucurare mai presus de orice și nespusă mulțumire, este mai ales datorat mijlocirii virtuții înainte de toate. Această desfătare, dacă este mai voioasă și vînjoasă, zdravănă și bărbată, este fiindcă de-a binelea căutăm să fie desfătătoare și ar trebui să o numim plăcere, mai îmbietor, mai dulce și firesc, nu vigoare, cum am numit-o. Cealaltă desfătare, mai prejos, dacă i s-ar cuveni frumosul nume, ar trebui să fie pentru avîntarea ei spre cea adevărată, nu ca un drept al ei. Eu o găsesc mai nelimpezită de nădufuri și îngreunări decît virtutea. Lasă că gustarea ei este mai a clipei, pieritoare și fugară, își are veghi, posturi și munci, sudoare și sînge : mai și duce cu sine acele patimi tăioase în tot felul, iar în preajma ei săturarea este atît de grea, încît stă în cumpănă cu pedeapsa. Rău facem cînd socotim că aceste neajunsuri slujesc drept înviorare și spor dezmierdării, precum în fire ce este împotrivă se întărîtă de potrivnicie, și să spunem, cînd e vorba de virtute, că înlănțuirea asemenor urmări și necazuri o face cruntă și de neatins, de vreme ce mai ușor

[1] Să lăsăm la o parte aceste subtilități (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 117).

decît desfătarea, ele înalță, subție și aleg plăcerile dumnezeiești și desăvîrșite pe care ea le mijlocește. Fără îndoială, cine pune în cumpănă costul cu fruptul ei este nevrednic să i se împreune și nu-i cunoaște nici harurile, nici folosirea. Cei care apucă a ne învăța cît este de anevoios să ajungi la virtute, dar cît este de plăcut să te bucure ea, ce spun oare decît că este fără încetare anevoioasă? Căci prin ce mijlocire omenească se poate ajunge la îmbucurarea ei? Cei mai buni s-au mulțumit să o dorească și să se apropie de ea, fără să o fi primit în dar. Ei însă se înșală, deoarece, între toate plăcerile pe care le cunoaștem, urmărirea însăși a virtuții este plăcută. Îndeplinirea se înrîurește din însușirea lucrului de urmărit, căci aceasta este o bună parte din împlinire și sîmburele său alcătuitor. Fericirea și înseninarea ce strălucesc în virtute străbat toate ocolurile și căile, de la cel dintîi pînă la cel de pe urmă prag și întărire din jurul ei. Iară între binefacerile de seamă ale virtuții găsim disprețul față de moarte, care mijlocește în viața noastră o senină liniște, face ca gustul ei să fie îmbietor și netulburat, fără de care orice altă desfătare este stinsă.

(a) Iată de ce toate învățăturile se împacă și se întîlnesc în această privință. Și, cu toate că ne călăuzesc deopotrivă să disprețuim durerea, sărăcia și alte întîmplări, cărora viața omului le stă supusă, nu stăruiesc în nimic mai vîrtos decît în aceasta, deoarece întîmplările celelalte nu sînt neapărate (o mare parte din oameni își petrec viața fără a cunoaște gustul sărăciei și, încă alții, fără a ști de durere și boală, ca Xenophilus, cîntărețul care a trăit o sută șase ani în plină sănătate), mai ales că moartea are și puterea, cînd ne este mai rău, să puie capăt, dacă noi vrem, relelor cîte sînt, dar noi să punem capăt morții nu putem.

(b) *Omnes eodem cogimur ; omnium*
Versatur urna serius, ocius,
Sors exitura, et nos in aeternum
Exsilium impositura cymbae [1].

(a) Aşadar, dacă ne înspăimîntă, este o neîncetată pricină de chin de care în nici un chip nu ne putem mîntui.

(c) Nu e loc de unde să nu ne poată veni. Putem învîrti privirea jur împrejur, pîndind ca pe tărîm duşman : *quae, quasi saxum Tantalo, semper impendet* [2]. (a) Divanurile dreptăţii noastre trimit adesea pe ucigaşi să ispăşească pedeapsa pe locul faptei lor. Oricît i-ai preumbla în drum, prin ţinuturile cele mai frumoase din Franţa, ospătîndu-i cît le va place.

(b) *non Siculae dapes*
Dulcem elaborabunt saporem ;
Non avium citharaeque cantus
Somnum réducent [3].

(a) Gîndiţi oare că ei se pot bucura şi că gustarea tuturor acestor răsfăţuri nu e coclită şi sarbădă cînd au toată vremea ţinta călătoriei lor drept sfîrşit ?

(b) *Audit iter, numeratque dies, spatioque viarum*
Metitur vitam ; torquetur peste futura [4]

---

[1] Cu toţii mergem la moarte. Soarta noastră este în amestecul din urmă ; mai devreme sau mai tîrziu numele fiecăruia trebuie să iasă şi barca fatală ne va purta pe toţi în veşnicul exil (Horaţiu, *Ode*, II, 3, 25).

[2] Atîrnă tot timpul, ca stînca pe capul lui Tantal (Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, I, 18).

[3] Nici bucatele cele mai alese nu vor putea îndulci gustul lor, nici cîntecul păsărilor, nici acordurile lirei nu-i vor readuce somnul (Horaţiu, *Ode*, III, 1, 18).

[4] Îl îngrijorează drumul, numără zilele, măsoară viaţa după lungimea căii, chinuit fără încetare de supliciul care-l aşteaptă (Claudian, *In Rufinum*, II, 137).

(a) Ajunsul vieții este moartea ; ea trebuie să fie neapărată pricină a năzuinței noastre ; dacă ne înspăimîntă, cum ar fi oare cu putință să mai înaintăm cu un pas, fără înfrigurare ? Leacul prostimii este să nu se gîndească la ea, dar din ce nătîngă îndobitocire îi poate veni o atît de cruntă orbire ? Parcă au legat hățul măgarului de coadă.

Qui capite ipse suo instituit vestigia retro [1].

Minune nu-i că atît de des cad în capcană. Oamenii noștri se sperie numai la pomenirea morții, iar cei mai mulți fac cruce auzind cuvîntul, ca de necuratul. Cînd este vorba de ea la diată, să nu credeți că o scriu înainte ca doftorul să-și fi rostit cuvîntul ; atunci, Dumnezeu știe, între durere și spaimă, cu cîtă dreaptă judecată o întocmesc.

(b) Fiindcă silabisirea cuvîntului moarte izbea prea crud urechile și cea vorbă le părea supărătoare, romanii obișnuiau să o înmoaie și s-o îmbrace în alte cuvinte. În loc să spuie : el a murit, ei spuneau : a încetat din viață ; totul e să audă „viață", fie și încheiată ; ei sînt mîngîiați. De la ei apucat-am noi a zice : „jupîn Ion, răposat".

(a) Și cum vine vorba, preț are sorocul. M-am născut între ceasul unsprezece și amiază, cea de pe urmă zi din Făurar 1533, după numărătoarea de acum, cu începerea anului din Ianuar. Nu sînt decît cincisprezece zile împlinite de cînd am trecut cei treizeci și nouă de ani. Îmi mai trebuie cel puțin pe atît, cu toate acestea, a mă împiedica să gîndesc la lucru atît de depărtat ar fi curată nebunie. Aidoma mor și tinerii și bătrînii. (c) Nimeni nu iese decît ca și cînd tocmai ar fi intrat.

(a) Unde mai punem că nu e om, cît de vlăguit, care să nu aibă în minte pe însuși Matusalem și să nu creadă

---

[1] Dacă și-a pus în cap să înainteze de-a-ndaratelea (Lucrețiu, IV, 474).

că și lui îi mai e dat a trăi douăzeci de ani. Mai mult, tu, biet nebun, cine a sorocit viața ta ? Te bizui pe basmele doftorilor ? Mai bine privește cele petrecute aievea. Fiind dat mersul îndeobște al tuturor lucrurilor, dintr-o nespusă grijă a firii, trăiești de așa multă vreme. Ai trecut de marginile obișnuite ale vieții. Ca să vezi că așa este, numără cu cît sînt mai mulți cunoscuți ai tăi care au murit înainte de anii tăi, decît sînt cei care i-au împlinit. Dintre înșiși cei care au adus mărire vieții lor, căpătînd faimă, pune-i pe răboj și fac prinsoare că vom găsi mai mulți care au murit înainte, decît după treizeci și cinci de ani. Este înțelept din plin și foarte cucernic a lua pilda lăsată omului de însuși Iisus Cristos : el încheie viața la treizeci și trei de ani. Cel mai mare om, aievea numai om, Alexandru, a murit tot după atîția ani.

Cîte neașteptate chipuri nu are moartea !

Quid quisque vitet, numquam homini satis
Cautum est in horas [1].

Las deoparte frigurile și junghiul. Dar cine s-ar fi gîndit vreodată că un duce de Bretania va fi înăbușit în gloată, cum s-a întîmplat celui care a venit la Lyon întru întîmpinarea papei Clement, vecinul meu ? N-ai văzut că unul dintre regii noștri a murit la un joc de arme, iar un străbun al său lovit de un purcel ? Eschil, amenințat de dărîmarea unei case, oricît s-a păzit îndepărtîndu-se pe bătătură, iată-l că a fost doborît de țeasta unei broaște, căzută din văzduhuri din gheara unui vultur. Altul a murit dintr-o boabă de strugure, un împărat zgîriat de pieptenele cu care-și descurca părul, Aemilius Lepidus împiedicînd-se de pragul ușii sale și Aufidius pentru că s-a izbit de poarta sfatului obștesc. Dar îmbrățișînd femeile : Cornelius Gallus, praetor, Tigellinus,

[1] Omul nu va putea niciodată prevedea pericolul fiecărei ore (Horațiu, *Ode*, II, 13).

căpitanul străjii la Roma, Ludovic, fiul lui Guido de Gonzague, marchiz de Mantua și, pildă mai urîtă, Speusip, filosof platonician cît și unul dintre papii noștri. Bietul Bebius, jude, cînd dădea o păsuire de opt zile unor împricinați, iată-l sfîrșit, păsuirea sa de a trăi se împlinise; lui Caius Iulius, doftor, pe cînd ungea ochii unui bolnav, moartea închise pe ai săi. Ca să vorbesc de ale mele, fratele meu, căpitanul Saint Martin, de douăzeci și trei de ani, care dăduse bune dovezi de vitejie, jucînd de-a lapca, a primit o lovitură deasupra urechii drepte, fără urmă de vînătaie sau rănire. El nu s-a oprit măcar din joc sau să se fi dat în lături, dar cinci sau șase ceasuri după aceea a murit de apoplexie din pricina loviturii. Aceste pilde, atît de dese și obișnuite, se perindă în fața ochilor noștri; cum am putea noi să îndepărtăm gîndul morții și să nu ne pară că în fiecare clipă ea ne prinde de grumaz?

Ce are a face cum va fi, numai să nu ne chinuim, îmi veți spune. Sînt de părerea aceasta și, oricum ne-am pune la adăpost de lovituri, fie sub pielea însăși a unui vițel, nu sînt om care să mă dau în lături; căci mie îmi ajunge să petrec viața pe îndelete și orice învîrteală care să-mi priască mi-o însușesc, oricît ar fi de puțin măreață și pilduitoare, după părerea voastră.

Praetulerim... delirus inersque videri,
Dum mea delectent mala me, vel denique fallant,
Quam sapere, et ringi [1].

Dar nebunie este a gîndi că în acest fel izbutim. Ei se duc și vin: ei vin, ei aleargă, ei zburdă, nici pomeneală de moarte. Toate bune. Dar și cînd sosește, fie pentru ei sau soție, copii și prieteni, prinzîndu-i fără veste

[1] Prefer să trec drept nebun, dacă nebunia mea îmi place sau dacă nu-mi dau seama de ea, decît să sufăr din pricina înțelepciunii (Horațiu, *Epistolele*, II, 2, 126).

şi apărare, ce mai chinuri, ce vaiete, ce turbare ; şi ce jale îi cuprinde ! Văzut-aţi cîndva faţă mai răvăşită, mai schimbată şi uluită ? Trebuie mai din vreme să stăm de veghe şi nepăsarea cea nătîngă de ar putea să încapă în mintea unui om de înţeles, ceea ce eu nu cred că se poate, îşi vinde prea scump marfa. Dacă ar fi un duşman de ferit aş sfătui să se împrumute armele fricosului ; dar e cu neputinţă, fiindcă moartea te prinde fugar şi fricos tot atît de bine cît om de ispravă.

(a) *Nempe et fugacem persequitor virum ;*
Nec parcit imbellis juventae
Poplitibus timidoque tergo [1],

(b) şi nici un fel de scut nu te pune la adăpost ;

Ille licet ferro cautus se condat et aere,
Mors tamen inclusum protrahet inde caput [2],

(a) să învăţăm a o întîmpina zdraveni pe picioarele noastre şi gata de luptă. Dintr-un început să zădărnicim marele ei cîştig faţă de noi, luînd cu totul o altă cale decît cea de obicei apucată. Să nu ne-o mai înfăţişăm ca o ciudăţenie năstrušnică, s-o cercetăm, să ne deprindem cu ea, să nu avem nimic mai adesea în minte, în orice clipă să-i dăm chip în toate felurile ; la săritura unui cal, căderea unei ţigle, cea mai uşoară înţepătură de ac, să învîrtim mereu în gînd întrebarea dacă nu ar fi să fie însăşi moartea ? Cu aceasta să ne întărim şi să ne încordăm. În toiul petrecerilor şi al bucuriilor să ne ţie ea ison, dîndu-ne de ştire despre starea noastră şi, oricît de tare am fi răpiţi de plăceri, să nu ne părăsească gîndul că această veselie este fugărită de moarte şi cîte sînt prinsorile pîndei sale.

---

[1] Urmăreşte pe omul matur, în fuga sa şi nu scuteşte mai mult tinereţea timidă, care caută să-i scape din mînă (Horaţiu, *Ode*, III, 2, 14).

[2] Acoperiţi-vă cu fier şi aramă, moartea vă va lovi şi sub armura voastră (Properţiu, III, 18, 25).

Astfel făceau eghiptenii, care în mijlocul ospeţelor, cînd petrecerea bătea în plin, puneau să li se aducă o mumie, ca să dea de veste celor de faţă.

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum :
Grata superveniet, quae non sperabitur, hora [1].

Nu se ştie unde ne iese moartea în cale ; s-o aşteptăm oriunde. Preîntîmpinarea morţii este preîntîmpinarea neatîrnării. Cine a învăţat a muri s-a dezvăţat a robi. A şti să mori este a fi mîntuit de orice supunere şi încătuşare. (c) Nu-i nici un rău în viaţă pentru cel care bine înţelege că a se lipsi de viaţă nu este un rău. (a) Paulus Aemilius răspunse acelui nevrednic rege al Macedoniei, captivul lui, care trimisese să-l roage să nu-l poarte în alaiul său : „Să facă jalba lui însuşi".

Adevărat e că în toate cele dacă nu ne vine în ajutor firea întrucîtva, este greu ca priceperea şi dibăcia să ne ducă prea departe. Eu nu sînt înaplecat spre întristare, dar sfredelesc cerul cu gîndul ; nimic nu am luat mai mult în cătare dintotdeauna, decît chipul morţii, chiar în anii cînd eram mai uşuratic.

(b) *Jucundum quum aetas florida ver ageret* [2],

(a) la petreceri, între cucoane, s-ar fi putut crede că stam să învîrt vreun gînd pizmuitor sau năduful vreunei speranţe, iar eu mă gîndeam la un oarecare, luat pe neaşteptate de moarte cu cîteva zile înainte, de fierbinţeli, tocmai ieşind de la o petrecere, cu capul plin de tihnă, dezmierdare şi vreme bună, cum eram în cea clipă şi-mi spuneam că tot atîta mă pîndeşte şi pe mine.

---

[1] Să crezi că fiecare zi este ziua ta cea de pe urmă şi vei primi cu recunoştinţă ziua pe care n-o mai sperai (Horaţiu, *Epistolele*, I, 4, 13).

[2] Cînd eram în floarea vîrstei (Catul, LXVIII, 16).

(b) *Jam fuerit, nec post unquam revocare licebit* [1].

(a) Acel gînd nu-mi încreţea fruntea mai mult decît un altul. Este însă cu neputinţă ca dintr-o dată să nu simţi împunsătura unor asemenea închipuiri ; dar cu timpul, mînuindu-le şi frămîntîndu-le, fără îndoială le îmblînzeşti ; de nu, aş fi fost în neîncetată teamă şi nelinişte, căci nu-i om care să nu fie mai feritor pentru viaţa lui decît mine, dar căruia să-i pese mai puţin de dăinuirea ei. Nici sănătatea de care m-am bucurat pînă acum din plin şi arar tulburată nu-mi lungeşte speranţa, nici bolile nu mi-o scurtează ; eu cred că pot, în fiecare clipă, luneca din şa. (c) Şi-mi susur fără încetare că tot ce se poate împlini mai tîrziu poate fi făcut şi astăzi. (a) Cu adevărat, întîmplările şi primejdiile apropie cu mult sau cu puţin sfîrşitul nostru ; şi dacă socotim că milioane de alte întîmplări stau deasupra capului nostru în afară de cele ştiute şi a căror ameninţare se vede, vom afla că, voioşi sau înfiorăţi, pe mare sau în casele noastre, la luptă sau la odihnă, moartea ne însoţeşte deopotrivă : (c) *Nemo altero fragilior est ; nemo in crastinum sui certior* [2]. (a) Pentru a îndeplini ceea ce am de făcut înainte să mor, orice răgaz, fie chiar de un ceas, îmi pare scurt. Cineva, frunzărind zilele trecute însemnările mele, a găsit unele lucruri în legătură cu cele ce voiam să se facă după moartea mea. I-am spus, cum şi adevărat era, că aflîndu-mă numai la o leghe de locuinţă, sănătos şi voios, m-am grăbit să le scriu chiar acolo, nefiind sigur că am să ajung acasă. (c) Ca unul care neîncetat clocesc gîndurile mele şi le ţin sub aripă pe cît pot, în orice ceas sînt pregătit să întîmpin moartea şi nu va fi pentru mine nici o veste nouă.

---

[1] În curînd timpul prezent nu va mai fi şi nu-l vom mai putea rechema (Lucreţiu, III, 928).

[2] Nici un om nu e mai fragil decît altul ; nimeni nu e mai sigur de ziua de mîine (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 91).

(a) Trebuie să fii, pe cît se poate, totdeauna cu cizmele trase și gata de ducă pentru drumul din urmă, atît cît stă în putere, mai ales să te îngrijești ca atunci să nu-ți mai pese de nimic decît de sinea ta.

(b) *Quid brevi fortes jaculamur aevo*
Multa ? [1]

(a) Căci vom avea destulă strădanie, fără ca să mai luăm altele în circă. Unul se plînge mai mult decît de moarte de faptul că i se taie firul unei frumoase biruințe ; altul că are a pleca înainte de a-și căsători fata sau înstări copiii ; unul se tînguie că se desparte de soție, altul de fiu, tot atît de cele mai de seamă mulțumiri ale ființei sale.

(b) *...Miser ! o miser (aiunt) ! omnia ademit*
Una dies infesta mihi tot praemia vitae [2]

Iar ziditorul :

Manent (spune el) *opera interrupta, minaeque*
Murorum ingentes [3].

Nimic nu trebuie avut în vedere cu atît de lungă cătare sau cu atît de pătimașă stăruință, ca să nu-i vezi sfîrșitul. Sîntem născuți pentru a făptui !

Quum moriar, medium solvar et inter opus [4].

Eu vreau să se făptuiască (c) și vreau ca îndeplinirile vieții să fie lungite pe cît se poate (a) în așa fel încît moartea să mă găsească sădind verzele mele, fără să-mi

---

[1] De ce, într-o viață atît de scurtă, să faci atît de vaste proiecte ? (Horațiu, *Ode*, II, 16, 17).

[2] Bietul de tine ! — spun ei. O singură zi nefastă poate otrăvi toate fericirile vieții tale (Lucrețiu, III, 911).

[3] Așadar, nu voi termina opera mea ; voi lăsa neîncheiate aceste mărețe ziduri de apărare (Vergiliu, *Eneida*, IV, 88).

[4] Vreau ca moartea să mă surprindă în toiul muncii mele (Ovidiu, *Arta de a iubi*, II, 10, 36).

pese de ea şi mai puţin să-mi pese de grădina mea neîncheiată. Văzut-am pe unul murind, plîngînd de zor că soarta îi tăia şirul cronicii avute în faţa ochilor, despre al cinsprezecelea sau al şaisprezecelea din regii noştri.

(b) *Illud in his rebus non addunt : Nec tibi earum*
Jam desiderium rerum super insidet una [1].

(a) Trebuie să te lepezi de aceste nădufuri prosteşti şi dăunătoare. Aşa cum cimitirele noastre stau în jurul bisericilor în locurile cele mai umblate ale oraşului, pentru a obişnui, spune Licurg, norodul şi femeile şi copiii să nu se sperie la vederea vreunui mort şi ca neîncetata vedere a osemintelor, mormintelor şi petrecaniilor să le amintească de starea noastră :

(b) *Quin etiam exhilarare viris convivia coede*
Mos olim, et miscere epulis spectacula dira
Certantum ferro, saepe et super ipsa cadentum
Pocula, respersis non parco sanguine mensis [2] ;

(c) ca şi eghiptenii care, după ospăţurile lor, aduceau în văzul celor de faţă un mare chip al morţii şi cei care-l purtau strigau : „Bea şi te bucură, că aidoma vei fi mort" ; (a) aşa luat-am eu obiceiul nu numai să am moartea neîncetat în gînd, dar să o şi pomenesc toată vremea ; nimic alt nu cercetez cu mai multă luare aminte decît moartea oamenilor : ce cuvinte, ce înfăţişare, ce purtare au avut, iar în istorii, partea pe care o amănunţesc mai mult aceasta este. (c) Ar părea, după grămădirea pildelor mele, că am o înaplecare deosebită în această privinţă. Dacă eram în-

[1] Ei nu adaugă că moartea ne scuteşte de regretul lucrurilor celor mai scumpe (Lucreţiu, III, 913).

[2] Altădată era obiceiul să se înveselească ospeţele făcînd să filfiie moartea şi să se dea spectacole de gladiatori ; aceştia adesea se prăbuşeau printre cupe şi inundau cu sînge mesele banchetului (Silius Italicus, XI, 51).

tocmitor de cărți aș fi scris un catastif despre feluritele morți. Cine i-ar învăța pe oameni să moară i-ar învăța și să trăiască.

Dicearh a scos o carte despre aceasta, dar avînd altă țintă, mai puțin folositoare.

(a) Mi se spune că faptul ei întrece într-atîta închipuirea, că oricît de grozavă ne-ar fi stăruința, ea piere pe pragul ei. Lăsăm să se spună : nu încape îndoială că pregătirea din vreme a cugetului este o bună dobîndire. Mai apoi, oare, nu-i treabă de nimic să ajungi măcar pînă acolo netulburat și neînfrigurat ? Dar e și mai mult : însăși firea ne întinde o mînă de ajutor și ne întărește. Dacă moartea este scurtă și năprasnică, nu avem răgaz să ne temem de ea ; dacă e altfel, eu văd că pe măsură ce merg pe făgașul bolii, apuc a nesocoti firește viața. Aflu că mai tăios mă pătrunde gîndul morții cînd sînt voinic și în plină sănătate, decît dacă sînt bolnav. Mai cu seamă că nu mai țin atît de tare la înlesnirile vieții, deoarece încep a pierde folosirea și îmbucurarea lor, de aceea privesc moartea cu mult mai puțină spaimă. Acestea mă mînă să sper că, pe cît mă voi îndepărta de viață și mă voi apropia de moarte, mă voi împăca mai ușor cu schimbul lor. De asemenea, fiindcă încercat-am cu mai multe prilejuri cele spuse de Cezar, că adesea lucrurile ne par mai grozave din depărtare decît de aproape, aflat-am că sănătos fiind, bolile m-au speriat mult mai tare decît atunci cînd le-am pătimit ; voioșia în care mă aflu, plăcerea și puterea aduc să-mi pară cealaltă stare necrezută, iar închipuirea îi mărește neajunsurile încă o dată pe cît sînt și le socot mai apăsătoare decît atunci cînd le am în ființă. Sper că aidoma mi se va întîmpla și cu moartea.

(b) Vedem din acele schimbări și scăderi pătimite de obicei, cum firea ne scutește de simțămîntul pieirii și destrămării noastre. Ce-i rămîne unui bătrîn din vînjoșia tinereții și a vieții sale trecute ?

Heu ! senibus vitae portio quanta manet ! [1].

(c) Cezar, văzînd prăpădita stare a unui ostaş din straja lui, care gîrbov şi frînt venise să-i ceară dezlegare ca să-şi puie capăt vieţii, răspunse a glumă : „Tu mai gîndeşti că eşti viu ?“ (b) Cui i-ar veni destrămarea dintr-o dată, eu nu cred că ar putea-o răbda. Dar duşi de mîna firii, pe povîrniş lin, pe nebănuitelea, cu puţinul, treptat, ea ne învălură în starea cea pătimită şi ne deprinde, încît fiinţa nu se înfioară cînd moare tinereţea în noi, care în sine înseamnă cu adevărat o moarte mai cruntă decît săvîrşirea vieţii celui plăpînd şi bătrîn. Cu atît mai mult, a păşi din stare proastă în nestare nu-i atît de greu, cît este din starea cea dulce şi înfloritoare în cea amărîtă şi îndurerată.

(a) Trupul încovoiat şi plecat are mai puţină tărie să poarte povara ; tot astfel şi sufletul nostru ; el trebuie învrednicit şi zdrăvenit împotriva strînsorii acestui potrivnic. Căci, după cum nu este cu putinţă ca sufletul să se stîmpere, nici molcomi, atîta vreme cît se teme, dacă se întăreşte, el se poate lăuda nu numai că un uşor neajuns nu are culcuş în el, dar, treabă ce întrece starea omului, nici îngrijorarea, zbuciumul şi frica :

(b) *Non vultus instantis tyranni*
Mente quatit solida, neque Auster,
Dux inquieti turbidus Adriae,
Nec fulminantis magna Jovis manus [2].

(a) Sufletul să fie adus a stăpîni patimile şi rîvnirile sale, stăpîn al lipsei, ruşinii, sărăciei şi al tuturor altor ştirbiri ale soartei. Să căpătăm această întîietate cine ar putea din noi ; în aceasta se află adevărata şi precumpăni-

---

[1] Vai ! Ce parte mai au bătrînii în viaţă ? (Maximian, *vel Pseudo-Gallus* I, 16).

[2] Nici faţa cruntă a unui tiran, nici austrul furios, care răscoleşte Adriatica, nimic nu poate clinti străşnicia sa, nici chiar Jupiter aruncînd trăsnetele sale (Horaţiu, *Ode*, III, 3, 3).

toarea libertate, care ne dă sprijinul să înfruntăm asuprirea și nedreptatea și să nu ne pese de temnițe și cătușe :

in manicis et
Compedibus, saevo te sub custode tenebo.
Ipse deus, simul atque volam, me solvet. Opinor,
Hoc sentit : Moriar. Mors ultima linea rerum est [1].

Nu avut-a temei omenesc mai negreșit religia noastră, decît disprețul de viață. Nu numai povața judecății la aceasta ne îndeamnă, dar de ce ne-am teme să pierdem un lucru pe care, dacă l-am pierdut, nu avem de ce ne căini ? Și apoi, fiind amenințați de moarte în atîtea feluri, nu-i oare mult mai rău să ne temem de fiecare, decît să stăm în fața uneia singure ?

(c) Ce ne pasă, cînd va fi, dacă este de neînlăturat ? Socrate răspundea celui care-i spunea : „Cei treizeci de tirani te-au osîndit la moarte". — „Și firea pe ei !".

Ce prostie să ne necăjim, ajunși la trecătoarea unde s-a mîntuit cu toate necazurile !

După cum nașterea noastră ne aduce nașterea a totul, așa și moartea noastră face ca totul să moară. De aceea tot atîta nebunie este a plînge că nu vei mai fi peste o sută de ani, cît ar fi să plîngi că nu ai trăit acum o sută de ani. Moartea este pornirea unei noi vieți. Astfel plîns-am și astfel costat-a să intrăm în aceasta ; tot astfel dezbrăcat-am vălul cel vechi intrînd aici.

Nimic din ceea ce este numai o dată nu-i de căinit. Este oare cuminte să ne temem atîta de lung timp de lucru care ține atît de puțin ? Viață lungă și viață scurtă, pe potriva morții totuna este. Căci lung și scurt nu au cum fi în lucrurile ce nu mai sînt. Aristotel spune că sînt mici

[1] Te voi ține sub cea mai strînsă pază, legat de mîini și de picioare. — Un zeu mă va elibera, cînd voi vroi eu. — Acest zeu, gîndesc, va fi moartea. Moartea este ultimul termen al lucrurilor (Horațiu, *Epistole* I, 16, 76).

vietăți, pe rîul Hypanis, care nu trăiesc decît o zi : cea care moare la opt dimineața moare tînără ; cea care moare la opt seara moare de bătrînețe. Care din noi n-ar rîde să vadă că sorții sînt aruncați pentru norocul sau nenorocul dat pe seama dăinuirii acelei clipe ? Mai multul sau mai puținul în ale noastre, asemuite cu veșnicia sau numai cu ființa munților, a rîurilor, a stelelor, a copacilor și chiar a unor animale este treaba tot atît de batjocură.

(a) Dar firea ne și silește. „Ieșiți din această lume cum ați intrat", spune ea. „Aceeași păsire pe care ați avut-o din moarte spre viață, fără patimă și spaimă, să o aveți iară din viață spre moarte. Moartea voastră este una din părțile orînduirii întregului cuprins, este o parte din viața lumii.

(b) *Inter se mortales mutua vivunt,*

. . . . . .

Et, quasi cursores, vitae lampada tradunt [1].

(a) „Fi-va oare să schimb eu pentru voi acea frumoasă urzeală a lucrurilor ? Starea ființării voastre este ca moartea să fie o parte din voi : fugiți de voi înșivă, ferindu-vă. Cu această ființă de care vă bucurați pornit-ați deopotrivă și la moarte și la viață. Cea dintîi zi a nașterii voastre vă pune pe calea morții cît și pe a vieții".

Prima, quae vitam dedit, hora, carpsit [2].
Nascentes morimur ; finisque ab origine pendet [3].

---

[1] Muritorii, unul după altul își împărtășesc viața, ca o făclie pe care și-o trec din mînă în mînă, la cursele sacre (Lucrețiu, II, 75, 78). O remarcă : citatul apare într-un context în care Montaigne urmează cu fidelitate poemul filosofic al lui Lucrețiu *Despre natura lucrurilor*.

[2] Prima oră a vieții este o oră mai puțin din viață (Seneca, *Hercules furens*, act III).

[3] A te naște înseamnă a începe să mori ; sfîrșitul nostru este consecința începutului (Manilius, *Astronomica*, IV, 16).

(c) „Tot ce trăiți îl răpiți vieții ; în paguba ei este. Neîncetata lucrare a traiului vostru este să clădiți moartea. Sînteți în moarte cît sînteți în viață. Căci sînteți după moarte, cînd nu mai sînteți în viață."

„Sau, dacă vă place mai bine, sînteți morți după ce ați trăit ; dar în timpul vieții sînteți pe moarte și moartea înhață mai vîrtos pe cel ce stă să moară decît pe mort, mai aspru și mai din răsputeri."

(b) „Dacă te-ai înfruptat din viață, ești sătul, părăsește-o mulțumit."

Cur non ut plenus vitae conviva recedis ? [1].

„Dacă n-ai știut s-o întrebuințezi, dacă a fost fără spor, ce-ți pasă că o pierzi ?"

Cur amplius addere quaeris,
Rursum quod pereat male, et ingratum occidat omne ? [2].

(c) „Viața în sine nu-i nici bine, nici rău : este locul binelui și al răului, după cum voi o faceți."

(a) „Și dacă ați trăit o zi, ați văzut totul. O zi este asemenea tuturor zilelor. Nu-i altă lumină, nici altă noapte. Acest soare, această lună, aceste stele, această împărțire este însăși cea de care străbunii voștri s-au bucurat și dee care se vor împărtăși strănepoții voștri" :

(c) *Non alium videre patres, aliumve nepotes*
Adspicient [3].

(a) „Iar la urma urmei, împărțirea și felurimea jocurilor desfășurării mele se perindă într-un an. Dacă ai luat în seamă urnirea pătrarelor vremii mele, ele cuprind co-

---

[1] De ce nu ieși de la banchetul vieții ca un oaspete sătul ? (Lucrețiu, III, 951).

[2] La ce bun să prelungesc zile care nu vor putea fi întrebuințate mai bine decît cele trecute ? (*Ibidem*, III, 954).

[3] Nepoții voștri nu vor vedea mai multe decît au văzut părinții voștri (Manilius, I, 529).

pilăria, tinerețea, bărbăția și bătrînețea lumii. Jocul său s-a împlinit. Nu este altă iscusință decît a începe de la capăt. Mereu întocmai va să fie, mereu.

(b) *Versamur ibidem, atque insumus usque* [1].
Atque in se sua per vestigia volvitur annus [2].

(a) „Nu am găsit cu cale să vă făuresc alte noi petreceri."

Nam tibi praeterea quod machiner, inveniamque
Quod placeat, nihil est : eadem sunt omnia semper [3].

„Lăsați locul altora, precum alții vouă vi l-au lăsat".

(c) „Măsura deopotrivă este cea dintîi parte a dreptei judecăți. Cine se poate plînge că este cuprins, acolo unde toți sînt cuprinși ? (a) Și oricît ați trăi, nu veți rupe nimic din timpul în care veți fi mort ; e în zadar ; față de cea stare de care vă temeți sînteți precum ați fi morți din față."

licet quot vis vivendo vincere secla,
Mors aeterna tamen nihilominus illa manebit [4].

(b) „Și dacă starea în care eu vă aduc nu va fi mulțumitoare",

In vera nescis nullum fore morte alium te,
Qui possit vivus tibit te lugere peremptum,
Stansque jacentem ? [5].

---

[1] Ne învîrtim totdeauna în același cerc fără a putea ieși din el (Lucrețiu, III, 1093).

[2] Și anul reîncepe fără încetare drumul pe care l-a parcurs (Vergiliu, *Georgicele*, II, 402).

[3] Nu pot nimic închipui, nimic născoci din nou ca să vă fiu pe plac ; toate sînt repetări ale acelorași plăceri (Lucrețiu, III, 957).

[4] Trăiți oricîte secole veți voi. Nu veți scurta eternitatea morții (*Ibidem*, III, 1103).

[5] Nu știți oare că nu va supraviețui un altul din sinea voastră care să vă poată plînge mort și să geamă în picioare pe cadavrul vostru ? (*Ibidem*, III, 898).

Nici nu veți dori viața după care vă tînguiți atîta ;

Nec sibi enim quisquam tum se, vitamque requirit
. . . . . .
Nec desiderium nostri nos afficit ullum [1].

Moartea este mai puțin de temut decît nimicul, dacă ar fi oarece mai puțin decît nimic,

multo... mortem minus ad nos esse putandum,
Si minus esse potest, quam quod nihil esse videmus [2].

(c) „Și nu vă privește nici mort, nici viu ; viu, pentru că sînteți, mort, fiindcă nu mai sînteți."

(a) „Nimeni nu moare înainte de ceasul său. Timpul lăsat de voi în urmă nu fost-a al vostru mai mult decît cel dinaintea nașterii, (b) care de asemenea nu vă privește."

Respice enim, quam nil ad nos anteacta vetustas
Temporis aeterni fuerit [3].

(a) „Oriunde se încheie, este întreagă viața voastră. (c) Folosul vieții nu-i pe întinderea ei, ci pe îndeplinirea ei ; unul care a trăit îndelung poate să fi trăit prea puțin, prindeți-i rostul cît timp sînteți în ea. În puterea vrerii voastre stă să fi trăit destul, nu în numărul anilor. (a) Ați gîndit voi oare că nu veți ajunge niciodată acolo unde vă duceați mereu ? (c) Iar drum nu se află care să nu-și aibă capăt. (a) Și dacă a fi însoțit vă poate ușura, o lume nu merge oare în același pas cu voi ?

---

[1] Atunci nu vom mai avea să ne îngrijorăm nici de noi, nici de viață... și nu ne va rămîne nici un regret al existenței (*Ibidem*, III, 932, 935).

[2] Fraza precedentă cuprinde traducerea acestor versuri (Lucrețiu, *Despre natura lucrurilor* III, 939).

[3] Aveți în vedere că timpurile apuse, că secolele scurse sînt pentru noi ca și cum nici n-ar fi fost (*Ibidem*, III, 985).

(b) *...omnia te, vita perfuncta, sequentur* [1].

(a) „Totul nu clintește cum clintiți și voi ? Oare este lucru care nu îmbătrînește deodată cu voi ? O mie de oameni, o mie de animale și o mie de alte viețuitoare mor în același ceas în care voi muriți" :

(b) *Nam nox nulla diem, neque noctem aurora sequuta est,*
Quae non audierit mixtos vagitibus aegris
Ploratus, mortis comites et funeris atri [2].

(c) „La ce bun să o dați înapoi, dacă nu puteți trage înapoi ? Văzut-ați destui cărora moartea le-a priit, punînd capăt la mari pătimiri. Dar văzut-ați pe oarecine căruia nu i-a priit ? Și mare netoție este să osîndiți ceea ce nu este dat la încercare nici vouă, nici altora. De ce te plîngi de mine și de a ta ursită ? Cu ce te-am păgubit ? Este oare treaba ta să ne ocîrmuiești sau a noastră ? Și dacă anii tăi nu s-au împlinit, viața ta s-a împlinit. Un om mic este pe de-a întregul cît și unul mare.

„Nici oamenii, nici viețile lor nu se măsoară cu cotul. Chiron s-a lăsat de nemurire după ce Saturn, tatăl său, zeul timpului și al dăinuirii, i-a arătat care sînt stările acesteia. Cu adevărat închipuiți-vă cît de nesuferit ar fi pentru om viața fără de sfîrșit și cu cît mai anevoioasă decît traiul pe care eu i l-am menit. Dacă nu ați fi avut moartea, m-ați blestema neîncetat că v-am lipsit de ea. Cu bună știință amestecat-am oarecîtă amărăciune, ca să vă împiedic, gustînd bunătățile ei, să o îmbrățișați cu prea multă lăcomie și nesaț. Ca să vă pun pe cea cumpănă, în care nu aveți a fugi de viață, nici a vă feri de moarte, pe

---

[1] Toate cele viitoare la rîndul lor vă vor urma *(Ibidem,* III, 981).

[2] Nu a fost zi și nu a fost noapte care să nu fi auzit, alături de scîncetul copilului, strigătele de durere care însoțesc moartea și pregătirile mormîntului (*Ibidem,* V, 579).

care eu vi le cer, astîmpărat-am și pe una și pe alta între amar și dulce.

„Învățat-am pe Tales, cel dintîi dintre înțelepții voștri, că a muri și a trăi totuna este" ; de aceea, cu mult înțeles, el răspuns-a celui care-l întreba : „Atunci de ce nu mori ?" — „Pentru că totuna este".

„Apa, pămîntul, aerul și focul și alte părți ale acestei întocmiri ale mele nu sînt mai mult unelte ale vieții decît sînt unelte ale morții tale. De ce te temi de cea de pe urmă zi a ta ? Ea nu dăruiește mai mult morții tale decît toate celelalte. Cel de pe urmă pas nu este făcătorul sfîrșitului : este doveditorul său. Toate zilele merg la moarte, cea de pe urmă ajunge la ea".

(a) Iată bunele înștiințări ale maicii noastre firea. Iar adesea gîndit-u-m-am cum vine că la război, fața morții, fie că o vedem în noi sau în altul, ne pare fără seamăn mai puțin înspăimîntătoare decît în casele noastre ; altcum oastea ar fi din doftori și bocitori ; iară ea, fiind una și aceeași, aflăm mult mai multă strășnicie la oamenii de la sat și de rînd, decît la ceilalți. Eu cred cu adevărat că groaznicele strîmbături și trebăluiri cu care o împrejurăm ne sperie mai mult decît ea în sine : felul cu totul răvășit de trai, strigătele mamelor, ale femeilor și copiilor, vederea oamenilor înmărmuriți și uimiți, mulțimea îngrijitorilor gălbejiți și plînși, întunericul încăperii, luminările aprinse, căpătîiul nostru potopit de doftori și duhovnici, pe scurt : numai groază și numai spăimîntare în jurul nostru. Ne vedem puși în giulgiu și îngropați. Copiilor le este teamă pînă și de prietenii lor, văzîndu-i măscați, tot alît și nouă Trebuie scoasă masca și de pe lucruri și de pe oameni ; dacă o scoatem nu găsim sub ea decît aceeași moarte, pe care un slujitor și o cămărășiță au îndurat-o de curînd, fără frică. Fericită moartea care curmă prilejul pregătirilor și unui asemenea alai.

DESPRE TĂRIA ÎNCHIPUIRII

(a) *Fortis imaginatio generat casum*[1] spun cărturarii. Eu sînt dintre cei care simt foarte tare îndemnul închipuirii. (c) Zdruncină pe fiecare, dar pe unii îi doboară. Tăria ei mă pătrunde. Dibăcia mea stă în a mă feri de ea, căci putere nu am să-i stau împotrivă. Aş trăi numai însoţit de oameni sănătoşi şi veseli. Vederea nădufurilor altuia, în fiinţa-mi dă nădufuri aievea şi adesea simţirea mea îşi însuşeşte simţămîntul altuia. Cel care neîncetat tuşeşte zgîndără plămînul şi gîtlejul meu. Mă apropii mai puţin bucuros de bolnavii a căror îngrijire îmi cade în sarcină, decît de cei care-mi sînt depărtaţi şi care nu ţin de mine. Prind răul pe care-l văd şi-l vîr în mine. Nu găsesc că e de mirare ca închipuirea să pricinuiască fierbinţeli şi să ucidă pe acei care-i dau pas. Simon Thomas era un mare doftor pe vremea lui. Îmi amintesc a-l fi întîlnit într-o zi la un bătrîn bogat, suferind de plămîni, cu care se sfătuia despre felul leacului ; îi spuse că ar fi unul, dacă m-ar face să vin eu bucuros să-i ţin de urît, căci la vederea mea, cît eram de rumen şi gîndind la vioiciunea şi voioşia zbucninde ale tinereţii mele, toate simţirile lui vor fi înrîurite de starea-mi înfloritoare, cum eram pe atunci, şi s-ar putea ca mersul bolii să se îndrepte. Dar el uita să spuie că eu, în schimb, aş putea să mă îmbolnăvesc. (a) Gallus Vibius atît îşi încorda sufletul ca să înţeleagă mustirea şi încolţirea nebuniei, încît s-a smintit şi nu s-a mai întors vreodată în scaunul minţii lui ; se putea lăuda că s-a smintit de cumînţenie. Sînt unii care, de spaimă, îşi fac seama cu mîna lor înaintea călăului. Şi unul pe care-l dezlegau ca să i se citească scutirea de

[1] Cînd e puternică, o închipuire prilejuieşte întîmplarea.

pedeapsă se afla mort țeapăn pe scaunul de osîndă, numai din închipuire. Asudăm, tremurăm, pălim și ne roșim de zbuciumul închipuirilor noastre și trupul nostru, întins între perne, frămîntat de îndemnul lor, uneori se înfioară pînă a trăi și moartea. Iar tinerețea, mînată de închipuire, atît se întărîtă, încît stîmpără în vis drăgăstoasele dorinți :

Ut, quasi transactis saepe omnibus rebus, profundant
Fluminis ingentes fluctus, vestemque cruentent [1].

Cu toate că nu-i nimic nou să vedem cum îi cresc peste noapte coarne celui care nu le avea culcîndu-se, totuși întîmplarea lui Cyppus, rege al Italiei, nu poate fi trecută cu vederea ; acestuia, fiindcă văzuse peste zi o luptă de tauri care-l înflăcărase tare, iar toată noaptea în vis purtase coarne în frunte, la urmă cu adevărat îi și crescuseră din puterea închipuirii. Împătimirea dărui fiului lui Cresus vocea, care din fire îi fusese amuțită. Iar Antioh prinse fierbințeli din pricina frumuseții lui Stratonice, prea viu întipărită în sufletul său. Pliniu spune să fi văzut pe Lucius Cossitius din femeie schimbat în bărbat, în ziua nunții sale. Pontanus și alții din vechime spun că asemenea preschimbări s-au petrecut odinioară în Italia din înflăcărată dorință, fie a insului, fie a maicii sale,

Vota puer solvit, quae femina voverat, Iphis [2].

(b) Trecînd prin Vitry-le-François văzui un bărbat pe care episcopul de Soissons îl botezase cu numele Germain, dar toți locuitorii de acolo îl știuseră fată pînă la vîrsta de douăzeci și doi de ani, sub numele de Maria. Acum este tare bătrîn și bărbos și nu s-a însurat. Spune că

[1] Aceste versuri exprimă, metaforic, ceea ce Montaigne a spus în pasajul anterior (Lucrețiu, IV, 1029).

[2] Schimbat în băiat, Ifis și-a împlinit dorințele ce le avusese ca fată (Ovidiu, *Metamorfozele*, IX, 793).

dintr-o săritură i s-au ivit părțile bărbătești ; rămas-a îndătinat între fete un cîntec prin care-și dau de știre să nu cumva să facă pași mari, ca să nu fie preschimbate în băieți, ca Marie-Germain. Nu e mare minune că asemenea lucruri se întîmplă adesea ; căci dacă închipuirea are puterea și este mereu și strașnic stîrnită la aste trebi, ca să nu mai fie pradă aceluiași gînd și dorință aprigă, îi este mai lesne să dea fetelor cea parte bărbătească pentru totdeauna.

(a) Unii pun pe seama tăriei închipuirii semnele de răni ale regelui Dagobert și ale sf. Francisc. Se spune că trupul uneori părăsește locul în care se află, iar Celsus povestește despre un preot al cărui suflet atîta se încîntase, că se ridicase în slăvi, iar trupul îi rămăsese mult timp fără suflare și simțire.

(c) Sf. Augustin pomenește de un altul, căruia de ajuns îi era să-i strigi plîngător și jalnic, ca să se prăbușească dindată și să-și piardă simțirea, încît puteai să-l chemi, să faci larmă, să-l împungi și să-l arzi, nu-și venea în fire decît întors de la sine. Atunci spunea că ar fi auzit voci venind de departe și se mira de vînătăile și arsurile ce i se pricinuiseră. Să se fi întors dintr-o însufletire neștiută de el, asta bine se vedea, fiindcă în toată vremea ceea nu-i bătuse nici sîngele și nici suflare nu avusese.

(a) Chip de adevăr este că vedeniile, descîntecele și alte făcături neobișnuite își capătă împuternicirea a fi minuni din tăria închipuirii, care înrîurește mai cu seamă sufletele celor de rînd, neîntărite de ajuns împotrivă. Crezarea lor a fost atît de strașnic dobîndită, că ei gîndesc a fi văzut ce nu au văzut.

Eu mai socot că ferecări a glumă privitor la căsătorii, care atîta încurcă lumea că de alt nu se vorbește, mai sînt și întipăriri ale îndoielii și ale temerii, căci mi-a fost dat să cunosc pe cineva petru care-mi pun mîna în foc ca și pentru mine și nu încăpea bănuială de nepu-

tință pe seama lui sau de vreo înrîurire a farmecelor, care, după ce auzise un prieten povestind de sfîrșeala puterilor iscată pe neașteptate în clipa cînd mai puțin trebuia, ajuns și el la același fapt, s-a îngrozit deodată de închipuirea celor auzite și i s-a întîmplat întocmai nenorocul. (c) De atunci a pățit același necaz, pintenit și prins de închipuire. El a găsit într-un fel leac la această năzărire cu altă năzărire. A mărturisit el însuși slăbirea lui din pricina unei făcături, s-a găsit astfel ușurat de răul care-l pironise înainte ; întors în ale lui pe plac (cu gîndul limpezit și dezlegat, trupul își află iar rosturile), el lăsă a fi mai întîi îmbiat și dat pe seama știrii altuia, și și-a venit în fire de minune, tămăduit de închipuirea sa.

Față de cine o dată ai fost putincios nu mai ești neputincios, pînă vine vremea de istov.

(a) Acest necaz este de temut numai atunci cînd, la făptuire, sufletul ne este peste poate încordat de vreo dorință și cuviință și mai cu seamă dacă prilejurile se întîmplă a fi pe neașteptate și zorite ; (c) nu ai cum să te întorci din această răvășire. Știu pe unul căruia priitu-i-a să fie stîmpărat de aiurea și cu trup potolit de pîrjolul acelei rîvniri ; cu vîrsta s-a găsit mai putincios, fiind mai neputincios. Pe altul, căruia bine i-a prins ca un prieten să-l încredințeze că-i va mijloci dezlegarea celor farmece. Mai bine spun în ce fel anume s-a întîmplat. Un comite de neam, cu care sînt foarte legat, se căsătorea cu o frumoasă jupîniță, cerută stăruitor de altul, poftit la ospățul nunții. El și toți prietenii lui stăteau pe jar și mai ales o bătrînă cucoană, ruda sa, în casa căreia se nuntea și care grozav se temea de farmece ; ea mi-a mărturisit frica. Am rugat-o să se lase pe mine. Aveam din întîmplare în lada mea un bănuț subțire de aur, pe care erau crestate cîteva chipuri cerești, împotriva arșiței soarelui și ca să apere de durere de cap, dacă-l pui cum trebuie pe creștet ; avea o panglică de legat sub bărbie, născocire soră cu treaba de care vorbim. Jacques Peletier, cînd locuia la mine,

îmi făcuse acest dar ciudat. M-am gîndit să-i trag folosul și i-am spus comitelui că va putea să-și încerce norocul ca oricare altul, căci sînt de față cei care-i vor sta în ajutor ; să se ducă însă să se culce neînfricat, căci mîna mea de prieten îl va sprijini și pentru el nu voi pregeta a da la iveală niscai descîntece în puterea mea, dar pe cuvînt de cinste că taina va fi păstrată cît de credincios ; dacă nu i-a mers cum trebuie să-mi facă numai un semn cînd vor veni nuntașii noaptea să cînte urările. El avea urechile și sufletul atît de buimăcite de tot ce auzise, încît închipuirea sa l-a tulburat și l-a prins a neputință ; mi-a făcut un semn după cum fusese înțeles. I-am șoptit atunci la ureche să se scoale, sub cuvînt că ne alungă și, în glumă, să ia halatul meu de noapte (eram aproape de un stat), să-l îmbrace, să facă ce-i spun, îndată ce vom ieși să se depărteze, să lase udul, să zică de trei ori anume cuvinte, să facă anume mișcări și de cîte trei ori să-și încingă panglica pe care i-am pus-o în mînă, lipind bănuțul cu grijă pe rărunchii săi, să se îndrepte într-un anume fel, iar a treia oară să o strîngă bine ca să nu se deznoade, nici să nu se miște din loc și cu încredere să se întoarcă la trebile lui, fără să uite a arunca haina pe pat în așa fel ca să-i acopere pe amîndoi. Vedeți în ce maimuțării stă toată făcătura ! Nu poate gîndul nostru să descurce asemenea unelteiri neobișnuite și le pune pe seama unei științe ascunse. Nătîngia lor le dă greutate și trecere. Vezi bine, șolticăriile mele au fost mai mult stăruințele Venerei, decît ale soarelui, mai mult încîntare decît descîntare, iscate din zorul care mă adusese să fac isprava aceasta depărtată de firea mea. Sînt dușmanul amăgirilor și prefăcătoriilor și urăsc șiretenia pînă și în glumă, chiar dacă aduce foloase ; și dacă faptul nu este vinovat, calea este.

Amasis, regele Eghiptului, o nuntise pe Laodice, foarte frumoasă fată din Grecia, iar el, bărbat tare vrednic oricînd îi era pe plac, iată-l față de ea atît de neputincios, încît a amenințat-o cu moartea, socotind că-i făcuse

piscai farmece. Aceste trebi ținînd de închipuire, ea l-a îndemnat la rugăciuni și smerenie, a dat acatiste și făgăduieli lui Venus și, după ce jertfise și adusese daruri, el s-a simțit dumnezeiește înzdrăvenit în noaptea de a doua.

Ele însă rău fac să ne întîmpine cu purtări mironosite, supărăcioase și amăgitoare, care ne aprind stingîndu-ne. Nora lui Pitagora spunea că femeia care se culcă cu un bărbat trebuie să dea rușinea peste cap deodată cu poalele și să și-o capete din nou deodată cu fusta. (a) Sufletul celui pornit a cuceri este tulburat în mai multe feluri : șovăiește și ușor se pierde, iar luat de o anume închipuire pățește rușine (și nu i se poate întîmpla decît la întîile întîlniri mai înfocate și aprige și încă a necunoaștere, cînd teama de a da greș este mai mare). Dacă începutul e prost, se înfioară și se înciudează de pățanie, o pate și de alte dăți și, pe timp ce merge, aidoma.

(c) Mirii, timpul fiindu-le pe de-a-ntregul dăruit, nu au a se pripi, nici pune la încercare pînă vremea nu vine în pîrg ; și mai bine este a se lipsi rușinos la așternutul nunții, din înflăcărare și pîrjol și să aștepți prilej mai la îndemînă și cu mai puțină grabă, decît să cazi în neîncetat necaz, înmărmurit fiind și nealinat fiindcă n-a mers întîia oară. Cel care se încumetă trebuie înainte să ia în stăpînire, cînd cu binișorul, cînd a glumă, să încerce ușor apropiere, fără stăruință cu dinadinsul. Cei care au știre că mădularele lor le dau ascultare trebuie, pe apucate și ușurel, să se încerce și să aibă numai grijă să se dezbare de închipuirea lor.

Pe dreptul de pomină este voia nesupusă a acestui mădular, care se stîrnește fără rost cînd n-are a face și fără rost se sleiește, cînd mai mult are a face, de la sine putere întîmpinînd atît de poruncitor vrerea noastră, nesocotind cu atîta mîndrie și încăpățînare stăruințele noastre, fie gîndite, fie mînuite. Totuși, dacă vină se aduce răzvrătirii sale, pentru a se face dovada osîndirii lui și el m-ar fi plătit să-i apăr pricina, eu în aceasta aș da bănu-

iala pe celelalte mădulare ale noastre, tovarăşele sale, că i-ar fi scornit din curată ciudă această gîlceavă, de necaz ca să întărîte lumea împotrivă-i, punînd numai în cîrca sa greşeala lor a tuturora. Căci vă las să gîndiţi, dacă se află vreo singură din părţile trupului nostru care să nu lipsească adesea a sluji vrerea noastră şi care adesea slujeşte împotriva acestei vreri. Fiecare din ele au patimi care le deşteaptă sau le adorm fără încuviinţarea noastră. De cîte ori mişcările nevrute ale obrazului nostru nu mărturisesc gîndurile pe care le tăinuim şi ni le trădează celor de faţă ? Aceeaşi cauză care însufleţeşte acest mădular însufleţeşte fără ştirea noastră şi inima şi plămînul şi pulsul nostru ; vederea unui lucru plăcut strecoară pe nebănuite în noi freamătul unei înflăcărări. Singuri acei muşchi şi vine sînt care se ridică şi se lasă oare fără voia, nu numai a vrerii, dar şi a gîndului nostru ? Noi nu poruncim părului nostru să se zbîrlească şi pielii noastre să se înfioare de dorinţă sau de teamă. Mîna adesea se îndreaptă unde nu o trimitem. Limba se înţepeneşte şi glasul se stinge cînd le vine. Însăşi, cînd nu avem ce găti şi le-am împiedica bucuros, pofta de mîncare şi de băutură nu încetează să frămînte părţile care le stau supuse, nici mai mult, nici mai puţin decît ceastălaltă poftă. Uneltele care slujesc să descarce pîntecul au umflările şi strînsorile lor anume, în afara şi împotriva chibzuielii noastre. Şi ceea ce arată sf. Augustin, ca să dovedească atotputernicia noastră, că văzut-a pe unul care poruncea vînturilor lui cum vroia şi că Vivès, tălmăcitorul său, o întăreşte cu altă pildă de pe vremea sa despre un altul care le strunea după glas nu ne duc a crede să fi fost tocmai o curată ascultare a părţii aceleia. Căci aflatu-s-a oare de obicei parte mai necuviincioasă şi mai zgomotoasă ? Unde mai pui că eu ştiu pe unul la care este atît de neastîmpărată şi arţăgoasă, încît de patruzeci de ani îl ţine în vînturi şi aşa o s-o ducă pînă la moarte.

Placă Domnului să nu știu decît din povești de cîte ori pîntecul a dus pe om pînă în pragul morții cînd nu i s-a îngăduit un vînt. Iar împăratul care a dat dezlegare să le slobozim oriunde ar fi trebuit să ne dea și străşnicia s-o facem.

Vrerea noastră însă, pentru drepturile căreia noi aducem aceeași mustrare, cu cît mai mult chip de adevăr o putem înfiera a răzvrătire și răzmeriță din pricina nerînduielii și nesupunerii ei ! Vrea ea totdeauna cele ce vroim noi să vroiască ? Nu vrea adesea ceea ce nu-i îngăduim să vroiască și ne este vădit dăunător ? Se lasă ea oare mînată de sfaturile judecății noastre ? Pînă la urmă voi spune, pentru domnia sa împricinata mea, să se binevoiască a lua în vedere că în acest fapt, cauza sa fiind neapărat împreunată unei întovărășiri și îndevălmășie, cu toate aceste împricinarea nu cade decît asupra-i, cu arătări și învinuiri care, avînd în vedere starea părților, ele nu pot a ține în nici un fel și împricina numita sa singură însoțire. Deoarece, dacă este adevărat că înrîuirea ei uneori ne îmbie nepotrivit, niciodată însă nu se dă în lături și îmbie în taină și împăcare. Așadar, se vede înverșunarea și strigătoarea nelege a celor ce învinovățesc. Oricum, împotrivindu-se apărătorilor și judecătorilor, firea totuși își va urma calea și drept ar fi făcut cînd ar fi dat acelui mădular o deosebită întîietate, fiind singur făuritor al singurei făuriri nemuritoare a muritorilor. De aceea, după Socrate, faptul zămislirii dumnezeiesc este ; iubire, dorință de nemurire, însăși demon nemuritor.

(a) Tot din făcutul închipuirii unul lasă aici zgaibe pe care ortacul său le duce înapoi în Spania ; iată de ce în aceste trebi se obișnuiește ca sufletul să fie pregătit. De ce oare doftorii deprind mai întîi încrederea suferindului cu multe făgăduieli amăgitoare de tămăduire, dacă nu ca închipuirea să împlinească neputința leacului lor față de rău ? Ei știu că unul din îndrumătorii meșteșugului lor

scris lăsatu-le-a că sînt oameni cărora singură vederea leacului le aduce tămăduire.

În privința acestei năzăriri îmi stă la îndemînă o ciudată pildă, de curînd istorisită de un slujitor apoticar al tatălui meu, om sărac cu duhul și elvetic de neam, nație prea puțin lăudăroasă și mincinoasă, care cunoscuse multă vreme pe un negustor din Toulouse, bolnăvicios și suferind de piatră. El avea adesea nevoie de clistire și punea pe doftor să-i scrie leacurile în mai multe feluri, după cum simțea durerea. I se aduceau și nu se da în lături de la nici unul din tipicurile obișnuite ; pipăia să vadă dacă nu erau prea fierbinți, se culca, se întorcea și așeza toate în rînd ; nu da însă drum spălăturii. Îngrijitorul după această ceremonie, îl lăsa, iar bolnavul, ușurat ca și cum ar fi căpătat clistirul, simțea urmările cît ar fi simțit cei care l-ar fi luat cu adevărat, iar doftorul, dacă găsea că nu a fost mulțumitoare cea dintîi prefăcătorie, i-o mai povățuia de două sau de trei ori, tot în același fel. Martorul meu îmi jură că, pentru a scuti cheltuiala (căci plata era ca și cum ar fi fost făcute), soția bolnavului încercase cîteodată să puie numai apă călduță ; urmările au dat-o de gol : el nu a avut ușurare și a trebuit să se întoarcă la înșelăciunea cea dintîi.

Unei femei i s-a părut că a înghițit un ac odată cu pîinea ei. Se plîngea și se zvîrcolea ca și cum ar fi avut o durere nesuferită la gîtlej, unde îi părea că-l simte înfipt, dar fiindcă nu se vedea a fi nici umflătură, nici vătămare pe dinafară, un om isteț judecînd că nu era decît o năzărire și o părere din cauza unei bucăți de pîine care o zgîriase înghițind-o, o făcu să verse și aruncă pe ascuns un ac îndoit în vărsătură. Femeia, crezînd că a lepădat acul, simți de îndată că o slăbește durerea. Știu că un gentilom, patru zile după ce avusese oaspeți voioși la el, se laudă în glumă (căci nimic nu era adevărat) că le dăduse să mănînce tobă de pisică, după care una din cucoanele de față s-a îngrețoșat atît de tare, încît i se

întoarse stomacul în așa hal și căpătă fierbințeli, că nu mai fu chip de scăpare. Dobitoacele înseși stau supuse, ca și noi, închipuirii ; mărturie cîinii care se lasă să moară de întristare cînd își pierd stăpînul ; îi mai și vedem lătrînd și tremurînd în vis ; caii nechează și se zbat.

Dar toate acestea se pot pune pe seama strînsei legături dintre trup și duh care-și preschimbă sorții. Altcum este cînd închipuirea cîteodată mai și înrîurește trupul străin, nu numai pe al său. Și precum un trup își aruncă boala pe cel vecin, cum se vede la ciumă, vărsat și boală de ochi, molipsindu-se de la unul la altul :

Dum spectant oculi laesos, laeduntur et ipsi ;
Multaque corporibus transitione nocent [1],

întocmai și închipuirea întărîtată la culme zvîrle săgetări care pot vătăma alcătuirii străine. În vechime umbla vestea că unele femei din Sciția, înciudate și înverșunate împotriva vreuneia, îl ucideau din ochi. Broasca țestoasă și struțul clocesc ouăle lor privindu-le numai, semn că ochiul le străbate. Cît despre vrăjitori, se spune că ei deoache și vatămă.

Nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos [2].

Eu socot răi chezași pe vraci. Din cîte știm se arată că trupul copiilor este însemnat de vedeniile femeilor care-i poartă în pîntec, dovadă cea care a purtat pe Maur. Arătatu-s-a lui Carol, rege al Boemiei și împărat, o fată de pe lîngă Pisa, păroasă și zbîrlită, pe care maică-sa spunea că o născuse așa din pricina unei icoane a sf. Ioan Botezătorul, care atîrna deasupra patului. De asemenea, se

[1] Uitîndu-se la alți ochi bolnavi, ochii se îmbolnăvesc și ei, iar multe rele trec în același fel de la un trup la un altul (Ovidiu, *Remedia amoris*, v. 615).

[2] Nu știu ai cui ochi îmi deoache mielușeii blînzi (Vergiliu, *Ecloge*, III, 103).

întîmplă cu animalele, mărturie oile lui Iacob și prepeliţele și iepurii, care albesc la zăpadă în munte. S-a văzut la mine, acum cîtăva vreme, o mîţă care pîndea o pasăre ce se afla în vîrful unui copac ; cîtăva vreme uitîndu-se una la alta ţintă, pasărea căzu moartă în labele pisicii, fie că a fost ameţită de însăși închipuirea ei, fie că a fost momită de o anume putere a pisicii, ca să fie trasă la ea. Cei cărora le plac vînătoarea cu păsări de pradă au auzit povestea șoimarului care se prindea că, ațintind cu stăruinţă un erete în zbor, numai din tăria ochiului său îl doboară și, după cîte se spune, așa făcea. Dar istorisirile din auzite le las pe seama celor de la care le-am luat.

(b) Tîlcuirile sînt ale mele și se reazemă pe dovedirea minţii mele, nu pe cele aievea întîmplate. Fiecare poate să mai adauge pildele sale și, cine nu are, să nu creadă că nu sînt, faţă de mulţimea și felurimea celor ce se iscă.

(c) Dacă eu nu dau bine la iveală pildele mele, altul s-o facă în locul meu.

De aceea, în cercetarea obiceiurilor și mișcărilor noastre în care eu stărui, mărturiile de basm, puţin numai să aibă fiinţă, îmi slujesc tot atît ca și cele adevărate. Întîmplate sau neîntîmplate, la Roma sau la Paris, lui Ioan sau lui Petru, sînt totuși o întorsătură a învrednicirii omului despre care ele îmi dau cu folos de știre în cea poveste. Eu le văd și le trag pe spuza mea, de-or fi umbră sau trup. Iar în feluritele învăţăminte care se culeg din istorisiri, mă slujesc de cea mai arară și mai izbitoare. Sînt scriitori a căror menire este să spună întîmplările ; a mea, dac-aș ști să le dau chip, ar fi să istorisesc cum ar putea ele să se ivească. Pe bună dreptate se îngăduie în școli a se face asemuiri închipuite, cînd nu se află aievea. Cu toate acestea eu nu o fac. Și între orice habotnic al credinţei cronicărești. În pildele scoase aici, din ce am citit, făcute sau spuse de mine, nu mi-am încuviinţat îndrăzneala să schimb cele mai neînsemnate și nefolositoare

împrejurări. Cugetul meu nu sminteşte nimic, nu ştiu ce face ştiinţa mea. În legătură cu aceasta mă duce gîndul că unui teolog, unui filozof şi altora de felul lor, ale căror cugete au desăvîrşită şi nestrămutată priveghere, lor li s-ar potrivi să scrie istoria. Cum pot ei să-şi lege crezămîntul pe crezarea mulţimii ? Cum pot ei pune temei pe gînduri şi inşi necunoscuţi şi da drept argint bătut ticluirile lor ? Aceştia s-ar feri să dea în vileag fapte cu mai multe întorsături petrecute sub ochii lor, ţinuţi fiind cu jurămînt de un jude, şi nu au om cît de aproapiat de al cărui gînd să poată cu totul răspunde. Socot mai puţin pradă întîmplării să scriu despre lucrurile trecute, decît despre cele de faţă, mai ales că acel care scrie nu are în seamă decît un adevăr luat de împrumut. Unii mă îndeamnă să scriu despre trebile din vremea mea, socotind că eu le privesc cu un ochi mai puţin orbit de patimă decît un altul şi mai de aproape, fiindu-mi dat de soartă să am pas de trecere la fruntaşii mai multor tabere. Dar ei nu spun că eu, fie pentru a căpăta însăşi faima lui Salustiu, nu mă voi osteni în aceasta, duşman jurat fiind al silinţei, strădaniei şi stăruinţei, căci nimic nu este mai împotriva felului meu decît o povestire lungă ; tai şirul atît de des, lipsindu-mi suflarea şi nu le pot nici lămuri, nici întocmi cumsecade, neştiutor, mai rău decît un copil, al legăturii cuvintelor folosite pentru lucrurile îndeobşte trebuincioase ; m-am apucat totuşi a spune numai cele ce ştiu spune, potrivind plăsmuirea puterilor mele ; dacă mi-aş lua călăuzitor, s-ar putea ca pasul meu să dea greş, mergînd în pasul lui. Iar voia mea este atît de în voie, încît aş fi dat la tipar judecăţi pe care eu însumi cu mintea-mi le-aş judeca pe nelege şi de osîndă. Plutarh bucuros ne-ar spune despre cele de el întocmite, că treaba altuia este ca pildele sale să cuprindă adevărul cu totul şi întru toate ; treaba lui este să fie folositoare urmaşilor şi să aibă străbaterea

care luminează pe calea virtuții. Nu este primejdios, cum se întîmplă cu scrisul pentru leac, dacă o veche poveste va să fie într-un fel sau altul.

CAPITOLUL XXII

CÎȘTIGUL UNUIA ESTE PAGUBA ALTUIA

(a) Demades din Atena a pedepsit pe un om din oraș care se îndeletnicea cu vînzarea celor trebuincioase înmormîntărilor, găsindu-i vină că prețurile cerute sînt prea mari și n-are cîștig decît pe urma morții multor inși. Judecată ce-mi pare a fi prost întemeiată, cu atîta mai mult că nu se află cîștig decît în paguba altuia și, așa văzute lucrurile, ar trebui pedepsit orice fel de cîștig.

Negustorului nu-i merg trebile bine decît din nesăbuiala tinereții ; plugarului — din scumpetea grînelor ; meșterului zidar — din dărăpănarea caselor ; slujitorilor dreptății — din împricinări și certuri între oameni ; însăși cinstea și învrednicirea slujitorilor religiei se trag din moartea și relele noastre ; nici un doftor nu e doftor, dacă sănătatea, fie a prietenilor, l-ar bucura, spune un vechi comic grec ; nici un ostaș — pacea din orașul său ; astfel cu toate. Iar, ce e mai rău, să coboare fiecare în sinea sa și va afla că mare parte din dorințele insului se nasc și se hrănesc în dauna celuilalt.

Cele ce privind, răsăritu-mi-a gîndul că firea, în atotcuprinsul alcătuirii sale, nu tăgăduiește cele spuse aici, căci și fizicienii țin că nașterea, hrănirea și sporirea fiecărui lucru stricăciune și părăduire altuia aduc :

Nam quodcumque suis mutatum finibus exit,
Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante [1].

[1] Căci dacă un lucru se schimbă și se preface în ce-i privește firea, deîndată moare ceea ce a fost mai înainte (Lucrețiu, II, 752).

CAPITOLUL XXIII

DESPRE ÎNDĂTINARE ŞI ANEVOINŢA SCHIMBĂRIÎ UNEI LEGI ÎMPUTERNICITE

Îmi pare că acela a înţeles bine tăria îndătinării care, cel dintîi, a ţesut următoarea poveste : o femeie într-un sat s-a învăţat să mîngîie şi să ia în braţe un viţel de la naşterea lui şi, ridicîndu-l neîncetat, a ajuns, din obişnuinţă, să-l ridice ditamai bou ; căci cu adevărat îndătinarea este o amarnică şi amăgitoare dăscăliţă. Împlîntă în noi, puţin cîte puţin, pe furiş, pecetea atotputerniciei sale ; şi dintr-un blînd şi sfios început, se înzdrăveneşte şi se înrădăcinează, cu ajutorul timpului, dezvăluindu-ne deodată faţa ei cruntă şi tirană, către care nici nu mai avem măcar neatîrnarea să ridicăm privirile. O vedem cum sminteşte în totul rosturile firești. (c) *Usus efficacissimus rerum omnium magister* [1].

(a) Eu cred în hăul (c) peşterii din *Republica* lui Platon şi cred (a) doftorilor care atît de des, în faţa tărîcii sale, înlătură povaţa meşteşugului lor : şi pe acel rege care s-a deprins a bea otrăvuri şi fata despre care Albert povesteşte că se obişnuise a se hrăni cu păianjeni.

(b) Iară în cea lume a Indiilor noi s-au găsit mari popoare sub felurite ceruri, care trăiau din otrăvuri, le păstrau, le puneau în cocă, mai încă şi lăcuste, furnici, şopîrle, lilieci ; şi ajuns-a un broscoi vîndut cu şase scuzi pentru ale gurii ; ei le fierb şi le pregătesc cu felurite zemuri. S-au mai şi aflat ţări, unde vinaţurile şi cărnurile noastre sînt socotite otrăvitoare şi ucigătoare. (c) *Consuetudinis magna vis est : pernoctant venatores in nive ;*

[1] Uzul e cel mai mare dascăl în toate lucrurile (Pliniu, *Istoria naturală*, XXVI, 2).

in montibus uri se patiuntur; pugiles, caestibus, contusi, ne inegemiscunt quidem [1].

Aceste pilde din străini nu sînt atît de străine, dacă luăm în seamă că ni se întîmplă adesea ca îndătinarea să tocească simțirile noastre. Nu e nevoie să aflăm ce se spune de vecinii pragurilor Nilului și cele ce gîndesc filozofii de cîntarea cerească, deoarece trupurile acelor cercuri fiind închegate și lucii, neapărat se freacă și se ating unele de altele în rostogolire, înstrunind minunata cîntare ale cărei împletiri și mlădieri îmbină rotirile și schimbările felurite ale încinsului stelelor; pe atotcuprins însă, auzul ființelor de aici jos este asurzit, ca al eghiptenilor, de neîncetarea acelei cîntări și nu o poate deslușî oricît de grozavă i-ar fi tăria. Fierarii, morarii, armurierii n-ar putea răbda zgomotele care-i împrejură, dacă le-ar simți ca și noi. Colanul de flori de la gîtul meu îl pun ca să-mi miresmeze, dar după ce l-am purtat trei, patru zile în șir, mireasma este numai pentru ceilalți și, mai ciudat, oricît de îndelungi lipse și neîntrebuințare în timp, obișnuința poate lega și păstra în simțurile noastre tipărirea. Cum se întîmplă celor a căror casă este în vecinătatea vreunei clopotnițe. Eu locuiesc într-un turn unde, la toacă și la vecernie, un clopot foarte mare bate în toate zilele pentru *Ave Maria*. Dăngănitul acela îmi zdruncină pînă și turnul, iar la început îmi părea de nesuferit; puțin timp după, atît de bine m-am obișnuit, că-l aud fără supărare și adesea nici nu mă trezește.

Platon dojenise un copil care se juca cu niște nuci; acesta-i răspunse: „Mă dojenești pentru nimica toată". — „Obișnuința, zise Platon, nu este nimica toată". Eu socot că păcatele noastre de căpetenie sînt împlîntate din cea

[1] Tăria obișnuinței e uriașă. Vînătorii își petrec nopțile în omături sau se pîrlesc în căldura soarelui la munte. Luptătorii răniți de cest nu scot nici măcar un geamăt (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 17).

mai fragedă copilărie şi cea mai însemnată călăuzire stă în mîinile dădacelor noastre. Nu e bună păsuirea mamelor, cînd lasă copiii să-şi treacă vremea răsucind gîtul puilor sau să se joace vătămînd pisicile şi cîinii ; iar greşit tatăl ia drept semn bun că fiul său loveşte jignitor un ţăran sau un slujitor, care nu au cum se apăra ; şi socotesc drept şotie să înşele pe ortacul său de joacă cu vreo isteaţă şiretenie sau păcăleală. Acestea sînt adevărate răsădiri şi însămînţări ale cruzimii, tiraniei şi ale trădării ; ele încolţesc şi cresc acolo cu străşnicie şi se întăresc pe urmă, ocrotite de obişnuinţă. Iar primejdioasă creştere este să îngădui asemenea urîte apucături, fiind dată frăgezimea vîrstei şi uşurătatea făptaşului. Mai întîi, că firea vorbeşte şi glasul ei este mai lămurit şi stăruitor, atunci cînd este mai firav. În al doilea rînd, hîzenia tragerii pe sfoară nu ţine de un galben sau un ac. Ţine de ins. Găsesc mai drept să socoteşti aşa : de ce n-ar înşela cu un bou, dacă înşeală cu un ou ? Decît cum fac ei : nu-i vorbă decît de un ou ; se vor feri cînd va fi un bou. Copilul trebuie învăţat să urască viţiile fiinţei lor şi să li se arate slutenia firească pe care o au, ca să se lepede de ea, nu numai în faptele lor, dar şi în inima lor. Gîndindu-se la acestea, să se scîrbească, oricum ar purta mască. Eu ştiu bine că din pruncie am fost călăuzit a merge pe drum deschis şi drept şi a-mi sta împotriva inimii păcăleala şi viclenia în jocurile mele de copil ; şi drept este să iei seamă că jocurile de copii nu sînt jocuri, ci trebuie judecate ca faptele lor cele chibzuite ; nu este glumă cît de uşuratică, în care eu negreşit să nu pun de la mine, firește, fără silinţă, piedică înşelătoriei. Joc cărţi pe sfanţi şi am în vedere ca şi cînd ar fi pe galbeni, cînd am a pierde sau cîştiga, fie că joc cu soţia şi fata mea, sau că jocul are însemnătate, în toate şi pentru tot, ochii mei stau de strajă şi nu sînt alţii de care să mă feresc mai mult.

(a) De curînd am văzut la mine un omuleţ, de fel din Nantes, fără braţe din născare, care-şi dedase atît de bine

picioarele a-i sluji drept mîni, încît cu adevărat uitaseră pe jumătate rostul lor firesc. El le şi numeşte mîinile lui ; taie, încarcă pistolul, trage, pune în ac, coase, scrie, scoate căciula, se piaptănă, aruncă zaruri şi cărţi de joc, dovedind în toate dibăcie ca oricare altul. Banii pe care i-am dat (căci îşi cîştiga viaţa arătîndu-se) i-a luat cu piciorul, cum am face noi cu mîna. În copilăria mea am văzut pe un altul care prindea un paloş greu şi o suliţă de subsuoara gîtului, lipsindu-i mîinile, le arunca şi le prindea, zvîrlea pumnalul şi trăgea cu biciul tot atît de bine ca oricare căruţaş din Franţa.

Dar, înrîurirea obişnuinţei se vede cu mult mai bine din ciudatele întipăriri ce lasă în sufletele noastre, unde nu găseşte atîta împotrivire. Ce nu poate ea asupra judecăţilor şi credinţelor noastre ? Oricît de năstruşnică părere (las deoparte grosolana măsluire a religiilor, care au îmbătat atîtea mari naţii şi atîţi oameni cu greutate ; deoarece cuprinsul ei este în afară de cele dăruite minţii omeneşti şi poate fi iertată orbirea celui care nu primeşte nespusa luminare şi ocrotire dumnezeiască), dar în toate alte păreri, cît de ciudate ar fi, obişnuinţa şi-a împlîntat legea ei oriunde găseşte cu cale şi foarte dreaptă este această veche strigare : *Non pudet physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis quaerere testimonium veritatis* [1].

(b) Eu socot că nu-i cît de năstruşnică năzărire închipuită de om, care să nu se potrivească vreunei îndătinări obşteşti şi, ca urmare, căreia mintea să nu-i dea întărire şi să-i găsească temei. Sînt popoare unde drept bună ziua se întoarce spatele şi unde, dacă regele scuipă, cea mai încuviinţată dintre jupînitele curţii întinde mîna, iar în altă naţie, cei cu mai multă vază în jurul regelui adună cu o cîrpă murdăria.

---

[1] Ce ruşine pentru un fizician să invoce obiceiul ca dovadă a adevărului, dat fiind că rolul său este de a observa şi de a cerceta natura (Cicero, *De natura deorum*, I, 30).

(c) Să răpim aici locul pentru o povestire. Un gentilom francez își sufla totdeauna nasul între degete, treabă cu totul împotriva obiceiului nostru. El își apăra purtarea sa (era vestit în a le nimeri) cu întrebarea următoare : „Ce preț are acea lepădătură, ca să ne apucăm a o păstra într-o rufă subțire și, mai mult, s-o ținem cu grijă la noi, în loc s-o zvîrlim departe cum facem cu celelalte murdării ?“ Am găsit că spusa lui nu era lipsită de judecată : îndătinarea îmi răpise mie vederea acestei ciudățenii, care pare totuși hîdă povestită despre altă țară.

Minunile sînt pe măsura neștiinței în care noi stăm față de fire, nu după ființa firii [1]. Obișnuința amorțește mersul judecății noastre. Barbarii nu ne sînt nouă cu nimic mai a mirare decît le părem noi lor, nici în mai multe prilejuri : cum ar mărturisi fiecare, dacă fiecare ar fi luat cunoștință de pildele cele noi care sînt în fața ochiului și le-ar potrivi cu ceea ce-l privește pe el, făcîndu-le partea cuvenită cu judecată sănătoasă. Mintea omenească este o boială pătrunsă cam deopotrivă în toate crezările și moravurile, orice chip ar avea ele : necurmată, ca plăsmuire la nesfîrșire felurită. Dar să mă întorc la cele ce spuneam. Sînt popoare (b) unde, în afară de soție și copii, nimeni nu vorbește regelui decît printr-un fel de tulnic. La același popor, fecioarele descoperă părțile de rușine și femeile le acoperă și le ascund cu grijă ; acest obicei își are pereche și aiurea ; partea femeiască nu pune preț pe neprihănire decît în căsătorie, fetele pot fi destrăbălate cît vor, iar cînd rămîn grele, folosesc leacuri de lepădătură cu știrea tuturor. Aiurea, dacă un negustor se căsătorește, toți negustorii poftiți la nuntă se culcă cu mireasa înainte

[1] Acest pasaj de referință (reluat de Montaigne în cap. 30 din cartea a II-a) exprimă o viziune neobișnuită în secolul al XVI-lea în flagrantă opoziție cu dogmele bisericii și care — fără a ajunge la ateism — denunță „grosolana măsluire a religiilor“, explicînd-o prin antropomorfism (deci, prin lipsa „revelației divine“).

de mire și cu cît sînt mai mulți cu atît mai mare este cinstea ei și o chezășie de putere și vrednicie. Dacă un ostaș se însoară, tot așa este ; tot atît cu un nobil și cu toți ceilalți, în afară de plugari și de cei de rînd, căci atunci este treaba boierului ; cu toate acestea nimic nu stă împotrivă ca în căsătorie femeia să fie cît de aspru ținută și să fie credincioasă. Sînt nații unde se află case de dezmăț cu bărbați și căsătorii ; altele, unde femeile merg la război deopotrivă cu bărbații, în rînd la luptă, sînt și căpetenii de oști ; altele, unde-și agață inele nu numai de nas, buze, obraz, degete de la picior, dar își trec vergele de aur grele prin țîțe și prin bucile dinapoi ; altele, unde mîncînd se șterg pe pulpe și pe tălpi ; unde copiii nu moștenesc, ci frații și nepoții ; altele unde nepoții moștenesc, afară de moștenirea principelui, iar altele, unde se află judecători atotputernici, care orînduiesc avuțiile pe seama obștei, avînd sarcina privegherii, îngrijirii pămînturilor și a împărțirii rodului după nevoile fiecăruia ; unde moartea copiilor este jelită, iar cea a bătrînilor sărbătorită ; unde dorm în paturi cîte doisprezece, de-a valma cu femeile lor ; unde femeile care-și pierd soțul prin moarte năprasnică se pot iarăși căsători ; altele, unde partea femeiască este atît de disprețuită, încît ucid fetele la naștere și pentru nevoi cumpără femei de la vecini ; unde soții pot să le izgonească fără pricină, iar femeile nu au cum să-i învinuiască ; unde soții sînt în drept să le vîndă dacă sînt sterpe ; altele, unde trupul mortului e fiert, apoi zdrobit pînă se face un aluat, pe care-l mestecă în vinul lor și-l beau ; unde mormîntarea cea mai de dorit este să fii mîncat de cîini ; în alt loc de păsări. Unde se crede că sufletele fericite trăiesc în voie, pe cîmpii plăcute, înzestrate cu toate înlesnirile traiului și de la ele vine acel răsunet auzit de noi ; altele, unde se luptă sub apă și întind arcul înotînd ; unde, drept semn de supunere trebuie să se ridice umerii și se pleacă capul ; unde, cînd se intră în locuința regelui își scot încălțările. Unde eunucii, care au paza fe-

meilor cucernice, nu mai au nas şi buze de îngăimare, ca să nu poată fi iubiţi ; iar preoţii-şi crapă ochii ca să se apropie de demoni şi să culeagă oracolele lor ; unde fiecare făureşte zeu din ceea ce-i place ; vînătorul, un leu sau o vulpe ; pescarul, anume peşti ; şi au idoli pentru fiecare fapt sau patimă omenească ; soarele, luna şi pămîntul sînt zei mai însemnaţi ; jurămîntul lor este să atingi pămîntul privind soarele ; sînt ţări unde se mănîncă peştele şi carnea crude. (c) Unde marele legămînt este să juri pe numele unui mort care a avut faimă în ţară, cu mîna pe mormîntul său. Unde darul regelui trimis principilor supuşi este, în fiecare an, focul. Cînd solia-l aduce, toate focurile în toate casele se sting. De la acest nou foc întreg poporul ţinînd de principe trebuie să vie să aprindă pe al său, pentru a nu fi pedepsiţi cu moartea, vinovat că înfruntă cinstea măririi regeşti. Cînd regele se lasă de domnie, ca să nu mai cate decît de cele sfinte (ceea ce se întîmplă adesea), cel dintîi urmaş la scaunul regesc trece drepturile pe al treilea moştenitor, lăsîndu-se şi el de domnie ; altele, unde, după nevoi, ei schimbă o rînduială politică, înlătură regele cînd le vine bine şi sfatul judeţilor îi ţine locul, luînd cîrma ţării, iar alteori e dată în mîna obştei. Altele, unde la bărbaţi şi la femei se face tăiere împrejur şi sînt botezaţi. Unde ostaşul care a putut să aducă şapte capete de duşman regelui era boierit. (b) Unde se trăieşte cu credinţa atît de arară şi neomenoasă a pieirii sufletelor. Unde femeile nasc fără vaiete şi spaimă. (c) Unde femeile poartă la fiecare pulpă bucăţi de aramă, iar dacă le muşcă vreun păduche, datorinţă de cinste este să-l muşte şi ele, şi nu îndrăznesc să se mărite pînă nu şi-au dat fecioria regelui, dacă-i pe voia lui. (b) Unde se dă bună ziua atingînd pămîntul cu degetul, apoi îndreptîndu-l spre cer. Unde bărbaţii duc povara pe cap şi femeile pe umăr ; ele lasă udul din picioare, iar bărbaţii pe vine. Unde drept semn de prietenie ei trimit sîngele lor

şi oamenii pe care-i cinstesc îi tămîiază ca pe zei. Unde căsătoriile nu sînt îngăduite nu numai pînă la a patra spiţă, dar şi mai îndepărtată. Unde se dă sîn la copii patru ani şi adesea doisprezece şi tot acolo e socotită primejdie de moarte a-l alăpta în cea dintîi zi. Unde tatăl are grija pedepsirii băieţilor, iar femeile a fetelor ; şi-i pedepsesc afumîndu-i atîrnaţi de picioare. Unde femeile sînt tăiate împrejur. Unde se mănîncă tot felul de ierburi, lăsînd deoparte numai pe cele care au miros urît. Unde totul este vraişte, iar casele lor, oricît de frumoase şi bogate ar fi, nu au uşi, nici ferestre, nici lăzi cu lacăte ; lotrii sînt pedepsiţi încă pe atîta cît în alte părţi. Unde omoară păduchii între dinţi ca maimuţele şi le pare groaznic a-i strivi între unghii. Unde nu-şi taie toată viaţa nici părul, nici unghiile ; aiurea, unde se taie numai unghiile la mîna dreaptă, iar la stînga se lasă de frumuseţe. (c) Unde îngrijesc părul de partea dreaptă pe cît se poate şi-l rad de partea stîngă ; unele ţinuturi învecinate unde-l îngrijesc în faţă iar în spate îl rad ; (c) unde se împrumută pe plată pentru desfătare copii şi soţiile la ospeţe. Unde, fără necinste, se poate avea copil cu mama şi tatăl se poate împreuna cu fata şi cu fiii lui ; (a) ici se trăieşte din carne omenească, colo este cucernic faptul să-ţi ucizi tatăl vîrstnic ; aiurea tatăl hotărăşte, fiind încă pruncul în pîntecul mamei, care va să fie ucis şi care poate fi păstrat, hrănit şi păzit ; aiurea soţii vîrstnici îşi dau femeile tinerilor, iar în altă parte ele rămîn fără păcat în devălmăşie ; în unele părţi se fălesc chiar, purtînd atîţia ciucuri frumoşi la tivul fustelor cîţi bărbaţi au cunoscut. Nu oare datina făcut-a ca femeile să fie ţinute ca un bun obştesc ? Nu ea le-a pus armele în mînă ? Şi le-a dat putere să ridice oşti şi să meargă la bătălie ? Iar ceea ce întreaga filosofie nu a putut împlînta în mintea celor mai înţelepţi nu se află din porunca îndătinării la cei mai de rînd ? Căci ştim naţii întregi la care nu numai groaza de moarte era dispre-

uită, dar ceasul sfîrșitului la ființele cele mai scumpe era cu bucurie sărbătorit [1], mai știm unde copii de șapte ani sufereau, ca să li se încerce tăria, să fie bătuți pînă la moarte fără a crîcni sau a li se clinti fața ; unde bogăția era atît de nesocotită, încît cel mai prăpădit om nu se înjosea să întindă mîna ca să ridice o pungă cu galbeni. Știre avem că în ținuturi rodnice, îndestulate cu toate cele pentru trai, la ospățuri nu aveau decît un singur fel, ca în toate zilele, pîine, verdețuri și apă.

(b) Iar la Chios nu s-a întîmplat oare și acea minune că șapte sute de ani nu a fost pomenită femeie sau fată care să greșească împotriva cinstei ?

(a) La urma urmei, pare-mi-se că obișnuința ne mînă a face și a fi în stare de orice pe lume și, cu multă cumințenie, Pindar o numește, după cîte mi s-a spus „Crăiasa și împărăteasa lumii". (c) Cel care a fost întîlnit bătîndu-și tatăl a răspuns că este datina casei sale ; tatăl său astfel bătuse pe al lui, bunicul pe străbunic și, arătîndu-și fiul : „Acesta mă va bate cînd el va ajunge în anii mei".

Și tatăl cel bătut și trîntit la pămînt pe uliță de către fiul său a poruncit acestuia să se oprească la o anume poartă, că acolo era semnul de hotar al cruntei purtări îndătinate față de părinți în neamul lor. Îndătinarea, spune Aristotel [2], tot atît de des ca și năravul la femeile bolnave, te mînă a-ți smulge părul, a-ți roade unghiile, a mînca jar și pămînt, și tot atît din obicei bărbații se împreună cu bărbați.

Legile cugetului, care noi spunem că sînt născute din fire, din îndătinare se nasc, fiecare purtînd în sine cinstirea părerilor și obiceiurilor încuviințate și urmate în jurul său, neputîndu-se dezbăra de ele fără mustrare, iar dacă stăruie a le urma multă laudă culege.

---

[1] Montaigne se referă la unele obiceiuri ale tracilor.
[2] Citat din Aristotel *Etica nicomahică*, VII, 6.

(b) Cînd cei din Creta, în vremi de demult, vroiau să blesteme un om rugau zeii să-l ducă a lua un prost obicei, dar cea mai însemnată urmare a puterii obiceiului este că ne prinde și ne împresură într-atît și pătrunderea-i este atît de mare, că noi luăm drept ale noastre poveţele și arătările poruncii sale. Cu adevărat le adulmecăm deodată cu laptele mamei, deoarece fața lumii ni se arată pe ceea ce-am deschis ochii ; credem că nu avem de umblat decît pe una și aceeași cale, iar părerile găsite îndeobște încredințate în jurul nostru cresc în sufletele noastre din încolțirea seminței părinteşti, părîndu-ne a fi atotcuprinzătoare și pe întregul firii.

(c) De aceea se întîmplă că lucrurile scoase din țițîna obiceiului par a fi scoase și din țițîna judecății : martor Dumnezeu este, de cele mai multe ori, cît de nesocotit ! Dacă fiecare ar face cum facem noi, care am învățat a ne cerceta, cînd aude o dreaptă zicală, să caute neapărat întrucît îl privește, ar vedea că nu este numai un cuvînt de preț, dar că este și o șfichiuire a obiceiului proastei lui judecăți. Se primesc însă sfaturile adevărului și poveţele sale ca și cînd ar fi date mulțimii, nu pentru sine și, în loc să le facă culcuș în purtarea sa, fiecare, cu multă nesocotință și fără izbutire, le culcă în amintirea sa. Dar, să ne întoarcem la atotputernicia îndătinării.

Popoarele crescute în libertate și poruncindu-și ele însele socotesc orice alt chip de orînduire a politicii pocită și nefirească. Cei care trăiesc sub ocîrmuire regească tot atîta fac ; oricîtă ușurare le-ar aduce sorții unei schimbări, pînă și atunci cînd au scăpat de jugul unui stăpîn, aleargă să-și găsească pe un altul înfruntînd aceleași greutăți, pentru că nu se pot hotărî a urî stăpînirea. Prin mijlocirea obiceiului, fiecare este mulțumit de locul unde l-a așezat firea și sălbaticii din Scoția nu au ce vedea în Touraine, nici sciții în Tesalia.

(a) Darius întrebase pe unii greci care ar fi prețul dacă ei s-ar învoi să capete năravul celor din Indii, care

mănîncă pe părinții lor morți (aceasta le era datina, judecînd că nu le pot da mormînt mai bun decît trupul lor); ei răspuns-au că pentru nimic în lume nu ar face-o; dar cînd el încercă să aducă pe cei din India a se lăsa de felul lor de a fi și a se lua după cei din Grecia, care ardeau trupul părinților, aceștia se îngroziră încă și mai tare. Aidoma fiecare, mai ales că obiceiul ne ascunde fața adevărată a lucrurilor.

Nil adeo magnum, nec tam mirabile quidquam
Principio, quod non minuant mirarier omnes
Paullatim [1].

Odinioară, avînd a da întărire unor datini socotite la noi foarte însemnate, răspîndite pretutindeni, și nefiindu-mi pe voie să fac cum se face, a da întărirea numai cu putere de lege și prin pilde, dar să merg pînă la obîrșia lor, aflat-am că la temelie erau atît de șubrede și slabe încît de-a binelea m-am scîrbit pe mine, care trebuia să le împuternicesc pentru alții.

(c) Este cum povățuiește Platon, pentru a stîrpi iubirile împotriva firii de pe vremea lui; el zice să fie înfierate ca fiind osîndite de părerea lumii, învederare socotită de el a fi cea mai puternică, poeții și fiecare ins să le la în nume de rău. Aceasta va mijloci ca fetele cele mai frumoase să nu mai ispitească pe părintele lor, nici frații chipeși să nu mai stîrnească iubire surorilor. Înseși fabulele lui Tieste, Oedip și Macareus au strecurat această folositoare credință în creierul fraged al copiilor prin frumusețea glăsuirii lor.

Cu adevărat sfielnicia este o frumoasă virtute, al cărei folos se vede îndestul; dar a o socoti și prețui ca fiind din fire este tot atît de greu, pe cît de ușor este să o întărești prin obicei, legi și poveți. Cele dintîi și atot-

[1] Nu aflăm nici un lucru care la prima înfățișare să ne apară ca măreț și ca uimitor, pe care cu timpul să nu-l privim fără prea multă mirare (Lucrețiu, II, 1027).

cuprinzătoare învățături sînt anevoie de scos la iveală ; iar dascălii noştri le cern făcînd spume, sau nici măcar îndrăznind să le pipăie ei se aruncă de-a dreptul sub ocrotirea datinii ; astfel fac pe grozavii şi îşi aduc laude pe ieftin. Cei care nu vor să se desprindă de la izvorul acelor porniri greşesc şi mai mult şi se împotmolesc în păreri sălbatice, mărturie Crisip, ale cărui scrieri sînt împănate cu tot felul de uşuratice arătări în care se ține de împreunări nelegiuite, oricare ar fi. (a) Cine va voi să încerce a se mîntui de strașnica strînsoare a îndătinării multe lucruri va găsi primite ca fiind fără tăgadă şi care nu se sprijină decît pe barba deasă şi zbîrciturile obiceiului de care sînt nedespărțite ; dar, smulgînd acel obrăzar şi punînd lucrurile în lumina adevărului şi a cugetării, cu toate că va simți judecata sa cam zdruncinată, totuşi va fi întoarsă într-o stare mai întemeiată. Atunci eu, drept pildă, l-aş întreba ce lucru poate fi mai ciudat decît să vezi un popor silit să urmeze legi despre care nu i s-a pomenit niciodată ; să se țină în toate trebile căminului său, căsătorii, pomeni, diaturi, vînzări şi cumpărări după pravile pe care nu le poate cunoaşte, nefiind scrise şi înveder ate pe limba sa şi al căror tîlc şi folosire este nevoit să le cumpere. (c) Nici după isteţimea părerii lui Isocrate, care sfătuieşte pe regele său să lase negustoriile şi tîrgurile supuşilor săi în voie, neîmpovărate de dări şi opreliști, iar certurile şi neînțelegerile să fie costisitoare, încărcate de gloabă grea şi, după o părere nemaipomenită, să se pună pe tarabă mintea omului şi să se dea legilor preț de marfă. (a) Eu mulțumesc soartei că, după cum spun cronicarii noştri, un gentilom gascon şi din țara mea a fost cel dintîi care s-a împotrivit lui Carol Magnus cînd a vrut să ne dea legi latineşti şi împărăteşti. Ce poate fi mai înfiorător de văzut într-o naţie decît îndătinarea prin lege ca dregătoria de judecător să fie pusă la mezat şi judecăţile să fie plătite cu bani grei şi unde este drept ca dreptatea să nu fie împărtăşită celui care nu are cum s-o

plătească ; iar acest negoț să aibă atîta însemnătate și căutare, încît, în rînduiala politică, să se alcătuiască un al patrulea așezămînt, al oamenilor care au în mînă împricinările, alături de cele trei în ființă : biserica, nobilimea și poporul, care așezămînt, avînd în sarcină legile, este atotputernic peste bunuri și vieți, fiind trup despărțit de al nobilimii ; ca urmare, să se întîmple ca legile să fie în două feluri, cele ale cinstei și cele ale dreptății, în multe împrejurări bătîndu-se cap în cap ; unele osîndesc tot atît de aspru să fi răbdat o jignire, cît celelalte osîndesc să n-o fi răbdat, datorința cuvenită purtătorului de arme face că el cade din cinste și nobilitate dacă a suferit să fie înfruntat, iar datorința cerută de lege amenință cu pedeapsa de moarte pe cel care s-a spălat singur de rușine ; cel care cere prin lege dreptatea sa față de o jignire a cinstei sale se necinstește și cel care n-o cere prin lege este osîndit și pedepsit de lege ; iar aceste două fețe atît de osebite totuși privesc o singură cauză ; unii au în sarcină pacea și ceilalți războiul ; unii cîștigul, alții cinstea ; unii știința, alții virtutea ; unii cuvîntul, alții fapta ; unii dreptatea, alții vitejia ; unii cugetarea, alții puterea ; acestora flindu-le dat caftanul pînă la pămînt, celorlalți surtucul.

Cît despre lucrurile neînsemnate, ca îmbrăcămintea, cine ar vrea să le aducă la adevăratul lor rost, care este a sluji și înveli trupul, de la care vin grija și căutarea ce avem în această privință, noi le dăruim cele mai slute înfățișări ce se pot închipui ; de pildă, cușmele noastre pătrate, coada cea lungă de catifea de la capul muierilor noastre, care atîrnă cu toate zorzoanele ei pestrițate, mai apoi tot felul de chipuri fără noimă, amintind cea parte bărbătească pe care de rușine nu o putem numi și totuși o punem sub ochii tuturor, fălindu-ne. Aceste pilduiri totuși nu împiedică pe un om de înțeles să urmeze purtarea îndeobște. Mie-mi pare chiar pe dos, că orice apucătură care ne depărtează de felul tuturora și este numai a insului pornește mai curînd din nebunie sau din

împătimirea ambiției, decît din adevărată judecată. Iar înțeleptul trebuie, în sinea lui, să judece neatîrnat lucrurile, să-și tragă mintea din grămadă, dar, în afară, să urmeze cu totul felul și chipul încuviințat. Societatea lumească n-are ce face cu gîndurile noastre ; dar toate celelalte fapte, muncă, avere și însăși viața noastră închinate sînt și supuse slujirii sale și părerilor tuturora ; precum a făcut acel bun și mare Socrate, care nu vrut-a să se mîntuie prin nesupunere față de jude și încă față de un jude foarte nedrept și foarte nemernic. Căci pravilă a pravilelor este și atotcuprinzătoarea lege a legilor ca fiecare să urmeze cea din locul unde se află :

Νόμοις ἕπεσθαι τοῖσιν ἐγλωρίοις καλόν [1]

Iată unele din alt cuibar. Mare este întrebarea dacă a schimba o lege împuternicită, oricare ar fi, aduce atîta folos cît rău aduce strămutarea ; cu atît mai mult cu cît politica este clădită din mai multe bucăți îmbinate în așa fel, încît nu e cu putință să te atingi cîtuși de puțin de o parte, fără ca întreg trupul să nu o simtă. Legiuitorul thurienilor orînduit-a că oricine vroiește să doboare vreuna din vechile legi sau să statornicească alta nouă are a se înfățișa poporului cu streangul de gît și dacă nu este încuviințată de fiecare, să fie spînzurat pe loc. Cel din Lacedemonia și-a închinat viața ca să capete de la cetățenii săi întărirea făgăduielii de a nu călca vreuna din poruncile sale. Eforul care a tăiat cu atîta asprime cele două strune pe care Phrynis le adăugase la țiteră nu s-a omorît cu gîndul dacă sunetul este mai bun sau mai plin ; dar, pentru ca să osîndească, a fost de ajuns încălcarea vechiului obicei. Aceasta este ceea ce înseamnă vechea spadă ruginită a dreptății, pe care o păstrau cei din Marsilia [2].

[1] Dicton grecesc : „Trebuie să dai ascultare legilor patriei tale".

[2] Este vorba despre Marsilia grecească, denumită Massilia.

(b) Eu sînt scîrbit de noutate, orice față ar avea și dreptate am, deoarece mi-a fost dat să văd cît de dăunătoare îi sînt urmările. Cea care ne strînge în chingi de douăzeci și cinci sau treizeci de ani n-a întors totul pe dos, dar se poate spune cu chip de adevăr să se fi nimerit ca ea să fie pricină și stîrnire a totul : vedem prăpădurile și relele iscate de atunci fără ea și împotriva ei ; ea ar trebui să-și taie nasul.

Heu ! patior telis vulnera facta meis [1].

Cei care zdruncină mai întîi un așezămînt ușor sînt îngropați dintr-un început sub dărîmăturile lui. (c) Rodul răscoalei nu rămîne celui care a pornit-o ; el bate și tulbură apele pentru alți pescuitori. (b) Legătura și alcătuirea acestei monarhii și această mare zidire zguduită și surpată, mai ales acum spre sfîrșitul ei, dau cît vrei drum și lasă trecere acestor părăduiri. (c) Mărirea regească, spune unul din vechime, se năruie mai anevoie din vîrf pînă la jumătate decît se prăvălește de la jumătate în fundul prăpastiei.

Dar dacă cei care au scornit sînt mai dăunători, cei care vor să le calce pe urmă sînt și mai vinovați că apucă a se lua după pilde a căror sluțenie și răutate ei au simțit-o și veștejit-o și dacă este vreo treptare a cinstei pînă și la făcătura răului, aceștia sînt platnici celorlalți, cărora le rămîne fala născocirii și îndrăznelii a fi stăruit mai întîi.

(b) Tot soiul de dezmățuri noi se adapă bucuros din această dintîi și spornică izvorîre, scoțînd icoane și tipare cu care tulbură orînduirea noastră. Citim aceasta însăși în legile făcute de noi pentru a tămădui cel început de racilă, văzînd uneltirea și dezvinovățirea a tot felul de rele săvîrșiri ; căci ni se întîmplă ce spune Tucidide despre

[1] A ! Ale mele sînt săgețile care m-au rănit (Ovidiu, *Epistola lui Filidis către Demofon).*

războaiele dintre cetățeni pe vremea sa, că, pentru a cruța sminteli obștești, ei le botezau cu nume noi mai blînde, ca să le păsuiască, stricînd și slăbind adevărata lor însemnătate. Cu toate acestea se face, pentru a îndrepta cugetele și crezămintele noastre, *honesta oratio est* [1], zice-se, (c) *adeo nihil motum ex antiquo, probabile est !* [2]. Dar oricît de bun prilej de noutate, foarte primejdios este. (b) Iar mie-mi pare, drept să spun, că mare este iubirea de sine și trufia să prețuiești într-atît părerile tale, ca pentru a le întemeia, să trebuiască răsturnată pacea obștească, și să strecori atîtea rele de neînlăturat și o atît de spăimîntătoare otrăvire a moravurilor pricinuite de războaiele lăuntrice și schimbările întocmirilor în treabă cu atîta greutate, și să le aduci în țara ta de obîrșie. (c) Nu este oare proastă chibzuială a da pas atîtor sminteli dovedite și neapărate, ca să stai împotriva unor rătăciri fără dovedire și de dezbătut ? Este oare soi mai rău de stricăciune decît cel care zdruncină cugetul în sinea omului ?

Senatul a îndrăznit să plătească cu această înfrîngere neînțelegerea dintre el și popor în privința slujbei religiei lor : *ad deos id magis, quam ad se, pertinere ; ipsos visuros ne sacra sua polluantur* [3], potrivit răspunsului dat de oracului din Delfi celor în război cu mezii : aceștia se temeau de năvălirea perșilor și l-au întrebat pe zeu ce au de făcut cu comoara sfîntă din templul său, unde s-o ascundă, unde s-o ducă, iar el răspunsu-le-a să nu miște nimic, să se îngrijească de ei înșiși, căci el este în stare să păzească cele ce sînt ale lui.

(b) Religia creștină are toate întipăririle unei nespuse dreptăți și folosiri ; nici una însă mai vădit decît neapă-

---

[1] Pretextul e cinstit (Terențiu *Andria*, act. I, sc. I).

[2] Căci adevărat este că niciodată o schimbare făcută așezărilor din vechime nu merită cinstire (Titus Livius, XXXIV, 54).

[3] Toate acestea i-ar privi mai curînd pe zei decît pe ei, iar zeii ar împiedica profanarea cultului lor (Titus Livius, X, 6).

rata poruncă de a da ascultare celui mai presus şi a păstra orînduirea obştească. Cît de însemnată pildă lăsatu-ne-a înţelepciunea dumnezeiască pentru a împlini mîntuirea neamului omenesc şi a călăuzi strălucita sa biruinţă asupra morţii şi păcatului, cînd nu a vrut să o facă decît supusă rînduielii dregătoriei, şi a dat pe seama orbirii şi neajunsului vederilor şi obiceiurilor noastre propăşirea şi mersul unei atît de înălţate şi uimitoare îndepliniri ; lăsînd să curgă însuşi sîngele nevinovat al multora dintre chemaţii şi aleşii săi, răbdînd îndelung trecerea anilor ca să coacă rodul nepreţuit al dreptăţii.

Multe ar fi de spus cît stă de departe cauza celui care urmează orînduirea şi legile ţării sale de a celui care se prinde a le îndrepta şi schimba. Cel dintîi aduce în a sa chezăşie nestrămutarea, ascultarea şi o pildă : orice ar face nu poate fi un rău, cel mult este nenoroc. (c) *Quis est enim, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas ?* [1].

În afară de ce zice Isocrate, că cusurul are mai multă parte de cumpănire decît depăşirea. (b) Celălalt are partea cea mai aspră, fiindcă cine se apucă a schimba şi a alege încalcă împuternicirea de judecată şi trebuie să ia asupră-şi dovedirea hibei pe care o înlătură şi a binelui pe care-l pune în loc. (c) Acest fel atît de rînd în a le privi m-a înşurubat în scaunul meu şi m-a înfrînat încă din tinereţe, cînd eşti mai cutezător, să nu încarc umerii mei cu prea greaua povară a-mi însuşi răspunderea unei atît de însemnate ştiinţe şi să îndrăznesc pe făgaşul ei ceea ce, cu judecată sănătoasă, nu aş putea îndrăzni pentru cea mai neînsemnată din învăţăturile pe care le-am primit şi unde încumetarea judecăţii nu aduce vreo ştirbire ; părîndu-mi foarte neîndrept a vroi să supui orînduirile şi rîn-

[1] Cine ar putea în adevăr să nu cinstească un trecut ce ne-a fost păstrat şi transmis prin dovezile cele mai măreţe ? (Cicero, *De divinatione*, I, 40).

duielile obștești și statornice neastîmpărului unei năzăriri ale insului (socotința insului nu are lege decît pentru sinea lui) și a te încumeta întru legile dumnezeirii, ceea ce nu ar fi îngăduit nici o rînduire politică asupra legilor obștești, cu care totuși mintea omenească are mai multă legătură, fiindcă ele judecă mai presus decît judecătorii lor ; iar culmea priceperii slujește a lămuri și întinde folosința mijlocirii lor, nu a le abate și înnoi. Dacă uneori pronia cerească a trecut peste rînduirile pe care ea ne-a nevoit a le urma, nu a fost ca să ne scutească de ele. Sînt lovituri ale mîinii sale dumnezeiești, după care noi nu trebuie să ne luăm și să le preamărim ca fiind neasemuite pilde, purtînd și dezvăluind pecete anume în soiul minunilor aduse în dar ca să ne arate atotputernicia sa mai presus de rosturile și puterile noastre, căci este nebunie și nelegiuire a încerca să înfățișăm cele pe care nu putem decît să le privim cu uimire, nu să le urmăm. Fapte ale ființei sale, nu ale noastre.

Nimerită este întîmpinarea lui Cotta : *Quum de religione agitur, Tib. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor* [1].

(b) Știe Dumnezeu, în cearta noastră de acum, în care avem o sută de întîmpinări de înlăturat și de făcut, mari și adîncite întîmpinări, cîți sînt cei ce se pot lăuda a fi cunoscut întocmai adevărata măsură a judecăților și temeiurilor uneia sau celeilalte părți ? Este un număr, dacă este număr, care nu ar prea avea cum să ne tulbure. Mulțimea cealaltă unde merge ? În numele cărei încredințări pornește a cerceta ? Se întîmplă și cu a lor ca cu leacuri slabe și prost folosite : vătămările pe care urma să le lecuiască în noi le-a aprins, întărîtat și acrit din stîrnirea

[1] Întrucît privește religia, îmi stau ca pildă Tib. Coruncanius, P. Scipio, P. Scaevola, suverani pontifi, iar nu Zenon, Cleante sau Crisip (Cicero, *De natura deorum*, III, 2).

el și răul ne rămîne mai departe în trup. Nu a putut tămădui, căci leacul a fost slab, dar ne-a slăbit pe noi în așa fel că nu-l putem lepăda și din făcătura lui nu ne alegem decît cu îndelungi suferințe înlăuntrul nostru.

(a) Iară ursita, păstrîndu-și totdeauna puternicia peste judecățile noastre, ne arată uneori neapărata nevoie ca legile să-i facă oarecît loc.

(b) Și cînd stai împotriva potopirii unei noutăți în creștere, să te ții în totul și pretutindeni înfrînat și în rînd față de cei ce bat cîmpii și-și îngăduie orice pentru a da pas plănuirii lor, care nu au nici lege, nici rînduială decît a umbla după cîștigul lor, este o primejdioasă îndatorire și nepotrivită ca măsură. (c) *Aditum nocendi perfido praestat fides* [1]. (b) Cu atît mai mult că orînduirea obișnuită într-o țară sănătoasă n-are în vedere aceste întîmplări neașteptate ; are privegherea unui trup a cărui îndeplinire mai de seamă este să țină toți de cîrmuire, cu învoirea tuturor îndeobște, pentru a le fi pavăză și ascultare. (c) Mersul legiuit este un mers stîmpărat, greoi și îngrădit și nu e în stare să înfrunte un mers dezmățat și neînfrînat.

(a) Se știe că Octavius și Cato, acei doi mari oameni, încă acum sînt învinovățiți că în războaiele lăuntrice, unul cu Sylla, celălalt cu Cezar, mai curînd au lăsat să fie patria lor împinsă la marginea prăpastiei, decît s-o mîntuie știrbind ei legile și schimbîndu-le întrucîtva. Cu adevărat, cînd s-a ajuns la această culme a nevoii și nu mai ai ce ține, mai înțelept ar fi să pleci capul și să dai cu blănișorul prinsoare loviturii, decît să te împotrivești peste putință, neîngăduind nimic, dînd prilej înverșunării să culce totul în picioare ; și mai bine ar fi să facem ca legile să vroiască ceea ce vor nevoile. Astfel făcut-a cel care a dat poruncă pe lege, ca legile să doarmă douăzeci și

[1] Să dai crezare unui perfid este a-i da mijlocul de a face un rău (Seneca, *Oedip*, act. III).

patru de ceasuri şi cel care a sărit o zi din calendar, cu aceeaşi ţintă, iar altul, care din luna iunie făcut-a o a doua lună mai. Înşişi lacedemonienii, atît de păzitori ai poruncilor ţării lor, îngrădiţi de lege, care nu îngăduiau alegerea aceluiaşi ins de două ori la căpitănia pe mare, iar pe de altă parte trebile cerînd ca Lysandros să ia neapărat acea dregătorie, făcură pe Aracus amiral, iar pe Lysandros să aibă în grija sa întreaga oaste de mare. Tot asemenea, o întoarse una din soliile lor la atenieni, trimisă să capete schimbarea unei rînduieli, cînd Pericle i-a învederat că nu-i îngăduit a scoate tăblia pe care a fost o dată scrisă legea ; ea l-a sfătuit numai să o învîrtă fiindcă aceasta nu fusese oprit. De aceea Plutarh laudă pe Philopoemen, care, născut pentru a cîrmui, ştia să poruncească, ţinîndu-se de lege, dar atunci cînd nevoia obştească o cerea, poruncea legilor înseşi.

CAPITOLUL XXIV

FELURITE ÎNTÎMPLĂRI ÎN ACEEAŞI PRIVINŢĂ

(a) Jacques Amyot, mare sfetnic al credinţei în Franţa, îmi povesti într-o zi, spre lauda unui principe de-ai noştri (şi este îndreptăţit să fie numit al nostru, cu toate că spiţa lui era din străini), că la împresurarea Rouenului, în timpul celor dintîi tulburări la noi, acel principe înştiinţat de regină, mama regelui, că se uneltea împotriva vieţii lui şi din scrisorile ei aflînd cine urma să ducă faptul la îndeplinire, un gentilom angevin sau din Mans, care-şi făcuse drum la curtea principelui în acest scop, nu destăinui nimănui ştirea ; preumblîndu-se însă a doua zi pe dealul Sainte Catherine, de unde noi făceam tragerea asupra Rouenului (căci era în vremea împresură-

rii) însoțit de luminăția sa numitul sfetnic al credinței și de încă un episcop, zări pe acel gentilom cu pricina și trimise să-l cheme. De îndată ce fu de față, văzînd cum se și înfioară de spaimă cugetul său, îi spuse : „Domnule cutare, fără îndoială că bănuiești de ce te-am chemat și fața dumitale mi-o arată. Nu ai ce-mi ascunde, căci știu atît de amănunțit ce pui la cale încît ai înrăi numai trebile dumitale, încercînd să le tăinuiești. Știu cutare și cutare lucru (așa cum erau sforile mai pe ascuns trase) ; pe viața dumitale, să nu te ferești a-mi mărturisi adevărul întregii vicleniri". Cînd bietul om se văzu prins și dat în vileag (căci totul fusese dezvăluit reginei de unul din făptași), nu mai avu altă alegere decît să-și împreune mîinile și să ceară mila și îndurarea principelui la picioarele căruia căță să se arunce ; acesta îl opri, urmînd a spune : „Apropie-te. Făcutu-ți-am vreodată un rău ? Înfruntat-am din oamenii dumitale înverșunîndu-mă anume ? Nu sînt trei săptămîni de cînd te cunosc, ce gînd te-a îndemnat să-mi vrei moartea ?" Gentilomul răspunse la acestea cu o voce tremurată, că din parte-i pricină nu este, ci numai folosul îndeobște al cauzei părtinicilor săi ; iar unii l-au încredințat că faptă purtătoare a pecetei credinței este să-l răpuie oricînd și-n orice chip, el fiind puternicul dușman al religiei lor. „Iară, urmă principele, eu vreau să arăt cu cît este mai blîndă religia care mi-e dată, decît cea pe care voi o propovăduiți. A voastră vă sfătuiește să mă ucideți fără să mă auziți, fără ca să fi avut sau primit din parte-mi vreo jignire, a mea îmi poruncește să te iert, cu toate că ai fost descoperit și că ai vrut să mă ucizi fără vreo pricină. Du-te, îndepărtează-te, să nu te mai văd pe aici și dacă ești înțelept ia de acum înainte sfat în cele ce urzești de la oameni cu mai multă omenie decît aceia".

Împăratul August, aflîndu-se în Galia, primi știre despre conjurația pusă la cale de Lucius Cinna ; el hotărî

să se răzbune și pentru aceasta chemă la sfat pe prietenii săi ; noaptea întreagă însă o petrecu în mare neliniște, gîndindu-se că va pricinui moartea unui tînăr de neam, nepotul marelui Pompei ; muncindu-și mintea în toate felurile, se căina : „Cum, fi-va zis că mă voi teme și mă voi feri în vreme ce las pe ucigașul meu să se preumble în tihnă ? Fi-va el scutit după ce va fi doborît capul meu, rămas teafăr după atîtea răscoale lăuntrice și războaie pe mare și pe uscat și după ce am înscăunat pacea pe tot cuprinsul lumii ? Fi-va el iertat după ce a hotărît nu numai să mă ucidă, dar să mă aducă jertfă ? Fiindcă era uneltit să fie ucis în vremea unei slujbe, la îndeplinirea jertfei. După acestea, se potoli o vreme și apucă iară cu glas mai tare a se mustra singur. „De ce mai trăiești, dacă atîția-ți doresc moartea ? Nu s-ar putea pune capăt răzbunărilor și cruzimilor tale ? Face viața ta cît toate păcatele și pagubele pricinuite ca să o păzești ?“ Livia, soția lui, simțindu-l zbuciumat, spuse : „Pot fi oare primite sfaturile femeilor ? Fă cum fac doftorii : cînd cele de obicei povățuite nu lecuiesc, încearcă leacul tocmai dimpotrivă. Pînă acum răul nu ți-a adus nici un cîștig : Lepidus a urmat pe Salvidienus, Murena pe Lepidus, Caepio pe Murena, Egnatius pe Caepio. Cată să vezi la ce te mînă blîndețea și îndurarea. Cinna este descoperit, iartă-l. Nu va mai putea să-ți facă rău de aici înainte și va folosi faimei tale“. August fu atunci tare mulțumit să găsească cuvînt pe struna lui ; după ce mulțumi soției, întoarse adunarea de sfătuire cu prietenii lui. Trimise să fie adus Cinna singur și porunci tuturor să iasă și să-i dea lui Cinna un jilț, spunîndu-i următoarele : „Mai întîi Cinna, îți cer să mă asculți în liniște, să nu-mi tai vorba. Îți voi da vreme pe îndelete să-mi răspunzi. Tu știi, Cinna, că luîndu-te din tabăra dușmanilor mei nu numai pe tine dușman, dar și născut din spița lor, eu te-am scăpat ; ți-am înapoiat toate avuțiile, pînă la urmă ți-am făcut atîtea înlesniri și ușurări, încît biruitorii jinduiesc după starea învinsului. Slujba la altar,

cerută mie de tine, ți-am încredințat-o, după ce nu m-am învoit să o dau altora, ai căror părinți au luptat totdeauna alături de mine. Cu cîte nu-mi ești îndatorat ! Tu însă ai hotărît să mă ucizi". La aceasta Cinna strigă că nu-i trecuse prin minte un gînd atît de nevrednic. „Cinna nu te ții de cele ce mi-ai făgăduit". Urmînd mai departe, August zise : „M-ai lăsat să cred că nu-mi tai vorba. Da, ai plănuit să mă ucizi în anume loc, în cutare zi, la cutare adunare și într-un anumit fel". Văzîndu-l uluit de acea știre și amuțit, nu fiindcă se ținea de făgăduială, dar de mustrarea cugetului, urmă mai departe : „De ce o faci ? Oare pentru a fi imperator ? Cu adevărat rău merge treaba obștească, dacă eu singur te împiedic să pășești pînă la împărăție. Tu nici nu-ți poți apăra casa ta, ai pierdut de curînd o pîră cîștigată de un libert de rînd. Ce ? Nu ai alt chip al puterii și altă mînuire decît vicleșirea față de Cezar ? Dacă numai eu stau în calea speranțelor tale, îți voi face loc. Gîndești tu însă că Paulus, Fabius, Cosi și Servilenii te vor răbda ? Și, măre, ceata nobililor, nu numai cu numele, dar care prin virtutea lor cinste fac nobilității ?" După alte multe spuse (căci îi vorbi mai bine de două ceasuri) sfîrși : „Așadar, du-te Cinna ; eu dau viața celui trădător și ucigător de părinte, cum odinioară am dat-o dușmanului meu. Să înceapă între noi, de azi încolo, prietenie ; să ne punem la încercare : din noi doi, cine are mai multă omenie, eu care ți-am dat viața, sau tu, care ai primit-o ?" Astfel s-au despărțit. Cîtva timp după, îi dădu consulatul, mustrîndu-l că nu i l-a cerut. De atunci, l-a socotit prieten de aproape și a fost singurul moștenitor al averilor sale. De la această întîmplare, petrecută în al patruzecilea an al vieții lui August, nu s-a mai auzit vreodată conjurație sau uneltire împotriva lui, primind dreapta răsplată a mărinimiei sale. Dar nu s-a petrecut tot astfel cu al nostru, deoarece îndurarea lui nu l-a putut scuti să cadă în laturile unei asemenea trădări. Într-atît privegherea omenească este treabă ușurati-

că și vană, iară ursita totdeauna stă de-a curmezișul tuturor plănuirilor, judecăților și chibzuielilor noastre, stăpînă pe împrejurări.

Noi numim pe doftori norocoși cînd ajung cu bine la vreo ispravă ; avînd temei prea șubred, ei cer norocului și soartei mînă de ajutor ca și cum meșteșugul lor ar fi singurul care să nu țină de uneltirile omului. Cred despre cele doftoricești tot binele și tot răul pe care-l credeți și voi, căci eu, mulțumesc lui Dumnezeu, n-am avut nimic de împărțit cu ele, însă pe dos de cum fac ceilalți : nu țin seamă de ele. Cînd sînt bolnav, în loc să mă împac cu meșteșugul lor, mai mult mă tem de el și apuc a-l urî și a mă feri, iar celor care-mi dau zor să iau o doftorie, le spun că aștept mai întîi să mi se întoarcă puterile și să mă întremez ca să fiu în stare să întîmpin vătămarea și sorții leacului. Mă las în voia firii și prind a gîndi că este înzestrată cu colți și gheare ca să se apere de năpastele ce se iscă și sprijină această făptură de a cărei destrămare ea se ferește : mă tem că în loc să-i vin în ajutor, tocmai cînd trage din greu sub povara bolii, mă dau dușmanului ei ; în loc s-o înlesnesc, o îngreui cu o nouă povară.

Iar eu spun că, nu numai în cele doftoricești, dar în multe meșteșuguri mai lămurite, norocul își are bună parte. Avîntările poeziei care răpesc și scot din sinea sa pe făuritor, de ce nu le-am pune pe seama norocului său, deoarece el singur ne mărturisește că întrec priceperea și putințele lui și îi vin de aiurea, nicidecum în stăpînirea lui nu sînt. Maeștrii cuvîntului nici ei nu socot a fi stăpîni pe mișcările și frămîntările uimitoare, care-i împing dincolo de cele gîndite de ei. Aidoma cu zugrăvirea care uneori are trăsături purtate mai presus de cele încăpute în mintea și în știința zugravului, fiind însuși el adus a se mira și uimi de ele. Dar soarta ne arată și mai limpede multul dăruit din al său în toate acele făuriri, ale căror farmece și frumuseți se văd nu numai înălțate peste cele

gîndite, dar și în afară de știrea făuritorului. Un cititor priceput găsește adesea în scrierile altuia altă desăvîrșire decît cea vroită și înțeleasă de întocmitor și-i împrumută împliniri și înfățișări mai bogate.

Cît despre faptele ostășești, fiecare văzut-a în ce măsură are bună parte norocul. Înseși la sfaturile și tocmelile noastre, nu încape îndoială că soarta și norocul trebuie neapărat să aibă amestec, căci mare lucru nu poate cumințenia noastră : cu cît ea este mai pătrunzătoare și ageră, cu atît întîmpină în sinea ei mai multă slăbiciune și se ferește de ea. Eu sînt de părerea lui Sylla și, cînd privesc mai de aproape cele mai strălucite fapte războinice, pe cît mi-e mie dat a vedea, cei care le călăuzesc nu se lau după chibzuință și sfat, decît ca înfățișare, iar partea cea mai mare a îndeplinirii o lasă pe seama soartei, încredințați de ajutorul ei și țin piept tuturor întîmpinărilor dincolo de marginile oricărei judecăți. Răsar neașteptate înnoiri și mîini negîndite în întocmirile care-i îndeamnă cel mai adesea a se da de partea ce pare mai slab întemeiată, împuternicind dincolo de scaunul minții vitejia lor. De aci vine că mai mulți mari căpitani din vechime, ca să cîștige crezarea în aceste încumetate hotărîri și să capete ascultarea oamenilor cărora porunceau, le-au învederat că sînt atinși de unele chemări și că se iau după anumite vederi, semne sau prevestiri.

Iată de ce, în acea îndoială și nedumerire ivite din neputința noastră a vedea și alege ce ar fi mai nimerit față de greul feluritelor întîmplări și împrejurări care se lasă din fiece, cel mai întemeiat, dacă nu ne mînă altă părere, este, cred eu să ne dăm de partea unde găsim mai multă cinste și dreptate ; și cînd te întrebi care este drumul cel mai scurt, să apuci totdeauna pe cel drept : cum aflăm în cele două pilde înfățișate de mine mai înainte, unde nu încape îndoială că a ierta a fost cea mai frumoasă și mărinimoasă purtare pentru cel care fusese înfruntat. Nu a fost vina celui dintîi, că îndemnul bun nu i-a folosit, iar

dacă apuca pe o altă cale, nu se știe cum l-ar fi purtat ursita lui spre alt sfîrșit ; se știe însă că ar fi pierdut lauda unei atît de însemnate omenii.

Se văd în cronici mulțime de inși stăpîniți de bănuială și cei mai mulți dintre ei împotrivindu-se față de uneltiri prin răzbunare și chinuri, dar văd tare puțini cărora să le fi priit strășnicia, mărturie o mulțime de împărați romani. Cel care se află în asemenea primejdii nu are cum să spere mare sprijin din partea puterii sau a pazei ; căci anevoie te ferești de un dușman care-și ascunde fața pînă și sub chipul prietenului cel mai inimos, care mai și cunoaște vrerile și gîndurile celor din jur cu care unelțește. Poate chema oricîte neamuri străine ca să-l păzească și să ia drept scut o mulțime de oameni cu armă, oricine va fi nepăsător de viață va putea totdeauna ajunge a fi stăpîn pe viața altuia. Mai apoi, neîncetata bănuială și acea fereală care duc pe un principe să nu se încreadă în nimeni trebuie să-i fie un neînchipuit chin.

(b) Cu toate acestea Dionisie, avînd știre cît de mult Callipos pîndea să-l ucidă, niciodată nu avu inimă a-l da în vileag, spunînd că mai bine moare, decît a trăi urgia să se apere, nu de dușmani, ci de prieteni. Ceea ce Alexandru arătă mai viu prin faptă cînd, înmînînd lui Filip, cel mai iubit doftor al său, scrisoarea în care Parmenion îl înștiința că acesta este cumpărat de Darius ca să-l otrăvească, înghiți băutura pe care Filip i-o pregătise. Nu fu oare ca să arate hotărîrea lui că se învoiește a fi ucis, dacă prietenii săi au acest gînd ? Vitejia nu se arată numai la război. Acest principe este înălțatul ocrotitor al faptelor încumetate ; dar nu știu dacă este trăsătură mai semeață în viața lui decît aceasta, care în toate chipurile să aibă lumina nespusei frumuseți. Cei care povățuiesc pe principi să fie bănuitori și să se ferească, sub cuvînt că stau să-i păzească, îi povățuiesc spre paguba și rușinea lor. Nimic înălțat nu se îndeplinește fără a face parte norocului. Eu știu pe unul (c) cu bărbăție,

viteaz din fire și mult îndrăznind (b) căruia zi de zi i se tulbură soarta bună, cu povețe ca acestea : să se tragă între ai săi, să nu asculte de nici o împăcare cu foștii săi dușmani, să se ție deoparte, să nu se bizuie pe mîini mai tari, oricîte făgăduieli i s-ar face, oricît folos ar vedea că-i aduc. (c) Știu pe un altul care și-a sporit norocul necrezut de mult pentru că s-a luat după o povață cu totul dimpotrivă. Îndrăzneala, a cărei laudă ei o caută cu atîta nesaț, se înfățișează cînd este nevoie de ea tot atît de mîndru în haină ca și în zale, la o dregătorie ca și în tabără, cu brațul lăsat sau ridicat. (b) Păzirea, fie cît de inimoasă și de veghetoare, este dușman de moarte al îndeplinirilor mărețe.

(c) Scipio a știut să și-l cîștige ca prieten și să facă pe voia lui Syphax, cînd a părăsit oastea lui și a lăsat Spania încă nepotolită sub proaspăta sa cucerire, trecînd în Africa numai cu două corăbii, ca să lupte pe un pămînt neprieten, în stăpînirea unui rege barbar și a unei credințl necunoscute, fără vreun legămînt sau ostatic, întemeiat numai pe tăria și pe vitejia lui și pe norocul și făgăduințele înălțatelor sale speranțe : *habita fides ipsam plerumque fidem obligat* [1].

(b) Într-o viață ambițioasă și cu faimă trebuie, dimpotrivă, dat bănuielii puțin crezămînt și înfrînată ; teama și ferirea cheamă și ademenesc vicleniroa. Cel mai bănuitor dintre regii noștri și-a întemeiat trebile sale mai cu seamă fiindcă s-a bizuit și și-a lăsat cu bună vrere viața și libertatea în mîinile vrăjmașilor săi, arătînd că are toată încrederea în ei, ca la rîndul lor ei să capete încredere în el. Cezar a stat împotriva legiunilor lui răsculate numai cu măreția înfățișării și a cuvintelor sale ; se încredea atît în el și în norocul lui, încît nu se temea să le lase și să le încredințeze unor oști răsculate și răzvrătite.

[1] Încrederea pe care o acordăm altuia ne-o aduce adesea pe a sa (Titus Livius, *Istoria Romei*, XXII, 22).

(c) *Stetit aggere fultus*
Cespitis, intrepidus vultu ; meruitque timeri,
Nil metuens [1].

(b) Dar adevărat este că această oțelită încredințare nu poate fi în întregime și curat înfățișată decît de cei cărora închipuirea morții și a tuturor relelor care, la urma urmei, se pot isca nu-i înfioară, căci să o întîmpini cutremurat, încă șovăitor și bănuitor în fața sprijinului unei temeinice împăcări înseamnă treabă fără ispravă. Minunat este a cîștiga inima și vrerea celuilalt, dîndu-i ascultare și încrezîndu-te în el, dar numai atunci cînd o faci din vrerea ta, neatîrnat și nesilit de vreo nevoie, cu chezășia că te încrezi, fără bănuială și ferire, cel puțin cu fruntea senină și necăinit. Am văzut în copilăria mea un gentilom, căpetenia unui mare oraș, prins în vîltoarea mulțimii mînioase. Ca să stîmpere acest început de răzmeriță, el s-a hotărît să iasă din locul bine apărat unde se află și să întîmpine gloata răzvrătită ; prost a brodit-o, că a fost mișelește ucis. Dar nu-mi pare că a fost o greșeală să fi ieșit cum de obicei se amintește de numele său, dar că luase calea îndurării și blîndeții, ca să potolească acea furie, mai mult înduplecînd decît mustrînd, rugînd și nu poruncind ; și socot că strășnicia curtenitoare și o purtare ostășească nesovăielnică și bizuită pe cinstea slujbei sale, și dacă nu ar fi izbutit, mai bine, măcar ar fi fost mai cu cinste, precum se cuvenea. Nimic nu se poate spera, cu omenie și blîndețe, din partea acelei dihănii întărîtate în așa hal. Ar fi trebuit să-i bage în sperieți și nu să-și piardă firea, cînd între ei, văzînd de aproape primejdia, i-a podidit sîngele pe nas și a apucat umilit și mieros, apoi speriat, să le vorbească cu privirile, și glasul

[1] Apăru pe o movilă acoperită de iarbă, în picioare, cu fața semeață și-i sperie pe cei mulți, el netemîndu-se de nimic (Lucan, V, 316).

înecat de spaimă şi căire. A încercat să se furişeze şi să se dea în lături, cu acestea tocmai aţiţînd şi asmuţind mulţimea asupră-i.

Se ţinea un mare sfat pentru orînduirea unei desfăşurări a steagurilor oastei în armie. Era vădit că nimeni din cei care aveau slujbă de frunte n-ar fi vrut să stea la vedere. (Este locul uneltirii răzbunărilor şi cel mai nimerit ca pe îndelete să fie duse la îndeplinire.) Multe şi tot soiul de păreri au fost arătate, aşa cum se întîmplă la lucru încurcat şi ale cărui urmări sînt foarte însemnate. Părerea mea a fost ca mai ales să ne ferim a da în vileag această neîncredere, să ne amestecăm între rîndurile oastei, cu capul sus şi fruntea senină şi în loc să ne păzim cîtuşi de puţin (lucru în care toate celelalte păreri stăruiau mai mult), dimpotrivă, să poruncim căpitanilor a îndemna pe ostaşi să tragă focuri frumos şi voios în cinstea celor care-i privesc, să nu-şi cruţe pulberea. Ceea ce dovedeşte o învoire dată ostaşilor bănuiţi şi i-a iuţit să se arate credincioşi, care mai de care.

(a) Iulius Cezar găsesc că apucat-a cea mai frumoasă cale. El a încercat mai întîi prin mărinimie şi blîndeţe să capete iubirea însăşi a duşmanilor, mulţumindu-se să dea curat de ştire că are veste despre uneltirile împotriva lui, iar pe urmă, cu mîndrie, s-a hotărît să aştepte fără spaimă şi îngrijorare orice i s-ar fi întîmplat, lăsîndu-se şi dîndu-se pe seama zeilor şi a soartei ; căci, fără îndoială, aceasta era purtarea lui cînd a fost ucis.

(b) Un străin spunea sus şi tare pe tot locul că ar putea să-l înveţe pe Dionisie, tiran al Siracuzei, cum să dibuie fără greş uneltirile pe care supuşii le-ar urzi împotrivă-i. Dionisie, prinzînd de veste, îl chemă, ca să aibă şi el cunoştinţa unei atît de trebuincioase învăţături, ştiinţa să te păzeşti. Străinul îi spuse că nu este alta, decît să dea poruncă să i se înmîneze un talant şi să se laude între toţi că el i-a spus o uimitoare taină. Dionisie găsi

bună această născocire și puse să i se numere șase sute de galbeni. Avea chip de adevăr, că sfaturile unui necunoscut fuseseră de mare preț, ca să se jertfească o sumă atît de însemnată. Zvonirea acestora puse pe dușmani în sperieți, iar principii, cu multă înțelepciune, dau în vileag uneltirile împotriva vieții lor, ca să se creadă că nimic nu poate fi urzit, fără ca ei să nu simtă de unde bate vîntul. (c) Ducele de Atena făcu mai multe nedibăcii la înscăunarea proaspetei sale tiranii în Florența, dar cea mai cu vîrf a fost următoarea : Matteo di Morozzo îl înștiință despre uneltirile poporului împotrivă-i, la care era și el părtaș ; ca să zădărnicească o asemenea vîlvă, că vreunul în oraș urăște dreapta lui cîrmuire, ducele puse să-l ucidă.

(a) Îmi amintesc să fi citit odinioară povestea unui roman, bărbat de seamă care se ascundea de tirania triumviratului ; scăpase cu iscusință de o mie de ori din mîinile celor care-l urmăreau. Iată că se nimeri într-o zi o ceată de călăreți puși să-l prindă, care trecură pe lîngă un hățiș unde se dosea, cît pe ce să dea de el. El socoti însă amarul și cazna care-l urgisiseră pînă atunci, de cînd se tot ferea neîncetat, și înverșunarea cu care era pîndit pretutindeni, cît și slaba mulțumire pe care o căpăta din traiul acesta și-i păru mai ușor să treacă o dată pragul decît a rămîne în astfel de spaimă. Îi chemă, descoperind singur ascunzișul său și se lăsă de bunăvoie pradă cruzimii lor, ca să puie capăt fugăririi lui și a lor. A chema mîini dușmane este îndemn oarecum îndrăzneț, totuși cred că ar fi mai de urmat decît a rămîne tot timpul înfiorat de cele ce nu ai putința să înlături și sînt de întîmpinat. Iar, fiindcă a se feri în felul acesta pricinuiește din plin îngrijorare și bănuială, mai bine să fii pregătit cu hotărîre față de cele ce se pot întîmpla și să capeți întrucîtva alinarea că nu este zis că se vor întîmpla.

CAPITOLUL XXV

DESPRE ÎNFUMURAREA DĂSCĂLICEASCĂ

(a) Mi-a fost adesea ciudă, copil fiind, că la teatrul comic italienesc se vede mereu un dascăl luat în bătaie de joc, iar numele de „magister" nu-i mai cuviincios pomenit la noi. Cum puteam eu să nu le apăr faima, fiind sub oblăduirea şi grijja lor ? Căutam întrucîtva să-i cruţ, scoţînd la iveală firească nepotrivire dintre cei de rînd şi cei răsăriţi şi desăvîrşiţi ca judecată şi ştiinţă. Cu atît mai mult că traiul unora este cu totul altul decît al celorlalţi. Dar treaba pe care nu o mai puteam deslusi era să văd că oamenii cei mai luminaţi îi disprețuiau şi mai tare, mărturie bunul nostru du Bellay :

Iar mai presus de toate urăsc orice ştiinţă cu fumuri cărturăreşti [1].

(b) Şi această datină este veche : încă Plutarh spune că grec şi învăţăcel erau cuvinte ponositoare între romani şi a dispreţ.

(a) Trecînd anii, găsit-am de atunci că ei nespusă dreptate aveau şi că : *magis magnos clericos non sunt magis magnos sapientes* [2]. Cum se face însă că un suflet îmbogăţit cu ştiinţa atîtor lucruri nu capătă prin aceasta mai multă vioiciune şi isteţime şi cum duhul greoi şi neluminat poate sălăşlui în sine judecăţile şi poveţele celor mai alese duhuri, fără să se fi subţiat, eu încă stau la îndoială.

(b) Pentru a primi darul atîtor minţi străine şi atît de lari şi mari, nevoie este, îmi spunea o tînără, cea mai de seamă din domniţele noastre, vorbind de unul anumit,

[1] Vers reprodus după Ioachim du Bellay *Regrets*, sonetul 68.

[2] Dascălii cei mai mari nu sînt cei mai înţelepţi (proverb latinesc, utilizat de Rabelais în *Gargantua*, I, 39).

că „mintea lui se strîmtorează și se strînge și se chircește ca să facă loc celorlalte".

Aș spune bucuros că sînt aidoma lăstărișului care se înăbușă de prea multă vlagă, după cum opaițele se îneacă de prea mult ulei. De asemenea, în faptul duhului, prea multă învățătură și cheag stînjenesc prin felurimea lucrurilor, el pierde putința să le lămurească, se pleacă gîrbovit sub povară. Dar nu-i așa : căci sufletul nostru se desăvîrșește pe măsură ce primește, iar pildele din vechime arată că, dimpotrivă, pricepuții cîrmuitori, marii căpitani și marii sfetnici în trebile obștești au fost totodată și foarte învățați.

Cît despre filozofi, la o parte de toată treaba lumească, au fost ce-i drept și ei cîteodată luați peste picior de îndrăzneala comicului din timpul lor, (c) părerile și felul lor de a fi stîrnind rîsul. Vreți însă judecători ai dreptății unei pricini sau a faptelor oamenilor ? Îi găsim pregătiți. Ei mai și caută însă dacă este viață, dacă este mișcare, dacă omul se deosebește de un bou, ce înseamnă a făptui și a suferi, ce soi de vietăți pot fi dreptatea și legile. Vorbesc ei despre judecător sau îi vorbesc lui ? O vor face cu neatîrnare față de cele cuvenite și necuvenite. Ascultă ei lauda unui principe sau a unui rege ? Pentru ei va fi a unui păstor care, ca și păstorul, are timp de prisos și are ca îndeletnicire să-și mulgă și să-și tundă turma, dar cu mai multă neîndurare. Socotiți voi un om mai grozav fiindcă are două mii de pogoane de pămînt ? Lor mult le pasă, fiincă socotesc lumea întreagă stăpînirea lor. Voi vă lăudați cu spița voastră, fiindcă numărați șapte strămoși bogați ? Cum să vă ia ei în seamă, cînd nu privesc decît chipul atotcuprinzător al firii și cîți înaintași bogați, săraci, regi, supuși, greci, barbari avut-a fiecare din noi ? Chiar și dacă ați fi al cincizecilea coborîtor din Hercule, ei vor vedea deșertăciunea voastră, cînd arătați acest dar al soartei. De aceea prostimea îi disprețuia, ca neștiutori ai lucrurilor de căpetenie și ale celor de rînd, luîndu-i

drept îngîmfaţi şi sfruntători. Dar această zugrăvire, după Platon [1], departe este de ceea ce le trebuie oamenilor noştri. (a) Platonicienii erau pizmuiţi fiind felul lor a fi mai presus de mulţime, ca dispreţuitori ai faptelor văzute îndeobşte, urmînd un trai anume şi neasemuit celorlalţi, luat din orînduiri şi învăţături semeţe şi neîndătinate. Pe alţii îi dispreţuiau ca fiind mai prejos de purtările îndeobşte, neîndeletnicindu-se cu dregătoriile, ducînd un trai şi avînd năravuri proaste şi dezmăţate în ochii celor de rînd.

(c) *Odi homines ignava opera, philosopha, sententia* [2].

(a) Iar cei filosofi, spun eu că pe cît erau de mari în ştiinţă, erau şi mai mari în tot faptul. Se povesteşte de acel geometru de la Siracuza care, smuls din singuratica sa căutare pentru a pune la cale o treabă pentru apărarea patriei sale, făcu dintr-o dată unelte înspăimîntătoare, ale căror urmări întrec crezarea omului, totuşi în sinea lui dispreţuind cu totul ce făcuse, gîndind că prihănise cinstea măiestriei sale cu aceste uşuratice încercări şi jucării pe care izbutise a le înfăptui. Iar, uneori, dacă ei au fost puşi la încercarea unei îndepliniri, văzuţi fost-au luînd zbor atît de înălţat, încît lămurit se arăta că sufletul şi inima lor fuseseră uimitor împlinite şi învrednicite prin pătrunderea înţelesului lucrurilor. (c) Dar unii, văzînd mersul politicii în mîna oamenilor netrebnici, s-au dat în lături şi celui care întreba pe Crates cît timp trebule gîndit filosoficeşte, el răspuns-a : „Pînă cînd nu vor, mai fi catîrgii, care să călăuzească oştile noastre". Heraclit a lăsat domnia lui pe mîinile fratelui său ; iar efesienilor, care-l mustrau că-şi pierde vremea la joacă cu copii în faţa templului, el le-a spus : „Nu-i mai bine a face aceasta, decît a cîrmui în tovărăşia voastră ?". (a) Alţii, ridicîn-

[1] Cf. dialogul lui Platon, *Teetet*, 75 a.

[2] Îi urăsc pe oamenii a căror filosofie este numai în vorbe (Pacuvius ; *apud Aulus Gellius*, XIII, 8).

du-se cu închipuirea peste ursită și lume, găsiră scaunul dreptății și însuși tronul regilor lucruri joase și nevrednice. (c) Și Empedocle nu primi domnia pe care agrigentinii i-o îmbiau. (a) Iar lui Tales, care ponegrea uneori chivernisirile gospodăriei și ale avuției, i se adusese împotrivă că făcea ca vulpea, fiindcă nu era în stare să le chivernisească. El se apucă în șagă să le facă dovedire și pe placul lor coborî știința sa în slujba cîștigului și a sporului. A înființat o negustătorie, care într-un an aduse atîtea bogății, încît cei mai destoinici nu le-ar fi putut agonisi într-o viață.

(c) Ce spune Aristotel de unii care-l socoteau pe el, pe Anaxagora și pe semenii lor, înțelepți, și nu chibzuiți, pentru că n-au destulă grijă de trebi mai folositoare, lasă că nu prea mistui această osebire de cuvinte, nici nu slujește drept dezvinovățire înșilor despre care vorbesc eu; și privind umilita și nevoiașa soartă pe care și-o mijlocesc, am avea mai mult prilejul să zicem amîndouă, că aceștia nu sînt nici înțelepți, nici chibzuiți.

(a) Dar las această părere dintîi și cred că mai bine este a spune că acest rău vine din proasta mînuire a științelor; și după felul cum noi sîntem învățați, nu-i minune dacă dascălii cît și ucenicii lor nu ajung să fie mai pricepuți, oricît de știutori ar ajunge să fie; adevăr spun, grija și cheltuiala părinților noștri nu au altă țintă decît să ne încarce mintea cu învățătură; despre judecată și virtute, puțină știre. (c) Strigați prin mulțimea noastră, privind un trecător: „Iată învățatul", și de altul: „Iată omul de ispravă", fără greș vor întoarce privirile și cinstirea către cel dintîi. Ar trebui un al treilea care să le strige: „O, ce capete grele". (a) Ne întrebăm bucuros: „Știe el oare grecește sau latinește? scrie oare stihuri sau proză?" Dar a întreba dacă s-a făcut mai bun sau mai priceput, ceea ce este mai însemnat, aceasta rămîne de izbeliște. Ar trebui să ne întrebăm cine este mai bine învățat, nu mai învățat.

Nu ne muncim decît să ne încărcăm mintea, iar înțelegerea și cugetarea le lăsăm goale. Precum păsările cerului se duc uneori în căutarea grăunțelor și le aduc în cioc, fără să le știrbească, ca să le dea puilor, așa și dascălii noștri urmăresc știința în cărți și o țin pe vîrful buzelor, numai ca să-i dea drumul din gușă în vînt.

(c) Minunat, cît prostia găsește locaș potrivit în pilda adusă cu mine însumi. Nu oare una și aceeași fac eu în cea mai mare parte a plăsmuirii mele? Mă apuc să spicuiesc de ici și de colo învățături care-mi plac, nu ca să le păstrez, că n-am a le păstra, dar ca să le strămut aci, unde drept vorbind nu sînt mai ale mele decît la locul lor dintîi. Știința noastră, cred eu, nu este decît știința din clipa de față, nu e știința care a fost și tot atît de puțin cea viitoare.

(a) Dar, ce este mai rău, învățăceii și puii lor nici ei nu se înfruptă și nu se satură cu ea; ea trece de la unul la altul pentru un singur țel: fala pe care le-o aduce să o pună în vederea altuia și să facă din ea povești, ca bani nezimțuiți, nefolositori la altă întrebuințare decît la numărat și buni apoi de aruncat.

(c) *Apud alios loqui didicerunt, non ipsi secum* [1].
Non est loquendum, sed gubernandum [2].

Firea, ca să arate că nici o sălbăticie nu-i în călăuzirea ei, adesea dă ivire printre națiile mai puțin șlefuite, făurîri ale duhului care stau alături de cele mai măiestrite făuriri. Cît de mult se nimerește în cele ce spune zicala mea gasconă: *Bouha prou bouha, mas à remuda lous dits qu'em, adică:* „poți să tot sufli, totul este să-ți umble degetele pe fluier", zice cîntecul.

---

[1] I-au învățat pe alții să vorbească, dar nu pe ei înșiși (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, V, 36).

[2] Nu e vorba să grăiești, ci să ții cîrma (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 108).

(a) Noi știm spune : Cicero zice așa, iată părerea lui Platon. Sînt chiar vorbele lui Aristotel. Dar noi înșine ce spunem ? Care-i judecata noastră ? Ce facem noi ? Tot atît ar spune cu ușurință și un papagal. Această întorsătură îmi amintește de bogătașul roman care, cu mare cheltuială, strînsese în jurul său oameni învredniciți în tot felul de științe, pe care-i ținea tot timpul lîngă el, ca atunci cînd între prietenii lui se iscă prilejul a vorbi de una sau alta, ei să vorbească în locul lui și să fie gata să-i mijlocească ba o cuvîntare, ba un stih din Homer, fiecare din vînatul ce-l avea în traistă și el gîndea că știința este a sa fiindcă oamenii lui o aveau pe a lor. Tot așa fac și acei care se mulțumesc cu bogăția nenumăratelor hrisoave și cărți care zac pe rafturile lor din belșug.

(c) Cunosc pe unul care, dacă-l întrebi ce știe, ca să-mi arate, îmi cere o carte ; nu s-ar încumeta a-mi spune că are rîie pe dinapoi, dacă nu s-ar duce întîi să caute în lexicon ce este rîie și ce este dinapoi.

(a) Noi ținem în păstrare părerile și știința altuia și atîta tot. Trebuie să ni le însușim. Sîntem asemenea celui care, avînd nevoie de foc, se duce la vecinul său ca să-l ia, unde găsește foc mare și frumos și rămîne acolo ca să se încălzească, fără a-i mai fi aminte să-l ducă acasă. La ce folosește a se ghiftui cu carne, dacă ea nu se preschimbă în noi ? Dacă nu ne prieste și nu ne întărește ? Credem noi că Lucullus, pe care cărțile l-au învrednicit și făcut să fie un atît de mare căpitan, fără să aibă vreo iscusenie la treabă, le-ar fi înțeles în felul nostru ?

(b) Ne lăsăm duși de mîna altuia cu atîta tărie, încît ne irosim puterile : Vreau eu să fiu tare ca să nu mă înspăimînte moartea ? Mă las în grija lui Seneca. Vreau să mă alin pe mine sau pe un altul ? Împrumut de la Cicero. Le-aș fi găsit în sinea mea, dacă-aș fi avut deprinderea să o fac. Mie nu-mi place avuție neîntemeiată și cerșită. Ori-

cît am fi de învățați prin știința altora, înțelepți nu putem fi decît pe seama înțelepciunii noastre.

Μισῶ σοφιστὴν ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός [1]

(c) *Ex quo Ennius : Nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret* [2].

(b) *si cupidus, si*
Vanus, et Euganea quamtumvis vilior agna [3].

(c) *Non enim paranda nobis solum, sed fruenda sapientia est* [4].

Dionisie își bătea joc de grămăticieni, care se îngrijorează de pătimirile lui Ulise și nu știu de ale lor ; de cîntăreți care-și strunesc fluierele, dar nu moravurile ; de cuvîntători care se deprind a vorbi de dreptate, dar nu o fac.

(a) Dacă sufletul nostru nu se învrednicește în răzbaterea sa, dacă nu avem o judecată mai sănătoasă, aș fi mai bucuros ca învățăcelul meu să-și fi petrecut vremea jucîndu-se de-a lapca, cel puțin și-ar fi împlinit făptura trupească. Priviți-l cum se întoarce, după cincisprezece sau șaisprezece ani de învățătură ; nimic nu găsim mai nevoie de dat pe brazdă ; tot ce putem alege este că latinească și grecească l-au făcut mai închipuit și mai îngîmfat de cum era cînd plecase de acasă. (c) Ar fi trebuit să se întoarcă cu sufletul plin ; nu-l aduce decît îmbuibat. Ei l-au umflat în loc să-l fi crescut.

---

[1] Îl urăsc pe înțeleptul care nu e înțelept pentru sine (Euripide).

[2] Zice Ennius : Nu înțelege nimic înțeleptul care nu este în stare să-și fie de folos lui (*apud* Cicero *Despre îndatoriri*, III, 15).

[3] Dacă e avar, dacă e lăudăros, afemeiat, mai josnic decît un rob (Juvenal, *Satire*, VIII, 14).

[4] Nu este destul să căpătăm înțelepciune, trebuie să o și folosim (Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, I, 1).

Acești dascăli de la noi, cum spune Platon de sofiști, cimotiile lor, sînt între toți oamenii cei care făgăduiesc a fi mai folositori altora, și sînt singurii care nu numai că nu îndreaptă ce li se dă în seamă, cum ar face-o un zidar sau un dulgher, ci strică și cer plată pentru ce au stricat.

Dacă legea dată de Protagora ucenicilor săi ar fi urmată : ei să-l plătească fie pe atît cît cere el, fie ca ei să jure în templu cît socot că au cîștigat din învățăturile lui și pe aceasta să i se plătească oboseala, dascălii mei s-ar găsi păcăliți dacă s-ar lăsa pe seama jurămîntului meu pentru cele de mine încercate.

Graiul perigurdin pe care-l știu eu cu haz mult îi cheamă *lettre-ferits,* adică : bătuți de carte, pe acești tîrîi-ești-știință, cum s-ar spune : *lettre-ferus* (tobă de carte) sau pe care scrierile i-au lovit în cap. Adevărat că de cele mai deseori ei par că sînt săriți din cărarea minții. Căci țăranul și cîrpaciul îi vezi călcînd negrozăvindu-se și neîncrezuți pe calea lor ; ei vorbesc de ceea ce știu ; aceștia, ca să se cocoațe și să se semețească cu învățătura lor, care plutește deasupra creierului lor, merg încurcîndu-se și împleticindu-se fără încetare. Le scapă cuvinte frumoase, dar altul să le potrivească. Ei cunosc bine pe Galien, dar nu cunosc pe bolnav, au apucat să-și împuie capul cu legi, fără să fi ajuns a pricepe miezul pricinii. Ei știu mersul spus al tuturor lucrurilor, dar să căutați voi cine să le dea de rost.

Am văzut la mine acasă pe un prieten de-al meu, care de trecere de vreme își făcu de lucru cu unul din aceștia și îngăimă o bolborosire fără șir, înădită din bucăți adunate, împănate numai ici și colo cu cuvintele potrivite celor despre care vorbeau ei ; stîrni astfel pe acel netot, care prinse a le da tîlc, gîndind tot timpul că răspunde unor întîmplări ce i se făceau. Și era om cu carte și faimă, purtînd haină de mare cin.

Vos, o patricius sanguis, quos vivere par est
Occipiti caeco, posticae occurrite sannae [1].

(a) Cine se va uita îndeaproape la acest soi de inși, răspîndiți pretutindeni pînă departe, va găsi ca și mine că de cele mai multe ori nu se înțeleg nici pe ei, nici pe aproapele lor. Ei au chipurile, aducere aminte de prisos, dar sînt cu totul lipsiți de judecată, dacă din făptură nu sînt anume plămădiți : așa cum văzut-am eu pe Adrianus Turnebus, cărturar fără alt meșteșug decît cel cărturăresc, în care, după părerea mea, de o mie de ani încoace el fu cel mai mare ; cu toate acestea n-avea nimic din fumurile cărturărești decît haina pe care o purta și oarecare înfățișare, ce putea să nu fie lustruită pe placul curților domnești, ceea ce tot nimic este. (b) Și eu urăsc pe oamenii noștri care mai anevoie rabdă haina strîmbă decît mintea și cată omul după plecăciune, port și cizmă. (a) El, în sinea lui, era sufletul cel mai luminat de pe lume ; adesea, cu dinadinsul, l-am dus a vorbi despre lucruri depărtate de îndeletnicirea lui ; vederile-i erau atît de limpezi, atît de ageră și sănătoasă judecata, că părea să nu fi avut altă meserie decît cea de războinic sau de cîrmuitor al trebilor obștești. Acestea sînt firi alese și tari,

(b) *queis arte benigna*
Et meliore luto finxit praecordia Titan [2],

(a) care se țin și de trec printr-o proastă ucenicie. Nu este de ajuns ca rostul creșterii să nu ne strice, dar și trebuie să ne schimbe în mai bine.

Sînt unii la scaunul sfaturilor noastre judecătorești, care atunci cînd primesc noi slujbași, îi caută numai după

[1] Nobili patricieni, care nu aveți darul să vedeți ce se întîmplă înapoia voastră, luați seama ca acei cărora le întoarceți spatele să nu-și rîdă de voi (Persius, *Satire*, I, 61).

[2] Pe care, ca un dar deosebit, Prometeu l-a făurit dintr-un lutnol mai bun (Juvenal, *Satire*, XIV, 34).

știința lor ; alții, mai le și pun mintea la încercare, dîndu-le spre judecare o cauză. Aceștia din urmă îmi par mie că au mai bună purtare ; cu toate că ar trebui amîndouă și că ar fi să fie împreunate ; totuși, pe bună dreptate, învățătura este mai puțin priincioasă decît mintea, căci aceasta se poate lipsi de cealaltă, dar cealaltă nu de aceasta, după cum spune stihul grecesc :

Ὡς οὐδὲν ἡ μάθησις, ἢν μὴ νοῦς παρῇ[1]

ce facem cu știința dacă nu-i înțelegerea. Placă Domnului, că pentru binele dreptății noastre, adunările sfatului se bucură încă de înțeles și cuget tot pe atît cît și de carte ! (c) *Non vitae, sed scholae discimus*[2]. (a) Iar nu trebuie aninată știința de suflet. Ea trebuie să-i fie întrupată, nu de pospăială, ci pătrunsă, iar dacă nu-l schimbă și nu-l îmbunătățește, cu mult mai bine este, fără îndoială, să fie lăsat în voie. Știința este o spadă primejdioasă, care stînjenește și love̦ște pe stăpîn dacă mîna lui e slabă și nu o știe mînui ; (c) *ut fuerit melius non didicisse*[3].

(a) Din cauza aceasta nici noi, nici teologia nu cerem multă știință femeilor, iar Francisc, duce de Bretania, fiul lui Ioan al V-lea, cînd i se vorbi de căsătoria lui cu Isabela din Scoția și i se spuse că fusese crescută fără învățătură și deprindere cărturărească, el răspunse că-i place mai mult, căci o femeie este destul de învățată dacă poate deosebi cămașa de zeghea soțului ei.

Și nici nu este atît de mare minune, cum se face vîlvă, că strămbunii noștri nu au pus mare preț pe carte și că

---

[1] Versul grecesc (după Stobeu, *Serno)* este tradus în textul lui Montaigne.

[2] Ne învață nu pentru viață, ci pentru școală (Seneca, *Epistole către Lucilius,* 106).

[3] Astfel că ar fi fost mai bine dacă nu învăța nimic (Cicero, *Tusculanae quaestiones,* II, 4).

nu găsim încă azi decît pe nimeritele, în marele sfat al regilor noştri, oameni învăţaţi ; şi dacă pravilele, doftoricia, dăscălia şi teologia nu ar mijloci îmbogăţirea care este singură luată acuma în seamă şi care le dă întîietate am vedea-o fără îndoială tot atît de nevoiaşe, precum fost-a totdeauna. Şi ce pagubă ar fi, dacă ea nu ne învaţă nici a gîndi drept, nici a face bine ? (c) *Postquam docti prodierunt, boni desunt* [1].

Orice altă ştiinţă este dăunătoare celui care nu are ştiinţa bunătăţii. Dar înţelesul căutat de mine mai înainte nu ar mai fi şi că învăţătura noastră în Franţa neavînd alt ţel decît cîştigul, mai puţini se dedau celor cărturăreşti şi pentru scurtă vreme ; din cei înzestraţi de fire să apuce spre alte rosturi, mai mărinimoase decît bănoase (se lasă înainte de a le fi prins gustul, pentru altă treabă care nu are nimic a face cu cartea), nu mai rămîn care să se dedea cu totul celor cărturăreşti, decît cei a căror soartă vitregă îi nevoieşte să-şi caute mijloace de trai. Sufletele acestor inşi fiind şi de la vatră îndrumaţi cît se poate de josnic, şi din fire, ei iau în cătare greşit rodul ştiinţei. Căci ea nu este pentru a lumina suflet neluminat, nici ca să vadă orbul ; făcutul ei nu-i a da vederea, dar a o înălţa, a da mersului rînduială numai dacă are de la sine împlîntare dreaptă şi vînjoasă. Ştiinţa este un leac bun, dar nici un leac nu-i destul de tare ca să se păstreze fără stricăciune şi destrămare, dacă vasul în care este ţinut nu-i bun. Unul cu vedere limpede nu o are dreaptă ; ca urmare vede binele, dar nu-l urmează ; vede ştiinţa, şi nu se slujeşte de ea. Cea mai de seamă poruncă a lui Platon, în *Republica* sa, este a da cetăţenilor însărcinări după firea lor. Firea poate totul şi face totul.

---

[1] De cînd au năpădit învăţaţii, s-au mistuit oamenii de bine (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 95).

Acelaşi citat va fi utilizat şi de J. J. Rousseau în *Discours sur les lettres*.

Şchiopii sînt nepotriviţi la deprinderile trupeşti, tot atît şi sufletele şchioape la îndeletnicirile minţii ; cele corcite şi de rînd sînt nevrednice de filosofie. Cînd vedem pe un om prost încălţat, noi spunem că nu-i de mirare : este cizmar. De asemenea, din cele aievea văzute pare că adesea se nimereşte ca un doftor să fie mai prost doftoricit, un teolog mai slab lămurit şi un învăţat mai puţin priceput decît oricine altul.

Aristo din Chios, în vechime, dreptate avea să spuie că filosofii păgubeau pe ascultători deoarece cea mai mare parte din suflete nu-s învrednicite să aibă belşugul acelei învăţături care, dacă nu duce la bine, duce la rău : ἀοώτονσεκ *Aristipii, acerbos ex Zenonis schola exire* [1].

(a) În acel frumos aşezămînt, pe care Xenofon îl pune pe seama perşilor, aflăm că ei învăţau pe copiii lor a fi virtuoşi, aşa cum alte naţii îi învaţă carte. (c) Platon spune că primul născut, moştenitor la domnie, era crescut după cum urmează : nu era lăsat femeilor, ci dat eunucilor, care aveau mai mare trecere pe lîngă regi din cauza virtuţii lor ; aceştia îl luau în grijă să-l crească frumos şi sănătos, iar la şapte ani îl deprindeau cu vînătoarea şi călăria ; la paisprezece ani îl dădeau pe seama a patru oameni : omul cel mai cuminte, omul cel mai drept, omul cel mai cumpătat şi omul cel mai viteaz din naţie. Cel dintîi îl învăţa religia, al doilea să aibă mereu chipul adevărului în faţă, al treilea să fie stăpîn pe poftele sale, al patrulea să fie neînfricat în toate.

(a) Treabă vrednică de luat în seamă mi-a părut în deosebita legiuire a lui Licurg, cu adevărat uluitoarea şi desăvîrşita întocmire, că se punea preţ pe îngrijirea hranei copiilor mai presus de orice şi însuşi în locaşul muzelor, puţin se pomeneşte de doctrină ; cea vajnică tinereţe pare că nesocotea orice altă supunere decît a virtuţii şi

[1] Din şcoala lui Aristip ieşeau destrăbălaţi, iar din aceea a lui Zenon sălbatici (Cicero, *De natura deorum*, III, 31).

ar urma să li se fi dat, în loc de dascăli pentru ştiinţe, pe care Platon, în *Legile* sale, a urmat-o. (a) Felul lor de predare era a le pune întrebări despre cum judecă ei oamenii vestiţi şi faptele lor ; apoi trebuiau să facă arătare de ce înfierau sau lăudau anume om vestit sau cutare fapt. Prin aceasta îşi ascuţeau mintea şi învăţau dreptatea deopotrivă. Astiage, în Xenofon, cere lui Cirus să-i dea seamă despre cea din urmă învăţătură ce primise : „A fost — spuse Cirus — că în şcoala noastră, un băiat mare, care purta o hlamidă strîmtă, o dăduse unui ortac al său, mai mărunt de stat şi luase hlamida lui, care era mare. Dascălul nostru mă făcu judecătorul neînţelegerii lor ; eu judecai că lucrurile trebuiau lăsate cum erau, căci pare a fi mai potrivit pentru amîndoi. El mă mustră, căci mă oprisem a privi potriveala înainte să iau în cătare dreptatea, care vrea ca nimeni să nu fie silit în cele ce sînt ale sale. Şi spuse că fu bătut pentru acesta, cum noi sîntem bătuţi la vatra noastră cînd uităm întîiul timp din „eu bat". Îndrumătorul meu ar trebui să-mi ţie un frumos logos *in genere demonstrativo,* înainte de a mă putea încredinţa că şcoala lui face cît cealaltă. Ei au vrut să scurteze drumul şi, fiindcă făcut este că ştiinţele, chiar şi atunci cînd se iau de-a dreptul, nu pot decît să ne înveţe priveghere, cinste şi hotărîre, ei dintr-un început s-au silit să puie pe copii faţă cu îndeplinirea şi să-i deprindă, nu din auzite, dar pe încercate la ispravă, învrednicindu-i şi plămădindu-i pe viu, nu numai cu poveţe şi vorbe, dar mai ales din pilde şi înfăptuiri ; ca să nu fie ştiinţă în sufletul lor, ci alcătuirea şi deprinderea lui ; să nu fie de căpătuială, ci stăpînire a firii. În privinţa aceasta, Agesilau fusese întrebat care ar fi părerea lui despre cele ce trebuie să înveţe copiii : „Cele ce vor trebui să facă atunci cînd vor fi ajuns oameni", răspuns-a el. Nu-i mirare că o asemenea întocmire a dat roade atît de strălucite.

Se mergea, zice-se, în alte orașe din Grecia, în căutare de retoricieni, zugravi și cîntăreți ; dar în Lacedemonia, pentru legiuitori, judecători și căpetenii de oaste. La Atena se învăța a cuvînta bine, iar aici a făptui bine, acolo a descurca ițele unei arătări sofistice și a deznoda prinsoarea cuvintelor înșelător ticluite, dincoace a te mîntui de ademenirile desfătării și a întîmpina viteaz amenințările soartei și ale morții ; unii stăruiau în vorbe, ceilalți la trebi ; acolo era o neîncetată dezlegare a limbii, dincoace o neîncetată dezlegare a sufletului. De aceea nu pare uimitor, ca atunci cînd Antipater le-a cerut cincizeci de copii drept ostatici, ei să răspundă întors de cum am fi răspuns noi, că le dau mai bine de două ori mai mulți oameni făcuți, atît de mare preț puneau ei pe tinerețea țării lor. Cînd Agesilau îmbia pe Xenofon să-și trimită copiii ca să fie crescuți la Sparta, nu pentru ca să învețe retorică sau dialectică, dar ca să învețe — cum spunea el — cea mai frumoasă știință ce poate fi : să știe asculta și porunci.

(c) Ne place să vedem pe Socrate, după al său obicei, luînd în bătaie de joc pe Hippias, care povestea cum cîștiga bănet bun, mai ales în unele mici orășele din Sicilia, făcînd pe dascălul, dar că la Sparta n-a cîștigat o lăscaie, căci ei sînt oameni nătîngi, care nu știu nici măsura, nici socoti, nu dau însemnătate nici gramaticii, nici ritmului și se mulțumesc a ști șirul regilor, întemeierea și căderea statelor și alte încurcături ale lumii. Cînd tăcu, Socrate-l aduse să mărturisească de-a măruntul buna rînduială a cîrmuirii lor obștești, fericirea și virtutea lor în viața casnică, lăsîndu-l să facă el însuși dovada zădărniciei meșteșugurilor sale.

Pildele ne arată și în cea ostășească cîrmuire și în toate cele care-i seamănă, că știința cărturărească moleșește și muierește vitejia, mai curînd decît o întărește și o călește. Cel mai puternic stat care pare a fi acum pe lume este al turcilor, popor pe cît de deprins să prețuiască

urmele, pe atît să disprețuiască cele cărturărești. Eu aflat-am că Roma mai vajnică era înainte să fi căpătat mai multă știință. Națiile cele mai războinice în zilele noastre sînt cele mai necioplite și mai neștiutoare ; sciții, parții, Tamerlan ne slujesc drept pildă. Cînd năvăliră în Grecia cărțile au fost cruțate de prada focului, fiindcă unul dintre ei prinse a spune că asemenea poveri pot fi lăsate în întregime dușmanului, ca bune a-l îndepărta de îndeletnicirea ostășească și a-l amăgi cu trebi tihnite și a trîndăvire. Cînd regele nostru, Carol al VIII-lea, aproape fără a trage spada se văzu în stăpînirea regatului Neapole și a unei părți a Toscanei, seniorii care-l însoțeau au pus această neașteptată ușurință a cuceririi pe seama principilor și nobililor din Italia, care-și pierdeau mai mult vremea a fi iscusiți și învățați decît zdraveni și războinici.

CAPITOLUL XXVI

DESPRE CREȘTEREA COPIILOR

Către doamna Diane de Foix, contesă de Gurson.

(a) Nu-mi fu dat a vedea vreun părinte, oricît de gheboasă și chelboasă îi este odrasla, să o fi mărturisit. Nu fiindcă iubirea lui îi îmbată pînă a nu-i vedea slutenia, dar fiindcă este al său. Eu însă văd mai bine decît oricare altul că aici nu înșir decît visările unui om care a gustat din științe numai scoarța pe deasupra în copilărie și nu a ținut minte decît chipul lor în totul și nelămurit. Puțin din toate și nimica toată, cum face franțuzul. La urma urmei eu știu că se află medicină, jurisprudență, cele patru părți ale matematicilor și, nedeslușit, care le este țința. (c) Din întîmplare, mai știu cerința științelor în tot ceea ce slujește traiul nostru. (a) Dar să fi tras adînc brazde

pe tărîmul lor, să-mi fi ros unghiile răstocind pe Platon sau Aristotel, monarhul doctrinei vremurilor de azi, sau cu tot dinadinsul să fi stăruit în vreo știință, nu făcut-am vreodată ; nici vreo măiestrie în care să mă fi învrednicit măcar să știu lămuri cele dintîi trăsături și nu-i copil pe treapta de mijloc a școlii care să nu poată spune că nu-i mai învățat decît mine, pe care nu am cum să-l întreb de învățătura sa dintîi. Iară dacă sînt silit să o fac, mă văd nevoit, cam prostește, să-l duc pe drumul unei păreri cuprinzătoare ochiului tuturor, care-mi va da măsura judecății lui firești ; învățătură tot atît de necunoscută lor, cît îmi este mie a lor.

Eu nu am avut a face cu nici o carte de temei, în afară de Plutarh și Seneca, din care scot, ca Danaidele, umplînd și vărsînd neîncetat. Anin cîte ceva de hîrtia asta ; de mine atît de puțin ca și nimic.

(a) Mai mult istoria este vînatul meu, sau poezia, pentru care am deosebită tragere de inimă : căci, precum spunea Cleante, că glasul încăput în strîmtoarea unei trîmbițe iese mai pătrunzător și mai puternic, șirul vorbirii prins în multele bătăi al stihului pare că-mi poartă mai viu sunetul și mă atinge mai tare. Cît despre însușirile firești ce-mi sînt date, pe care le pun la încercare aici, eu simt cum ele se lasă sub povară. Plăsmuirea gîndirilor mele și judecata mea nu merg decît pe bîjbîite, șovăielnic, icnind și poticnind ; cînd am ajuns pe cît mi-a stat în putere de departe, nicicum mulțumit nu sînt, căci văd întinderea dincolo peste poate, dar cu ochi tulburi, începuți, fără să mai pot lămuri. Apoi, prinzînd a sta la sfat fără alegere despre tot ce-mi năzare și nefolosind decît mijloacele mele firești, dacă mi se întîmplă, și deseori se întîmplă, să nimeresc la noroc aceleași părți luate în cătare de bunii scriitori, cum s-a brodit tocmai acum cu Plutarh, în arătarea lui despre puterea închipuirii, mă pomenesc, față de acești oameni, atît de slab și firav, atît de moale și bleg că mi-e silă și năduf de mine însumi.

Totuşi, mă măgulesc cu cinstea că părerile mele se potrivesc adesea cu ale lor. (c) Atîta văd, (a) nespusa osebire ce este între ei şi mine, ceea ce mai mulţi nu o fac. Cu toate acestea, las născocirile mele, slabe şi nerăsărite, aşa cum sînt şi cum le-am plăsmuit, fără să dreg şi să cîrpesc cususrile pe care asemuirea cu ei mi le-a scos la iveală. (c) Trebuie să ai şalele zdravene ca să te prinzi a merge cap la cap cu acei oameni. (a) Scriitorii lacomi, din vremile noastre, în nimicul lucrărilor lor, alipesc părţi întregi din cărturarii cei vechi, pentru a se grozăvi şi le iese pe dos : căci neasemuita strălucire a acestora arată faţa lor atît de ştearsă, sarbădă şi urîtă în cele ce au făcut, încît se păgubesc mai mult decît cîştigă.

(c) Erau două chipuri dimpotrivă : filosoful Crisip înnădea cărţile sale nu numai cu părţi, dar cu scrieri întregi ale altora, într-una din ele cu *Medeea* lui Euripide, iar Apolodor spunea că acel care ar scoate ce e străin din ale sale ar rămîne cu foaia albă. Epicur, de-a-ndoaselea, în trei sute de cărţi ce a lăsat n-a pus o singură vorbă străină.

(a) Mi s-a întîmplat mai dăunăzi să dau de o asemenea bucată ; lîncezeam tărăgănind pe cuvinte franţuzeşti atît de vlăguite, supte şi fără miez şi noimă încît, de bună-seamă, erau numai cuvinte franţuzeşti. La capătul unui drum lung şi anost, dau de o parte răsărită, bogată şi avîntată în slăvi. Dacă aş fi dat de un urcuş domol, pe coastă lină, ar mai fi fost îngăduit ; era însă prăpastia atît de dreaptă şi despicată, că din cele dintîi cuvinte mă văzui plutind în altă lume. De acolo descoperii fundacul de unde veneam, jos şi atît de adînc, încît nu avui inimoşia să mai cobor la el. (c) Dac-aş îmbrăca vreuna din spusele mele cu aceste bogate rămăşiţe, ar lumina prea viu prostia celorlalte.

A mustra la altul greşelile mele înseşi nu-mi pare mai nepotrivit decît a mustra, ceea ce fac adesea, pe ale altuia la mine. Oriunde ele trebuie osîndite şi orice păsuire nelngăduită. Ştiu bine cît de îndrăzneţ eu însumi mă prind

să fiu pe măsura furtișagurilor mele, să merg de atîtea ori pas în pas cu ele ; ca să spun drept, nu fără cutezătoarea speranță că aș amăgi ochiul judecătorilor, pînă a nu le osebi. Este însă totuna și prin sporul stăruinței mele, cît și prin sporul născocirii și puterii mele. Mai apoi, eu nu apuc a lupta din răsputeri cu acești bătrîni neîntrecuți și nu mă iau la trîntă cu ei, o fac pe încercatele, amărunt și cu ușurelul. Nu mă lovesc de ei, nu o fac decît pe pipăite și nu mă încumet pe cît preget și socotesc dacă să ajung pînă la ei.

De s-ar putea să stau în rînd cu ei aș fi un om de ispravă, căci nu apuc pe drumul lor decît acolo unde ei sînt mai colțuroși.

A face, cum am dat de urmă la unii, că se acoperă cu zalele altora pînă a nu arăta nici vîrful degetelor și a-mi plănui lucrarea, cum ușor le este învățaților, pe urzeală văzută îndeobște care din vechime se cîrpăcește ici și colo, este mai întîi nedrept și mișel deoarece, neavînd nimica vrednic de dat la iveală, ei caută să se înfățișeze cu avut străin ; apoi este o mare prostie, a se mulțumi prin înșelătorie, cu lauda nepricepută a prostimii și a se face de rîs față de cei pricepuți, a căror laudă singură are preț, și care nu țin seama de împănările lor împrumutate, singure vrednice de laudă. Din capul locului eu nu aș face-o. Nu amintesc de alții, decît pentru a spune mai vîrtos ceea ce spun eu ; aceasta nu privește sumarele, tipărite ca atare : și am văzut foarte dibaci alcătuite în timpul meu, în afară de cele vechi, între altele semnate cu numele lui Capilupus. Sînt minți care, așa cum răzbesc la altele, răzbesc în acestea, cum este Lipsius, în migăloasa și priceputa lui scriere a *Politicilor* sale.

(a) Orice ar fi și oricare ar fi aceste nerozii [1], eu vreau să spun că nu am socotit să le ascund, precum nu aș ascunde un chip al meu chel și cărunt, în care zugravul

[1] Eseurile lui ! (n. t.).

m-ar fi arătat cu obrazul meu, nu cu unul fără cusururi. Căci aici sînt părerile şi toanele mele ; le dau pe cît le cred, nu pe cît este de crezut. N-am în vedere aici decît a mă descoperi pe mine însumi, care, după împrejurare, pot fi un altul mîine, dacă o nouă ticluire mă schimbă. Nu am precăderea să fiu crezut, nici nu o doresc, simţindu-mă prea puţin învăţat ca să învăţ pe altul.

Aşadar cineva, văzînd la mine acasă cele scrise mai înainte, îmi spunea zilele trecute că ar trebui să iau în căutare întrucîtva întocmirea celor privitoare la copii. Dac-aş avea vreo pricepere în aceasta, luminată jupîniţă, n-aş putea mai bine face decît a veni cu un asemenea dar, pentru pruncul care zoreşte a fi primit cu frumos alai în curînd (eşti prea mărinimoasă ca să începi altfel, decît a dărui un bărbat). Fiindcă avînd atîta parte în împlinirea căsătoriei dumitale, am oarecît drept şi sîrg pentru mărirea şi propăşirea celor ce din ea vor purcede, în afară de faptul că stăpînirea domniei tale asupră-mi fiind din vechi, îmi porunceşte a dori cinstirea, binele şi folosul întru tot ce ţine de domnia ta. Cu adevărat însă eu nu pricep decît atîta, că partea privitoare la creşterea şi rostul copiilor este cea mai anevoioasă şi de seamă parte din ştiinţa omului.

(c) După cum la muncile cîmpului pregătirea săditului şi însăşi sădirea sînt bine întemeiate şi uşoare, după ce este prins însă, creşterea aduce în chip şi fel multe greutăţi, aidoma cu oamenii, puţină sîrguinţă cere a-i sădi, dar după ce s-au născut, ne apasă grija în toate felurile, plină de stăruinţă şi chibzuială, ca să-i învredniceşti şi să-i creşti.

(a) Arătarea îndemnurilor lor este atît de sfioasă în unii lor cruzi şi atît de nelămurită, făgăduielile atît de povăielnice şi înşelătoare, că greu este a statornici vreo judecată temeinică.

(b) Vedeți pe Kimon, vedeți pe Temistocle și o mie alții, cît de mult au fost nemulțumiți de ei. Ursuleții, cățeii arată îndemnurile lor firești, dar oamenii sînt neapărat aruncați în obișnuințe, păreri, legi, se schimbă și se prefac cu ușurință.

(a) Greu este să silim îndemnurile firești. De unde vine că, lipsind buna alegere a căii lor, ne muncim și trudim în zadar multă vreme a deprinde copiii la lucruri de care ei nu au cum să se prindă. Totuși, la această cumpănă sînt de părere să-i îndrumăm totdeauna spre lucrurile cele mai bune și folositoare și nu trebuie să ne luăm cu totul după cele începînde încîntări și făgăduieli ale pornirilor din pruncie. (c) Platon însuși pare-mi-se că le dă prea multă însemnătate în *Republica* sa.

Știința, doamna mea, este mare podoabă și unealtă care minunat slujește, mai ales acelora pe care ursita i-a așezat pe înalta treaptă unde te afli. Nici nu poate avea adevărata sa întrebuințare în mîini grosolane și nedibace. Ea este mult mai mîndră să-și dea prinosul la călăuzirea unui război și cîrmuirea unui popor, să fie mijlocitoare a prieteniei vreunui principe sau a unei națiii străine, decît să facă vreo dovedire dialecticească și să ia apărarea unei pricini, sau să scrie o sumă de hapuri. Așadar, doamna mea, deoarece eu cred că nu vei da uitării această latură în creșterea celor ce de domnia ta țin și a căror gust dulce cunoști, fiindcă te tragi dintr-un neam de cărturari (avem încă sub ochi scrierile vechilor comiți de Foix, din care comitele, soțul domniei tale și domnia ta coborîți ; mai avem pe Francisc, senior de Candale, unchiul domniei tale, care dă la lumină zi de zi alte scrieri și va duce faima acestei însușiri a neamului domniei tale de-a lungul veacurilor), eu vreau să-ți spun numai un singur gînd ce mi-a răsărit cu totul în afară de cele îndeobște privite în știință ; este singurul fel în care pot eu fi de folos în acestea.

Sarcina dascălului căruia îl vei încredința, alegere de care atîrnă întreaga rînduială a creșterii sale, are încă o mulțime de mari îndatoriri ; dar nu le ating, deoarece nu știu să le dăruiesc nimic deosebit ; cît despre partea în care mă încumet a-i da un sfat, el mă va crede pe atît cît va vedea chip de adevăr în ea. Unui copil de neam, care are stăruință pentru cele cărturărești, nu în vederea cîștigului (căci un scop atît de josnic nevrednic este de harul și bunăvoința muzelor, apoi el are cătare și ține numai de altul) nici atît pentru înlesnirile dinafară, cît pentru cele ce-l privesc, pentru a se îmbogăți și pregăti în sinea lui, avînd mai mult vor să fie om priceput decît om învățat, aș vrea, de asemenea, să-i fie cu grijă ales un călăuzitor care să aibă mai curînd capul bine întocmit decît tare plin, să i se ceară amîndouă, dar mai mult purtarea și înțelegerea decît știința ; și să apuce cu totul pe o cale nouă în sarcina ce i se dă.

Fără încetare ni se împuie urechile, turnînd ca într-o pîlnie și nu ne rămîne nouă decît să bolborosim iară și iară ce ni s-a turnat ; aș vrea ca el să îndrepte întrucîtva obiceiul și, din bunul început, pe potriva sufletului pe care-l are în mînă, să-l scoată în ocol ca să guste lucrurile, să le aleagă și lămurească de la sine, uneori arătîndu-i drumul, alteori lăsîndu-l să și-l croiască. Nu vreau ca el singur să i le învedereze și să i le spună ; vreau să asculte el la rîndul lui cum vorbește ciracul.

(a) Socrate și mai apoi Arcesilau aducea pe învățăceii lor să vorbească mai întîi apoi vorbeau ei. *Obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui docent* [1].

Bine este ca el să-l facă să fugă înaintea lui, ca să-i măsoare pasul și să măsoare cît potrivește pe al său, ca să fie pe cumpăna puterii lui. Lipsindu-i această potrivă,

[1] Autoritatea învățatului aduce adesea mult rău învățăceilor (Cicero, *De natura deorum*, I, 5).

stricăm totul ; este din cele mai trudnice îndepliniri din cîte cunosc, a şti bine alege şi păstra în aceasta o măsură ; este faptul unui suflet înălţat şi foarte tare, a te pricepe să te mlădiezi după apucăturile copilăreşti şi să le îndrumezi. Eu umblu mai bizuit şi neîmpiedicat la deal decît la vale.

Cei care, după cum ne e obiceiul, folosesc aceeaşi învăţătură şi aceeaşi rînduială în creşterea şi împlinirea minţii mai multor copii, ale căror măsură şi chip sînt cu totul felurite, nu-i minune că nimeresc dintr-o ceată de copii abia doi sau trei care se înfruptă din învăţăturile lor.

(a) Să nu-i ceară numai lămurirea cuvintelor învăţate, dar înţelesul şi miezul lor şi să judece cîştigul, nu bizuit pe aducerea aminte, ci pe judecata sa. Să-i fie arătate cele ce învaţă pe toate feţele şi să le potrivească feluritelor întîmpinări, ca să vadă dacă şi le-a însuşit şi dacă le stăpîneşte, (c) povăţuindu-l după pedagogicile lui Platon, pe măsură ce înaintează.

(a) Dovadă de nemistuire şi cruzime este să vie carnea pe gît, aşa cum a fost îmbucată. Stomacul nu şi-a făcut datoria dacă n-a schimbat felul şi chipul celor ce i-au fost date să dospească.

(b) Sufletul nostru nu se clinteşte decît din încredinţare, e legat şi îngrădit, supus şi captiv mersului şi născocirii altuia. Am fost atîta daţi la coardă, încît umbletul nostru nu mai e de la sine, vlaga şi voia noastră stinse sînt : (c) *numquam tutelae suae fiunt* [1]. (b) Văzul la el acasă, la Pisa, un om cumsecade, dar supus într-atîta învăţăturii lui Aristotel, încît pentru el era cuvînt de Evanghelie, astfel că dovedirea şi cătarea oricăror învederări întemeiate şi a oricărui adevăr nu puteau fi decît potrivit doctrinelor artistoteliciene ; în afară de ele, totul este

[1] Ei stau mereu sub tutelă (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 33). Pasajul care urmează acestui citat exprimă reacţia critică a Renaşterii faţă de „principiul de autoritate" al scolasticii catolice, ostil raţionalităţii ştiinţifice.

numai visare și deșertăciune. El spus-a toate, el văzut-a toate. Acest fel de a gîndi a făcut cam prea multă vîlvă și, fiind prost înțeles, a fost dus cu mare alai la inchiziție în Roma.

(a) Ciracul nostru să fie deprins a trece prin sită toate cîte sînt și să nu-și vîre nimica în cap numai pe cuvînt și de împrumut; principiile lui Aristotel să nu fie principii, mai mult decît cele ale stoicilor sau ale epicureicilor. Să i se învedereze felurimea acelor judecăți. El va alege, dacă poate, de nu, va rămîne cu îndoiala pe seama sa. (c) Singuri nebunii sînt nezdruncinați și neclintiți.

(a) *Che non men che saver, dubbiar m'aggrata* [1].

Căci, dacă îmbrățișează părerile lui Xenofon și ale lui Platon după cum le judecă el, nu vor mai fi ale lor, vor fi ale lui. (c) Cine se ia după un altul nu se ia după nimic. Nu găsește nimic; mai mult, nu caută nimic. *Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet* [2]. (a) El trebuie să soarbă vlaga lor, nu să le învețe poveștele și să uite cu îndrăzneală, dacă vrea, de unde le-a tras; să și le știe însă însuși. Adevărul și judecata se află deopotrivă în fiecare și nu sînt mai mult ale celor care întîi spusu-le-au decît acelora care le-au spus mai pe urmă. (c) Nu-i mai mult după Platon decît după mine, dacă el și cu mine pricepem și vedem de asemenea. (a) Albinele culeg din floare în floare și pe urmă fac mierea, care este din al lor [3]. Nu mai este cimbru sau maghiran. Tot astfel părțile

---

[1] Ce mult îmi place că știu să mă îndoiesc (Dante, *Infernul*, XI, v. 93).

[2] Nu sîntem supuși unui rege; fiecare este liber să dispună de sine (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 33).

[3] Se pare că acest text l-a inspirat pe Francis Bacon în celebra comparare a omului de știință cu albina care — spre deosebire de păianjenul ce-și toarce firul interior și de furnica ce adună materiale fără a crea nimic nou — adună sucul florilor pentru a-l preschimba în miere.

însușite de la altul, el va preschimba, îmbina, topi ca să fie o înfăptuire cu totul a lui, dospită de el, adică a sa judecată. Școala lui, munca și stăruința nu au scop decît a-i da lui chip.

(c) Să puie sub lacăt tot ce i-a venit în ajutor și să nu arate decît ce a dat el la iveală din ele. Cei care iau pe furate și cu împrumut arată clădirile lor, cumpărăturile lor, nu ce și-au însușit de la altul. Nu vedeți mirodirile unui sfetnic al sfatului țării, dar vedeți legăturile pe care le-a făcut și cinstea culeasă pentru copiii săi. Nimenea nu-și dă în vileag chivernisirea, fiecare cîștigul său. Cîștigul învățăturii noastre este să fii mai bun și mai cuminte.

(a) Epiharm zicea că înțelegerea noastră este cea care vede și aude, înțelegerea sporește totul, mînuiește totul, făptuiește, stăpînește și domnește : toate celelalte lucruri oarbe, surde și neînsuflețite sînt. Nu încape îndoială că noi o aducem a fi slugarnică și nevrednică, fiindcă nu o lăsăm să facă nimica în voia ei. Cine întrebat-a vreodată pe învățăcelul său ce părere are el (b) despre retorică, gramatică, (a) cutare sau cutare spusă a lui Cicero ? Ni se făptuește aducerea aminte cu ele gata ticluite, cum ar fi oracole, ale căror glasuri și silabisiri sînt înseși din făcătura lucrului. (c) A ști pe dinafară nu înseamnă a ști : este ce-i dat ținerii aminte în păstrare. Ce știi bine se împărtășește fără a privi tiparul, fără să arunci ochii pe o carte. Supărătoare îndestulare este îndestularea cărturărească ! Socot să-mi slujească drept podoabă, nu ca temelie, urmînd părerea lui Platon, care spune : tăria, credința, cuvîntul drept sînt adevărata filosofie ; celelalte științe, care au altă țintă, nu sînt decît spoieli.

(a) Aș vrea ca Paluël sau Pompei, acești frumoși dănțuitori din vremea noastră, să ne învețe salturi numai din văzutele, fără să ne mișcăm de la locurile noastre, sau să învățăm a mîna un cal sau a mînui o suliță sau lăuta sau vocea fără vreo deprindere, cum vroiesc aceștia să ne învețe a judeca drept și vorbi bine, fără a ne deprinde nici

să vorbim, nici să judecăm. Iară pentru această deprindere, tot ce se înfățișează ochilor ne slujește îndeajuns drept carte. Viclenia unui copil de casă, prostia unui simbriaș, o vorbă la ospăț sînt tot atîtea noi citiri.

În această privință, legăturile între inși minunat folosesc iar vederea țărilor străine, nu în felul nobilității noastre franțuzești, care se alege din aceasta cu cîți pași are Santa Rotonda sau să știe cît de scumpe sînt izmenele signorei Livia sau, cum fac unii, cu cît obrazul lui Nero, găsit acolo sub dărîmături, este mai lung sau mai lat decît cel de pe o veche pecetie de aur, dar ca să aibă mai ales știre despre felul acelor nații și obiceiurile lor și ca să frecăm și să subțiem creierul nostru de creierul altora. Aș vrea ca din cruda copilărie să se înceapă a-l preumbla, ca să avem de două ori cîștigul : mai întîi să vadă țări învecinate, în care limba se deosebește mai mult de a noastră și dacă nu se deprinde din vreme cu limba lor nu se poate deda mai tîrziu.

De asemenea, a crește un copil în pulpanele părintești nu-i înțelept, părere cu care toți sînt învoiți. Acea iubire firească îl face prea gingaș și răzgîie chiar și pe cei mai cuminți ; părinții nu sînt în stare nici să pedepsească întru totul greșelile lui, nici să-l ție cu hrană nealeasă, așa cum se cere ; nu suferă să se întoarcă nădușit și prăfuit de la exercițiu, (c) nici să bea cald sau rece, nici să-l vadă pe un cal sperios, nici măsurîndu-se cu un straşnic mînuitor de floretă, nici cu un ochitor de frunte. Căci nu-i leac : cine vrea să facă din el om vrednic fără îndoială nu trebuie să-l scutească în timpul tinereții și trebuie adesea nesocotite rînduielile doftoricești :

(b) *Vitamque sub dio, et trepidis agat*
In rebus [1].

---

[1] Să trăiască în aer liber și în mijlocul larmelor (Horațiu, *Ode*, III, 2, 5).

(c) Nu-i de ajuns a-i întări sufletul ; mai trebuie trupul călit, ca să fie vînjos. Sufletul rămîne prea încordat, dacă nu are ajutor și prea mult se silește a sluji la două trebi. Știu eu cît se opintește al meu, însoțit de un trup atît de plăpînd și simțitor, care se sprijină atît de tare pe suflet. Văd adesea din citirea mea că maeștrii, în scrierile lor, mai mult aduc pilde de mărinimie și putere în privința virtuții, pe acei cu pielea hîrșită și oasele tari. Văzut-am bărbați, femei și copii astfel clădiți, încît o ciomăgeală înseamnă mai puțin pentru ei decît pentru mine un bobîrnac. Iar alții nu mișcă din buze sau sprîncene sub loviturile pe care le primesc. Cînd atleții fac pe filosofii, că sînt răbdători, totuși o pot face mai mult din vînjoșia făpturii decît a inimii. Iar deprinderea de a duce greul este deprindere a suferi : *labor callum obducit dolori* [1]. Trebuie dedat cu anevoința și asprimea îndeletnicirilor trupești, ca să fie deprins cu durerea scrîntelilor, julirilor, arsurilor, carcerii și caznelor. Căci și pe acestea din urmă le poate întîlni ; după cum sînt timpurile, ele pîndesc și pe buni și pe răi. Trăim această pătimire. Oricine luptă împotriva legilor amenință pe oamenii de omenie cu șfichiul și cu șteangul.

(a) Mai apoi, cinstirea ce se cuvine dascălului său, care trebuie să fie mai presus de orice, se împiedică și este stînjenită de faptul celei părintești, iar însemnătatea pe care cei de aproape o dăruiesc copilului, știrea și mărirea stării casei sale nu sînt, după părerea sa, mici neajunsuri pentru această vîrstă.

La școala ce se face în legăturile dintre inși, văzut-am adesea această meteahnă, că în loc a prinde de știre cum e aproapele, nu stăruim decît a da de știre cum sîntem noi și ne străduim să vindem marfa noastră în loc să cumpărăm o alta nouă. Tăcerea și cuviința sînt însușiri foarte

[1] Munca ne oțelește împotriva durerilor (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 15).

priincioase cînd stai la sfătuială. Copilul va fi deprins a fi cruțător și măsurat cu cele ce are în minte ; să nu se zbîrlească de prostiile și snoavele ce se vor spune față de ei, căci e purtare necuvenită a te înciuda pe cele ce nu-ți plac. (c) Să se mulțumească a se îndrepta pe sine și să nu aducă vină altuia care nu face cum vrea el. Nici să stea de-a curmezișul celor îndătinate : *licet sapere sine pompa, sine invidia* [1]. Să se ferească a fi poruncitor și sfruntător față de lume cu ambiția copilărească de a părea mai isteț, fiindcă are un alt fel de a fi și să vroiască a-și face un nume prin mustrări și noutate. Tot astfel, cum nu le este dat decît marilor poeți să-și îngăduie a trece marginile în măiestria lor, de asemenea numai sufletelor mari și alese le este dat a se încumeta dincolo de cele îndătinate. *Si quid Socrates aut Aristippus contra morem et consuetudinem fecerunt, idem sibi ne arbitretur licere : magnis enim illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur* [2]. (a) Tînărul va fi învățat să nu se prindă la vorbă sau să facă întîmpinare decît spuselor unui potrivnic vrednic de el, și atunci să nu folosească tot ce-i stă la îndemînă, ci numai cele care-i pot folosi mai mult. Să fie adus a fi gingaș în alegerea și alesul judecăților sale, iubind cele cuvenite să fie scurt la vorbă. Mai cu seamă să fie povățuit a se pleca și a se da bătut în fața adevărului, fie că se lvește în mîinile potrivnicului, fie de el răstălmăcit în sinea lui. Căci nu va fi înscăunat să rostească de pe amvon cuvînt înainte scris. Nu-i legat de vreo cauză, decît atît cît el se învoiește. Nici treabă nu va avea în care se vinde numărînd bani buni volnicia căinței și a mărturisi-

---

[1] Poți să fii înțelept fără lăudăroșenie și fără semeție (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 103).

[2] Dacă un Socrate sau un Aristip s-au îndepărtat de la uzuri și obiceiuri, nu-i va fi îngăduit să creadă că poate face la fel ; în ce-l privește, merite strălucite și cerești îndrituiesc astfel de libertăți. (Cicero, *Despre îndatoriri*, I, 41).

rii : (c) *neque, ut omnia, quae praescripta et imperata sint, defendat, necessitate ulla cogitur* [1].

Dacă dascălul este de aceeaşi părere cu mine, îl va deprinde a sluji cu vrere credincioasă pe principele său, cu inimoşie şi vitejie. Dar îi va potoli pofta de a ţine altcum de el decît din îndatorire obştească. În afară de cele multe neajunsuri, care stînjenesc libertatea noastră cu aceste îndepliniri anume, judecata unui om cu simbrie şi cumpărat este fie trunchiată şi strîmtorată, fie socotită de nepricepere şi nerăsplătire.

Un curtean nu poate avea nici lege, nici vrere decît a spune şi gîndi numai bine despre stăpînul său, care, între o mie alţi supuşi, cu mîna lui l-a cules ca să-l hrănească şi să-l înalţe. Această ocrotire şi prisosinţă strică, nu fără temei întrucîtva, curata purtare. Totuşi, la aceşti oameni se vede un fel de a vorbi în slujba pe care o au, osebit de cel al oricărei alte stări, în care nu te poţi încrede în acea privinţă.

(a) Vorbirea lui să aibă lustrul cugetului şi virtuţii sale (c) şi să nu aibă decît mintea drept călăuză. (a) Să fie adus a înţelege că mărturisirea greşelii pe care o va descoperi în gîndirea sa, şi dacă n-o vede decît el, este o urmare a curatei sale judecăţi şi adeveriri, care sînt părţile de seamă ale căutării sale ; (c) fiindcă a se înverşuna şi a tăgădui sînt însuşiri de rînd, răsărite în suflete mai josnice, iar a se răzgîndi şi îndrepta, a se lepăda de o părtinire strîmbă, în focul dovedirii sale, sînt însuşiri arare, neînfricate şi filosoficeşti.

(a) I se va da de ştire că în tovărăşia altora are să arunce privirile pretutindeni, deoarece aflu că, de obicei, în locurile de frunte stau oameni mai puţin pricepuţi, iar ursita măririlor nu prea încape cu învrednicirea minţii. Văzut-am că, în vreme ce la capul mesei se vorbea despre

[1] Nici o poruncă nu-l sileşte să apere toate cîte i-au fost impuse. (Cicero, *Academica*, II, 3).

frumusețea unei țesături și dulcele gust al vinului din insule, multe frumoase scăpărări se pierdeau la coada mesei. El va căuta a se dumiri cît duce fiecare cu sine : un văcar, un zidar, un trecător ; totul trebuie pus la bătaie și luat fiecare după marfa sa, că totul folosește chivernisirii : însăși prostia și slăbiciunea altuia îi vor fi învățătură. Cîntărirea harurilor și toanelor fiecăruia va spori dorința lui pentru cele bune și disprețul celor rele.

Închipuirii lui să i se dea avîntul a cerceta toate lucrurile ; să vadă tot ce este deosebit în jurul lui : o clădire, o fîntînă, un om, locul unei bătălii de odinioară, pe unde a trecut Cezar sau Carol Magnus.

(b) *Quae tellus sit lenta gelu, quae putris ab aestu ;*
Ventus in Italiam quis bene vela ferat [1].

(a) El va căuta să cunoască obiceiurile, mijlocirile și legăturile unui sau altui vlăstar domnesc. Sînt lucruri foarte plăcute de învățat și tare folositoare de știut.

În această deprindere cu oamenii eu înțeleg mai ales pe cei a căror viață este pomenită în cărți. El va cunoaște, prin mijlocirea letopisețelor, acele suflete mărețe din veacurile mai bune. Este o învățătură vană pentru cel care așa o numește, dar altul mai poate și spune că e învățătură cu rod neprețuit (c) și singura învățătură, după cum spune Platon, căreia lacedemonienii îi făcuseră parte. (a) Cît folos nu va trage el în privința aceasta citind *Viețile* lui Plutarh al nostru ! Dar îndrumătorul celui de care vorbesc eu să-și amintească țelul îndatoririi sale, că el nu are neapărat de întipărit în mintea ucenicului (c) anul dărîmării Cartaginei, cît purtările lui Hanibal și ale lui Scipio și nici atît să știe (a) unde a murit Marcellus, dar de ce nu a fost vrednic să-și facă datoria sa, cînd a murit

[1] Care pămînt este înțepenit sub ghețuri, care altul s-a prefăcut în colb după atîta arșiță ; care vînt este prielnic spre a împinge vasul spre Italia (Properțiu, IV, 3, 39).

acolo. Să nu-i vîre în cap istorii, cît să judece cum sînt care sînt.

(c) Este, după părerea mea, între toate partea pe care mintea noastră o ia în cătare în mai multe feluri. Citit-am eu în Titus Livius o sută de lucruri pe care altul nu le-a citit. Plutarh a citit în el alte o sută pe care eu nu le-am dibuit şi încă în afară de cele pe care plăsmuitorul pusu-le-a. Pentru unii este o curată învăţătură grămăticească, pentru alţii anatomia filosofiei prin care pătrund în cele mai tainice părţi ale făpturii noastre. (a) Aflăm în Plutarh multe istorisiri îndelung amănunţite şi vrednice de ştiut, căci pe cît gîndesc eu, el este ticluitor măiestru în această făurire, dar sînt mii de amănunte pe care abia le atinge ; el nu arată decît cu degetul încotro să ne ducem, dacă ne place, şi uneori se mulţumeşte să arunce numai un glas din ce-i mai viu într-o spusă. Trebuie smulse de acolo şi date în bătaia tîrgului, vorba lui ; „Locuitorii Asiei slujeau unuia singur, fiindcă nu ştiau îngîna o singură silabă : Nu ! Poate să fi dat prilej lui La Boétie şi întocmire cărţii sale : *Şerbia vroită*. Numai a vedea cum alege Plutarh un fapt neînsemnat sau un cuvînt din viaţa unui om, care par că nu au răsunet ; şi este o istorisire. Păcătuiesc oamenii cu pricepere cînd sînt atît de scurţi la vorbă ; drept e că de aceea ei au trecere mai mare, dar nu ne ajută pe noi să fim mai pricepuţi. Mai bine îi place lui Plutarh să-l lăudăm pe ceea ce judecă, decît pe cele ce ştie şi-i mai place să-l dorim mai curînd decît să ne săturăm de el. El ştia că, fie şi bune, tot prea multe pot fi spuse, şi spune că Alexandridas pe bună dreptate mustră pe cel care ţinuse o bună dar prea lungă cuvîntare către efori : „O, străinule, spui ce trebuie, altfel de cum trebuie". (c) Cei care au trupul firav se înfoaie cu cîlţi, cei a căror minte n-are miez o umflă cu vorbe.

(a) Frecuşul lumii uimitor limpezeşte judecata omului. Toţi sîntem ghemuiţi şi strînşi în noi înşine, nu vedem mai

departe de vîrful nasului. Socrate, întrebat de unde este, nu răspunse: „din Atena", ci răspunse: „din lume". El, care avea mintea mai împlinită și mai străbătătoare, îmbrățișa atotcuprinsul ca fiind locul lui de baștină, desfășurînd cunoștințele lui, însoțirea lui și iubirile lui peste întreg neamul omenesc, nu ca noi, care nu privim decît la picioarele noastre. Cînd îngheață viile, în satul meu preotul scoate o învățătură pentru toată semințiа omului, că pînă și canibalii vor să fie lipsiți de băutură. Cînd privim războaiele noastre lăuntrice, care din noi nu strigă că întocmirea aceasta se năruie, și că ziua judecății de pe urmă ne prinde de grumaz, fără ca să-i treacă prin minte că multe rele, mai rele, s-au văzut și că în mii și mii de părți pe lume, timpurile se petrec cu bine? (b) Eu mă mir să le văd încă atît de blînde și de îngăduitoare, față de nelegea și sminteala lor. (a) Celui de sub bătaia grindinii îi pare că întreaga boltă este vijelioasă și furtunoasă și, spunea savoyardul: „Dacă prostul cela de rege al Franței ar ști să-și chiverniséască bine trebile, ar fi vrednic să fie vătaf de casă la ducele meu". Mintea lui nu închipuia stare mai înălțată decît a stăpînului său. Pe nebănuite, cu toții cădem în această greșeală, greșeală cu mari urmări și ponoase. (a) Dar cel care privește marele chip al maicii noastre Firea[1] în întregul măreției sale, care citește atotcuprinzătoarea și neîncetata ei desfășurare, cine se vede încăput în ea și nu pe sine, dar un întreg

[1] Traducerea din Montaigne, atentă la alte nuanțe și urmărind să rămînă fidelă limbajului arhaizant, cronicăresc, pare a fi — în acest pasaj — infidelă față de sensul original, care ar putea fi redat mai curînd prin sintagma „maica noastră *natura*". Cînd vorbește despre *„cette grande image de nostre mère nature"*, Montaigne vizează nu „firea" ci, pur și simplu, *„natura"*. El exprimă, fără echivoc, o idee fundamentală a umanismului Renașterii, evocînd *natura* personificată (substituită divinității), a cărei imagine poate fi cercetată ca o carte unde „se citește atotcuprinzătoarea și neîncetata ei desfășurare".

regat cît o subțire trăsătură de penel, acela singur prețuiește lucrurile după dreapta lor măsură.

Această lume mare, pe care unii încă o înmulțesc în feluri după soi, este oglinda unde trebuie să privim ca să ne vedem cum se cuvine. Pînă la urmă, aceasta vreau să fie cartea învățăcelului meu. Atîtea părtinicii, tagme, gîndiri, crezări, legi și datini ne învață să judecăm sănătos pe ale noastre și învață mintea noastră să cunoască neajunsul ei și slăbiciunea noastră firească ; iar aceasta nu este o ușoară ucenicie. Atîtea mutări ale stărilor și atîtea schimbări ale soartei ne povățuiesc să nu punem mare preț pe a noastră. Și schimbarea soartei obștești tot astfel ne învață să nu ne minunăm prea tare de schimbarea de la noi. Atîta lume, atîtea biruințe și cuceriri date uitării ne fac să rîdem de speranța dăinuirii în vecie a numelui nostru, fiindcă am prins zece iscoade călări și am cuprins un tîrgușor, care e pomenit numai fiindcă a căzut. Trufia și mîndria atîtor alaiuri la străini, măreția nespus de înfumurată a atîtor curți și măriri ne întăresc și ne luminează vederile ca să privim strălucirea celor de la noi fără clipire. Atîtea milioane de oameni îngropați înaintea noastră ne învrednicesc a nu ne teme să mergem să găsim atît de bună însoțire pe lumea cealaltă. Și așa cu totul !

(c) Viața noastră, spune Pitagora, se asemuie marii adunări a jocurilor olimpice. Unii își deprind trupurile ca să capete laurii jocurilor, alții aduc mărfuri ca să le vîndă cu cîștig ; sînt printre ei, și nu din cei mai răi, care nu caută altă înfruptare decît a se uita cum și pentru ce se face fiecare lucru și pentru a privi viața celorlalți oameni, ca să judece și să orînduiască pe a lor.

(a) Pe potriva pildelor se vor putea alege și cele mai folositoare spuse ale filosofiei, date ca un îndreptar faptelor omenești. I se va spune,

(b) *quid fas optare, quid asper*
Utile nummus habet ; patriae carisque propinquis

Quantum elargiri deceat : quem te Deus esse
Jussit, et humana qua parte locatus es in re ;
Quid sumus, aut quidnam victuri gignimur... [1]

(a) să ştie ce înseamnă a şti şi a nu şti, acesta fiind neapăratul ţel al învăţăturii ; ce este vitejie, cumpătare şi dreptate ; ce avem de ales între ambiţie şi zgîrcenie, şerbie şi supunere, dezmăţ şi libertate ; care sînt semnele adeveritoare ale curatei şi statornicei mulţumiri ; pînă unde trebuie să ne ferim de moarte, durere şi ruşine.

(b) *et quo quemque modo fugiatque feratque laborem* [2],

(a) ce îndemnuri ne urnesc şi care este înrîurirea atîtor felurite porniri ale insului nostru, căci îmi par a fi cele dintîi poveţe cu care trebuie hrănită mintea, cele care orînduiesc purtarea şi simţirea lui, care-l vor învăţa să moară bine şi să trăiască bine. (c) Printre meşteşugurile de sine stătătoare, să începem cu meşteşugul care ne face pe noi de noi stătători.

Ele toate întrucîtva la aceasta slujesc, precum toate slujesc a pricepe viaţa şi traiul nostru. Să alegem însă pe acea care ne slujeşte de-a dreptul să fim oameni.

Dacă am şti să mărginim îndeplinirile traiului nostru ca să încapă în legiuitele şi fireştile sale hotare, am găsi cea mai bună parte din ştiinţele cu care ne învrednicim, în afară de învrednicirea noastră ; şi înseşi în cele care ni se potrivesc aflăm lungimi şi fundacuri foarte nefolositoare, încît ar fi mai bine să ne lăsăm de ele, după cum

---

[1] Cele ce putem dori ; la ce folosesc banii atît de greu de cîştigat ; în ce măsură trebuie să ne consacrăm patriei şi familiei ; ceea ce Dumnezeu a vrut ca omul să fie pe pămînt ; rolul pe care i l-a conferit în societate ; ce sîntem şi ce rost ne-a hărăzit pe lume (Persius, III, 69).

[2] Şi este nimerit să fugim de cazne, dar să le şi suportăm (Vergiliu, *Eneida*, III, 459).

statornicit-a Socrate să ne oprim în mersul învățăturii noastre unde se isprăvește folosul :

(a) *sapere aude,*
Incipe : vivendi recte qui prorogat horam,
Rusticus expectat dum defluat amnis ; at ille
Labitur, et labetur in omne volubilis aevum [1].

E foarte neîntemeiat să înveți pe copiii noștri,

(b) *Quid moveant Pisces, animosaque signa Leonis,*
Lotus et Hesperia quid Capricornus aqua [2] ;

știința stelelor și (a) mișcarea celei de-a opta sfere, înainte ca ei să știe

Τὶ Πλειάδεσσι Χάμοί ;
Τὶ δ'ἀστράσιν βοώτεω ; [3]

(c) Anaximene scria lui Pitagora : „Ce fel de judecată pot eu să am ca să urmăresc tainele stelelor, cînd moartea și robia stau în fața ochilor mei ?“ (căci regii perșilor pregăteau război împotriva țării sale). Fiecare trebuie să spuie așa : „Dacă mă bîntuie ambiția, lăcomia, sfruntarea, eresul și în sinea mea mai am atîția dușmani ai vieții, apuca-mă-voi oare a gîndi cum merg lumile ?“

(a) După ce i se va fi spus ceea ce-i slujește ca să-l facă mai înțelept și mai bun, i se va arăta ce este logică, fizică, geometrie, retorică. Iară științei pe care o

---

[1] Cutează a fi înțelept, începe. A amîna să-ți statornicești viața e să faci ca acel călător prostănac care, pentru a trece pe celălalt mal al unui rîu, așteaptă să se scurgă apa. Dar vezi că rîul curge mereu și nu va înceta a curge în veci (Horațiu, *Epistole*, II, 1, 40).

[2] Ce aduc Peștii și semnele înflăcărate ale Leului, acele ale Capricornului care se joacă în apele Hesperiei (Properțiu, IV, I, 89).

[3] Ce-mi pasă mie de Pleiade, ce-mi pasă de constelația Văcarului ? (Anacreon, *Ode*, XVII, 10).

va alege copt la minte, el ușor îi va da de urmă. Învățătura lui se va face cînd stînd de vorbă, cînd din citite; cînd dascălul său îi va mijloci scrierea mai folositoare pentru rostul la care ațintește; cînd îi va scoate miezul și măduva la lumină și, dacă el însuși nu este de ajuns dedat cărților, pentru a găsi ce este de găsit în multele frumoase tîlcuiri ce sînt în ele, i se va putea alătura un om cărturar, care, de cîte ori va fi nevoie, va mijloci prisosul care-i trebuie, ca să le împărtășească și să le aleagă pe seama învățăcelului său. Cine ar sta la îndoială că acest fel de a învăța nu e mai priincios și mai firesc decît cel al lui Gaza? Acolo afli poveți spinoase și colțuroase în vorbe deșarte și descărnate de care nu ai cum te prinde; nimic întru înviorarea minții, iar în felul cestălalt sufletul găsește prilej și hrană. Rodul va fi mai mare în acest fel și mai curînd copt.

Mult păgubiți sîntem că în veacul nostru împrejurările făcut-au că filosofia, pînă și pentru oamenii cu pricepere, cuvînt van și năstrușnic este, (c) și în gînd și în fapt, fără folos și preț. (a) Eu cred că aceste cîrteli sînt pricina că toate căile ei au fost întunecate. Este o nesocotință să credem că e departe de mintea copilărească și i se dă chip mohorît, încruntat și hîd. Cine oare a acoperit-o cu acea înfățișare sarbădă și spăimîntătoare? Nimic nu este mai vioi, mai voios și vesel, aș spune glumeț chiar. Nu propovăduiește decît înseninare și bună împlinire a traiului. Chipul întristat și încremenit ne arată că ea nu și-a găsit lăcaș acolo. Demetrius grămăticianul întîlni în templul din Delfi o seamă de filosofi adunați și-i agrăi: „Poate mă înșel, dar văd că sînteți atît de împăcați și veseli, încît nu cred că acum schimbați între voi gîndurile care vă încearcă"; la acestea, unul din ei, Heraclion din Megara, răspunse: „Treaba celor care caută dacă viitorul verbului βάλλω are doi λ, sau a celor care caută cum se face sigeriticul χείρον și βέλτιον, sau iperteticul χείριστον și βέλτιστον să încrețească fruntea cînd vorbesc de știința

lor. Dar învederările filosofiei deprind pe cei care se îndeletnicesc cu ea a fi senini şi a se bucura, nu a se încrunta şi întrista.

(b) *Deprendas animi tormenta latentis in aegro*
Corpore ; deprendas et gaudia : sumit utrumque
Inde habitum facies [1]

(a) Sufletul care dă adăpost filosofiei trebuie să mijlocească prin sănătatea lui sănătatea trupului. Tihnei şi mulţumirii sale trebuie să-i dea sclipire. Trebuie ca înfăţişarea să se împlinească după tiparul lui, să-i dea tăria şi binevoitoarea mîndrie a unei purtări harnice şi voioase, plină de împăcare şi mulţumire. (c) Cel mai vădit semn al înţelepciunii este o nestrămutată voie bună, starea ei se arată ca fiind luminată dincolo de luciul Lunii, mereu senin. (a) *Baroco şi Baralipton* [2] duc pe părtaşii lor să fie în acel hal îmbîcsiţi şi funinginiţi, nu filosofia ; ei nu o cunosc decît din auzite. Dar cum ? Ea se străduie să înseninеze furtunile sufletului, să învioreze foamea şi fierbinţelile, nu însă născocind niscai epicicle, ci cu arătări firești şi la îndemînă. (c) Are drept ţintă virtutea, care nu este cum spune şcoala : cățărată pe vîrful unui munte stîncos, prăpăstios şi de neatins ; cei care s-au apropiat de ea spun, dimpotrivă, că şade pe un şes frumos, rodnic şi înflorit de unde se văd lămurit toate lucrurile care stau mai prejos ; iar acolo se poate ajunge, pentru cei ce-i cunosc drumul, pe căi umbroase, cu iarbă moale şi miresmată, agale, pe urcuş lin şi neted, cum este cel al boltirilor cereşti. Fiindcă n-au umblat în preajma acelei virtuţi mai presus de orice, frumoasă, biruitoare, iubitoare, zglobie cît şi vitează, duşmană neîmpăcată şi făţişă a

[1] În schimbările trupeşti se întrezăresc patimile tainice ale sufletului ca şi bucuriile sale lăuntrice ; faţa oglindeşte aceste deosebite stări (Juvenal, IX, 18).

[2] Baroco şi Baralipton sînt denumiri convenţionale ale unor moduri ale silogismelor aristotelice.

amărăciunii, neplăcerii, temerii și stînjenirii, care ia drept călăuză firea, ursita și desfătarea drept însoțitoare, ei apucat-au — după slăbiciunea lor — să chipuiască acea nătîngă arătare, mîhnită, certăreață, necăjită, amenințătoare, prăpădită și să o puie pe o stîncă depărtată printre mărăcini, sperietoare a lumii.

Dascălul de mine ales, care știe că datoria lui este să împlinească vrerea ucenicului său pe aceeași măsură și mai mult prin iubire decît prin smerenie față de virtute, va ști să-i spuie că poeții de obicei, și zeii, au pus mai curînd truda în tainițele lui Venus decît în cele ale lui Pallas. Iar cînd firea va începe a-l stîrni, să nu-i arate pe Bradamanta sau Angelica drept stăpîne ale desfătării, ci o frumusețe curată, vie și darnică, nu bărbătoasă, ci bărbată, în loc de o frumusețe molatică, prefăcută, firavă și sclivisită ; nu una schimonosită în băiat, încununată de un coif lucitor ori alta lele înzorzonată, cu tichie de mărgăritar ; el va judeca bărbătește însăși dragostea lui, dacă alege vreo mulțumire în acel păstor fătălău din Frigia. Îi va arăta o nouă învățătură : că prețul și înălțarea adevăratei virtuți stau în ușurința, folosul și plăcerea deprinderii ei, depărtate de orice trudă, încît poate ajunge la ea fie copil, fie bărbat, cei săraci cu duhul cît și cei înzestrați. Uneltirea ei este rînduială, nu putere. Socrate, cel dintîi răsfățat al filosofiei, cu bună știință părăsește puterea lui, ca să apuce pe calea netedă și deschisă a desăvîrșirii ei. Ea este mamă iubitoare a plăcerilor omului. Aducîndu-le a fi drepte, le dă împlinire aleasă și temeinică. Le dăruie însuflețire și dor cumpănindu-le. Îndepărtînd pe cele ce nu-i priesc, ne zorește în cele pe care ni le lasă : din plin ne lasă tot ceea ce dorește firea, îndestulîndu-ne, nu ca să ni se aplece, dar ca o mamă, ca să ne mulțumească (dacă nu apucăm a spune că a opri pe bețiv să se îmbete, pe mîncău să i se mănînce, pe destrăbălat să se molipsească înseamnă a fi dușman al plăcerilor noastre). Dacă norocul obișnuit îi

scapă, ea sau îl ocolește sau își croiește un altul cu totul al său, nu bătut de valuri și de vînturi. Ea știe să fie bogată, puternică și învățată și să-și aștearnă culcuș miresmat. Îi plac viața, frumusețea, fala și sănătatea. Dar îndeplinirea ei anume și neapărată este să se folosească de aceste bunuri cu rînduială și să le piardă fără cutremurare : îndeplinire mai mult semeață decît aspră, fără de care orice trai este nefiresc, tulbure și sluțit și pe bună dreptate i se pun în cîrcă acei bolovani, mărăcini și uscăciuni. Iar de se întîmplă ca învățăcelul să fie din fire în anume fel, ca să-i placă mai bine istorisirea unei snoave decît povestirea unei călătorii frumoase sau o povață înțeleaptă, care la chemarea jocului măscăricilor se depărtează de sunetul goarnei, înviorător pentru tînăra sa însuflețire și a tovarășilor săi, care în loc să se întoarcă împulberat și biruitor de la luptă, dorește mai mult să aducă lauri de la jocul cu lapca sau de la dănțuiri, eu nu văd nici un leac decît să-l strîngi de gît fără martori sau să-l trimiți la brutăria vreunui oraș, fie el fiu de duce, urmînd povața lui Platon că nu după învrednicirile tatălui trebuie aleși copiii, ci după însușirile lor firești.

(a) Fiindcă filosofia învață să trăim și dă copilăriei lui și celorlalte vîrste ce li se cuvine din învățătură, de ce să nu i-o înfățișăm ?

(b) *Udum et molle lutum est ; nunc, nunc properandus, et acri*
Fingendus sine fine rota [1]

(a) Ni se arată cum să trăim, după ce viața a trecut. O sută de învățăcei au căpătat boală lumească înainte să fi citit învățătura lui Aristotel despre cumpătare. (c) Cicero spunea că de ar trăi însăși lungul vieții a doi oameni, n-ar apuca să-și treacă vremea a cunoaște poeții

[1] Lutul este moale și umed ; să ne grăbim, pentru ca roata dibace învîrtindu-se să facă oale (Persius, III, 28).

lirici şi eu găsesc pe aceşti răstălmăcitori mai întristător de netrebnici. Copilul nostru este mult prea grăbit. El nu are de dat dascălului său decît cei cincisprezece sau şaisprezece ani începînzi ; ce rămîne este închinat faptelor. Să folosim un timp atît de scurt cu învăţături trebuincioase. (a) Celelalte sînt irosiri : scutiţi pe copii de toate isteţimile dialectice, spinoase, cu care nu se poate împăca traiul nostru ; însuşiţi-vă curatele poveţe ale filosofiei, învredniciţi-vă să le alegeţi şi să le folosiţi cum trebuie : sînt mai lesne de priceput decît o povestire din Boccaccio, încap în mintea unui copil la poala dădacii mai uşor decît scrisul şi cititul. Filosofia are sfaturi şi poveţe pentru prunci ca şi pentru cei pe sfîrşite.

Sînt de părerea lui Plutarh că Aristotel n-a pierdut vremea marelui său învăţăcel cu meşterirea întocmirii silogismelor sau cu principiile geometriei, cît datu-i-a sfaturi bune privitor la vitejie, ispravă, mărinimie, cumpătare şi neînfricare ; cu această zestre trimisu-l-a, copil încă, să supuie împărăţia lumii cu treizeci de mii de pedestraşi, patru mii de cai şi patruzeci şi două de mii de scuzi. Celelalte arte şi ştiinţe, spunea el, Alexandru le cinstea şi lăuda desăvîrşirea şi iscusinţa lor, dar oricîtă plăcere i-ar fi pricinuit, nu se lăsa ispitit de dorinţa să se deprindă cu meşteşugul lor.

(b) *Petite hinc, juvenesque, senesque,*
Finem animo certum, miserisque viatica canis [1].

(c) După cum spune Epicur la începutul scrisorii sale către Meniceus : „Nici cel mai tînăr nu pregetă a vorbi de filosofie, nici cel bătrîn nu-i ostenit de ea. Cine nu face aşa pare să spună că vremea încă nu a sosit pentru el sau că nu mai este vreme să trăiască fericit."

[1] Tineri şi bătrîni, faceţi din aceasta o regulă de nezdruncinat a purtării voastre şi veţi avea un prisos cînd bieţii de voi veţi fi albiţi de bătrîneţă (Persius, V, 64).

(a) De acea eu nu vreau ca să fie acest copil ca în temniță. Eu nu vreau să fie prada bunului plac al năduf urilor unui dascăl înverșunat, nu vreau să-i sminteasc ă mintea ținînd-o sub apăsare și trudă, cum fac ceilalți, paisprezece sau cincisprezece ceasuri la zi, cît și un hamal. (c) Nici nu aș găsi cu cale, dacă dintr-o aplecare spre singurătate și alean s-ar deda cu prea multă silință și nesaț celor cărturărești, el să fie înlesnit să o facă. Aceasta i-ar aduce a fi nătîng în legătură cu oamenii și l-ar îndepărta de îndepliniri mai bune. Cîți nu văzut-am, pe vremea mea, prostiți de stăruitoarea lor lăcomie pentru cele cărturărești ? Carneade a fost atît de năucit, încît nu a mai avut răgaz să-și îngrijească părul și unghiile.

(a) Nici nu vreau să-i stric apucăturile mărinimoase prin nepurtarea și barbaria altuia. Mintea franțuzească era altădată vestită a se aprinde timpuriu, dar fără multă ținere. Drept e că vedem și acum că nu-i nimic mai drăguț decît copiii mici în Franța, dar de obicei ei amăgesc speranțele pe care ni le dăduseră, iar la oamenii făcuți nu mai vedem urmă de minte. Auzit-am de la oameni pricepuți că în acele școli, unde sînt trimiși, din care avem o mulțime, ei se îndobitocesc în halul acesta.

Pentru al nostru, o încăpere, o grădină, pat, masă, singurătate, tovărășie, dimineața, seara, orice vreme-i va fi bună și orice loc de învățătură, deoarece filosofia, care va fi învățătura lui de căpetenie pentru a judeca și a se purta, are această întîietate a se amesteca în toate. Isocrate, meșter al cuvîntului, fiind rugat la un ospăț să vorbească despre îndeletnicirea sa, oricine va găsi drept că răspunse. „Acum nu-i timpul pentru cele ce știu eu, iar cele potrivite timpului de acum, nu le știu", căci a da ivire la cuvîntări și întîmpinări retoricești într-o adunare strînsă pentru a rîde și a prăznui, prea prost s-ar nimeri. Și s-ar putea spune asemenea aproape de orice știință. Cît despre filosofie, în cele privitor la om, datoriințele și îndeletnicirile lui, părerea îndeobște a tu-

turor înțelepților fost-a că vorba ei blîndă nu ar trebui să fie îndepărtată nici de la ospețe, nici de la jocuri. Iar Platon a îmbiat-o la Ospățul său și vedem cum ține în tăria el pe cei din jur cu felul vorbirii agale și pe îndelete, potrivit timpului și locului, cu toate că spusele erau din cele mai înălțate și mîntuitoare :

Aeque pauperibus prodest, locupletibus aeque ;
Et, neglecta, aeque pueris senibusque nocebit [1].

În felul acesta, fără îndoială, copilul va pierde vreme mai puțină și va tărăgăna mai puțin decît alții. Și așa cum pașii nesiliți în preumblare de-a lungul pălimarului casei noastre, fie ei de trei ori mai mulți, nu ne ostenesc cît ne ostenește să-i întindem pe drum de altul croit, tot astfel și învățătura noastră se va petrece ca din întîmplare, nesilită, în timpul și locul unde se nimerește ; însoțind toate faptele noastre, ea se va cuprinde în ele pe nebănuite. Înseși jocurile, deprinderile trupești vor face parte din învățătură : alergarea, lupta, (c) muzica, (a) dănțuirea, vînătoarea, mînarea cailor și mînuirea armelor. Eu vreau ca înfățișarea cuviincioasă și purtarea între oameni să ia chip deodată cu sufletul. Nu se clădesc un suflet și un trup, se face un om și nu trebuie făcut pe din două. Iară, cum spune Platon, nu trebuie desăvîrșit unul fără altul, ca o pereche de cai înhămați la aceeași olște. (c) Și ascultîndu-l, pare că a dat mai mult timp și grijă deprinderilor trupești și socoate folosul minții tras din ele nu dimpotrivă, ci deopotrivă.

(a) De altfel, întreaga această rînduială trebuie mînuită cu negreșită blîndețe, nu cum se face la școală. În loc de a îmbia pe copii la cele cărturărești și a le stîrni pofta, nu li se arată cu adevărat decît spaimă și cru-

[1] Este folositoare săracului, folositoare și bogatului ; tînăr sau bătrîn rău pătimește dacă nu-i acordă cinstire (Horațiu, *Epistole*, I, 1, 25).

zime. Scutiți-mă de mustrare și strășnicire : nimic, după a mea părere, care să neomenească și să stîrnească mai tare o fire bine înzestrată din născare. Dacă doriți să se ferească de rușine și pedeapsă, nu-l aspriți, ca să le simtă ; aspriți-l față de sudoare și frig și vînt și soare și de întîmplările care trebuie să fie nesocotite de el ; păziți-l de moleșire și gingășie la îmbrăcăminte și așternut, la mîncare și băutură ; obișnuiți-l cu toate ; să nu fie un băiat frumos, fecioraș, ci un băiat verde și vînjos. (c) Copil, bărbat, bătrîn, eu totdeauna am crezut și judecat aidoma. Dar în cele mai multe din școlile noastre, între multe alte, felul de călăuzire m-a supărat. S-ar fi ajuns la țintă cu mai multă îndurare și iertare, dînd greș cu mai puțină păgubire. Găsim o adevărată carceră a tinereții captive ; o dezmață, pedepsind-o înainte să fie dezmățată. Sosiți în clipa cînd ei sînt la treabă nu auziți decît strigăte, copii chinuiți și dascăli îmbătați de însăși mînia lor. Ce fel de a fi este cel care, pentru a trezi pofta de învățătură în sufletele fragede și sfioase, le mîi cu o mutră groaznică și cu biciul în mînă ? Netrebnic și dăunător fel. Și mai aflăm cît de bine o întîmpină Quintilian, că asemenea poruncitoare strășnicie are urmări primejdioase mai ales în felul cum pedepsim. Cu cît ar fi mai primitoare încăperile școlii, presărate cu flori și ramuri, decît cu vărguțe însîngerate ! Aș pune să se zugrăvească bucuria, voioșia, pe Flora și Grațiile precum făcut-a filosoful Speusip în școala lui ; acolo unde vor avea a se înfrupta, vor și zburda. Pentru copii, ca să fie hrana prielnică, trebuie îndulcită ; iar cea nepriicioasă, amărîtă.

Minune este cît de mult Platon se arată grijuliu în *Legile* sale pentru veselirea și sărbătorirea tinereții cetății și cîtă însemnătate dă întrecerilor, jocurilor, cîntărilor, săriturilor și dănțuirilor, pe care se și spune că vechimea le lăsa în mîna zeului Apolo, Muzelor și Minervei.

El le răspîndește cu mii de povețe în gimnaziile lui; pierde puțină vreme cu știința gloselor și pare că numai de dragul cîntului dă anume în seamă poezia.

(a) Orice ciudățenie și năstrușnicie anume, în purtare și stare, este de ferit, ca fiind împotriva legăturilor și pocire a societății. (c) Cine nu s-ar uimi de felul de a fi al lui Demophon, slujitorul lui Alexandru, care năduşea la umbră și tremura la soare? (a) Văzut-am care se fereau mai tare de mirosul merelor decît de împroșcătura flintelor, alții care se speriau de un șoarece, alții cărora li se făcea greață de smîntînă sau de scuturarea unui pat de pene, iar Germanicus nu putea suferi nici văzul, nici cîntul cocoșilor. Aceasta ar putea fi în legătură cu vreo tainică înrîurire, dar i-ar fi pierit năduful, cred eu, luat din vreme. Creșterea m-a strunit într-atîta, încît în afară de bere, gustul meu se mulțumește cu toate ce i se dau. Cînd trupul se poate mlădia, atunci trebuie deprins în toate felurile și chipurile și, de ajuns să-i îngrădești pofta și vrerea, aduci un tînăr să fie în largul său între toate neamurile și toate soiurile de adunări, fie și la dezmăț și desfrîuri, dacă nevoia se iscă. (c) Să fie dedat a se lua după obicei. (a) El să poată face orice, dar să nu-i placă a face decît cele bune. Nici filosofii nu-l laudă pe Callistene care a pierdut prietenia marelui Alexandru, stăpînul său, pentru că n-a vrut să bea ca și el. Omul pe care noi îl vrem va fi voios, va fi și zburdalnic, va sări la nevoie și peste cal deodată cu prinderpele său; eu vreau să întreacă pe semenii săi pînă și în ale păcatului și să nu se lase de rău din lipsă de putere sau pricepere, ci fiindcă-i lipsește voia.

(c) *Multum interest, utrum peccare aliquis nolit, an nesciat* [1].

---

[1] Este o mare deosebire între cel ce nu vrea și cel ce nu știe să facă rău (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 90).

(a) M-am gîndit că fac cinste unui gentilom care era mai depărtat de orice dezmăț decît oricare altul în Franța, întrebîndu-l la o adunare aleasă de cîte ori în viața lui se îmbătase în Germania, pe seama trebilor regelui. El a luat-o cum i-am spus-o și răspunsu-mi-a că de trei ori, prinzînd a le povesti. Eu cunosc pe unul care, lipsit de această putință, pățit-a mari necazuri avînd treabă cu cea nație. Adesea laudă adus-am minunatei făpturi a lui Alcibiade, care se schimba atît de lesne în atîtea feluri, nepăsîndu-i de sănătatea lui, cînd întrecînd belșugul și strălucirea perșilor, cînd cumpătat și aspru ca lacedemonienii, tot atît de strunit la Sparta pe cît de desfătător în Ionia.

Omnis Aristippum decuit color, et status, et res [1].

Astfel aș vrea să aduc a fi pe ucenicul meu.

Quem duplici panno patientia velat,
Mirabor, vitae via si conversa decebit,
Personamque feret non inconcinnus utramque [2].

Iată învățăturile mele. (c) Îi vor folosi mai bine celui care le făptuiește decît celui care le știe. Dacă-l vezi, îl și auzi ; dacă-l auzi, îl și vezi.

„Ferească Domnul" — zice careva în Platon — „ca a filosofa să însemne să înveți mai multe lucruri și să te îndeletnicești cu meșteșugurile și măiestriile !"

Hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam, vita magis, quam litteris, persecuti sunt [3].

---

[1] Aristip se acomodează cu orice datini, cu orice împrejurări, cu orice lucru (Horațiu, *Epistole*, I, 17, 23). Montaigne conferă acestor versuri un sens opus celui originar.

[2] Îl admir pe cel ce se poartă cu strălucire, dar poate totodată să se împace cu lipsurile și știe să joace cu talent ambele roluri (*Ibidem*, 25).

[3] Acea artă, cea mai măiastră între toate, arta de a trăi frumos, ei au dobîndit-o trăind și nu din cărți (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, IV, 3).

Leon, principele fliasienilor, întrebînd pe Heraclid Ponticul care este știința și arta cu care se îndeletnicește : „Nu știu — spuse acesta — nici artă, nici știință, dar sînt filosof".

Diogenes fu învinuit că, neînvățat fiind, se apucase de filosofie : „Cu atît mai bine se potrivește, ca să mă pot apuca de filosofie", răspunse el.

Hegesias îl ruga să-i citească o carte : „Glumești — îi răspunse — : alegi smochinele adevărate și rodite, nu zugrăvite ; de ce să nu alegi și deprinderile firești adevărate și nu scrise ?"

Tînărul nostru nici el nu va spune învățătura pe de rost, pe cît o va făptui, dovedind-o prin purtările sale. (a) Se va vedea dacă este chibzuit în cele ce prinde a face, dacă este bun și drept în isprăvile sale. (c) Dacă are judecată și mlădiere în vorbirea sa, tărie la boală, nu se îmbulzește la jocuri, e cumpătat în desfătările lui, (a) nepăsător la gusturi, fie carne, pește, vin sau apă, (c) dacă are rînduială în chivernisirea lui :

Qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet, quique obtemperet ipse sibi, et decretis pareat [1].

Adevărata oglindă a socotinței noastre este traiul nostru.

(a) Zeuxidamus, întrebat fiind de ce lacedemonienii nu aveau porunci scrise în privința vitejiei, ca tinerii lor să le citească, răspunse că ei vroiau să-i deprindă la fapte, nu la vorbe. Asemuiți, după cincisprezece sau șaisprezece ani, pe acesta cu unul din cei cu latineasca de la școală, care tot atîta vreme e pus să nu învețe decît a vorbi. Lumea nu-i decît vorbe goale. Nu văzut-am om care să nu spuie mai mult, decît care să spuie mai puțin din

[1] Cel ce face din știința sa un prilej de semeție, ci rînduială în viață ; cel ce știe a se supune sieși și propriilor lui hotărîri (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 4).

cele ce trebuie ; totuși, jumătate din anii noștri sînt irosiți acolo. Sîntem ținuți patru sau cinci ani ca să ascultăm cuvinte și să le punem cap la cap. Încă pe atît pentru a face între ele o legătură mai arătoasă, lungită pe trei sau patru părți : iar pe puțin alți cinci, să le știm întruni scurtat și împletit cu isteține. Să lăsăm acestea celor care-și fac o meserie anume.

Într-o zi mergînd la Orléans, întîlnii pe cîmpie dincolo de Cléry, doi dascăli diriguitori de colegiu care se duceau la Bordeaux, mergînd la cincizeci de pași unul de altul : în urma lor, mai departe, zării o ceată de ostași cu căpetenia lor în frunte ; era răposatul comite de la Rochefoucauld. Unul din oamenii mei întrebă pe cel dintîi dascăl cine era acel gentilom care sosea. El nu văzuse ceata din spatele lui și crezu că-l întreabă de ortacul său ; ne făcu să rîdem cu răspunsul lui : „Nu e gentilom, este grămătician, iar eu sînt logician" ; iară noi, care căutăm aici, dimpotrivă, nu să creștem un grămătician sau un logician, ci un gentilom, să-i lăsăm să-și piardă cu aceste vremea lor de prisos ; noi avem altă treabă. Ucenicul nostru să aibă bună întemeiere la lucruri, că vorbele vor veni și așa prea din belșug ; le va tîrî de nu vor vroi să-l urmeze. Auzit-am pe unii căindu-se că nu pot să le dea chip, dar știu că au în capul lor multe lucruri de seamă ; le lipsește însă darul cuvîntării și n-au putința să le scoată la iveală ; aceasta e o gogoașă : știți după a mea părere ce înseamnă ? Sînt abureli ce le vin din neîntrupate scorniri ale gîndului, pe care ei nu le pot desluși și limpezi în sinea lor, așadar nici da la lumină ; ei nu s-au înțeles încă pe ei ; vedeți-i o clipă bolborosind a facere, și vă dumiriți că truda lor nu-i a facere, ci a plămădire și frămîntă aluat neînchegat. Din parte-mi, eu mă prind, (c) iar Socrate astfel orînduit-a (c) că cine are în minte o întruchipare vie și lămurită o va da la iveală, fie gîngăvind, fie prin semne dacă-i mut :

Verbaque praevisam rem non invita sequentur. [1].

Şi cum spune acela, cu vorbă străbătută de **duhul poeziei** : *Cum res animum occupavere, verba ambiunt* [2]. (c) Şi acest altul, *ipsae res verba rapiunt* [3]. (a) El nu ştie ablativ, conjunctiv, substantiv, nici gramatică ; nici slujitorul său nu ştie, nici negustoreasa de scrumbii de la podul mic şi totuşi ei vor înşira vorba, cît îţi va fi pe poftă să-i asculţi şi se vor abate tot atît de puţin în aceasta de la canoanele vorbirii ca şi cel mai dibaci maestru al şcolii din Franţa. Retorică el nu ştie, ca să momească bunăvoinţa nevinovatului cititor, nici n-are habar s-o ştie ; vădit este că orice înfăţişare meşteşugită cu uşurinţă piere în lumina unui adevăr curat şi nemeşteşugit. Aceste înfloriturі nu slujesc decît să ameţească prostimea neputincioasă a mistui o hrană mai plină şi mai tare, cum limpede ne arată Afer în Tacitus. Soliile din Samos veniseră la Cleomene, regele Spartei, cu o frumoasă şi lungă cuvîntare, tîlcuită ca să-l îndemne la război împotriva tiranului Policrate. După ce el le dădu răgaz să i-o înşire pe de-a întregul, răspunse : „De început şi sfîrşit nu-mi amintesc, ispăşirea nici de ce se află la mijloc ; cît despre cele de voi socotite, nu vreau întru nimic să am a face cu ele". Iată un frumos răspuns, pare-mi-se, şi guralivi tare plouaţi.

(b) Dar asta ? : Atenienii aveau de ales doi meşteri plănuitori pentru o mare zidire ; cel dintîi, mai aflat, înfăţişă, ca să cîştige învoirea poporului, o foarte frumoasă cuvîntare, mult gîndită, acele ce erau de făcut, dar celă-

---

[1] Cuvintele vin singure pe limbă cînd cunoaştem lucrul (Horaţiu, *Arta poetică*, V, 311) ; acest vers este reluat în *Arta poetică* a lui Boileau, astfel : *„Ce que l'on conçoit bien s'énonce clairement / Et les mots pour le dire arrivent aisément."*

[2] Cînd avem lucrurile în cap, vorbele forfotesc (Seneca, *Controversiae*, III).

[3] Lucrurile însele atrag cuvintele (Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, III, 5).

lalt, în cîteva cuvinte, spuse : „Cinstiţi atenieni, ce a spus acesta, eu voi face".

(a) Cînd era mai în putere cuvîntul lui Cicero, mulţi se minunau, dar Cato tot îl lua în bătaie de joc : „Noi avem, spunea el, un consul cu mult duh ; o nimereşte totdeauna cu o zicală folositoare, o trăsătură frumoasă, fie că vine înainte sau vine după". (c) Şi, dacă nu se potriveşte cu ce-i înainte, nici cu ce-i în urmă, este bine în sine. (a) Eu nu sînt din cei care gîndesc că versul potrivit alcătuieşte bunătatea stihului ; lăsaţi-l să-şi lungească o silabisire scurtă, de-i este voia, în acestea nu trebuie silit, dacă închipuirile sînt senine, dacă mintea şi judecata şi-au făcut bine datoria, aş spune : iată un poet bun, fie el prost versuitor.

(b) *Emunctae naris, durus componere versus* [1].

(a) Spune Horaţiu să se facă lucrarea ca toate îmbinările şi măsurile să piară,

(b) *Tempora certa modosque, et, quod prius ordine verbum est,*
Posterius facias, praeponens ultima primis...
Invenias etiam disjecti membra poetae [2],

(a) cu atîta nu va da greş ; bucăţile în sine vor fi mai frumoase tocmai de aceea. Este ce răspunse Menandru, zorit de unii, fiindcă se apropia ziua cînd el făgăduise o comedie, de care încă nu se apucase : „E plăsmuită şi gata : nu-i rămîne decît să-i înnădesc versurile". Avînd lucrurile şi miezul rostit în minte, toate celelalte neînsemnate sînt. De cînd Ronsard şi Du Bellay cinste adus-au poeziei noastre franţuzeşti, nu văd cît de mărunt începător care

---

[1] Gustul îi este bun, dar versurile prea aspre (Horaţiu, *Satire*, I, 4, 8).

[2] Scoateţi ritm şi măsură, puneţi la urmă ce venea întîi şi aduceţi în cap ceea ce era în coadă ; bucăţile acestea răvăşite sînt totuşi ale unui poet (Horaţiu, *Satire*, I, 4, 58).

să nu-şi umfle cuvintele şi să nu înşire bătaia versurilor aproape cît şi ei. (c) *Plus sonat, quam valet* [1]. (a) Pe placul prostimii niciodată nu fost-au atîţia poeţi, dar pe cît le-a fost de uşor să-şi potrivească măsura stihului, tot atît de mult se împiedică apucînd pe urmele bogatelor întruchipări ale unuia şi gingaşelor făuriri ale celuilalt.

Dar să vedem ce va face dacă-l ţii din scurt cu iscusinţa sofisticărească a vreunui silogism : slănina te face să bei, băutura îţi taie setea, deci slănina taie setea ? (c) Să rîdă ! Mai iscusit este să rîdă decît să răspundă.

Să împrumute de la Aristip gluma isteaţă drept întîmpinare. „De ce oare aş dezlega-o dacă şi legată mă supără ?" Careva scornise împotriva lui Cleante unele usturătoare dovezi dialectice, iar Crisip îi spuse : „Joacă-te cu astfel de scamatorii cu copiii dar nu tulbura gîndurile întemeiate ale unui om bătrîn", *contorta et aculeata sophismata* [2]. (a) Aceste netoate vorbării dacă-i vîră în cap o minciună sînt primejdioase, dar dacă n-au nici o urmare şi nu-i stîrnesc decît rîsul, nu văd de ce să se ferească de ele. Sînt unii atît de proşti, încît se abat din calea lor fugind un sfert de poştă pentru un cuvînt nimerit : (c) *aut qui non verba rebus aptant, sed res extrinsecus arcessunt, quibus non verba conveniant* [3]. Şi cealaltă : *Sunt, qui alicujus verbi decore placentis, vocentur ad id quod non proposuerant scribere* [4]. Eu sucesc mai bucuros o bună zicală ca s-o prind de mine decît să sucesc firul meu ca s-o trag de aiurea. (a) Dimpotrivă, treaba cuvintelor

---

[1] Mai mult zgomot decît rost (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 40).

[2] Aceste sofisme încurcate şi spinoase (Cicero, *Academica*, II, 24).

[3] Sau care, în loc de a adapta vorbele la subiect, se duc să-şi caute subiecte departe, pentru ca cuvintele să poată să li se potrivească (Quintilian, VIII, 3).

[4] Sînt unii care, pentru a străluci printr-un cuvînt care le place, se avîntă într-o sferă care le este străină (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 59).

este să ne slujească şi să ne urmeze, iar unde graiul franţuzesc nu ajunge să ne ajutăm cu cel gascon. Eu vreau ca lucrurile să trezească şi să umple în aşa fel închipuirea celui care le ascultă, încît lui să nu-i mai pese de cuvinte. Vorbirea care-mi place este o vorbire neîntortocheată şi limpede, din condei, ca pe buze ; o vorbire cu miez şi vînj, scurtă şi adunată, (c) nu atît de mlădioasă şi netedă, cît repede şi ţîşnind :

Haec demum sapiet dictio, quae feriet [1].

(a) mai curînd să străşnicească gîndirea decît să o posomorască, ferită de nazuri, în voie, dezlegată şi îndrăzneaţă. Fiecare frîntură să-şi aibă trup ; nu cu fumuri cărturăreşti, nu popească, nu de judecătorie dar mai curînd ostăşească, cum o numeşte Suetoniu pe a lui Iulius Cezar ; (c) iar eu nu prea văd de ce el o spune.

(b) Bucuros eu adesea am urmat dezmăţul văzut la tinerii noştri în portul veşmintelor : o mantie spînzurînd, zeghea pe un singur umăr, un călţun prost tras, care dovedesc semeţire nepăsătoare faţă de cele zorzoane străine şi nepăsare de sclivisire, dar o găsesc şi mai bine folosită în felul de a vorbi. (c) Tot prefăcutul, mai ales cu voioşia şi libertatea franţuzească, nu şade bine curteanului. Într-o monarhie orice gentilom trebuie să fie deprins să aibă purtare de curtean. Astfel bine facem să o scrîntim întrucîtva a nedres şi cu dispreţ.

(a) Nu-mi place ţesătura la care se văd nodurile şi urzeala, după cum nu trebuie să numărăm oasele şi vinele unui trup frumos. (c) *Quae veritati operam dat oratio, incomposita sit et simplex* [2].

Quis accurate loquitur, nisi qui vult putide loqui ? [3]

[1] Este bună numai vorba care izbeşte (Epitaful lui Lucan, citat în *Biblioteca latină* de Fabricius, II, 10).

[2] Vorbirea ajută adevărul în măsura în care este simplă şi naturală (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 40).

[3] Cine îşi studiază vorbirea, dacă nu acel care îşi face vorbirea studiată ? (*Ibidem*, epistola 75).

Vorbirea măiastră care ne întoarce la sine vatămă lucrurilor.

Precum nimicnicie este a vroi prin port să uimești într-un anume fel neobișnuit, de asemenea, în vorbă căutarea unei noi înșirări de cuvinte puțin cunoscute pornește din ambiție copilărească și cu fumuri cărturărești. De aș putea să nu folosesc decît cuvintele folosite în piață la Paris ! Aristofan, grămăticianul, nu știa ce spune cînd ținea de rău pe Epicur că vorbirea lui era netedă și dibăcia cuvîntării sale era numai ca vorba să răzbată. Ușor este a se lua după un fel de grai care de îndată este primit de mulțime ; dar a se ține după o judecată și a-i da răsărire nu merge atît de lesne. Cea mai mare parte din cititori, fiindcă găsesc astfel de veșmînt, gîndesc greșit că trupul i se potrivește.

Puterea și vînjoșia nu se iau cu împrumut, ci numai haina și gătelile.

Cea mai mare parte din cei ce sînt în jurul meu vorbesc cum vorbesc eu în *Eseuri ;* dar eu nu știu dacă ei gîndesc asemenea.

(a) Atenienii (spune Platon) au de partea lor grija cuvîntării îmbelșugate și mlădioase ; lacedemonienii — vorba scurtă ; cei din Creta au mai curînd spor în a da răsărire gîndirii decît vorbirii ; aceștia stau mai presus. Zenon spunea că avea două feluri de ucenici : pe unii îi numea φιλολ´γους, zoriți să învețe lucrurile și erau răsfățații lui ; ceilalți, λογοφίλους, nu aveau altă grijă decît graiul. Nu-i zis că nu-i treabă bună vorbirea frumoasă, dar nu atît de bună pe cît se vede ; și mi-e necaz să nu avem altă treabă în întreaga noastră viață. Aș vrea mai întîi să știu bine limba mea și limba vecinilor cu care de obicei am a face. Fără îndoială, frumoasă și mare alcătuire găsim în greacă și latină, dar se cumpără prea scump. Voi arăta aici felul cum să le căpătăm mai pe ieftin decît cel obișnuit și care fost-a încercat cu mine însumi. Să se folosească de el cine va vroi.

Răposatul meu tată, mai mult decît oricare pe lume, căutat-a printre învățați și pricepuți rînduiala cea mai desăvîrșită în această privință ; a fost povățuit să se ferească de greșeala îndătinată la noi a pierde vreme atît de lungă cu învățătura limbilor celor vechi, (c) care pe ei nu-i costa nimic ; (a) numai din această pricină noi nu putem să ajungem la măreția sufletească și cunoștințele vechilor greci și romani. Eu nu cred că ar fi numai aceasta pricina [1]. Oricum, tatăl meu a găsit cu cale încă de la dădacă și deodată cu cele dintîi îngînări, să mă dea pe mîna unui german, care muri ca vestit doftor în Franța, cu totul neștiutor al limbii noastre, însă desăvîrșit cunoscător al limbii latine. Fusese adus cu mare cheltuială ca să mă aibă tot timpul în brațe. Pe lîngă el mai erau alți doi mai mărunți ca știință, ca să se ție de mine și să-l ușureze pe cel dintîi. Ei nu-mi vorbeau altă limbă decît latineasca. iar lege de neînfrînt era ca toată casa, nici el, nici mama, nici slujitorii, pînă și cămărășița, față de mine să nu vorbească decît cuvinte latine cîte le știau și învățaseră fiecare a le bolborosi deodată cu mine. S-au înfruptat toți de minune din aceasta. Tata și mama învățat-au de ajuns latina și căpătat-au destulă ușurință ca să le vie în ajutor la nevoie, cît și slujitorii mai aproape de mine. Pe scurt, într-atîta ne latinizarăm, că se răspîndi pînă și în satele noastre din jur și multe numiri de unelte și meșteșuguri s-au îndătinat pe latinește. Cît despre mine, aveam șase ani trecuți și mai mult, nu știam franțuzește sau perigurdina cît nu știam arăbește. Și fără meșteșug, carte grămătică sau canon scris, fără bici și lacrimi învățat-am latina tot atît de curată ca și dascălii mei, căci nu avusesem cum s-o amestec sau s-o pocesc. Dacă de încercare vroiau să-mi dea vreo temă, în felul celor care se dădeau

[1] În acest paragraf, Montaigne furnizează informații cu privire la modul cum tatăl său i-a conceput educația ; ele vor fi reluate în cartea a II-a a eseurilor, cap. II.

la școală celorlalți franțuzi, mie trebuia să mi-o puie în latinească proastă și eu s-o întorc în cea bună. Atît Nicolas Grouchi, care a scris *De comitiis Romanorum,* cît și Guillaume Guerente, care a fost tîlcuitorul lui Aristotel, George Buchanan, marele poet din Scoția, (b) Marc-Antoine Muret, (c) cunoscut în Franța și Italia a fi cel mai bun cuvîntător al timpului, (a) și toți dascălii mei de acasă adesea mi-au spus că, în copilăria mea, aveam atîta îndemînare în acea limbă, că se fereau să-mi vorbească. Buchanan, pe care l-am văzut de atunci între însoțitorii răposatului mareșal de Brissac, mi-a spus că avea de gînd să scrie despre creșterea copiilor și va da drept pildă cum fusesem eu crescut ; el pe atunci avea în seamă călăuzirea acelui comite de Brissac, cunoscut pe urmă de noi ca fiind om atît de prețuit și viteaz.

Cît despre greacă, de care n-am aproape de loc cunoștință, tatăl meu plănui s-o învăț cu meșteșugire, dar pe o cale nouă, prin joacă și deprindere. Noi depănam declinările cum unii învață cu anume jocuri, pe tăblie, aritmetica și geometria. Căci între altele el mai fusese sfătuit să mă lase să prind gustul științei și să-mi fac datoria, nesilit și din îndemnul vrerii și al dorinței mele, ca să mi se învoalte sufletul cu blîndețe și în voie, fără strășnicire și silit. Și spun că mergea atît de departe cu eresul, încît, fiindcă unii ziceau că a smulge pe copii dimineața, repezit și cu asprime, din somn (unde ei sînt cufundați mai adînc decît noi) tulbură creierul lor crud, el punea să mă deștepte în cînt de strune și niciodată nu a lipsit de la slujba sa cîntărețul.

Această pildă ne ajunge pentru a judeca cum era totul și ca să arate privegherea și iubirea unui atît de bun părinte, care nu este de loc de vină dacă n-a cules nici un rod pe măsura unei atît de desăvîrșite îngrijiri. Două lucruri au fost pricina : pămîntul sterp și neprielnic ; căci cu toate că am avut sănătatea zdravănă și întreagă, iară loi și colo fire blîndă și mlădioasă, pe de altă parte eram

atît de greoi, molatic şi adormit, încît nu mă putea smulge trîndăvirii nici măcar ca să mă joc. Ce vedeam, vedeam bine şi sub această scoarţă greoaie, în mine mijeau închipuiri îndrăzneţe şi vederi peste vîrsta mea. Mintea mi-era anevoioasă şi nu mergea decît atît cît o duceai ; pătrunderea întîrziată, născocirea şubredă şi, mai presus de toate, o necrezută lipsă de aducere aminte. Toate acestea fiind, nu este minune că n-a putut scoate din mine nimic temeinic. În al doilea rînd, precum cei prinşi de apriga dorinţă a se tămădui apucă după tot sfatul, bunul om, fiindu-i tare teamă să nu izbutească într-o treabă care-i stătea atît la inimă, se lăsă pînă la urmă dus de părerea îndeobşte, în şir ca cocorii după înaintaş, şi se supuse datinii, nemaiavînd alături de el pe acei care-i dăduseră cele dintîi sfaturi, culese de el din Italia ; mă trimise cam pe la şase ani, la şcoala zisă Colegiul Guiena, foarte înfloritoare şi cea mai bună din Franţa. Acolo, nimic nu se poate spune de grija pe care o avu să-mi aleagă dascăli pricepuţi iar toate celelalte trebuinţe, cît şi hrana, îmi erau îngrijite cu totul deosebit de obiceiurile şcolilor. Dar oricît ai face, tot collegium este. Latineasca mea se corci de îndată ; din neobişnuinţă, de atunci am pierdut-o de tot şi nu mi-a folosit acel nou rost cu care crescusem decît să pot sări dintru început anii dintîi ; căci la treisprezece ani, cînd am ieşit de la collegium, îmi isprăvisem şcoala (ce numesc ei şcoala) cu adevărat, fără să fi dat vreun rod de care aş ţine seama acum.

Gustul de carte l-am prins mai întîi din plăcerea ce-mi făcură înfiripările din *Metamorfozele* lui Ovidiu, căci pe la vîrsta de şapte sau opt ani fugeam de orice altă plăcere ca să le citesc mai cu seamă în limba cu care crescusem şi cartea aceea era mai potrivită frăgezimii anilor mei, din pricina cuprinsului său. Căci acei *Lancelot du Lac, Amadis, Huon de Bordeaux* şi alte verzi şi uscate de care se bucură copiii, eu nici din nume nu le cunoşteam, nici nu le ştiu încă, atît de îngrădită rînduială avusesem. Toate

acestea mă făceau să nu am luare-aminte pentru celelalte învățături ce se predau. S-a și nimerit să am a face cu un om ce avea pricepere de dascăl și care a știut, cu îndemînare, să stea de partea acestei nerînduieli a mele mai și în altele de același fel. Căci pornit pe acel drum, mă apucai de îndată de Vergiliu, în *Eneida,* apoi Terențiu, apoi de Plaut și comediile italienilor, răpit toată vremea de încîntarea cuprinsului. Dacă el ar fi avut nesocotința să-mi taie avîntul, cred că m-aș fi ales de la collegium numai cu ură pentru cărți, cum se întîmplă aproape cu întreaga noastră nobilime. El se purtă cu dibăcie, se făcu că nu vede nimic, stîrnindu-mi pofta, lăsîndu-mă să răsfoiesc pe ascuns acele cărți, ținîndu-mă blînd a-mi face datoria pentru celelalte învățături orînduite ; căci cele mai de seamă însușiri, pe care tatăl meu le căuta la cei cărora mă dădea în grijă, erau blîndețea și felul de a fi îngăduitor. Iar al meu nici nu avea alt păcat decît a lîncezi și a fi leneș. Primejdia nu era să fac rău, era să nu fac nimic. Nimeni nu prevestea că aș putea fi un stricat, dar că voi fi un neisprăvit. Se putea vedea trîndăvire, dar nu răutate.

(c) Simt că așa s-a și întîmplat. Tînguielile care-mi bat mereu urechile sînt următoarele : trîndav, neinimos a sluji prietenia, rudenia și trebile obștești, prea de unul singur. Cei mai înveninați nu spun : „De ce luat-a ? De ce oare nu plătit-a ?“, dar spun : „De ce nu iartă o datorie, de ce nu dă ?“.

Aș privi drept bunăvoință să nu mi se ceară decît întărirea acestor fapte. Ei sînt nedrepți însă cînd cer ceea ce nu am rămas dator, mai vîrtos decît își cer lor ce datorează. Învinuindu-mă, ei spulberă răsplata faptului meu și mulțumirea care mi s-ar cuveni : acolo unde a face bine o treabă trebuie să cîntărească mai mult din mîna mea decît nu am rămas dator în nici una din cele ce mi s-au dat a face. Pot cu atît mai în voie să hotărăsc ce vreau cu avutul meu, cu cît este mai temeinic al meu ; totuși, dac-aș fi un mare zugrav al faptelor mele, aș putea ușor să întorc

aceste mustrări. Şi pe unii i-aş învăţa că nu sînt atît de păgubiţi cînd eu nu fac de ajuns, cît sînt fiindcă eu pot să fac mai mult decît fac.

(a) Sufletul meu, totuşi, nu înceta, pe seama lui, să aibă în acelaşi timp hotărîte împlîntări (c) şi judecăţi neşovăielnice, lămurite în privinţa lucrurilor pe care le cunoştea (a) şi le mistuia singur, fără vreo sfătuire. Iar între alte toate adevărat cred că i-ar fi fost cu neputinţă să se plece puterii sau străşnicirii.

(b) Socoti-voi oare încă acel dar în copilăria mea, să am faţa netulburată şi mlădiere în voce şi mişcare pentru ca să joc orice înfăţişare la teatru, căci înainte să am anii,

Alter ob undecimo tum me vix ceperat annus [1],

am întruchipat cele mai însemnate feţe din tragediile latineşti scrise de Buchanan, de Guerente şi de Muret, care s-au jucat cu laudă la Colegiul nostru din Guiena. În aceasta Andreas Guveanus, diriguitorul nostru, care fost-a fără asemuire cel mai mare diriguitor de colegiu din Franţa în toate îndeplinirile însărcinării sale, mă găsea deosebit de dibaci. Este o deprindere care nu trebuie nesocotită la copiii de neam şi la care văzut-am pe principii noştri dedîndu-se şi ei cu laudă şi cinste, urmînd pilda unora din vechime.

(c) Era îngăduit înşişi oamenilor de mare cin în Grecia să aibă meşteşugul acesta : *Aristoni tragico actori rem aperit : huic et genus et fortuna honesta erant ; nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat* [2].

---

[1] Abia împlinisem al unsprezecelea an de viaţă (Vergiliu, *Eclogele*, VIII, 39).

[2] Îşi expune proiectul în faţa actorului tragic Ariston. Acesta se trăgea dintr-o familie ilustră şi poseda o însemnată avere ; iar profesiunea sa nu micşora întru nimic cinstirea ce i se arăta, căci ea nu este întru nimic privită la greci ca ruşinoasă (Titus Liviu, XXIV, 24).

(b) Căci totdeauna înfierat-am, ca fiind neobrăzaţi cei ce ponegresc aceste petreceri şi nedrepţi cei care nu îngăduie intrarea în cinstitele noastre oraşe a comedianţilor cu vază şi lipsesc poporul de a fi dată lumii plăcerea acestor înfăţişări. Bunele rînduieli politice au grijă să adune cetăţenii şi să-i strîngă, ca şi la slujbele bisericeşti, la deprinderi de îndemînare şi la întreceri în jocuri ; prin ele, însoţirea şi împrietenirea cresc. Mai apoi, nu am avea cum să le dăruim rost mai bun, decît acela unde fiecare se găseşte alături de aproapele său, sub văzul însuşi al dregătorului. Şi aş afla că este cu cale ca dregătorul şi principele, pe seama lor, uneori să înveselească obştea, dovedindu-i iubire şi bunătate părintească. (c) Şi, în oraşe cu mulţi locuitori, ar fi să fie locuri anume pentru aceste arătări, mai curînd decît alte petreceri rele şi ascunse. (a) Ca să ne întoarcem la spusele mele, nu-i nimic mai bine decît să aprindem pofta şi iubirea de carte, altcum nu se fac decît măgari purtători ai poverii cărţii. Li se dă traista lor de ştiinţă, bine vîrîtă cu biciul, ştiinţa căreia nu-i de ajuns a-i da locaş în sinea ta, dar cu care ai a te şi însoţi.

CAPITOLUL XXVII

NEBUNIE ESTE A POTRIVI DUPĂ PRICEPEREA NOASTRĂ CE-I ADEVĂRAT ŞI CE-I ÎNŞELĂTOR

(a) Întîmplător, nu pe nedrept, noi punem pe seama sărăciei duhului şi a neştiinţei uşurătatea de a se încrede şi a se lua după altul, deoarece îmi pare a fi învăţat odinioară că credinţa este asemenea unei peceţi puse pe sufletul nostru ; şi cu cît el este mai moale şi neînchegat, mai

ușor prinde tiparul. (c) *Ut necesse est, lancem in libra, ponderibus impositis, deprimi; sic animum perspicuis cedere* [1]. Cu atît mai mult că sufletul neîmplinit și fără cumpănă mai lesne se lasă la cea dintîi tipărire. (a) Iată de ce copiii, cei de rînd, femeile și bolnavii au aplecare să fie duși de nas. Dar pe de altă parte, netoție și trufie sînt să te apuci a nesocoti și disprețui, ca fiind un neadevăr, ceea ce nouă nu ni se pare adevăr : păcat îndeobște al celor care cred că sînt vrednici să fie mai presus de cele însemnate tuturor. Astfel făceam eu altădată, iar dacă auzeam vorbindu-se despre stafii sau prezicerea lucrurilor viitoare, de farmece, vrăjitorii sau de alte istorisiri de felul acesta, cărora nu le puteam da crezare,

Somnia, terrores magicos, miracula, sagas,
Nocturnos lemures, portentaque Thessala [2],

îmi era milă de bietul popor, momit de acele nebunii. Și acum găsesc că eram pe puțin tot atît de plîns eu însumi ; nu fiindcă de atunci căpătat-am mai multă știință din cele ce aflat-am, care să mă salte peste părerile mele dintîi, și nici nu mi-a fost a le iscodi, ci fiindcă judecata m-a învățat că înlăturarea hotărîtă a unui lucru crezut înșelător și cu neputință a fi înseamnă a-ți dărui întîietatea să fi ajuns cu mintea ta a cunoaște marginile și hotarele vrerii lui Dumnezeu și a puterii maicii noastre Firea [3], și nu este mai vădită nebunie pe lume, decît să le aduci a fi măsu-

---

[1] Așa cum talerul cîntarului se apleacă sub greutate, tot așa și mintea se apleacă dacă dă de evidență (Cicero, *Academica*, II, 2, 12).

[2] Visuri, viziuni magice, minuni, vrăjitorii, vedenii în noapte și alte strășnicii tesaliene (Horațiu, *Epistole*, II, 208).

[3] În textul original apare din nou formula, atît de frecventă la Montaigne „*nostre mère nature*", care s-ar preta mai curînd la traducerea : „maica noastră *natura*" (a se vedea și nota 1, p. 183).

rate după cuprinderea și putința noastră. Dacă noi numim ciudățenii sau minuni cele la care judecata noastră nu poate ajunge, cîte de felul acesta nu se arată neîncetat văzului nostru! Să luăm în seamă prin cîte ceturi și cît orbecăind sîntem aduși a cunoaște cele mai multe din lucrurile ce ne stau la îndemînă. Vom găsi, fără îndoială, că mai mult obiceiul decît știința le răpește ciudățenia,

(b) *Jam nemo, fessus saturusque videndi,*
Suspicere in coeli dignatur lucida templa [1],

(a) și dacă fața acestor lucruri ar fi pentru noi o noutate, le-am găsi tot atît sau și mai de necrezut cît și altele.

Si nunc primum mortalibus adsint
Ex improviso, ceu sint objecta repente,
Nil magis his rebus poterat mirabile dici,
Aut minus ante quod auderent fore credere gentes [2].

Cel care nu văzuse vreodată un rîu crezu că este ocean cel dintîi rîu întîlnit. Iar lucrurile cele mai mari în cunoștința noastră, noi gîndim că sînt de felul lor cele mai neîntrecute pe care firea făcutu-le-a :

(b) *Scilicet et fluvius qui non est maximus, eij est*
Qui non ante aliquem majorem vidit ; et ingens
Arbor, homoque videtur ; (a) et omnia de genere omni
Maxima quae vidit quisque, haec ingentia fingit [3].

---

[1] De osteniți și sătui ce sîntem de a vedea cerurile, nimeni dintre noi nu mai dorește să ridice capul înspre aceste temple de lumină (Lucrețiu, II, 1037).

[2] Totuși, dacă astăzi s-ar arăta pentru prima oară muritorilor și ar apărea deodată în ochii lor, nimic nu ni s-ar părea vrednic de a le fi asemănat ; și nici nu am fi putut închipui ceva asemănător înainte de a le fi văzut (Lucrețiu, II, 1021).

[3] Chiar dacă nu este prea lat, un rîu pare foarte mare aceluia care nu a mai văzut rîuri, și tot astfel se întîmplă cu un arbore, cu un om și cu orice fel de lucruri atunci cînd n-au văzut ceva mai mare de același soi (Lucrețiu, VI, 674).

(c) *Consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident* [1].

Noutatea mai mult decît măreția lucrurilor ne îndeamnă să le căutăm cauza.

(a) Trebuie judecate aceste lucruri cu mai multă smerenie față de nesfîrșita putere a firii și cu mai multă cunoaștere a neștiinței și slăbiciunii noastre. Cîte lucruri de necrezut nu sînt adeverite de oameni, a căror bunăcredință nu o putem tăgădui, și despre care noi nu putem fi încredințați, cel puțin să le lăsăm nedezlegate ! Căci a le pecetlui drept ne în fire, este să luăm asupră-ne, cu o sfruntată îndrăzneală, că știm pînă unde merge putința firii. (c) Dacă bine s-ar pricepe osebirea care este între neputință și neobișnuință și ceea ce stă împotriva rînduielii mersului firesc și ce stă împotriva părerii îndeobște a oamenilor, fără să cutezăm a crede, nici să părăsim cu ușurință o crezare, am asculta porunca legii : „Nimic, prea", povățuită de Chilon.

(a) Cînd găsim în Froissart, că comitele de Foix află în Béarn înfrîngerea regelui Ioan de Castilia, la Juberoth, a doua zi după ce se întîmplase și mijloacele cu care primi vestea, noi putem rîde ; mai putem rîde și de ce spun analele despre papa Honorius, care, în ziua cînd regele Filip August muri (b) la Mantes, (a) porunci prohod cu petrecanie obștească și ceru să se facă slujbă în toată Italia : deoarece împuternicirea acelor martori poate să nu aibă de ajuns cădere în această privință și să ne lege la ochi. Dar ce, dacă Plutarh, în afară de mai multe pilde pe care le scoate din vechime, spune că are cunoștință anume că în vremea lui Domițian vestea bătăliei pierdute de Antoniu în Germania cu mai multe zile după, a

[1] Lucrurile pe care le vedem mereu sînt familiare minții noastre ; ea nu se miră de cele ce avem sub ochi fără încetare și nu le caută cauzele (Cicero, *De natura deorum*, II, 38).

putut fi înştiinţată şi răspîndită la Roma şi în lumea întreagă tocmai în ziua cînd fusese pierdută şi cum Cezar ne încredinţează că adesea zvonul a preîntîmpinat întîmplarea, am spune noi oare că sînt oameni slabi de înger cei care s-au lăsat înşelaţi cît şi prostimea fiindcă n-au văzut limpede ca şi noi ? Se poate oare afla judecată mai viu amănunţită şi lămurită decît a lui Pliniu, de el înfăţişată, în care nimic nu-i mai depărtat de zădărnicie ? Eu las deoparte, spunînd aceasta, desăvîrşita lui învăţătură, despre care vorbesc mai puţin. Dar pe care din cele două tărîmuri îl întrecem noi oare ? Totuşi, nu se află cît de mic învăţăcel care să nu-i dovedească un neadevăr şi care să nu-l înveţe care este mersul înainte în lucrările firii.

Cînd citim în Bouchet minunile moaştelor sfîntului Ilarie treacă-meargă ; cuvîntul lui n-are de ajuns greutate pentru a ne opri să-i răspundem ; dar a înlătura dintr-o dată toate arătările de felul acesta îmi pare o nespusă sfruntare. Acel mare sfînt Augustin zice a fi fost martor cînd un copil orb şi-a găsit vederea pe moaştele sfinţilor Gervasiu şi Protasiu din Milano, că o femeie, în Cartagina, a fost tămăduită de rac cu semnul crucii făcut de altă femeie, nou botezată. Hesperius, ortac de-al său, gonise duhurile care-i bîntuiau casa cu o fărîmă din pămîntul mormîntului Domnului nostru, iar acel pămînt a fost dus la biserică şi a tămăduit de îndată un om damblagit ; la o adunare bisericească o femeie şi-a găsit vederea, atingînd chivotul sfîntului Ştefan cu un mănunchi de flori pe care după aceea l-a dus la ochi şi alte minuni, la care ne spune a fi fost martor. Cum l-am învinui noi pe el şi pe doi sfinţi episcopi, Aurelius şi Maximinus, pe care-i cheamă în mărturie ? Fi-va oare neştiinţă, nepricepere, uşurătate sau rea-credinţă şi înşelăciune ? Fi-va om în veacul nostru atît de nerușinat, care poate gîndi să se asemuie lui, fie ca virtute şi credinţă, fie în ştiinţă, judecată şi

învrednicire ? (c) *Qui ut rationem nullam afferrent, ipsa auctoritate me frangerent* [1].

(a) Este nătîngă sfruntare ce poartă cu sine primejdioasa încumetare şi cu urmări, a dispreţui cele ce nu putem pricepe. Căci, după ce pe urmele frumoasei voastre înţelegeri, aţi statornicit marginile adevărului şi ale minciunii, de se iveşte că trebuie să credeţi neapărat lucruri în care este şi mai multă ciudăţenie decît în cele pe care le tăgăduiţi, voi v-aţi şi legat să le înlăturaţi. Iară ce-mi pare mie că aduce atîta răscolire a cugetelor noastre în aceste tulburări suferite din cauza canoanelor, este dezlegarea pe care o dau catolicii în privinţa credinţei lor. Le pare că fac pe cumpătaţii şi chibzuiţii cînd părăsesc potrivnicilor unele din părţile care sînt în dezbatere. În afară că ei nu văd ce folos este pentru cel care tabără să începi a da înapoi şi a te învoi şi cît îl inimoşează în stăruinţa de a învinge acele canoane alese ca fiind mai puţin împuternicite, care sînt de multe ori foarte însemnate. Fie că ne supunem cu totul puterii canoanelor noastre bisericeşti, fie că le părăsim cu totul, nu e treaba noastră să statornicim noi partea de ascultare pe care o datorăm. Şi mai mult, pot s-o spun, fiindcă am pus-o la încercare, altădată mi-am îngăduit să aleg şi să le trec prin sita minţii mele, apucîndu-mă a nesocoti unele îndatoriri ale bisericii noastre, care-mi păreau fie că au chip de zădărnicie, fie că sînt ciudate ; ajuns însă a cere lămurire oamenilor învăţaţi, găsit-am că aste trebi au puternică întemeiere şi foarte trainică şi că numai prostia şi neştiinţa fac să le primim cu mai puţină smerenie decît celelalte. De ce nu ne vine aminte multa întîmpinare ce aflăm noi în sinea judecăţii noastre ! Cîte nu ne slujeau ieri drept legi ale credinţei, care astăzi nu sînt decît minciuni goale ?

---

[1] Chiar dacă ei n-ar invoca nici o raţiune, m-ar convinge prin autoritatea lor singură (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, I, 21).

Trufia și iscodirea sînt prăpădurile sufletului nostru ; una ne duce să ne vîrîm nasul în toate, iar cealaltă nu ne dă tihnă să lăsăm vreun lucru nestatornicit și nehotărît.

CAPITOLUL XXVIII

DESPRE PRIETENIE

(a) Uitîndu-mă cum zugravul meu desăvîrșește treaba lui, mi-a trecut prin minte să mă iau după el. El alege locul cel mai frumos la mijlocul fiecărui perete, ca să așeze chipul cuprinzător, lucrat cît este el în stare să-l facă mai bine. Iar golul din jur îl umple cu rîuri și încondeieri năstrușnice, fără noimă decît prin felurimea și ciudățenia lor. Oare eu cu adevărat, ce fac aici, decît aceste rîuri, trupuri pocite, înnădite cu felurite mădulare, fără chip anume, fără șir, rînduială, nici țintă decît la întîmplare ?

Desinit in piscem mulier formosa superne [1].

Dacă o aduc bine cu zugravul meu, în a doua parte, la cea mai bună, rămîn pe loc, căci dibăcia mea nu merge pînă a îndrăzni să apuc a face o bogată zugrăvire lustruită și măiestru meșteșugită. M-am gîndit s-o iau cu împrumut de la Étienne de la Boétie care va lumina tot lungul acestei plăsmuiri. Este o scriere pe care el a numit-o *Șerbie voită ;* dar cei ce nu știau au numit-o de atunci din nou, cu foarte multă nimereală, *Împotriva unuia*. A scris-o în chip de eseu, în frageda sa tinerețe, închinată libertății, împotriva tiraniei : el pe atunci nu împlinise încă optsprezece ani. Trece din mînă în mînă acum între oamenii

[1] Este corpul unei femei frumoase cu o coadă de pește (Horațiu, *Arta poetică*, v. 4).

cu pricepere, nu fără a fi mult și pe drept lăudată : căci este frumoasă și cu miez bogat. Iar ca să spunem adevărul, nu cred că el nu putea face mai bine, dacă la o vîrstă mai înaintată, cînd l-am cunoscut eu, s-ar fi apucat de o treabă ca a mea și să pună în scris ce-i trecea prin minte ; am fi văzut multe lucruri alese și care ne-ar fi pus alături de cinstea celor vechi ; căci mai ales de partea darurilor firești, eu un altul nu știu care-i poate fi asemuit. N-a rămas însă de la el decît această scriere și încă din întîmplare ; cred că el n-a mai văzut-o de cînd a lăsat-o din mînă. Cîteva însemnări încă rămas-au asupra acelui edict din ianuarie [1], faimos din pricina războaielor noastre lăuntrice, care își vor mai găsi poate în altă parte locul. Este tot ce am putut eu aduna din ce rămas-a de la el, (c) care cu atît de iubitoare grijă cînd să-și dea sufletul în diata sa, m-a făcut moștenitor al cărților și hîrtiilor lui. (a) A mai rămas și cărțulia cu lucrările lui, pe care am dat-o la lumină. Sînt anume îndatorat acelei scrieri, cu atît mai mult că ea a prilejuit întîia noastră întîlnire. Mi-a fost arătată înainte să-l fi văzut și prin ea avut-am mai întîi știre de numele său, îndrumîndu-mă spre acea prietenie pe care am păstrat-o unul altuia, cît timp Dumnezeu îngăduit-a, atît de întreagă și desăvîrșită, încît, fără îndoială, nu se mai pomenește între noi oamenii urmă și obicei de vreo alta asemănătoare. Trebuie atîtea îmbinări ca s-o clădească, încît e mult dacă norocul ajunge la aceasta o dată în trei veacuri.

Pare că nu-i nimic la care firea mai mult ne îndeamnă ca la însoțirea între oameni. (c) Și spune Aristotel că bunii legiuitori au mai multă grijă de prietenie decît de dreptate. (a) Iar cea mai presus însoțire a oamenilor este prietenia ; (c) căci îndeobște toate cele care se făuresc și se înfruptă din desfătare sau cîștig, nevoie obștească sau a insului se îmbină cu altă sortire și rodire decît a cura-

[1] Montaigne se referă la edictul din ianuarie 1562, care acorda protestanților dreptul de a-și practica religia.

tei prietenii și sînt cu atît mai puțin frumoase și mărinimoase, fiindcă se amestecă alt înțeles decît cel al prieteniei însăși.

Nici cele patru, pomenite de cei vechi : firească, obștească, a gazdei, a dragostei nu i se potrivesc nici în parte, nici laolaltă.

(a) De la copii la părinți este mai mult cuviință. Prietenia se hrănește din împărtășire, care nu poate fi între ei, din pricina prea marii nepotriviri și dacă ar fi să fie ar stînjeni îndatoririle firești. Deoarece nici toate gîndurile tainice ale părinților nu pot fi împărtășite copiilor, ca să nu se iște necuvenită îndrăzneală, nici sfaturile și mustrările care sînt cele dintîi îndepliniri ale prieteniei n-ar putea porni de la copii la părinți. Aflatu-s-au nații unde îndătinat era ca părinții să fie uciși de copii, iar altele unde părinții își ucideau copiii, ca să preîntîmpine piedicile pe care și le pot cîteodată pune unii altora, firește unele ținînd de nimicirea altora. S-au găsit filosofi care au disprețuit această legătură firească, mărturie Aristip : cînd se stăruia ca el să vadă de iubirea ce datorează copiilor săi, fiindcă din el sînt, a scuipat : „Și aceasta — spune el — tot atît este : am putea zămisli tot așa de bine păduchi sau viermi". Iar cel pe care Plutarh voia să-l aducă a se înțelege cu fratele său răspunse : „N-am habar de el, și dacă sînt ieșit din aceeași tainiță". Este cu adevărat un frumos nume și tare ademenitor numele de frate și în privința aceasta el, cît și eu, eram de aceeași părere. Dar amestecul de bunuri, acele împărțeli pe care bogăția unuia sau sărăcia altuia le pricinuiește slăbesc fără seamăn și destramă legătura frățească. Frații, avînd a merge înainte pe aceeași cărare și în același chip, nevoit se lovesc și se împiedică adesea. Mai mult, împărtășirea și legătura care dau naștere acelor adevărate și desăvîrșite prietenii de ce s-ar găsi la aceștia ? Tatăl și fiul pot avea firi cu totul depărtate, de asemenea și frații ; e fiul meu, este ruda mea, dar e un om mohorît, un rău sau un prost, și aceste prie-

tenii sînt pe măsura pe care ne-o poruncesc legea și nevoia firească, cu atît mai puțin din alesul și voia noastră ; iar libertatea voinței noastre nu are făurire mai curată a ei decît cea a iubirii și prieteniei. Ceea ce nu înseamnă că mie nu mi-a fost dat tot ce poate fi mai bun în această privință. Avînd cel mai bun tată care pe lume fost-a și cel mai îngăduitor pînă la adîncă bătrînețe și fiind dintr-un neam pomenit din tată în fiu a da pildă de înțelegere frățească :

(b) *et ipse*
Notos in fratres animi paterni [1].

(a) A-i asemui iubirea de femeie, cu toate că din alesul nostru se naște și s-o punem pe aceeași treaptă nu se poate. Focul său, mărturisesc,

neque enim est dea nescia nostri,
Quae dulcem curis miscet amaritiem [2],

este mai stăruitor, mai arzător și mai aprig. Dar este un foc iute și pieritor, unduitor și schimbăcios, fierbințeală a friguri, supusă creșterilor și descreșterilor, care nu ne ține decît de un capăt. La prietenie căldura este în totul și atotcuprinzătoare, potolită și mereu aceeași căldură statornică și adîncită, întreagă duioșie și împăcare, fără nici o asprime, nici vreun amar. Mai ales că în dragoste nu-i decît o înverșunată dorință să prindem ce ne scapă.

Come segue la lepre il cacciatore
Al freddo, al caldo, alla montagna, al lito ;
Nè più l'estima poi che presa vede ;
E sol dietro a chi fugge affretta il piede [3].

---

[1] Cunoscut eu însumi pentru iubirea părintească ce am nutrit-o pentru frații mei (Horațiu, *Ode*, II, 2, 6).

[2] Căci nu sînt necunoscut acelei zeițe care amestecă în grijulia iubire o dulce amărăciune (Catul, *Epigrame*, *LXVIII*, 17).

[3] Precum vînătorul urmărește iepurele în frig sau în arșiță, peste dealuri și prin văi ; nu-i mai pasă de el cînd l-a prins și nu-l dorește decît atît timp cît fuge (Ariosto, *Orlando furioso*, X, stanța 7).

De îndată ce trece la înțelesul prieteniei, adică al vrerilor îmbinate, ea pîlpîie și lîncezește. Desfătarea o sfîrșește, fiindcă are împlinire trupească supusă sațului. Prietenia, dimpotrivă, este desfătată pe măsura dorinței, se înalță, se hrănește, crește numai din desfătarea ei, ca fiind a duhului și sufletul subțiindu-se în mersul ei. Sub această desăvîrșită prietenie și-au făcut altădată loc în mine irositoare împătimiri, ca să nu vorbesc de el, care prea de ajuns o mărturisește în versurile lui. În așa fel că aceste două patimi încăput-au în mine cu știre una de alta, dar niciodată cu asemuire. Cea dintîi urmîndu-și calea în zbor falnic și mîndru, privind semeț mersul răsăririlor celeilalte cu mult mai prejos.

Cît despre căsătorii, lasă că-i tîrg la care numai a purcede se face în voie (dăinuirea sa fiind strîmtorată și silită, atîrnînd de aiurea și nu de vrerea noastră) și tîrg de obicei încheiat pentru alte țeluri, în care descurcarea a mii de ițe străine curmă și încurcă de ajuns firul și mersul unei vii însuflețiri : în vreme ce la prietenie n-ai treabă, nici socoată decît cu ea însăși. Unde mai pui că, la drept vorbind, femeile de obicei nu-s învrednicite să poată răspunde chemării și întrunirii izvoditoare ale acestei sfinte legături, nici sufletul lor nu pare de ajuns de tare ca să sufere strînsoarea unui nod atît de țiitor și trainic. Fără îndoială, dacă o asemenea împreunare ar putea fi împlinită cu vrere și în voie, unde nu numai sufletele ar avea desfătarea pe de-a-ntregul, dar încă și trupurile ar fi parte din unire, (c) în care omul să fie cuprins în totul, (a) neapărat că prietenia ar fi mai din plin și dusă la culme. Dar pînă acum femeia în nici un chip nu ajuns-a la aceasta, (c) iar toate școlile celor vechi se învoiesc deopotrivă a o tăgădui.

Iată la greci, ceastălaltă abatere, pe drept pedepsită de datinile noastre, fiindcă după obiceiul lor era să fie cu neapărată depărtare de vîrstă și fiecare iubit avînd altă

îndeplinire, totuşi nici ea nu răspundea desăvîrşitei uniri şi înţelegeri pe care noi o cerem : *Quis est enim iste amor amicitiae ? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat, neque formosum senem ?* [1] Căci însăşi zugrăvirea făcută de academie nu va tăgădui, gîndesc eu, ce spun în numele său : deoarece această dintîi aprindere, stîrnită de fiul lui Venus în inima îndrăgostitului faţă de înflorirea unei fragede tinereţi, căreia îi îngăduie toate cutezanţele şi pătimaşele sale zbucniri, ce poate pricinui nestăpînita înflăcărare, era numai întemeiată pe frumuseţea înfăţişării, chip amăgitor al trupeştii fiinţări. Căci, nu se putea întemeia într-un duh care nu se arătase încă înaintea vremii de ivire, în încolţire. Şi dacă această înflăcărare zorea o inimă de rînd, mijlocirile stăruinţei sale erau bogăţia, darurile, căpătuiala unei dregătorii sau altă nevrednică tocmeală pe care ei osîndesc. Dacă se nimerea pe seama unei inimi mai nobile, mijlocirile erau şi ele pe aceeaşi măsură, învăţăminte filosofice, poveţe pentru a cinsti credinţa, a se supune legilor, a da viaţă pentru binele ţării sale, pilduiri vitejeşti, a chibzuielii, a dreptăţii ; învăţîndu-se iubitul a fi vrednic prin haruri şi frumuseţea sufletului său, cea a trupului ofilindu-se timpuriu şi cu această însoţire a minţii el spera să se întemeieze o însoţire mai statornică şi trainică. Această stăruire, cînd dădea roade la vremea sa (căci nu cereau îndrăgostitului să fie chibzuit, şi sfios în faptul său, ci o cere neapărat celui iubit ; cu atît mai mult, cu cît acesta trebuia să ia în seamă o frumuseţe lăuntrică, greu de lămurit şi ascunsă), atunci se năştea în cel iubit dorinţa unei zămisliri a duhului prin mijlocirea frumuseţii duhului. Este cea care avea aici întîietate ; cea trupească era întîmplătoare şi pe urmă : cu totul altfel decît la îndrăgostit. De aceea, iubitul este alesul lor şi ei ţin că este şi alesul zeilor ; ei învinuiesc mult

[1] Ce este, în adevăr, această dragoste de amiciţie ? Cum se face că nu are ca obiect nici un tînăr urît şi nici un bătrîn frumos ? (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, IV, 34).

pe poetul Eschil, că în iubirea lui Ahile și Patrocle el făcu parte de iubit lui Ahile, care era la întîia și nemijita vlagă a tinereții și cel mai frumos dintre greci. Ca urmare a acestei însoțiri, în totul nedespărțită, partea mai aleasă și vrednică avînd slujiri și întîietate la fapt, ei spun că dădea roade foarte folositoare și în viața omului și în cea obștească ; era o tărie a țărilor la care datina o îngăduia și cea mai de seamă pavăză a dreptății și neatîrnării ; mărturie mîntuitoarele iubiri ale lui Harmodius și Aristogiton. De aceea ei o numesc sfîntă și dumnezeiască și socot că numai înverșunarea tiranilor și nemernicia noroadelor o dușmănesc și stau împotrivă-i. La urma urmei tot ce se poate aduce în sprijinul academiei este a spune că era o iubire care se sfîrșea cu prietenie, lucru ce nu se nimerește prea rău cu ceea ce spun stoicii despre iubire : *Amorem conatum esse amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie* [1]. Mă întorc la cele ce înfățișam eu pe un tărîm mai neted și mai pe cumpănă : *Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis, et aetatibus, judicandae sunt* [2].

(a) De altminteri, ceea ce numim de obicei prieteni și prietenie nu-s decît apropieri legate de cîte un prilej sau înlesnire prin uneltirea cărora sufletele noastre se înțeleg. În prietenia de care vorbesc eu, toate laolaltă se împreună și se topesc, alcătuind un întreg pe al cărui cuprins nu se mai văd îmbinările. La stăruința să spun de ce-l iubeam, eu simt că vorbele nu pot dovedi (c) decît răspunzînd : pentru că era el, pentru că eram eu [3].

---

[1] Iubirea este dorința de a obține amiciția unei persoane care ne atrage prin frumusețea sa. *(Ibidem).*

[2] Amiciția nu se întregește cu desăvîrșire decît în vremea în care omul este copt și ca minte și ca vîrstă (Cicero, *De amicitia*, 20).

[3] Acesta este enunțul, devenit celebru, prin care Montaigne caracterizează sensul prieteniei sale cu La Boétie : *„parce que c'estoit luy ; parce que c'estoit moy"*.

(a) Se află mai presus de judecata mea și de tot ce pot eu anume spune nu știu care putere neînțeleasă și neapărată mijlocitoare a unirii acestelia. (c) Ne căutam înainte să ne fi văzut, prin vești pe care le auzeam unul de altul împătimindu-ne mai mult decît era vestea, cred eu dintr-o poruncă a cerului : ne îmbrățișăm din nume. Și la cea dintîi întîlnire a noastră care, din întîmplare, a fost la o mare sărbătorire și adunare în oraș, ne-am găsit atît de prinși, atît de cunoscuți, într-atîta de îndatorați unul altuia încît nimic de atunci nu ne-a fost mai apropiat. El a scris în latinește o foarte bună satiră, care este tipărită, unde întemeiază și lămurește zorul înțelegerii noastre, atît de grabnic ajunsă a se desăvîrși. I-a fost dat să țină atît de puțin și a început atît de tîrziu, căci eram amîndoi oameni făcuți și el avea cîțiva ani mai mult, încît nu era timp de pierdut. Nu era să se toarne după tiparul prieteniilor ticluite și obișnuite, care cer atîtea chibzuieli cu îndelungă și pregătită sfătuire. Aceasta nu avea altă înrîurire decît din sinea ei și nici altă vedere decît în sine. (a) Nu este o privire anume, nici două, nici trei, nici patru, nici o mie ; este nu știu ce duh ființător al acestei întruniri (c) care, dobîndind vrerea lui, a purtat-o să se cufunde și să se piardă într-a mea cu o flămînzire și întrecere fără seamăn. (a) Eu spun să se piardă, căci cu adevărat nu mai păstrasem pentru noi înșine ceea ce să nu fie al meu sau al lui.

După osîndirea lui Tiberius Gracchus, cînd Laelius, în fața consulilor romani care urmăreau pe toți cei care fuseseră părtașii lui, ajunse să întrebe pe Caius Blosius (cel mai de aproape prieten al lui Gracchus) cîte ar fi vroit să facă pentru acesta, el răspuns-a : „Totul pe lume". — „Cum totul pe lume ? Dar dacă ți-ar fi poruncit să dai foc templelor ?" — „Nu mi-ar fi poruncit-o niciodată", răspunse Blosius. — „Dar dac-ar fi făcut-o ?" adăugă Laelius. — „Aș fi ascultat", răspunse el. Erau cu desăvîrșire prieteni, după cum spun istoriile ; lui nu-i păsa că înfruntă pe

consul cu această din urmă și semeață mărturisire, nu trebuia însă să se lepede de încrederea în vrerea lui Gracchus. Dar, oricum, cei care învinuiesc acest răspuns ca răzvrătitor nu pricep bine și nu pot bănui cum este această taină, căci este taină. El era una cu vrerea lui Gracchus din împuternicire și din știre, ținînd-o în a lui (c) Ei erau mai mult prieteni decît cetățeni, mai mult prieteni decît prieteni sau dușmani ai țării lor, decît prieteni de ambiție sau răzvrătire ; înțeleși cu desăvîrșire unul cu altul, țineau frîiele potrivite unul către altul și mînau acest ham din virtutea și puterea judecății (altminteri cu neputință este să se ție). Răspunsul lui Blosius a fost cel care trebuia ; dacă s-ar fi despărțit în faptele lor, n-ar fi fost prieteni, cum socot eu, nici unul, nici altul, nici prietenii lor înșiși. (a) De altfel, acest răspuns sună și el cum ar suna al meu celui care m-ar întreba următoarele : „Dacă vrerea dumitale ți-ar porunci să-ți ucizi fiica, ai ucide-o ?“ și eu aș spune că da. Fiindcă nu aduce nici o dovedire că eu m-aș învoi să o fac, deoarece n-am nici un fel de îndoială asupra vrerii mele, cum n-am nici asupra vrerii unui asemenea prieten. Nu stă în puterea nici unei judecăți pe lume să mă scoată din credința ce am despre îndemnul meu gîndit și al judecății mele. Nici una din faptele lui n-ar putea să-mi fie arătate, orice față ar avea, fără ca eu să nu-i aflu de îndată adevăratul său îndemn. Sufletele noastre au tras atît de mult timp împreună, s-au privit cu atît de fierbinte iubire și o astfel de iubire care se dezvăluie pînă în fundul fundului măruntaielor unui altuia, că nu mai cunoșteam pe a sa ca a lui sau ca a mea, dar fără îndoială m-aș fi bizuit mai curînd pe el decît pe mine însumi.

Să nu mi se puie pe aceeași treaptă celelalte prietenii obișnuite. Mi-au ajuns la cunoștință, mie, ca și oricui dintre cele mai desăvîrșite, în felul lor ; (b) să nu ne înșelăm neosebindu-le : nu o sfătuiesc. În acele prietenii trebuie avut frîul în mînă ; mers cu luare aminte și căutare ; legătura nu este strînsă în așa fel ca să nu te îndoiești întrucîtva

de ea. „Iubește — spune Chilon — ca și cum într-o zi îl vei urî ; urăște-l, cum ai avea a-l iubi.“ Această povață, pe cît de păcătoasă în prietenia mai înălțată și stăpînitoare, este sănătoasă de urmat la cele obișnuite și de bună ziua. (c) Față de care negreșit cuvîntul avut adesea pe buze de Aristotel : „Vai prietenii mei ! Nu-i nici un prieten“ se potrivește.

(a) În această nobilă înțelegere slujirile și înlesnirile, care hrănesc celelalte prietenii, nu sînt nici măcar vrednice de luat în seamă ; acel amestec deplin al vrerilor noastre le este pricina ; căci, precum prietenia ce am pentru mine nu crește cu ajutorul pe care mi-l aduc mie însumi la nevoie, orice ar spune stoicii, și nu am de mulțumit întru nimic pentru ajutorul pe care mi-l dau, tot astfel unirea a doi prieteni ca aceștia fiind cu adevărat desăvîrșită, îi aduce a pierde simțămîntul unor asemenea îndatoriri și a urî și goni între ei cuvintele potrivite faptului de împărțire și osebire a îndatoririi, răsplătirii, rugării, mulțumirii și altora asemănătoare. Între ei totul fiind în devălmășie, vreri, gînd, judecăți, avuții, femei, copii, cinstiri și viață (c) și înțelegerea lor nefiind decît un suflet în două trupuri, după foarte bine nimeritul cuvînt al lui Aristotel, (a) ei nu mai pot să împrumute, nici să dea nimic. Iată de ce întocmitorii legilor, cinstire aducînd căsătoriei printr-o închipuită asemuire cu această dumnezeiască legătură, opresc darurile între soț și soție, vrînd să întărească astfel că totul fiind negreșit al fiecăruia, n-au nimic de împărțit și despărțit laolaltă. Dacă în prietenia de care vorbesc eu, unul ar putea să dea celuilalt, cel care primește binefacerea ar fi cel care îndatorează pe soțul său, căci unul și altul căutînd mai mult decît orice să-și facă binele, cel care dă prilejul și alesul este cel darnic, mijlocind mulțumirea prietenului său a împlini pentru el ceea ce dorește mai mult. (c) Cînd filosoful Diogenes avea nevoie de bani, el spunea că-i cere înapoi de la prietenii

lui, nu că-i cere. (a) Şi ca să arăt cum acest lucru poate avea fi, voi istorisi o veche pilduire cu totul deosebită.

Eudamidas din Corint avea doi prieteni, pe Charixenus, sicionian, şi pe Aretheus, corintian. El fu să moară sărac iar cei doi prieteni erau bogaţi. Îşi întocmi diata astfel : „Las lui Aretheus să-mi hrănească mama şi s-o ţie la bătrîneţe ; lui Charixenus să-mi mărite fata şi să-i dea zestre cît va putea ; iar dacă vreunul din ei moare, celălalt în viaţă să îndeplinească aceste mai departe !" Cei care văzură mai întîi această diată rîseră ; dar moştenitorii lui, fiind înştiinţaţi, au primit-o cu o nespusă mulţumire, iar unul din ei, Charixenus, murind cinci zile după el, Aretheus l-a înlocuit ; el a luat în grijă pe mamă, iar din cei cinci talanţi pe care-i avea, dădu zestre doi şi jumătate singurei lui fiice şi doi şi jumătate fetei lui Eudamidas, a căror nuntă o făcu în aceeaşi zi.

Această pildă ar fi cuprinzătoare, dacă n-ar avea un lucru împotrivă : aici sînt mai mulţi prieteni, iar această desăvîrşită prietenie de care vorbesc eu nu se poate împărţi ; fiecare este cu totul dat celuilalt prieten, încît nu-i mai rămîne nimic de dăruit în altă parte ; şi, dimpotrivă, e necăjit că nu poate fi doi, trei sau patru şi că nu poate să aibă mai multe inimi şi mai multe vreri, ca să le închine pe toate aceluiaşi om. Prieteniile obişnuite se pot împărţi : poate să-ţi placă la unul frumuseţea, la celălalt felul plăcut, în altul dărnicia, în acesta un părinte bun, în altul frăţia şi aşa cu toate ; dar prietenia care cuprinde sufletul şi-l stăpîneşte în afară de orice nu poate fi decît a unuia singur. (c) Dacă doi ar cere în acelaşi timp să fie ajutaţi, la care din doi aţi alerga ? Dacă cer îndatoriri care se bat cap în cap, după care vă veţi lua ? Dacă unul ţi-ar cere să ascunzi un fapt, pe care ar fi de folos să-l ştie celălalt, cum te-ai descurca ? Prietenia care este una şi nedespărţită are cu totul alte îndatoriri : taina pe care am jurat să n-o dezvălui nimănui pot, fără călcare, s-o împărtăşesc celui care nu-i altul decît mine. Minune de ajuns de mare

este a fi unul în doi şi nu-i cunosc culmea cei care vorbesc despre trei. Nimic nu-i neîntrecut, dacă are semenul său. Iar cel care socoteşte că la fel iubeşte pe unul şi pe al doilea şi-l iubeşte tot atît pe unul ca şi pe altul înmulţeşte într-o însoţire lucrul cel mai unul şi nedespărţit şi care este cel mai arar a fi găsit pe lume.

(a) Sfîrşitul istorisirii se potriveşte foarte bine cu ceea ce spuneam, deoarece Eudamidas dăruie drept har şi aduce prinos prietenilor săi să se îngrijească de nevoia lui ; le lasă moştenire un dar de făcut din al lor şi-i ajută ca ei cu mîna lor să facă binele. Fără îndoială, puterea prieteniei se dovedeşte mai din belşug prin fapta lui decît prin cea a lui Aretheus. Dar aceste urmări sînt de neînchipuit pentru cel care nu le-a simţit (c) şi mă fac să cinstesc de minune răspunsul acelui tînăr ostaş dat lui Cirus, care-l întreba cu cît ar vrea să vîndă un cal, mulţumită căruia cîştigase preţul unei întreceri şi dac-ar vrea să-l schimbe pe un regat. „Fără îndoială că nu, măria ta, dar l-aş dărui bucuros ca să capăt un prieten, dac-aş găsi un om vrednic de o asemenea însoţire".

Nu spusese greşit : dac-aş găsi ; căci găseşti uşor oameni buni de o apropiere fără trăinicie, dar aceasta, în care pui la încercare din străfund tăria ta, care nu lasă nimic pus deoparte, nevoie este ca toate legăturile să fie netede şi negreşit temeinice.

Unirile care ţin numai de un capăt nu sînt decît pentru a face faţă neajunsului celuilalt capăt. Nu are a face care e crezul, fie al doftorului, fie al apărătorului meu la o împricinare. Această chibzuire nu are nimic de împărţit cu îndatoririle prieteniei. Şi la chivernisirea căminului cu cei care mă slujesc, puţin mă priveşte dacă un slujitor este sfielnic : eu caut dacă este sîrguitor. Şi nu mă tem atît de catîrgiul care înjură, cît mă tem de cel netot ; nici de un bucătar jucător, cît de unul nepriceput. Nu mă amestec a spune lumii ce este de făcut ; alţii se amestecă destul ; mă priveşte însă ce fac eu în aceasta.

Mihi sic usus est ; tibi, ut opus est facto, face [1].

Pentru voia bună la un ospăț, întrunesc ce-i plăcut, nu ce-i chibzuit, în pat socot frumusețea înaintea bunătății, iar între inși, sfătuirea, priceperea însă fără mironosire. Oriunde, aidoma.

(a) Asemenea celui care, jucîndu-se cu copiii săi, călărea pe un băț și rugă pe cel care dăduse de el să nu aibă ce de spus pînă nu va fi el însuși tată, socotind că patima ivită în sufletul lui atunci îl va face să fie judecător mai drept al unei astfel de purtări, aș voi să vorbesc cu inși care au fost puși la încercarea celor ce zic eu. Dar știind cît de departe este o astfel de prietenie și cît de arară, nu mă aștept să găsesc vreun bun judecător, deoarece înseși părerile pe care ni le-au lăsat cei din vechime în această privință îmi par șterse față de tăria celor simțite de mine ; eu văd că urmările ei întrec înseși învățămintele filosofiei :

Nil ego contulerim jucundo sanus amico [2].

Bătrînul Menandru spunea că fericit este cel care a putut întîlni fie numai umbra unui prieten. Fără îndoială, dreptate avea s-o spună, dar încă să fi dat de el în carne și oase. Căci cu adevărat dacă asemui ce rămîne din viața mea, cu toate că din mila lui Dumnezeu s-a petrecut cu blîndețe, înlesnire și în afară de pierderea unui asemenea prieten, lipsită de grea pătimire, plină de mulțumire și de liniște sufletească, răsplătit fiind cu ceea ce m-a învrednicit Dumnezeu din fire și din născare, fără a căuta mai mult ; dacă în totul o asemui, zic, celor patru ani ce mi-au fost dați ca să mă bucur de duioasa însoțire a acestui om, nu-mi rămîne decît fum, nu-i decît o noapte înnegurată și mohorîtă. Din ziua cînd îl pierdui,

[1] Astfel mă port eu ; cît despre voi, faceți cum credeți (Terențiu, *Heautontimorumenos*, act. I, sc. 1).

[2] Atîta vreme cît voi avea capul întreg, voi ști că nimic nu prețuiește atît cît un prieten iubitor (Horațiu, *Satire*, I, 5, 44.).

quem semper acerbum,
Semper honoratum (sic, Dii, voluistis !) habebo [1],

tirii lîncezind, dar înseşi plăcerile de care am parte, în loc să mă aline, măresc încă pe atîta părerea de rău că l-am pierdut. Noi eram la toate pe din două, îmi pare că-i răpesc partea.

Nec fas esse ulla me voluptate hic frui
Decrevi, tantisper dum ille abest meus particeps [2].

Atît de obişnuit şi deprins fusesem să împărtăşim noi totul, încît îmi pare că sînt numai pe jumătate.

Illam meae si partem animae tulit
Maturior vis, quid moror altera ?
Nec carus aeque, nec superstes
Integer. Ille dies utramque
Duxit ruinam... [3].

Nu-i faptă sau închipuire în care să nu-i aflu lipsa ca şi cînd lui i-ar fi lipsit, căci după cum el mă întrecea nespus de mult în orice altă însuşire şi virtute, tot astfel şi la îndatoririle prieteniei.

Quis desiderio sit pudor, aut modus
Tam cari capitis ? [4]

---

[1] Zi nenorocită, dar pe care o voi cinsti totdeauna dacă astfel a fost dorinţa zeilor (Vergiliu, *Eneida*, V, 49).

[2] Şi hotărît-am să nu mă bucur de nimic de vreme ce sînt despărţit de prietenul cu care am împărţit totul (Terenţiu, *Heautontimorumenos*, act I, sc. 1).

[3] Dacă o moarte prematură mi-a răpit toată această parte a sufletului meu, ce mai pot face în viaţă cu cealaltă parte, care nu-mi este tot atît de scumpă ? Aceeaşi zi ne-a pierdut pe amîndoi... (Horaţiu, *Ode*, II, 17, 5).

[4] De ce să-mi fie ruşine sau să încetez a plînge o fiinţă atît de scumpă ? (Horaţiu, *Ode*, I, 24, 1).

O misero frater adempte mihi !
Omnia tecum una perierunt gaudia nostra,
Quae tuus in vita dulcis alebat amor.
Tu mea, tu moriens fregisti commoda, frater ;
Tecum una tota est nostra sepulta anima,
Cujus ego interitu tota de mente fugavi
Haec studia, atque omnes delicias animi.
Alloquar ? audiero nunquam tua verba loquentem ?
Nunquam ego te, vita frater amabilior,
Adspiciam posthac ? At certe semper amabo [1].

Dar să ascultăm o clipă vorbind acest băiat de șaisprezece ani.

Fiindcă am găsit că lucrarea a fost pusă în lumină de atunci, cu scopuri ticăloase, din pricina celor care caută să tulbure și să schimbe starea întocmirii noastre, fără habar de căire, amestecînd-o cu alte scrieri din aluatul lor, eu m-am ferit să-i fac loc aici. Dar, ca amintirea scriitorului să nu fie întunecată de vederile de care a fost alăturată, pentru cei care n-au putut să cunoască de aproape părerile și faptele lui, eu le dau de știre că este lucrare înfiripată de el în copilărie, numai ca deprindere cărturărească, despre o pricină de obicei răstălmăcită pe mii de fețe în cărți. Nu pun în nici un fel la îndoială că el nu ar fi crezut ce scria, căci era destul de cinstit sufletește ca să nu mintă, nici măcar jucîndu-se. Și știu mai mult, că dacă ar fi avut de ales, i-ar mai fi plăcut să se

[1] O, frate al meu ! Cît de nenorocit sînt că te-am pierdut ! Odată cu tine au pierit toate bucuriile noastre și s-a sfîrșit cu acel farmec răspîndit în viață de dulcea ta prietenie ! Murind, frate al meu, ai sfărîmat întreaga mea fericire, sufletul meu a coborît în mormînt cu tine împreună. De cînd nu mai ești, m-am îndepărtat de cărți și de toate cîte țin de minte. Nu voi mai putea oare să-ți vorbesc și să te aud vorbind ? Nu te voi mai vedea niciodată, vai frate, pe tine care-mi erai tot atît de scump cît și viața ? Oh ! nu voi înceta cel puțin a te iubi (Catul, LXVIII, 20 ; LXV, 9).

nască la Veneția, decît la Sarlat, și avea dreptate ; dar ținea de o altă poruncă, mai presus de orice stăpînind sufletul său : să asculte și să se supuie cu sfințenie legilor sub oblăduirea cărora se născuse. Nu fu vreodată un mai bun cetățean, nici mai iubitor de pace în țara sa, nici mai dușman al răzvrătirilor și noutăților timpului său. El ar fi folosit mult mai ușor ce-i sta în putere, ca să le stingă decît să le stîrnească mai tare. Avea mintea turnată în tiparul altor veacuri decît al celor de acum.

În schimbul acestei lucrări cu tîlc greu, voi da la lumină o alta, întocmită în aceeași vreme, mai vioaie și zglobie.

Sînt douăzeci și nouă de sonete, pe care domnia sa de Poiferré, om priceput și care avea în seamă trebile lui, cunoscîndu-l cu multă înaintea mea, le găsi din întîmplare la el printre alte hîrtii și mi le trimise acuma ; lucru pentru care îi sînt foarte îndatorat și aș dori ca alții, care mai au la ei frînturi din scrierile sale, ici și colo, să facă de asemenea.

CAPITOLUL XXIX

DOUĂZECI ȘI NOUĂ DE SONETE DE ÉTIENNE DE LA BOÉTIE

Către doamna de Grammont, contesă de Guissen

(a) Doamnă, nu-ți aduc în dar nimic al meu, fie că mult înainte vreme le ai în stăpînire, fie că nu aflu la mine nimic vrednic de domnia ta. Am vroit însă ca aceste versuri, oriișiunde vor fi văzute, să poarte drept cunună numele domniei tale, iar cinstea care le va fi dăruită să fie din mîna măritei Corisande d'Andouins. Acest

dar mi-a părut a fi pe seama dumitale, cu atît mai mult că puține doamne în Franța judecă mai bine și folosesc mai potrivit decît domnia ta poezia și nici nu sînt altele care să o poată înviora și însufleți cum o faci, cu acele frumoase și bogate strune al căror dar îl ai printre milioane alte frumuseți cu care te-a înzestrat firea. Doamnă, aceste versuri sînt vrednice să fie îndrăgite de domnia ta, căci vei fi de părerea mea că în Gasconia n-au fost date la lumină altele care să aibă mai mult avînt și drăgălășenie și care să dovedească o pană mai bogată. Și să nu te căinești că nu capeți decît cele rămase din cîte au fost tipărite, închinate comitelui de Foix, cu care ești îndeaproape înrudită ; cele de aici, nu încape îndoială, au un nu știu ce mai viu și mai aprins, făurite în puterea tinereții și răsărite din cea frumoasă și falnică înflăcărare pe care ți-o voi șopti, doamnă, într-o zi la ureche. Celelalte au fost făcute pe urmă, cînd avea să se însoare, sînt închinate soției lui și adie întrucîtva răcoarea căsniciei. Sînt din cei cărora le plac numai versurile care rîd cum rîde omul îmbătat și încîntat.

SONETE [1]

I

Mă iartă, Amor, tu ; o, Doamne ! îți închin
Rămașii ani, și glas, și toate cîte scriu,
Și jale, și suspin, și plîns, și țipăt viu :
Afară de ce-mi dai, nimic nu e deplin.

De mine joc își bat ursitele din plin !
De mine, ce mai ieri te-am luat în rîs zglobiu ;
Mă-nchin smerit, sînt prins ; greșit-am și o știu :
Azi inima-mi dezmint, prea o păzeam hain.

[1] Traducere de Anca Bursan.

Cînd fiindcă nu ți-o dam, te-opream să izbîndești,
Nu-i vina ta și-acum în slavă izbucnești ;
Iar dacă dintru-ntîi nu m-ai îngenuncheat,

O, află că, născut învingător măreț
Cu sufletul bărbat, vei pune mai mult preț
Pe-ostaticul cel nou cînd aprig s-a luptat.

II

E Amor, Amor e, el, numai el, o știu,
Dar cel mai viu amor, venin de nedescris,
Din cîte, suflet biet, zăvorul i-a deschis.
Ast crud n-a săgetat un fulger rubiniu

Ci tolbă, arc, el tot s-a-nfipt în trupu-mi viu !
Iar libertatea mea s-a irosit ca-n vis,
Nici luna nu-i de cînd veninu-n trup e-nchis
Și inimă și minți le pierd, nu le mai țiu.

Dar cum ? acest amor va crește tot mai plin ?
Se poate-nchipui în mine-atîta chin ?
Tu crește dacă poți și nalță-te crescut !

Cu plînset te hrănești, eu plînset îți voi da
Răcoritor suspin în veci te-o legăna.
De nu-ar fi chin mai rău decît că te-ai născut.

III

Dăm libertății zbor, o, suflet, s-a făcut !
Ce rost ar mai avea a ne împotrivi
Decît jignirea grea și-osînda a spori ?
Putere nu mai am așa cum am avut.

De partea mea, un timp, raţiunea s-a ţinut,
Acum s-a răzvrătit şi-mi cere-a lămuri :
Că rob mi-e dat să fiu şi plata mea-i a şti
Că nimeni cu ăst nod legat nu s-a văzut !

E timpul sorocit de partea-ţi să nu ai
Gîndirea ta, atunci cînd dat ţi-e să te dai !
Dar iată că Amor, fără să-i fi greşit,

Cînd n-are nici un drept, se prinde-a mă lua prins
Şi, peste toate, oh ! ăst rege neînvins
Îmi cere să gîndesc că-i drept şi cuvenit !

IV

Şi cînd s-au domolit arşiţele fierbinţi
Şi toamna iar la teasc şi-a dus mînjiţii paşi,
Sub tălpi strivind, pîrîu, ciorchini de struguri graşi,
Atunci au început a mele suferinţi.

Ţăranii, snopii strînşi, îi îmblătesc, cuminţi,
În pivniţi prăvălesc fierbîndul must ; părtaşi
Adună toamna-n rod de aur şi, trufaşi,
Răzbună-n acest chip arvuna-n străduinţi.

Dar oare nu mi-o fi, ca prevestire, dat,
Că şi speranţa mea la fel s-a secerat ?
Nu ! fără poate, nu ! Socot, că voi avea

Neîndoios — de ştiu, eu, bine a ghici
Şi timpul, cît de cît de ştiu a-l proroci —
Vreun mîndru rod bogat din grea speranţa mea.

V

Văd ochii săgetînzi, văd chipul său de nea
(Blestem de nu-ți primești, nu-i poți privi pre Zei):
Învins și amețit de-a lor privire grea.

Cum cel ce noaptea-n cîmp, surprins de fulger, bea
Teroarea, uluit de-a cerului scîntei
Ce trec pe lîngă ei lăsîndu-i ochii grei;
El crede-nspăimîntat că-n Zevs mînia-i rea.

O spune-mi, Doamna mea, de e adevărat
Că Amor ochii-ți verzi i-a prins și ferecat?
Îmi pare că-i aveai atunci cînd te-am privit;

Sau cel puțin socot că astfel s-a-ntîmplat
Că Amor, din senin, cînd mi te-a arătat,
Și arcul și priviri în mine-a slobozit.

VI

De mine unii spun: „De ce ăst plîns cumplit
Și ani frumoși pierduți în fleacuri de ăst fel?
De ce să țipe-atît de e speranța-n el?
Ori, nesperînd nimic, de ce nu-i mulțumit?“

Eu, liber, sănătos, tot astfel am vorbit.
Dar è sărit din minți sau inima, mișel
Muscată-i în adînc de al trufiei zel
De-i aspru că mă plîng iar rău-mi n-a simțit.

Cînd Amor m-a străpuns cu sute de dureri
Ei cer să-mi cetluiesc, eu, țipătu-n tăceri.
Nu-s chiar așa smintit că răul să-mi cresc iar

Vorbind de el mereu : de mă puteți cruța,
Sonetele le las, mă las și de-a cînta :
Cel ce m-opreşte-n plîns, tot el lecui-m-ar.

VII

Cînd uneori încerc o laudă să-ți cînt,
Și nu cutez în vers slăvitu-ți nume-al da,
Cercînd ce nu-i adînc din astă mare-a lua,
Eu tremur să mă pierd și către țărm m-avînt.

Căci, lăudînd nerod, mă tem să nu te vînd.
Poporul, minunat s-audă faima ta,
Arzînd a te-ntîlni, încearcă-un nume-a-ți da
Și-orbecăiește doar spre numele tău sfînt,

Să-l vadă, deşi-i clar, el dibuie, orbit ;
Și nu te va găsi norodul necioplit,
Un singur drum avînd, alt drum nu va vedea :

De-i meşter în ales, s-aleagă chibzuit
Minunea-ntre minuni, din cîte s-au menit,
Și atunci, de are glas, să strige : este Ea !

VIII

Veni-va oare-o zi cînd versul meu s-adie
Întreg, numele tău, prin Francia ? Ades,
Din suflet și pe drept, el vine și-mi dă ghes
Și de la sine-atunci sub pana mea se-mbie,

Căci fără vrere-l scriu și-l şterg vrînd scris să fie !
Cînd se va-ntoarce-Astrée, ce-i drept va fi ales !
Și numele-ți voios în lume înțeles ;
Căci fața ți-ai ascuns de-a ăstui timp urgie,

Și-a ăstui timp perfid e-o mare nedreptate !
Și tu, Durdunia mea, o, Doamnă, fi-vei poate !
O, totuși dă-mi în dar, să cînt, eu, al tău mume,

Îndură-te de vremi : dacă-n lumină-l scot
— Și timpul de-l cunosc — să-ți dau făgadă pot
Că el va străluci, de i-a fost dat pe lume.

IX

Printr-ale tale vrăji, statornicia-i soare !
E inimă de-oțel, e suflet neschimbat.
Din tot ce ai în har, e cel mai nestemat :
Ce-i mai frumos decît iubiri nemuritoare ?

Să nu dorești nimic de-a sorii mișcătoare,
O, sora-ți Vezera ! ea curge destrămat,
Șovăitor plutind în mers destrăbălat.
Vezi tu cum fără rost e dusă de vîltoare ?

Și n-ai a te mustra, tu, prima între fii,
Să-ți fi ales, ca drept, statornică să fii !
Același neam a dat prietenia, ună,

A gemenilor buni ce și-au împărtășit
Din cer și din infern, tot ce le-a fost ursit
Dar și-al Elenei joc de dragoste nebună.

X

Te văd, Durdunia mea, cum mergi încă sfioasă,
Gasconia-n Franța, tu, să fii te stînjenești.
De pîrîiașul Sorgue minuni se spun — povești —
Și doar și el, la fel, avut-a unda joasă.

Vezi Loarul mic grăbind păşirea-i unduioasă,
Cum trece, socotit între-apele crăieşti ?
Aleargă-nfumurat şi goana i-o găseşti
Alăturea de Mince, şi prea puţin îi pasă.

Doar un măslin de Arn pe mal de Loar să crească
El faimă-atunci, i-ar da şi-o fugă bărbătească !
O, tu, Durdunia mea, dă-mi voie — şi-ntr-o zi —

De ştiu să prevestesc — vedea-vor cine eşti !
Garonă fie, Rhone, tot feţe mari, domneşti,
Adînc s-or ruşina şi te vor pizmui.

XI

Tu, ce m-auzi oftînd, nu fi ne-ndurător :
Ascuns, dacă-al meu plîns de-a pururi eu mi-l vreau
Şi dacă un alt drum Amorului îi dau
Ca Florentinul trist jelind tînguitor,

Sau ca acel Catul, zburdalnic în amor,
Ce, doamna-şi dezmierdînd, în inimă-o-njunghia,
Ori pre-nvăţatul foc ce în Properţ ardea !
Ei n-au iubirea mea, eu n-am iubirea lor !

Pe altul să măsori durerea-ţi, de-ai putea,
Atunci, şi plînsul lui, cu drept, tu l-ai curma.
Dar toţi, în felul lor, simt jalea şi ce-ndură !

De dragoste vorbim aşa cum ne e dată
Eu spun ce răul meu şi inima-mi arată :
O, ce puţin ţi-e drag, cînd drag ţi-e cu măsură !

XII

Cum ? Ce ? O, vînt ! O, nori ! O, tu, furtună grea !
Pe cînd m-apropiam ca lîngă ea să fiu,
Păduri și munți și văi trecînd în ceas tîrziu,
Mînia v-o-mproșcați, hain, asupra mea !

Dar sufletu-mi arzînd, a ști, mai tare vrea.
Goniți turbat, speriați vreun călător sanghiu
Ce caută comori în mări sau în pustiu,
Pe mine-a mă opri nu astfel veți putea !

De-aud furtună, vînt și țipătul lor hîd,
De răutatea lor în cugetu-mi, eu, rîd !
Sau astfel ei socot că m-or înrîuri ?

Din ceruri cadă foc și curgă din văzduh :
Eu vreau, eu vreau și-o spun, atît cît mai am duh,
De trebuie să mor : Leandru [1] voi muri.

XIII

Voi, care pînă azi nu ați știut iubi,
De-al meu Leandru-l cînt ușor sub pana mea,
Veți învăța și voi, acum, dacă veți vrea
Și-n inimi ceva bun de-aveți spre-a se găsi.

Din răsputeri luptînd, știut-a îndrăzni
— De dragoste-narmat — să-nfrunte unda rea
(Ce vamă a cerut pre soră, dar primea
Și frate și berbec de rele a feri)

[1] Leandru, tînăr grec din Abydos, iubit de Hero, preoteasa lui Venus. S-a înecat în apele Helespontului (n. t.).

În seara cînd, învins de valuri de oțel,
Îndrăgostitul dîrz a înțeles că el
În joc ucigător e prins de-al mării braț,

Rîzînd, spre valuri glas a aruncat și-a spus :
„Lăsați-mă să trec, iertați-mă la dus,
La-ntors, numai atunci, voi moartea să mi-o dați !“

XIV

O, suflet, fulg în vînt ! O, inimă fricoasă !
Crezi că-ți mai pot răbda atîta neajuns !
O, gingășii în van ! O, vicleșug ascuns !
O, farmec trădător, blîndețe veninoasă !

Deci soră-ai fost mereu cu sora [1] ta frumoasă ?
Iar eu, prea mărginit, de-abia cînd ai ajuns
Cu mine să-ți încerci puterea, am pătruns
Cuvîntu-ți măsluit și cîntul laț și plasă ?

Din ziua ceea cînd am prins a te iubi
Chiar și al mării val l-aș fi putut robi !
Ce pot să mai aștept de astăzi înainte ?

Cum oare mulțumit de tine, eu, aș fi ?
Au inima ta cin' s-o-nvețe-a nu clinti
De-a fost peste puteri a mea să-i dea aminte ?

XV

Eu nu-s din ăi ce-i poți juca și amăgi :
Ăst șiretlic e bun cu vreun copil zglobiu

[1] Aluzie la Dordogne și Vesere, ou cursuri atît de diferite : prima semnifică constanța și fidelitatea, a doua — destrăbălarea și inconstanța. Vezi sonetul IX (n. t.).

Ce n-are gust de fel și-ascultă surd, pustiu !
Eu știu să și urăsc precum știu și iubi.

Să-ți fie îndeajuns că mi-ai putut vrăji
Privirea pînă azi ; să-mi fie văzul viu :
E timpul, rușinat și ostenit să fiu
Că vreme și amar putut-am irosi !

Ai îndrăzni vreodat', cînd astfel m-ai trudit,
Tu, mie să-mi vorbești de suflet neclintit ?
Îți afli desfătări în jalea ce-o trăiesc ;

Opreliște îmi pui eu chinul să mi-l simt,
Dar dacă ți-e pe plac să mor, adînc iubind,
De nu mă lași să simt, au cum vrei să iubesc ?

XVI

O, spus-am eu așa ? Vai ! Astfel am gîndit ?
Și dacă-n adevăr am ocărît, o spun :
Mi-e dat, asupra mea, în mine, să răzbun
Tot graiul mincinos prin care-am necinstit !

O, Doamnă, suflet biet, de tine-i zălogit.
Hai, dă-i, acum, în dar, vreun chin mai nou, mai bun,
Să-ndure dă-i pe loc, orice necaz nebun ;
Lovește-l orișicum, dar nu-l da izgonit !

Și vezi (prea bine știu) că milostivă ești,
Și n-ai să poți, prelung, durerea-mi s-o privești,
Cuvine-se-a ierta un fapt de acest fel ?

Măcar să mă-nfierez, cu graiul cît de sus,
Sonete, eu v-am scris, mă lepăd de ce-am spus :
Pe două ce-au mințit, cinci sute drepte-oi da.

XVII

Dac-a putut să-nvie în mine judecată,
Și dacă-n acest ceas, pot iar să mă adun,
Dacă din nou am rost, dacă sînt om mai bun,
Doar ție-ți mulțumesc, scrisoare minunată !

Cînd de dureri învins, în furia-mi turbată,
Mișelnice ocări spre Doamna mea eu spun,
Oricine-ar fi crezut că sînt curat nebun.
Din depărtări, umil, o văd cum mi se-arată

Hîrtia sfîntă ! Ah ! Atunci mi-am revenit
Și către tine, blînd, cucernic, am venit.
Am să-ți ridic altar pe astă bucurie,

Că scrisul l-am văzut al mîinii îngerești,
Cînd vrednici de a-l vedea nu-s ochii omenești,
Nu-s ochii mei, dar ea, așa a vrut să fie !

XVIII

Dojana mă pîndea s-o iau pentru vecie ;
De furie fierbînd, curajul meu ardea ;
Bezmetic, glasul meu, mînia-l aprindea ;
Și-n Zei și-n Doamna mea trezisem cerbicie.

Cînd zapis zvîrle ea, din zări, pe-a mea urgie,
Deodată am simțit cum el mă-nzdrăvănea,
Pe loc, în fața lui, mînia-mi se topea,
Și sufletu-mi, învins, mi-l da cu dărnicie.

Voi, care-așa minuni prin mine auziți,
Cum mi-ați vorbi de ea ? Și, rogu-vă, grăiți,
Să o slăvesc arzînd, au nu-i e cuvenit ?

O, știți voi, ce-mpliniri ea-n mine-ar ridica
Cu ochii săi stăpîni, cu-o rază-n fața sa,
Cînd urma mîinii ei atîtea a stîrnit ?

XIX

În fața ei pălind și tremurînd, plecat,
Eu așteptam să fiu, pre lege, osîndit :
Cu-al meu mișelnic fapt știind cît am jignit,
Cînd ea mi-a spus : „Mă-ndur, ridică-te iertat :

De-azi soarta mea, la toți, s-o limpezești ți-e dat ;
Tu anii-ți ăstui țel ți-i leagă neclintit
Și Franței dă-i belșug prin numele-mi rostit,
Plătește-mi coperind prin vers, al tău păcat !“

Deci hai, o, pana mea, pedeapsa mea de-o voi,
Aleargă cu-al meu chin în mai bogat șuvoi,
Dar ochii ei păzind spre-a nu se-ndepărta.

Tînjind, al nostru gînd s-ar stinge fără ei.
Avîntul ei ni-l dau și-al inimii temei :
De vrea ca să-i plătesc, ea trebuie să-mi dea.

XX

Sonete, vă blestem, voi care-ați îndrăznit
În Doamna-mi să loviți ! Mișele, stih pustiu,
Al muzelor necaz, rușine a ce scriu !
Și de v-am scris cîndva, dacă-am mărturisit,

Făcîndu-mă nedemn, că eu v-am zămislit,
Să știți că pentru voi nu au izvorul viu
Nici muze cu ochi verzi, nici Febus auriu,
Ci Tisifona chiar din leagăn v-a menit !

Și vreau, de am vreun drept la faima de apoi,
Dezmoșteniți de ea să fim și eu și voi ;
Și-n foc răzbunător de eu nu vă jertfesc

E ca să vă-njosesc : trăiți firav, trăiți,
În ochii tuturor de cinste vitregiți
Căci nu vă iert decît ca să vă pedepsesc.

XXI

Prieteni, să n-aveți dorința, pentru mine,
Iubirea să mi-o pierd : căci eu m-am crîncenit
Să mor și să trăiesc așa cum mi-e sortit :
Amorul meu e firul ce viața mea o ține !

Cea Zînă m-a ursit, ce-n plaiurile-Eagrine
Pe Meleagru, rob, lui Amor l-a menit
Și-atunci cînd s-a născut, de-un trunchi l-a zălogit
Și dîndu-i foc a spus : a voastre sorți se-mbine !

Ea astfel hotărî și moartea-i hărăzită
S-a împletit pe fir precum i-a fost sortită
Căci trunchiu-așa s-a spus, cînd focu-l arse, scrum,

Minune-ntre minuni, în ceasul cel cumplit,
Pe dată s-a văzut cum bietu-ndrăgostit
Și viața-i și tăciuni se irosiră-n fum.

XXII

Mirat dacă privesc spre ochii tăi trufași,
În ei, strălucitor, văd scris tot ce-am sperat,
Pe Amor văd, pre el, de rîsu-i luminat,
Norocul ce mi-l dă spunîndu-mi-l gingaș.

Dar dacă, spre-aţi vorbi, speranţelor dau paşi,
Atunci avîntul meu se frînge secerat,
Căci, spre-a-ntări-n vreun fel ce ochii-ţi au trădat,
Nici un cuvînt mai blînd, o, crudo, tu nu laşi.

Şi-ţi spun, dac-ai tăi ochi sînt azi de partea mea,
Lor m-am predat, doar lor, nicicînd eu, altuia.
O, Doamne ! ce-nvrăjbiri în tine s-au pornit

De ce mint, neîncetat, şi gura şi-ochii tăi ?
Mai bine, dulce chin, desparte-ale lor căi :
Să pot să cred ce văd de ochi făgăduit !

XXIII

Privirea ta de foc mă-mbie, arzătoare,
Văd libertatea-n ea cum vesel se mlădie
Şi micul meu arcaş, cu soţii lui : trufie
Şi al plăcerii vis, cuceritor răsare.

Dar iată că apoi îmi spui un grai ce doare,
Căci inimă şi simţ în tine sînt : mîndrie,
Şi, osîndit, eu văd cumplita-ţi feciorie
În jilţ domnind şi-o simt pe veci ne-ndurătoare.

Şi timpul meu zbătut, ca valurile creşte :
Ba ochii ei mă vor, ba gura-i mă goneşte !
O ! cît am îndurat în cumpănă năpasta !

Şi să-i mai dai, tu biet, lui Amor vreo crezare !
Dar totuşi, zile, nopţi, ei să-i robesc mă doare,
Fără să ştiu măcar : a mea e jalea asta ?

XXIV

În ceasul ăsta spun : speranța mea se-nchină,
Azi tihna și-al meu bun pierdute-s pentru mine,
E rău-mi străveziu : îl înțeleg prea bine,
Durerea-ngemănat cu mine se îmbină.

De toate-s încolțit, nimic nu mă alină,
Sînt singur, de la ea, nimic, nu vine
Decît mereu vreun dor ce aprig mă susține
Și face al meu chin și jalea-mi mai haină.

În vremi ce vor veni, aș vrea să-mi fie date
Suspinele tîrzii a celor care, poate,
Vor spune-atuncea triști gîndind cu omenie :

Și Doamna lui și el la fel au fost sortiți
Să moară amîndoi la fel de încîiniți :
Ea în asprimea ei, el în prietenie.

XXV

Atîta viețuit-am, firav, tînjind de dor,
Că frîntă mi-am văzut — și-s totuși încă viu —
Speranța-n fața mea, fărmată siniliu
De-al mîndrei ei asprimi talaz ucigător !

La ce mi-a folosit al anilor fuior ?
Ne-ndestulată e de chinul meu pustiu,
În rîs îl ia mereu și-ar vrea mereu să fiu
Mai jalnic osîndit și rău-mi mai cu spor !

Deci voi avea eu biet, nevrednic de-a iubi,
O inimă pe veci și ea m-o schingiui !
Atît de bine mi-e că sufletul mi-l dau,

Și-s gata orișicînd și viața să-mi robesc ;
Decît, ce fac, ce alt mai pot eu să-mplinesc ?
Și îndărătnicit, eu, chinul meu mi-l vreau !

XXVI

De este soarta mea în rele hărăzită,
Cu ele amețesc amărăciunea mea.
Și de-s îndurerat e că-o voiește ea :
Nu preget să-mplinesc osînda grea primită.

O, nimfe din păduri, privirea vi-i uimită
De jalea mea și cred că vă-nduraţi de ea ;
Gîndiți oare că eu rabd aș mai putea
Cînd pentru răul meu odihnă nu-i menită ?

Și dacă dintre voi, vreuna-mi dă crezare,
Pre Dumnezeu, îi spun, ce văd fără cruțare :
Curînd puterea mea, atîta de firavă,

Nu va putea răzbi, tot chinul suferind.
Și dar nădăjduiesc : că de mă sting iubind
De cazne poate-atunci voi căpăta izbavă.

XXVII

Cînd de-a mă osteni aleanu-mi ostenește,
Amor, viclean, tiptil, c-un bine răcorind,
Îmbie suflet mort și rana-mi scormonind
Hrănește răul meu și vlaga i-o sporește.

Atunci deși-i în van, nădejdea-mi înflorește.
Dar ăst hain tiran, îndată-ntrezărind
Speranța mea cum ia putere, viu crescînd,
S-o-năbușe voind, el jale-mi dăruiește.

Și frînt în cazne noi, eu văd cum am greșit
Cînd față de-al meu chin, nebun, m-am răzvrătit.
O zei ! să pot trăi mistuitorul foc !

Oricît de crunt ea-l vrea, vieze al meu chin !
Ce norocit e-acel, ba pururi cu noroc
Dacă-a primit a fi nenorocit mereu !

XXVIII

Dacă de-amor eu n-am în alt fel apărare,
Am să mă plîng de el și-n vers l-oi blestema ;
Vor spune, în ecou, și stîncile, cîndva,
Cît de nedrept a fost cu dîrza-mi neschimbare.

Iar dacă eu îndur prin el jigniri barbare,
Va spune-o scrisul meu în ritmuri ce-or cînta,
Nepoții m-or citi și poate, de vor vrea,
L-or înjosi pre el, să-mi aflu răzbunare.

Atunci, cînd irosit e rostul meu în vînturi,
Va fi nimica toată de-mi pierd a mele cînturi,
Știind ce triste-mi sînt durerile-amare,

Va trebui în cel ce m-a rănit nedrept,
Chiar piatră de i-ar fi, lui, inima în piept,
Să crească mila-n el, dar tot fără iertare.

XXIX

Albastrul strălucea în ziua minunată
Cînd lumii-ntregi, Natura, rîzînd, te-a dăruit
Și cheia pentru-acel tezaur tăinuit,
Pe care ți-l păstra, ți-a fost încredințată.

Precum era ursit, ai luat vrăjirea toată
Și cîte frumusețI, mănunchi, le-ai jefuit,
Așa încît și ea, ce mîndră-a dăinuit,
Privindu-te cum ești, uimită-i cîteodată.

Cînd mîna ta,-n sfîrșit, să ia s-a mulțumit,
Pămîntul nostru-ntreg în dar ți-e dăruit
Natura, ce te vrea în bogății deplină.

Nimic din el n-ai vrut, ci doar în rîs îl iei,
Știind că-ai luat destul și că-i de ajuns să vrei
Ca să domnești aici, pe inimi, tu, regină.

CAPITOLUL XXX

DESPRE CUMPĂTARE

Ca și cum am avea pipăitul spurcat, noi stricăm, mînuindu-le, lucrurile care de la sine sînt frumoase și bune. Putem să atingem virtutea schimbînd-o în vițiu, precum se întîmplă cînd o îmbrățișăm cu prea aprigă și arzătoare împătimire. Cei care spun că nu-i vreodată dezmăț în virtute, cu atît mai mult că nu e virtute dacă este dezmăț, se joacă cu vorbele :

Insani sapiens nomen ferat, aequus iniqui,
Ultra quam satis est, virtutem si petat ipsam [1].

Este o iscusită vedere a filosofiei. Se poate iubi prea mult virtutea și să fii adus a te purta necumpănit într-o faptă dreaptă. La acest pas se potrivește cuvîntul sfînt :

[1] Înțeleptul poate fi numit nebun, dreptul nedrept, atunci cînd depășesc hotarele virtuții (Horațiu, *Epistole*, I, 6, 15).

„Nu fiți mai cuminți decît trebuie, dar fiți cuminți cum trebuie".

(c) Văzut-am anume mărire ştirbind faima credinței sale, arătîndu-se mai smerit decît oricare pildă de smerenie adusă de oamenii de felul lui.

Îmi plac firile stîmpărate şi pe cale de mijloc. Necumpătarea, însăşi la bine, dacă nu mă jignește, mă uimește şi mă face să preget a-i da un nume. Nici acea mamă care aruncat-a întîia piatră la uciderea fiului său Pausanias şi fu cea dintîi să dea porunca, nici dictatorul Posthumius, care osîndi la moarte pe fiul său, pornit cu foc tineresc să se arunce din rînduri asupra dușmanului, şi fiind biruitor, nu-mi par fapte drepte, ci ciudate. Şi nu-mi place să sfătuiesc, nici să urmez o asemenea virtute atît de sălbatică şi costisitoare.

Arcaşul care întrece ținta greşește, cît şi cel care nu ajunge la țintă. Ochii-mi sînt orbiți cînd se ridică deodată pe lumină puternică, tot pe atît cît orbecăiesc în umbră. Callicles, în Platon, spune că a merge pînă la capăt în filozofie este dăunător şi sfătuiește să nu te înfunzi în ea dincolo de marginile priincioase ; luată cumpătat, este plăcută şi la îndemînă, dar dusă la culme, face pe om să fie sălbatic şi vițios, disprețuitor al religiilor şi legilor obştești, dușman al legăturilor cetățenești, dușman al bucuriilor oamenilor, neputincios în rînduiala politicii şi în ajutorarea aproapelui, tot atît cît şi în a sa, bun să fie pălmuit fără osîndire. Adevăr spune, căci trecînd marginile, ea robește fireasca noastră menire şi, prin iscusință nepotrivită, ne abate de la frumosul şi netedul drum pe care firea ni l-a croit.

(a) Iubirea pe care o avem față de soțiile noastre este cît se poate de îndreptățită, teologia însă neîncetat o frînează şi o îngrădește. Pare-mi-se că am citit odinioară în sf. Toma, că spune între altele acolo, a fi împotriva căsătoriilor între rude prea apropiate, deoarece iubirea pentru o femeie de soiul acesta nu poate rămîne pe cum-

până dreaptă, căci, dacă iubirea în căsătorie este întreagă și plină, așa cum trebuie, de o mai încarci și cu rudenia, neapărat că soțul trece de marginile cuminteniei.

Științele care rînduiesc năravurile oamenilor, ca teologia și filosofia, se amestecă în toate. Nu-i fapt cît de omenesc și tăinuit care să poată fi ferit de cunoașterea și legiuirea lor. (c) Tare nepricepuți sînt cei care le îngrădesc libertatea. Femeile sînt cele care împărtășesc pe plac nurii lor bărbăției ; să le meșterească, rușinea nu îngăduie.

(a) Vreau așadar, din partea lor, să spun soților următoarele, (c) dacă se mai găsesc să fie prea rîvnitori (b) : că înseși plăcerile în legătură cu soțiile lor nu sînt încuviințate, dacă nu țin seamă de cumpătare ; au cum cădea în dezmăț și în destrăbălare ca și în legăturile nelegiuite. (c) Acele năbădăioase dezmierdări pe care aprinderile dintîi le stîrnesc în acel joc nu sînt numai necuvenite, dar dăunătoare față de soțiile lor. Să învețe nerușinarea cel puțin din altă mînă ; sînt de ajuns de istețe pentru nevoia noastră. Eu n-am folosit decît călăuzirea firească și dreaptă.

(a) Este sfîntă legătura căsătoriei și cuvioasă ; iată de ce plăcerea ce-ți mijlocește trebuie să fie o plăcere cuviincioasă, socotită și cu luare-aminte : trebuie să fie desfătare întrucîtva grijulie și cugetată. Fiindcă ținta ei cea mai de seamă este zămislirea, sînt unii care stau la îndoială, dacă atunci cînd nu mai avem această speranță și femeile au trecut vîrsta sau sînt însărcinate, mai este îngăduit să cauți îmbrățișare. (c) Este omucidere, după Platon. (b) Unele nații blestemă împreunarea cu femeile însărcinate, (c) între altele cele ale credinței lui Mahomed. (b) Mai multe, cînd ele sînt la sorocul lor. Zenobia nu-și primea bărbatul decît o singură dată și după aceea îl lăsa în voia lui tot timpul sarcinii, numai pe urmă dîndu-i iară dreptul lui : laudă și mărinimoasă pildă a căsătoriei.

(c) De la vreun poet necăjit și pus la post lung în astă privință trebuie ca Platon să fi scos povestirea că Iupiter apucă a prinde pe nevastă-sa cu atîta înflăcărare într-o zi,

încît nemairăbdînd să ajungă la pat, o aruncă pe podea şi, dobîndit de plăcere prea vie, uită marele şi însemnatele hotărîri pe care le luase faţă de ceilalţi zei la curtea sa cerească, lăudîndu-se că de data ceea îi prii tot atît de bine ca atunci cînd i-a răpit fecioria pe ascuns de părinţii lor.

(a) Regii perşilor îmbiau pe soţiile lor la ospeţe, dar cînd vinul ajungea să-i înfierbînte mai vîrtos, nevrînd a da pas dezmăţului, le îndepărtau la cămările lor, ca să nu fie parte la dezlănţuirea poftelor destrăbălate şi nepotolite şi aduceau în locul lor muieri faţă de care nu aveau cuvenită îndatorire.

(b) Toate plăcerile şi toate încuviinţările nu sînt bine venite la orice inşi. Epaminonda întemniţase un flăcău desfrînat. Pelopida îl rugă să-i dea drumul de hatîrul lui. Acesta nu se învoi, dar cînd ibovnica lui îl rugă, încuviinţă, spunînd că era răsplată datorită unei prietene, nu unui căpitan. (c) Sofocle, care împărţea praetura cu Pericle, văzînd din întîmplare că trece un băiat frumos: „Ce băiat frumos!" — spuse el lui Pericle. Acesta răspunse: „Cele ce zici s-ar potrivi unui altuia decît unui praetor, care trebuie să aibă nu numai mîinile neprihănite, dar şi ochii".

Aelius Verus, împăratul, răspunse soţiei lui în privinţa aceasta cînd ea se plîngea că se lasă răpit de iubire pentru alte femei, că o făcea spre împăcarea cugetului, deoarece căsătoria are nume de cinste şi preamărire, nu de uşuratică şi dezmierdătoare rîvnire. (c) Iar scriitorii noştri bisericeşti au păstrat cu cinste amintirea acelei femei care îndepărtă pe soţul său, nemaivoind să se facă părtaşa apucăturilor lui neobrăzate şi dezmăţate. (a) Nu-i la urma urmei nici o desfătare cît de îngăduită, căreia necumpătarea şi dezmăţul să nu-i aducă ponos.

Dar, la drept vorbind, nu-i oare omul netrebnic vieţuitor? Din starea sa firească abia are putinţă să guste o singură plăcere întreagă şi curată şi iată că se apucă să

o trunchieze tot judecînd ; nu se găsește îndeajuns de plăpînd și își mai mărește netrebnicia cu meșteșug și stăruință.

(b) *Fortunae miseras auximus arte vias* [1].

(c) Prost face înțelepciunea omului pe iscusita, cînd încearcă a împuțina numărul și dulceața desfătărilor care ne sînt date, în vreme ce bucuros și cu sîrg folosește dibăcirile sale ca să dreagă și să vopsească relele și să ne ușureze simțul lor. Dacă mi-ar fi fost dată puterea, aș fi apucat o altă cale mai firească, pe care să-mi fie îngăduit să o numesc adevărată, întemeiată și sfîntă și poate m-aș fi întărit de ajuns s-o îngrădesc.

(a) Dar doftorii noștri ai cugetului și ai trupului par că sînt ursiți a nu găsi nici o cale de tămăduire bolilor, nici ale sufletului și nici ale trupului, decît prin chin, durere și caznă. Veghile, posturile, veșmînt aspru, surghiunuri depărtate și singuratice, temnițe veșnice, nuielele și alte pedepse îndătinate, pentru aceasta ; dar în așa fel ca să fie cu adevărat pătimiri și să aibă crudă usturime, (b) să nu se întîmple ca unuia Gallio, care trimis în surghiun la insula Lesbos, se auzi la Roma că petrecea acolo cu bine și pedeapsa dată o prefăcuse în veselie ; ei se răzgîndiră atunci și-l chemară înapoi lîngă soție, în casa lui, unde poruncitu-i-s-a a rămîne ca să fie pedepsit pe potriva necazului cu pricină.

(a) Căci pentru cei la care postul ar întrema sănătatea și vlaga, iar celui căruia peștele îi place mai mult decît carnea, n-ar mai fi o poruncă de ispășire ; nici la cealaltă lecuire trupească nu au urmare leacurile la cel care le ia cu poftă și plăcere. Amărăciunea și greutatea sînt mijlocirile sporului lor. Firea care ar primi reventul, priindu-i, i-ar strica rostul : trebuie să fie lucru care ne zgîndără

[1] Vers al lui Properțiu (III, 7, 44), a cărui traducere apare în pasajul anterior.

rînza, ca să o tămăduiască ; şi la acestea dă greş rînduiala obişnuită, că lucrurile se tămăduiesc cu ce le stă împotrivă, căci răul tămăduieşte răul.

(b) Această părere este în legătură oarecum cu alta, mult mai veche, care socoteşte a fi plăcut cerului şi firii, măcelărindu-ne şi ucigîndu-ne, treabă la care se învoiră toate religiile. (c) Încă pe timpul părinţilor noştri, Amurat, la luarea Istmului a jertfit şase sute de tineri greci pentru sufletul tatălui său, ca sîngele lor să spele păcatele răposatului. (b) Şi în acele noi pămînturi, descoperite în vremea noastră, neatinse încă şi neprihănite în privinţa alor noastre, acest obicei e pretutindeni încuviinţat ; toţi idolii lor se adapă cu sînge omenesc, nu fără tot felul de pilde de groaznică cruzime ; sînt arşi de vii, pe jumătate fripţi traşi de pe rug, ca să li se smulgă inima şi mărunţaiele ; la altele, privitor la femei, le jupoaie de vii şi pielea lor acoperă şi foloseşte drept obrăzar altora. Şi nu-s mai puţine pilde de stăruinţă şi hotărîre, căci aceşti bieţi înşi jertfiţi, bătrîni, femei, copii, cîteva zile înainte merg cerşind înşişi ei milele pentru darul jertfei lor şi păşesc la măcel în cîntece şi dănţuiri cu toţi cei de faţă. Soliile regelui din Mexic, ca să arate lui Fernando Cortes măreţia stăpînului lor, după ce au spus că el avea treizeci de vasali, care fiecare putea să adune o sută de mii de luptători şi că trăia în cel mai frumos şi întărit oraş, care era sub cer, mai adăugară că aveau de jertfit zeilor cincizeci de mii de oameni pe an. Drept e că ei spun că se ţineau de războaie cu mari popoare vecine nu numai pentru a deprinde tinerimea din ţara lor, dar mai ales ca să aibă cum plăti jertfele cu captivi de război. În altă parte, un anume oraş, pentru a sărbători venirea numitului Cortes, jertfi dintr-o dată cincizeci de oameni. Aş mai istorisi şi următoarele : unele popoare învinse de el trimiseră să-l întîmpine şi să-i ceară prietenia ; soliile îi aduseră trei feluri de daruri, spunînd : „Stăpîne, iată cinci robi ; dacă

ești zeu aspru, care te saturi cu sînge și carne, mănîncă-i și te vom iubi mai mult ; dacă ești zeu îndurător, iată tămîie și fum ; dacă ești om, ia aceste păsări și poame".

CAPITOLUL XXXI

DESPRE CANIBALI

(a) Cînd regele Pirus trecu în Italia, după ce văzu rînduiala armatei trimise de romani în întîmpinare, spuse : „Nu știu ce fel de barbari sînt aceștia (căci grecii numeau toate națiile străine barbari), iar orînduirea acelei armate pe care o văd nu-i de loc barbară". Tot astfel spuseră grecii de a lui Flamininus, care trecuse în țara lor, (c) tot atît spuse Filip, văzînd de pe o înălțime rîndurile de bătaie și împărțirea taberelor romane în regatul său, sub Publius Sulpicius Galba. (a) Iată cum trebuie să ne ferim a ne alătura de părerile celor de rînd ; trebuie văzute lucrurile cu ochii minții, nu după gura lumii.

Avut-am timp îndelungat lîngă mine pe un om care fusese zece sau doisprezece ani în Lumea Nouă, descoperită în veleatul nostru, unde Villegaignon a dat de pămîntul pe care l-a numit Franța Antarctică. Această descoperire a unei țări nesfîrșite pare foarte însemnată. Nu știu dacă pot spune că pe viitor va mai fi alta, cînd atîția mari bărbați s-au înșelat în acestea. Mi-e frică însă să nu avem ochii mai mari decît burta, cum se spune, și se spune de cei ale căror poftă și foame rîvnesc mai multă carne decît pot înghiți. Și încă mi-e teamă că sîntem mai mult iscoditori decît vrednici ; îmbrățișăm tot, mă mai tem însă că nu prindem decît vînt. Platon ne arată că Solon știa de la preoții din orașul Sais din Eghipet, că odinioară și înainte de potop, se găsea o mare insulă numită Atlantida,

tocmai în dreptul strîmtorii Gibraltar, care cuprindea mai mult pămînt decît Africa şi Asia împreună şi că regii acelui ţinut nu stăpîneau numai acea insulă, dar se întinseseră atît de departe încît cuprindeau lăţimea Africii pînă în Eghipet şi lungimea Europei pînă în Toscana, apucînd să calce pînă şi Asia şi să supuie toate naţiile care mărgineau Marea Mediterană pînă în golful Majour ; în acest scop, străbătură Spania, Galia, Italia şi pînă în Grecia, unde atenienii li se împotriviră ; dar cîtva timp după aceea şi ei şi atenienii şi insula lor au fost înghiţiţi de potop. Chip de adevăr este că prăpădul apelor a făcut năprasnice schimbări în aşezările pămîntului, precum se pomeneşte că marea ar fi tăiat şi Sicilia de Italia.

(b) *Haec loca, vi quondam et vasta convulsa ruina,*

. . . . . .

Dissiluisse ferunt, quum protenus utraque tellus
Una foret [1] ;

(a) Cipru de Siria, insula Negropont de pămîntul Beoţiei şi-a legat în altă parte pămînturi despărţite, umplînd cu mîl şi nisip prăpastiile dintre ele :

Sterilisque diu palus, aptaque remis,
Vicinas urbes alit, et grave sentit aratrum [2].

Dar nu prea se vădeşte să fi fost această insulă lumea cea nouă pe care am descoperit-o acum ; căci ea atingea aproape Spania şi ar fi o necrezută urmare a potopului s-o fi împins aşa cum este cu două sute de leghe mai departe ; afară de asta, călătoriile pe apă ale celor de azi au şi aflat că nu este o insulă, ci un pămînt care se ţine una cu India

[1] Se spune că acele ţări care altădată nu alcătuiau decît un singur trup au fost despărţite violent de puterea apelor (Vergiliu, *Eneida*, III, 414).

[2] Locul sterpuit al unei mlaştini, unde se vîslea, hrăneşte azi oraşele învecinate şi poartă greul plug (Horaţiu, *Arta poetică*, V, 65).

de răsărit de o parte şi cu pămînturile care sînt sub cei doi poli, de altă parte ; sau dacă este despărţită, e cu o strîmtoare atît de mică, încît nu se poate numi „insulă" pentru atît.

(b) Pare că sînt mişcări, (c) fireşti unele, (b) altele potopitoare, (b) în aceste mari trupuri, ca şi în ale noastre. Cînd privesc albia pe care rîul meu, Dordogne, şi-o adînceşte în timpul meu spre malul drept al cursului său şi că în douăzeci de ani a surpat atîtea şi a rupt temeliile atîtor clădiri, eu văd bine că este o strămutare neobişnuită ; căci dacă ar fi fost să meargă totdeauna cu aceeaşi repeziciune sau va merge de acum încolo, faţa lumii va fi răsturnată. Dar ele apucă a schimba ; se împrăştie cînd într-o parte, cînd într-alta, cînd se adună. Nu vorbesc de vărsările repezi ale căror pricini le cunosc. În Médoc, de-a lungul mării, fratele meu, seniorul d'Arsac, vede o moşie a sa cuprinsă de nisipurile vărsate de mare. Se zăresc încă vîrfurile unor clădiri ; avuturile şi moşiile lui s-au schimbat în prea slabe păşuni ; locuitorii spun că de cîtăva vreme marea năvăleşte spre ei atît de puternic, încît au pierdut patru leghe de pămînturi, iar nisipurile le sînt premergătoare, (c) şi vedem mari valuri mişcătoare care înaintează cîte o jumătate de leghe şi cotropesc ţinutul.

(a) Cealaltă mărturie din vechime, pe seama căreia ei vor să pună această descoperire, se află la Aristotel [1], dacă acea cărţulie a uimitoarelor minuni este de el. În ea istoriseşte că unii cartaginezi, avîntîndu-se pe Marea Atlantică, dincolo de strîmtoarea Gibraltar şi călătorind pe ape îndelung, descoperiseră pînă la urmă o mare insulă rodnică, departe de orice alt ţărm, acoperită cu păduri şi udată de rîuri mari şi adînci, iar ei şi alţii de atunci, ademeniţi de bunătatea şi bogăţia pămînturilor, au plecat acolo cu copiii şi femeile lor şi s-au înţărit. Stăpînii din

[1] În vremea lui Montaigne, ideea schimbării configuraţiei continentelor invoca şi autoritatea lui Aristotel.

Cartagina, văzînd că țara lor se pustiește cu încetul de oameni, îi opriră prin lege, pedepsind cu moartea plecarea vreunuia și goniră de acolo pe cei ce se întemeiaseră, temîndu-se, după cît se spune, că cu timpul, înmulțindu-se, să se întoarcă a-i cotropi și a le nimici stăpînirea. Nici această istorisire a lui Aristotel nu are vreo legătură cu pămînturile noastre cele noi.

Acest om care era la mine era om de rînd și necioplit, ceea ce este chezășia unei adevărate mărturii, deoarece cei iscusiți văd mult mai iscoditor lucrurile, înflorindu-le, ca să le puie în vedere după felul lor de a înțelege și, ca să ne încredințeze, ei nu se pot împiedica să strîmbe întrucîtva istoria ; niciodată nu-ți înfățișează lucrurile curat, le mlădiază și le mășchează după fața pe care ei au văzut-o, și ca să dea încredințare judecății lor și să te iei după ei, dau mai bucuros întindere plăsmuirii de cea parte. Ne trebuie un om de multă încredere, ori atît de neștiutor ca să nu aibă cum însăila și da chip de adevăr născocirilor înșelătoare și care să nu-și ia nimic asupră-și. Așa era al meu și, în afară de aceasta, mi-a adus de cîteva ori mai mulți corăbieri și negustori, pe care-i cunoscuse în călătoria lui. Mă mulțumesc așadar cu această știre, fără să mă întreb ce spun cosmografii.

Ne-ar trebui topografi care să ne facă arătare anume a locurilor unde au fost ; dar dacă ei au întîietate față de noi, fiindcă au văzut Palestina, vor să mai aibă și precăderea a ne da știri despre toate cîte mai sînt pe lume. Aș vrea ca fiecare să scrie ce știe și atît cît știe ; nu numai în acestea, dar în orice ; căci unul poate să aibă cîte o știință anumită sau iscusenie despre felul unui rîu sau al unei fîntîni, și să nu știe din altele decît ceea ce știe fiecare. Totuși, el se va apuca să scrie întreaga fizică pentru o anume fărîmă de loc. Din acest vițiu se iscă multe mari neajunsuri.

Iară eu găsesc, ca să mă întorc la spusele mele, că nu e nimic barbar şi sălbatic în acea naţie, după cîte mi s-au spus, decît faptul că fiecare cheamă barbarie ceea ce nu e în obiceiul său. Precum adevărat pare că altă oglindire a adevărului şi judecăţii nu avem decît pilda şi părerile îndătinate în ţara unde ne aflăm. Aici este totdeauna desăvîrşita credinţă, desăvîrşita orînduire, desăvîrşita şi împlinita folosinţă a tuturor lucrurilor. Ei sînt sălbatici, tot astfel cum noi numim sălbatice poamele pe care le rodeşte firea de la sine, în mersul său obişnuit ; în vreme ce cu adevărat cele pe care noi le-am strîmbat prin meşteşugul nostru şi depărtat de rostul lor obişnuit sînt cele pe care ar trebui să le numim sălbatice. În cele dintîi sînt vii şi tari curatele, folositoarele şi fireştile virtuţi şi însuşiri, pe care noi le-am corcit în cestelalte şi le-am potrivit numai plăcerii gustului nostru stricat. Şi înseşi bunătatea şi frăgezimea care ne plac, le găsim la felurite poame în acele ţări, fără îngrijire. (a) Nu avem de ce să ne fălim că meşteşugul nostru întrece măreaţa şi puternica noastră mamă Firea. Am încărcat într-atîta frumuseţea şi bogăţia făuririlor ei cu născocirile noastre, încît am înăbuşit-o cu totul. Şi totuşi, pretutindeni unde străbate curata ei strălucire, uimitor umileşte zadarnicele şi uşuraticele noastre isprăvi.

(b) *Et veniunt hederae sponte sua melius ;*
Surgit et in solis formosior arbutus antris ;
. . . . . .
Et volucres nulla dulcius arte canunt [1].

(a) Toate străduinţele noastre nu ajung nici măcar să lămurească întocmirea cuibului celei mai mici păsărici, alcătuirea sa, frumuseţea şi folosinţa întrebuinţării sale, nici

[1] Iederei îi priește mai bine fără cultură, iar sîngerul creşte mai frumos decît oriunde în locurile singuratice... ; şi cîntecul păsărilor cu mult mai dulce este cînd nu are meşteşugire (Properţiu, I, 2, 10 sq.).

țesătura firavului păianjen. (c) Lucrurile toate, spune Platon, izvodite sînt fie din fire, fie din întîmplare, fie prin meșteșug. Cele mai mari și mai frumoase vin fie de la una, fie de la cealaltă din cele două dintîi, cele mai mărunte și neîmplinite de la cea din urmă.

(a) Așadar, aceste națiii ne par barbare fiindcă au primit o foarte slabă înrîurire a minții omului și sînt încă foarte aproape de curatul lor izvor. Legile firești mai sînt în putere, foarte puțin smintite de ale noastre ; dar sînt atît de lămurite, că adesea mi-e jale că nu au fost cunoscute de mai demult, în vremi cînd se găseau oameni care ar fi putut să le judece mai bine decît noi. Mă plîng că Licurg și Platon nu avut-au știre de ele ; căci bănuiesc, după ce aflat-am acolo la cele națiii, că nu numai zugrăvirile cu care poezia a înfrumusețat vîrsta de aur, dar încă și toate născocirile care înfățișează o stare fericită pentru oameni și chiar încă tot ce dorește și-și închipuie filosofia este întrecut cu mult la ele. Ei n-au putut închipui atîta curățenie de suflet, nici nu au putut crede că însoțirea noastră se poate ține cu atît de puțină prefacere și trudă cum este dat ochilor noștri a vedea. Eu aș spune lui Platon că este o națiie unde nu se află nici un fel de tîrguială, nici o cunoaștere a celor scrise, nici o știință a numerelor ; nici un nume de jude, nici o întîietate politicească, nici îndatorire de slujire, de bogăție sau sărăcie ; nici izvod, nici moșteniri, nici împărțeli, nici o treabă silită ; nici o cinstire a rudeniei, decît de la om la om, nici un veșmînt, nici o îngrijire a cîmpului, nici o lucrare a fierului, aramei și altele, nici o nevoie de vin sau grîu. Înseși cuvintele care înseamnă minciună, trădare, fățărnicie, zgîrcenie, pizmuire, clevetire, iertare erau neauzite. Cît ar găsi

el de depărtată republica pe care și-a închipuit-o de această desăvîrșire ! (c) *viri a diis recentes* [1].

(b) *Hos natura modos primum dedit* [2].

(a) De altfel, ei trăiesc într-un ținut foarte plăcut și blînd. După cîte mi-au spus martorii mei, arar se vede un om bolnav ; ei m-au încredințat că nu au văzut pe nici unul cu tremurături, chiomb, știrb sau gîrbovit de bătrînețe. Așezările lor sînt de-a lungul mării, iar dinspre pămînt sînt adăpostiți de munți înalți și mari și între mare și munți rămîn cam o sută de leghe de întindere. Au pește din belșug și cărnuri care nu se aseamănă cu ale noastre, pe care le mănîncă fără altă pregătire decît fripte. Cel care a adus acolo mai întîi un cal și care era cunoscut fiindcă făcuse mai multe călătorii pînă la ei, atît de tare i-a îngrozit cînd l-au văzut călare, încît l-au omorît cu săgeata înainte să fi prins de veste că este el. Clădirile lor sînt foarte lungi și cuprind două pînă la trei sute de suflete ; sînt clădite din scoarță de copaci mari, proptite de o parte în pămînt și sprijinite una de alta de vîrf, în felul șurilor de la noi, al căror acoperiș merge pînă la pămînt, slujind și drept perete. Lemnul lor este atît de tare, încît taie cu el și își fac din el săbii și un fel de grătar de fript carne. Paturile lor sînt din țesătură de bumbac, atîrnate de tavan, ca la corăbii și fiecare îl are pe al său ; căci femeile dorm despărțite de bărbați. Ei se scoală cu soarele și mănîncă de îndată ce s-au sculat pentru toată ziua, căci altă masă nu au. Nu beau la masă, cum spune Suidas despre alte popoare din răsărit, care beau și fără să mănînce ; beau de mai multe ori pe zi. Băutura lor este

[1] „Oamenii ies încă cruzi din mîinile zeilor", spune Montaigne, citîndu-l pe Seneca *(Epistole către Lucilius, 9)* și imaginîndu-și o societate utopică, aptă să concureze „perfecțiunea" republicii lui Platon.

[2] Astfel sînt primele legi ale naturii (Vergiliu, *Georgicele*, II, 208).

făcută dintr-o rădăcină şi are culoarea vinurilor noastre rubinii ; n-o beau decît călduţă. Această băutură nu se păstrează decît două sau trei zile şi are gust puţin înţepător, fără să fiarbă, sănătoasă pentru stomac şi curăţitoare pentru cei care o beau obişnuit cu ea. În locul pîinii ei mănîncă un fel de aluat alb, cum ar fi coriandru murat — am gustat : e dulce şi cam sarbăd. Ziua se petrece dănţuind ; cei mai tineri se duc la vînătoare cu arcul, o parte din femei îşi petrec vremea încălzind băutura lor, care este cea mai de seamă slujire ce o fac ele pentru ei. Cîte unul din bătrîni, înainte să meargă la mîncare, propovăduieşte în toată clădirea plimbîndu-se de la un capăt la altul şi spunînd tot timpul o povaţă, tot aceeaşi, pînă a ajuns la capăt de-a lungul (pentru că într-adevăr sînt clădiri care au cam o sută de paşi lungime). Nu le cere decît două lucruri : vitejie împotriva duşmanului şi dragoste pentru soţiile lor. Ei niciodată nu lipsesc să spuie din nou această poruncă, fiindcă ele încălzesc băutura lor şi le-o pregătesc. Se văd în unele locuri, între altele şi la mine, tiparul paturilor lor, cingătorile, spadele şi brăţările de lemn cu care îşi feresc încheietura mîinii la lupte, şi mari beţe deschise la un capăt, în sunetul cărora se ţine ison horelor lor. Sînt raşi de tot şi cu părul îngrijit, mult mai curat decît noi, nu au brici decît de lemn sau de piatră. Ei cred că sufletele sînt nemuritoare, şi cele care au trăit pe placul zeilor locuiesc în soare-răsare, iar cele blestemate la apus.

Ei au un soi de preoţi şi proroci care se arată foarte rar poporului, locuind în munţi. La sosirea lor se face o mare sărbătoare şi adunare cuvioasă a tuturor satelor (fiecare clădire, după cum am arătat, alcătuieşte un sat şi se găseşte cam la o leghe franţuzească depărtare). Acel proroc vorbeşte tuturor, îndemnînd la virtute şi datorie ; dar toată cunoştinţa îndatoririi lor nu cuprinde decît aceste două părţi : a fi hotărît la război şi a-şi iubi femeia. Acesta

mai proroceşte şi lucrurile ce vor să vie şi cele ce pot fi sperate de pe urma străduinţei lor. Îi îndrumează sau îi îndepărtează de război ; el trebuie însă să se prindă că prevestirea lui are temei şi dacă se întîmplă altfel decît a prorocit, este tăiat în mii de bucăţi şi osîndit ca proroc înşelător, dacă pun mîna pe el. De aceea, cel care i-a nemulţumit o dată nici că se mai vede.

(c) Prevestirea este har dumnezeiesc, iată de ce este o nevrednicie care se pedepseşte, dacă s-ar dovedi înşelătoare. Sciţii, cînd cel care prorocea nu o nimerise, îl întindeau cu mîinile şi picioarele în fiare, pe căruţe aşternute cu mărăcini, trase de boi şi-l ardeau. Cîrmuitorii trebilor supuse rînduielilor oamenilor capătă iertare, fiindcă fac ce pot. Dar aceştia, care vin înşelînd cu încredinţarea unei însuşiri neasemuite dincolo de cunoştinţa noastră, nu trebuie oare pedepsiţi, dacă nu au dat urmare la făgăduială şi au avut îndrăzneala să amăgească ?

(a) Ei poartă războaie împotriva naţiilor de dincolo de munţi care sînt pe pămînturi depărtate, merg goi, neavînd alte arme decît arcuri şi spade de lemn ascuţite la vîrf, ca ţăruşii noştri. Minunată este străşnicia lor în lupte, care nu se sfîrşesc niciodată decît cu moarte şi vărsare de sînge, căci ei nu cunosc fuga şi spaima. Fiecare-şi aduce drept trofeu capul duşmanului pe care l-a răpus şi îl atîrnă la intrarea locuinţei. După ce au ţinut bine multă vreme prinşii lor, cu toate înlesnirile de care sînt în stare, cel care-l are în stăpînire face o mare adunare a tuturor cunoscuţilor, prinde o funie de unul din braţele captivului (c) depărtat de el cu cîţiva paşi, ca nu cumva să se pîngărească atingîndu-l (a) şi dă celui mai credincios din prietenii lui să ţie celălalt capăt şi amîndoi, în faţa întregii adunări, îl ucid cu spada ; pe urmă îl frig şi-l mănîncă cu toţii, trimiţînd bucăţi prietenilor care nu sînt de faţă. Nu, cum s-ar putea bănui, drept hrană — ca sciţii din vechime — dar ca să arate o cumplită răzbunare. Dovadă că aşa este, cînd văzură pe portughezi, care se

uniseră cu dușmanii lor, că osîndeau la moarte cînd erau prinși, îngropîndu-i pînă la brîu și trăgînd cu săgeata în trupul rămas afară, iar pe urmă îi spînzurau, se gîndiră și ei că aceștia din lumea cealaltă cît și cei care însămînțaseră multe vicii prin vecinătatea lor, fiind mult mai măiestri în tot felul de rele, nu fără pricină folosesc acest fel de răzbunare, care trebuia să fie mai aspră decît cele obișnuite de ei și începură să părăsească vechiul lor obicei ca să se ia după acesta. Nu sînt necăjit că avem în față grozava barbarie a unui asemenea fapt, ci pentru că bine judecăm greșelile lor, în vreme ce sîntem atît de orbi față de ale noastre. Mă gîndesc că e mai multă barbarie să mănînci un om viu, decît să-l mănînci mort, să zdrobești prin chinuri și carceri un trup încă plin de viață, să-l frigi cu bucățica, să-l dai la cîini și la porci (cum nu numai că am citit, dar am văzut de curînd, nu între dușmani din vechime, dar între vecini și din aceeași obște, ce e mai rău, sub cuvînt de cucernicie și religie), în loc să-l pui la frigare și să-l mănînci după ce a murit.

Crisip și Zenon, în fruntea tagmei stoice, gîndeau că nu era nici un rău ca stîrvul nostru să slujească la orice nevoi, fie chiar drept hrană ; precum străbunii noștri, împresurați de Cezar în orașul Alexia, se hotărîră să-și potolească foamea cu trupurile bătrînilor, ale femeilor și tuturor celora care nu slujeau la luptă.

(b) *Vascones, ut fama est, alimentis talibus usi*
Produxere animas [1].

(a) Iar doftorii nu se sfiesc să le folosească în toate felurile pentru sănătatea noastră, fie ca oblojeală, fie pe dinăuntru ; nu s-a găsit însă vreodată părere într-atît de dezmățată, care să fi iertat trădarea, necredința, tirania, cruzimea, păcatele noastre obișnuite.

[1] Se spune că gasconii își prelungeau viața folosind astfel de bucate (Juvenal, *Satire*, XV, 93).

Așadar noi îi putem numi barbari, față de rînduielile judecății, dar nu față de noi înșine, care-i întrecem în orice barbarie. Războiul lor este cu totul nobil și mărinimos și are frumusețe și îndreptățire pe cît poate încape în această pacoste omenească ; nu are altă întemeiere la ei decît numai zorul virtuții ; nu merg pentru cucerire de pămînturi noi, căci au încă acel firesc spor care le mijlocește, fără muncă și trudă, toate lucrurile trebuincioase, cu atîta belșug încît nu au de ce să-și mărească hotarele. Ei sînt încă în fericita stare de a nu dori decît atît cît nevoile lor firești le cer ; tot ce prisosește este prea mult pentru ei. Cei de aceeași vîrstă se numesc de obicei frați între ei, cei mai mici, copii, iar bătrînii, părinții tuturor. Aceștia lasă moștenitorilor întreaga stăpînire a bunurilor în devălmășie, fără altă întărire decît cea însemnată curat de fire făpturilor sale, aducîndu-le pe lume. Dacă vecinii lor trec munții, tăbărînd asupră-le, și ei îi învinge, învingătorul capătă fala și întîietatea să rămîie mai presus ca vitejie și virtute ; altfel ei n-au ce face cu avuțiile învinșilor și se întorc în țara lor, unde nu le lipsește nimic din ceea ce le trebuie și nici lipsă de acea mare împărtășire de a ști să se bucure fericit de starea lor și să se mulțumească cu ea. La fel fac și ceilalți la rîndul lor : nu cer prinșilor altă răscumpărare decît mărturisire și recunoaștere că au fost învinși ; dar nu se găsește unul într-un veac care să nu vrea mai bine moartea, decît a tăgădui cît de puțin nici cu fapta, nici cu vorba mărirea și vitejia lor, învinși fiind ; unul nu se vede care să nu aleagă a fi ucis și mîncat, mai bine decît a știrbi întrucîtva această mărire, cerînd viață. Ei sînt lăsați în voia lor și li se dă tot ce doresc, ca viața să le fie cu atît mai scumpă și mereu li se arată moartea care îi amenință, chinurile ce vor suferi, pregătirile ce se fac pentru ele, cum vor fi ciuntiți de vii și care va fi praznicul pomenirii lor. Toate acestea au o singură țintă : să le smulgă vreun cuvînt umilit și plecat

sau să-i ispitească a fugă ca să aibă cîştigul de a-i fi speriat şi a le fi înfrînt străşnicia. Căci, dacă bine privim, numai în aceasta stă adevărata izbîndă :

(c) *victoria nulla est,*
Quam quae confessos animo quoque subjugat hostes [1].

Ungurii, foarte aprigi luptători, nu urmăreau alt decît să vadă duşmanii la picioarele lor ; după ce-i vedeau îngenuncheaţi, îi lăsau să plece fără nici o ştirbire, fără plată, cel mult pe cuvîntul că nu vor mai lua armele împotriva lor.

(a) Destule cîştiguri de împrumut avem asupra duşmanilor noştri care nu sînt ale noastre. Este însuşire de cărăuş, nu a virtuţii, braţe şi picioare mai zdravene ; este o însuşire neinimoasă şi trupească, o întorsătură a norocului să ameţeşti pe duşman şi să-l orbeşti cu lumina soarelui ; învîrteală a meşteşugului şi ştiinţei este care poate fi îndeplinită de un om slab şi de nimic, să fii îndemînatic la mînuirea spadei. Greutatea şi preţul omului stau în inimă şi vrere ; acolo zace adevărata fală ; vitejia nu înseamnă străşnicia braţelor şi picioarelor, ci tăria sufletului ; nu stă în puterea calului nostru, nici a armelor noastre, ci în tăria noastră. Cel care, neînfrînt în vitejie, cade, (c) *si succiderit, de genu pugnat* [2]. (a) Cel care faţă de vreo primejdie de moarte nu slăbeşte întru nimic credinţa lui, care încă se mai uită, dîndu-şi sufletul, fără clipire şi cu dispreţ la duşmanul său, este înfrînt de soartă, nu de noi ; este ucis, nu învins.

(b) Cei mai viteji sînt, uneori, cei mai nenorocoşi.

(c) Şi sînt pierderi izbînditoare tot atît cît biruinţele. Cele patru biruinţe surori, cele mai frumoase ce au putut

[1] Nu este cu adevărat biruinţă decît aceea care-l sileşte pe duşman să se recunoască învins (Claudian, *De sexto Consulatu Honorii*, v. 248).

[2] Dacă a căzut, mai luptă în genunchi (Seneca, de *providentia*, 2).

fi văzute sub soare : Salamina, Plateea, Mycale și din Sicilia, toate împreună oare se vor încumeta vreodată să se asemuie strălucitei înfrîngeri a regelui Leonida și a luptătorilor săi la trecătoarea Termopile ?

Cine a alergat vreodată cu mai falnic sîrg și mai multă ambiție să cîștige bătălia, decît Ischolas, căpitanul, la pieire ? Cine, cu mai multă dibăcie și amănunțire, s-a îngrijit și a căutat mîntuirea, pe cît el a mers spre nimicire ? Fusese pus să apere o anume trecătoare din Peloponeș cu neputință să poată fi ținută împotriva arcadienilor, din pricina așezării locului și a necumpănirii puterilor ; el bine a văzut că tot ce se va împotrivi dușmanilor va fi neapărat nimicit ; pe de altă parte, socotind nevrednic și față de virtutea sa și de mărirea numelui lacedemonian a nu-și face datoria, a ales între aceste două rele o cale de mijloc. A ferit de moarte și a trimis la vatră în folosul țării pe cei mai tineri și ageri din oastea sa, iar cu cei a căror lipsă va fi mai puțin simțită, a socotit să apere trecerea pînă la moarte, făcînd pe dușman să plătească scump pătrunderea lui, pe care el n-o putea împiedica. Așa s-a și întîmplat. Deîndată înconjurat de arcadieni, după ce cu ai săi a măcelărit cît i-a stat în putință, el cu toți ai lui au fost trecuți prin sabie. Este oare vreo cinstire datorită învingătorilor, care să fie mai puțin datorită celor învinși ? Adevărata biruință stă în luptă, nu în mîntuire ; și cinstea virtuții nu-i a învinge, ci a lupta.

Dar, să ne întoarcem la povestirea noastră : cei prinși, orice ar păți, stau departe și nu se dau bătuți ; dimpotrivă, în timpul acelor două sau trei luni cît sînt ținuți, se poartă cu inimoșie ; ei iuțesc pe cei în a căror putere sînt să-i puie la încercare, îi înfruntă, îi batjocoresc, le dovedesc nevolnicia și cîte bătălii au pierdut împotrivă-le. Am la mine un cîntec făcut de unul din acești prinși, în care găsim următoarele : „Să vină inimoși cu toții și să se adune ca să muște din el ; căci vor mînca totodată pe părinții și pe străbunii lor, care au fost hrana și mîncarea trupului

său. Aceşti muşchi, această carne şi aceste vine sînt ale voastre, bieţi nebuni. Nu pricepeţi că măduva mădularelor străbunilor voştri e în făptura lor ? Poftă bună ! veţi cunoaşte gustul cărnii voastre". Născocire care nu aduce de loc a barbarie. Cei care-i zugrăvesc în ceasul morţii şi arată clipa în care sînt doborîţi îi arată scuipînd în obrazul celor care-i ucid şi strîmbîndu-se la ei. Cu adevărat, pînă îşi dau sufletul nu încetează a-i înfrunta şi jigni cu vorba şi cu purtarea. Ca să spun drept, faţă de noi, iată oameni foarte sălbatici ; căci ori ei trebuie neapărat să fie, ori noi trebuie să fim. Uimitor cîtă depărtare este între felul lor şi al nostru de a ne purta.

Bărbaţii au mai multe femei şi cu atît mai multe cu cît au nume mai mare de viteaz. Frumuseţea ce se poate vedea în căsniciile lor este că femeile se întrec a nu fi pizmuitoare şi nu împiedică pe soţii lor să fie buni şi prietenoşi cu alte femei, ca la noi, ele fiind pline de iubire şi bunăvoinţă pentru semenele lor. Sînt mai grijulii de cinstirea soţilor lor decît în orice alt şi caută să-şi dea toată silinţa să aibă cît mai multe soţii, fiindcă este dovada virtuţii soţului.

(c) Ai noştri vor striga „minune" ; nu este, este cu adevărat virtutea căsniciei, dar pe o treaptă mult mai înaltă, căci şi în Biblie, Lea, Rachela, Sara şi femeile lui Iacob au dăruit cele mai frumoase slujitoare soţilor lor ; iar Livia şi-a călcat pe suflet ca să mulţumească dorinţele lui August, şi soţia regelui Deiotarus, Stratonice, a dăruit soţului ei nu numai o foarte frumoasă şi tînără slujitoare, care o însoţea, ci s-a mai şi îngrijit de copiii acesteia ca să moştenească pe tatăl lor.

(a) Şi ca să nu credem că aceasta se face din stăruinţa unei slugarnice obişnuinţe şi cu supunere faţă de o datină veche, nejudecată şi şi negîndită şi că sufletul lor este atît de slab încît nu ia altă hotărîre, să arătăm unele dovezi. În afară de cîntecul acuma spus, luat din cele ostăşeşti, mai au unul de dragoste, care începe în felul acesta :

„Şopîrlă opreşte-te, opreşte-te şopîrlă, ca sora mea să ia boiul tău şi tiparul unei învîrstări pentru frumoasa cingătoare, pe care s-o pot da suratei mele, ca tot astfel să fie frumuseţea şi voia ta aleasă între toate celelalte şopîrle". Acest început de stih ţine ison cîntării, iar eu, care am de ajuns deprinderea poeziei, pot judeca pe acesta nu numai că nu arată întru nimic barbar, dar este cu totul anacreontic. De altminteri, limba lor este cea mai blîndă din lume şi sună plăcut urechii, apropiindu-se mult de împlinirea cuvintelor greceşti.

Trei dintre ei, neştiind cît îi va costa într-o zi fericirea lor de a cunoaşte stricăciunile de pe aici şi că această cunoaştere va pricinui prăpădul lor, mă încumet a crede că sînt pe bună cale nenorociţi că s-au lăsat amăgiţi de dorinţa noutăţii şi au părăsit blîndeţea cerului lor ca să vie să-l vadă pe al nostru, au fost la Rouen în timpul cînd răposatul rege Carol al IX-lea se găsea acolo. Regele le vorbi îndelung, le arătă felul purtării noastre, mărirea noastră, înfăţişarea unui oraş frumos. După aceea, unul întrebă ce părere aveau, vrînd să ştie ce-i uimise mai mult ; ei au răspuns că trei lucruri, dintre care unul îmi scapă şi mi-e foarte necaz, dar am aminte celelalte două. Spuseră mai întîi că li se pare foarte ciudat că atîţia oameni cu barbă, în toată firea, zdraveni şi cu arme, din jurul regelui (se vede că vorbeau de elveticii care-l păzeau), se supun şi ascultă de un copil şi că nu-i ales unul dintre ei care să le fie căpetenie ; iar al doilea (în felul lor de a vorbi, ei numesc pe ceilalţi oameni „jumătatea lor"), ei văd că printre aceştia sînt oameni îndestulaţi şi îmbuibaţi cu tot felul de avuţii şi sătui, iar cealaltă jumătate cere la porţile lor, hămesită şi săracă şi găseau ciudat de ce acele jumătăţi nevoiaşe puteau suferi o asemenea nedreptate şi nu apucau pe ceilalţi de grumaz sau nu dădeau foc caselor lor.

Am vorbit cu unul din ei foarte multă vreme, dar aveam un tălmaci care mă urmărea atît de prost şi a cărui

netoție îl împiedica să înțeleagă ce vroiam să-i spun că n-am putut afla nimic din cele ce m-ar putea mulțumi. Cînd l-am întrebat care era prisosul măririi sale printre ai lui (căci era o căpetenie și corăbierii noștri-l numeau rege), el îmi spuse că pășește în frunte la război. L-am întrebat cîți oameni îl urmau, mi-a arătat o întindere, ca să înțeleg că erau atîți cît ar fi încăput în acel înconjur, ceea ce ar face cam patru sau cinci mii de oameni. L-am mai întrebat dacă dreptul său de a porunci rămînea în ființă în afară de război — mi-a spus că-i rămînea, atunci cînd cerceta satele care țineau de el, să i se croiască drumul de-a lungul hățișurilor pădurilor ca să poată trece mai ușor.

Toate acestea nu arată prea rău ; dar ce să facem ? Nu poartă ițari scurți.

CAPITOLUL XXXII

TREBUIE SĂ NE APUCĂM A JUDECA CU FEREALĂ PORUNCILE DUMNEZEIEȘTI

(a) Adevăratul cîmp și pricină a înșelăciunii sînt lucrurile necunoscute. Cu atît mai mult că, din capul locului, ciudățenia lor însăși le dă crezămînt ; mai apoi, nefiind supuse socotelilor noastre obișnuite, ele ne răpesc mijlocirea dezbaterii. (c) De aceea, spune Platon, e mult mai ușor ca vorba de ființa zeilor să mulțumească decît de ființa oamenilor, fiindcă neștiința ascultătorilor dă prilej la o frumoasă și întinsă mînuire în toată voia a unei pricini ascunse.

(a) De aici urmează că nimic nu e crezut mai tare decît ceea ce mai puțin se cunoaște, nici oameni mai crezuți decît cei care îndrugă vrute și nevrute, cum sînt alchimiștii, prezicătorii, astrologii, ghicitorii, doftorii, *id*

genus omne [1], cărora bucuros le-aş mai adăuga, dacă aş mai îndrăzni, tot felul de inşi : tălmăcitori şi ticluitori obişnuiţi ai vrerilor dumnezeieşti, care iau asupra lor să găsească tîlcul oricărei întîmplări şi să vadă în tainele voinţei divine pricinile neînţelese ale făptuirilor sale : cu toate că felurimea şi nepotrivirea neîncetată a întîmpinărilor îi zvîrlă din colţ în colţ şi de la apus la răsărit, totuşi ei îşi deapănă ghemul şi, cu acelaşi condei, zugrăvesc şi alb şi negru.

(b) Într-una din naţiile indiene se găseşte această rînduială a laudă : cînd le merge rău la vreo luptă sau bătălie, ei cer iertare, în faţa mulţimii, Soarelui (zeul lor), ca pentru o faptă nedreaptă, dînd norocul sau nenorocul lor în seama judecăţii dumnezeieşti şi supunîndu-i judecata şi chibzuiala lor.

(a) Creştinului de ajuns îi este a crede că toate vin de la Dumnezeu şi a le primi mulţumind dumnezeiasca şi nepătrunsa lui pricepere şi a le lua drept bune, fără amărăciune în orice chip i-ar fi fost lăsate. Însă, prost găsesc eu ce văd îndătinat, a întări şi sprijini religia noastră după norocul şi propăşirea isprăvilor noastre. Credinţa noastră are alte îndestulitoare temeiuri, fără să o mai împuternicim prin împrejurări ; deoarece poporul, dacă se învaţă cu aceste dovediri pe înţelesul şi după gustul lui, primejdie este, cînd împrejurările se întorc neprielnic şi potrivnic, să i se zdruncine credinţa. Ca în luptele la care s-a ajuns pentru religie, cei care au învins la bătălia de la Roche-Abeille sărbătoreau cu mare vîlvă întîmplarea şi foloseau acel noroc pentru a cîştiga încrederea părtaşilor lor, iar pe urmă au cerut iertare pentru nenoroacele de la Moncontour şi Jarnac, zicînd a fi biciuiri şi pedepse părinteşti ; cu toate că întreg poporul nu era sub puterea lor, uşor se vede că ei trag dintr-o desagă două feluri de făină şi suflă cald şi rece pe aceeaşi gură. Ar fi mai bine să-i înfăţişăm adevăratele temeiuri ale adevărului. O foarte

[1] Şi toţi cei de soiul acesta (Horaţiu, *Satire*, I, 2).

frumoasă bătălie pe mare a fost cîştigată lunile trecute împotriva turcilor, sub căpitănia lui Don Juan de Austria, dar lui Dumnezeu i-a plăcut să vedem alteori altele, tot atît de mari, pierdute de noi. Aşadar greu este să aduci trebile dumnezeieşti pe cumpăna noastră, fără a fi pîngărite. Iar cine are în vedere că Arius şi al său papă Leon, căpeteniile acelei erezii, muriră fiecare în vremea lui de ciudată moarte, în totul aidoma (se trăseseră de la dezbatere, fiindcă-i apucase dureri de pîntec, amîndoi dîndu-şi sufletul la umblătoare), înseamnă mînjire a pedepsei dumnezeieşti cu întîmplarea locului şi s-ar mai putea adăuga şi moartea lui Heliogabal, care şi el a fost ucis tot acolo. Dar ce ! Irineu fu adus la aceeaşi soartă. (c) Dumnezeu, vroind să ne înveţe că altele au să spere cei buni, iar cei răi altele de temut decît noroacele şi nenoroacele lumii acesteia, el le mînă şi le împarte după vrerea sa nedezvăluită şi nu ne dă putinţa să ne folosim prosteşte de ele. Îşi bat joc cei care pun înainte judecata omenească. Nimeresc lovitura o dată din două. Sf. Augustin aduce potrivnicilor săi frumoasă întîmpinare la acestea. Este ceartă care se curmă sprijinită mai mult pe armele aducerii aminte decît ale judecăţii. (a) Să ne mulţumim cu lumina pe care binevoieşte soarele să o împrăştie cu razele sale, iar cel care va ridica ochii spre a cuprinde în sine mai mult nu are de ce se minuna dacă din pricina sfruntării sale îşi pierde vederea. (c) *Quis hominum potest scire consilium Dei ? aut quis poterit cogitare quid velit Dominus ?* [1].

CAPITOLUL XXXIII

A FUGI DE DESFĂTĂRI CU PREŢUL VIEŢII

(a) Eu am văzut că mai toate părerile din vechime întru aceasta se învoiesc, zicînd : este ceasul morţii cînd

[1] Care om poate pătrunde planurile dumnezeieşti sau închipui vrerea Domnului ? (*Cartea înţelepciunii*, IX, 13).

viața este un mai mare rău decît bine ; iar a păstra viața pentru chinul și neajunsul nostru înseamnă a se împotrivi înseși legilor firii, după cum spun aceste povețe din bătrîni:

Ἡ ζῆν ἀλύτως, ἢ θανεῖν εὐδαιμόνως,
Καλὸν τὸ θνήσκειν οἷς ὕβρις τὸ ζῆν αἴρει.
Κρεῖσσον τὸ μὴ ζῆν ἐστὶν ἢ ζῆν ἀθλίως [1]

Dar a nesocoti moartea pînă într-atîta ca s-o folosim pentru înlăturarea cinstirilor, bogățiilor, măririi și altor daruri cerute de noi soartei, ca și cum mintea nu ne-ar ajunge să ne încredințeze că sînt de părăsit, fără ca să mai avem această nouă întărire, eu n-am pomenit să fi fost povățuit sau dus la îndeplinire pînă nu mi-a căzut în mîini o bucată din Seneca, în care sfătuiește pe Lucilius, om de seamă și cu mare trecere pe lîngă împărat, să se lase de acea viață a fală și desfătare și să se depărteze de ispitele lumești, într-un trai singuratic, liniștit și filosoficesc ; față de care Lucilius, oarecum, pregeta : „Sînt de părere — spune el — să părăsești acest trai sau să părăsești cu totul viața ; cu toate că te sfătuiesc să apuci calea cea mai blîndă, mai curînd a desface decît a curma ceea ce e prost înnodat, dar dacă nu poți desface, curmă. Nu-i om cît de fricos, căruia să nu-i placă mai bine să cadă deodată, decît să fie toată vremea în cădere". Aș fi găsit povața aceasta vădind oarecum părerea necruțătoare a stoicilor ; dar mai ciudat este că a fost luată de la Epicur, care scrie în privința aceasta aidoma lui Idomeneu.

Am mai văzut asemenea trăsături și la ai noștri, dar cu fereala creștină. Sf. Ilarie, episcopul de Poitiers, acel vestit dușman al ereziei lui Arius, fiind în Siria, a fost înștiințat că Abra, singura lui fiică, care rămăsese cu maică-sa dincoace, era cerută în căsătorie de seniorii cei mai cu

[1] Sau trăim fără supărări sau este o fericire să mori. Frumos este a muri cînd viața a devenit o pacoste. Mai curînd să mori decît să trăiești în nenorocire (Sentințe grecești, cunoscute de Montaigne prin textul lui Stobeu, *Serm*, 20).

vază din țară, ca o fată în totul bine crescută, frumoasă, bogată și în floare. El îi scrie (după cum vedem), să se îndepărteze de toate plăcerile și înfruptările care i se arată, fiindcă el îi găsise în călătoria lui un soț mai mare și mai ales, un soț avînd cu totul altă putere și măreție, care-i va dărui veșminte și podoabe neprețuite. El plănuise să o dezlege de pofta și obiceiurile plăcerilor lumești ca s-o împreune desăvîrșirii dumnezeiești ; părîndu-i însă moartea fetei sale cel mai scurt și negrești fel, nu a încetat cu rugi, rugăciuni și ectenii la Dumnezeu ca s-o ia de pe lume și s-o cheme la el, cum s-a și întîmplat ; căci curînd după întoarcerea lui, ea muri, iar el se arătă nespus de bucuros. Acesta pare că a întrecut pe toți, fapta lui fiind fără ocol, lucru la care ceilalți nu se încumetă decît pe ocoluri, mai ales că este vorba de singura lui fată. Dar nu vreau să trec peste sfîrșitul acestei povestiri, cu toate că nu are vreo legătură cu cele amintite aici. Soția sfîntului Ilarie auzi de la el că moartea fetei lor fusese ca o urmare a plănuirii și vrerii lui și cu cît e mai mare fericirea să te desparți de lumea asta decît să trăiești în ea, încît a fost dobîndită de arzătoarea dorință a fericirii veșnice și cerești, și a cerut soțului ei cu nespusă stăruință să facă același lucru și pentru ea. Dumnezeu ascultă rugăciunile amîndurora și a tras-o la el curînd după aceea, iar nu fu vreodată moarte îmbrățișată cu mai deosebită și împărtășită mulțumire.

CAPITOLUL XXXIV

NOROCUL ADESEA SE ÎNTÎLNEȘTE PE CALEA RAȚIUNII

(a) Nestatornicia feluritelor schimbări ale norocului nu-l înfățișează în toate chipurile. Se află oare dreptate

mai vădită decît aceasta : ducele de Valentinois hotărîndu-se să otrăvească pe Adrian, cardinalul de Corneto, la care papa Alexandru al VI-lea, tatăl său şi cu el se duceau să cineze la Vatican, îi trimise o butelcă de vin otrăvit, dînd-o în grija pivnicerului. Papa sosi înaintea fiului său şi ceru băutură ; pivnicerul, care crezuse că vinul i-a fost dat în seamă fiindcă era de soi, pofti pe papa să bea din el, iar ducele însuşi, sosind în clipa gustării şi încredinţat că nu se atinsese de butelca sa, luă şi el ; tatăl muri pe loc iar fiului, după ce a fost îndelung chinuit de boală, îi fu ursită o soartă şi mai rea.

Uneori pare că soarta se joacă cu noi cu tot dinadinsul ; seniorul d'Estrées, pe atunci stegar al domniei sale de Vendôme, şi seniorul de Licques, locotenent în compania ducelui d'Ascot, fiind amîndoi îndrăgostiţi de sora seniorului de Founguesselle, cu toate că erau din alte tabere (cum se întîmplă cu nobilimea de pe graniţe), pînă la urmă seniorul de Licques avu cîştig ; dar tocmai în ziua nunţii şi, ce e mai rău, înainte de culcare, mirele, cuprins de dorinţa să-şi arate în cinstea miresei sale vitejia, ieşi la o încăierare ostăşească lîngă Saint-Homer, unde seniorul d'Estrées, fiind mai tare, îl luă prins şi, ca să dea preţ cîştigului său, trebui ca jupîniţa,

Conjugis ante coacta novi dimittere collum,
Quam veniens una atque altera rursus hyems
Noctibus in longis avidum saturasset amorem [1],

să-i ceară ea însăşi să aibă curtenia a-i înapoia prinsul, ceea ce el şi făcu : nobilimea franţuzească nu nemulţumeşte niciodată pe cucoane.

(c) Nu pare oare a fi ticluială a soartei ? Constantin, fiul Elenei, a fost întemeietorul împărăţiei Constantinopo-

[1] Nevoită să se smulgă din braţele noului ei soţ mai înainte ca lungile nopţi ale iernilor ce-şi urmează şirul să fi potolit setea dragostei lor (Catul, LXVIII, 81).

lului, iar atîtea veacuri după, Constantin, fiul unei Elene, i-a pus capăt.

(a) Uneori îi place soarteı a întrece minunile noastre. Noi ştim că atunci cînd regele Clovis împresură Angoulême, zidurile căzură de la sine prin bunăvoinţa cerului ; Bouchet află într-un cronicar că regele Robert, la împresurarea unui oraş, se furişase din tabără ca să se ducă la Orléans pentru a sărbători ziua sfîntului Aignan ; în vreme ce se închina, la o anumită citire a slujbei, zidurile oraşului împresurat se prăbuşiră de la sine. Pe dos se întîmplă în războaiele noastre de la Milano ; căpitanul Rense împresură pe seama noastră oraşul Eronne şi puse focoase sub o parte din zidire ; zidirea sări drept în sus şi căzu înfigîndu-se la loc în temelii, fără a slăbi pe cei încercuiţi.

Cîteodată soarta face pe tămăduitoarea : Iason din Fera fu părăsit de doftori din pricina unei gîlci în adîncul pieptului. Zorit să se scape de ea, fie şi cu moartea, se aruncă cu tot dinadinsul în toiul luptei, unde încăierarea era cît mai aprigă şi fu din parte în parte străpuns ; taman bine ca să se crape gîlca şi să fie lecuit.

Oare ea nu întrecu în ştiinţa şi măiestria meşteşugului său pe zugravul Protogenes ? El zugrăvise un cîine obosit şi frînt, întocmai cum a vrut, cu tot amănuntul, dar nu ajunsese să dea la iveală balele şi spuma ; necăjit de treaba ce făcuse, luă buretele muiat în toate vopselele şi-l trecu ca să şteargă totul ; norocul vru să înceapă cu partea botului şi nimeri întocmai ce vroise să zugrăvească, aşa cum nu izbutise dibăcia lui.

Soarta oare nu călăuzeşte uneori judecăţile noastre şi le îndreaptă ? Isabela, regina Angliei, avînd a trece din Zeelanda în regatul său cu o oaste în sprijinul fiului ei şi împotriva soţului ei, ar fi fost pierdută dacă sosea la portul unde plănuise, căci duşmanii o întîmpinau acolo ; norocul însă o împinse pe nevrute aiurea, unde dădu de ţărm fără nici o primejdie. Iar cel din vechime, care

vrînd să zvîrle cu piatra într-un cîine, lovi şi omorî muma lui maştera; nu soarta avu dreptate? cum spune următorul vers:

Ταυτόματον ἡμῶν καλλίω βουλεύεται [1]

nu-i norocul mai chibzuit decît noi?

(c) Icetes toemise doi ostaşi ca să ucidă pe Timoleon, care plecase la Adrano în Sicilia. Se înţeleseseră să se întîlnească în timpul cît el îndeplinea jertfa; şi, strecurîndu-se prin mulţime, pe cînd amîndoi pîndeau clipa potrivită faptei lor, iată un al treilea care răpuse cu o zdravănă lovitură de spadă la cap pe unul din ei, lăsîndu-l la pămînt şi luînd-o la fugă. Ortacul său socotind că e descoperit şi pierdut, se repezi spre altar cerînd iertare, cu făgăduiala că va spune tot adevărul. În vreme ce istorisea uneltirea, iată că vine al treilea, prins ca ucigaş, împins şi ghiontit, ca să fie înfăţişat lui Timoleon şi celor mai de seamă din adunare. Acolo el ceru îndurare, spunînd că făcuse dreptate, fiindcă a omorît pe ucigaşul tatălui său, dovedind pe loc cu martori pe care norocul tocmai îi scosese în cale, că în oraşul Leontinilor tatăl său fusese cu adevărat ucis de cel asupra căruia se răzbunase. I s-au dat zece mine atice în cinstea norocului pe temeiul că moartea tatălui a cruţat pe tatăl obştii sicilienilor. Această împrejurare întrece rostul şi chibzuiala omului.

(b) Drept sfîrşit, următorul fapt nu arată oare un neasemuit zor cucernic ca bunătate şi cinste? Ignatius, tată şi fiu, proscrişi de triumvirii din Roma, se hotărîră să-şi ia viaţa unul altuia ca s-o smulgă cruzimii tiranilor. S-au repezit cu spada în mînă unul într-altul; norocul, spre cinstea nespus de frumoasă a iubirii lor unul faţă de altul, le îndreptă spada ca să fie amîndoi răniţi de moarte; le mai rămase puterea să tragă spadele din răni ca să se

[1] Vers din Crispin, pe care Montaigne îl traduce în rîndul următor.

îmbrățișeze atît de strîns, încît călăii le tăiară deodată capetele, lăsînd trupurile înnodate de acel nobil nod, dîndu-și sufletele în iubirea sîngelui și a vieții unuia celuilalt.

CAPITOLUL XXXV

O LIPSĂ ÎN ORÎNDUIREA NOASTRĂ

Răposatul meu tată, numai cu ajutorul experienței și din fire cu limpedea lui judecată, mi-a spus o dată că dorise să puie pe roate un așezămînt unde, pentru orice nevoie, omul să poată merge, cererea lui să fie scrisă de un slujbaș anume pentru aceasta, cum ar fi : (c) caut să vînd mărgăritare, caut mărgăritare de vînzare, (a) cutare caută însoțitor ca să plece la Paris, cutare caută slujitor pentru anume treabă, cutare caută stăpîn, cutare caută un lucrător, unul una, altul alta, după trebuință. Îmi pare că acest fel de a ne înștiința ar înlesni mult legăturile obștești, căci tot timpul sînt cerințe și căutări, iar fiindcă nu se cunosc, oamenii rămîn nespus de încurcați.

Aud, spre marea rușine a veacului nostru, că sub ochii noștri, doi bărbați de seamă, cărturari, au murit neavînd cu ce să-și stîmpere foamea : Lilius Gregorius Giraldus în Italia și Sebastianus Castellio în Germania ; și eu cred că s-ar fi găsit o mie de inși care să-i fi chemat la ei să le dea un trai bun, dac-ar fi aflat, (c) sau i-ar fi ajutat acolo unde erau. (a) Lumea nu este întru totul stricată ca să nu știu vreun om care din toată inima să dorească a întrebuința mijloacele pe care le are moștenire, cîtă vreme soarta va vroi să i le lase la îndemînă, ca să puie la adăpost de nevoie oameni aleși, arari și desăvîrșiți în cîte o prețuită învrednicire, care sînt urmăriți la culme de neno-

roc și care ar fi aduși în astfel de stare, că n-ar putea fi nemulțumiți decît neîntregi la minte.

(c) În chivernisirea gospodărească tatăl meu avea rînduiala pe care eu o laud, dar nicidecum nu o urmez ; în afară de cartea tocmelilor gospodăriei, unde se scriau cele mai mici socoteli și tîrguieli, ce nu cer întărire de la dregătorie și era dată în sarcina vechilului, el porunci unuia din diecii săi a-i scrie un ziar unde însemna toată întîmplarea, întocmind zi de zi o carte a casei sale ; prea plăcută de citit cînd timpul începe a șterge amintirea și tare binevenită să ne scoată cîteodată din încurcătură : „Cînd s-a purces la o anume treabă, cînd s-a încheiat ; ce măriri cu alaiul lor au trecut ; cîte s-au oprit ; călătoriile noastre, lipsurile noastre de acasă, căsătorii, morți ; primirea fericită sau supărătoare a veștilor, schimbarea slujbașilor mai de seamă și toate asemenea". Datină veche pe care-i bine să o înnoiască fiecare în rosturile sale și socot că sînt un prost că n-am făcut-o.

CAPITOLUL XXXVI

DESPRE OBIȘNUINȚA VEȘMÎNTĂRII

(a) Oriunde mă învîrt trebuie să dobor cîte o îngrădire a obișnuinței, într-atîta avut-a ea grijă să se puie de-a curmezișul tuturor căilor noastre. Mă gîndeam, pe timpul ăsta friguros, dacă a umbla gol în felul națiilor aflate acum în urmă vine din pricina căldurii aerului, cum spunem despre cei din India sau de mauri, sau dacă este purtarea de la obîrșie a oamenilor. Oamenii mintoși — mai ales că tot ce este sub bolta cerească, după cum spune cuvîntul sfînt, supus acelorași legi este — au obiceiul în asemenea privințe să osebească legile firești de cele scor-

nite de noi şi să caute o lege a rînduirii lumeşti îndeobşte în care nimic să nu fie sluţit. Iară cum totul este înzestrat d-a fir a păr pentru păstrarea fiinţei, cu adevărat de necrezut este să fim noi singurii născuţi într-o stare proastă şi nevolnică, stare pe care n-o putem apăra fără ajutor străin. Aşadar, eu mă prind a spune că, precum tot ce înverzeşte, copacii şi vieţuitoarele şi orice vietate de fire prisosite sînt cu înveliş ca să se apere de asprimile vremii,

Proptereaque fere res omnes aut corio sunt,
Aut seta, aut conchis, aut callo, aut cortice, tectae [1],

asemenea fost-am şi noi, dar aidoma celor care întunecă meşteşugit lumina zilei, noi am înăbuşit mijloacele noastre cu mijloace împrumutate. Uşor de văzut este că obiceiul face a fi cu neputinţă ceea ce este cu putinţă, căci între naţiile care nu au vreo ştire despre veşminte, se găsesc unele aşezate cam sub aceleaşi ceruri ca şi ale noastre ; mai apoi, cea mai plăpîndă parte a noastră este cea care stă totdeauna descoperită : (c) ochii, gura, nasul, urechile ; iar acum, ca şi la strămunii noştri, coşul pieptului şi pîntecul. (a) Dacă ne-am fi născut cu nevoia să purtăm fuste şi ţări, nu trebuie stat la îndoială că firea nu ne-ar fi întărit cu piele mai groasă în părţile lăsate în bătaia anotimpurilor, cum a întărit vîrful degetelor şi talpa.

(c) De ce să ne pară greu a crede aceasta ? Între felul cum mă îmbrac eu şi ţăranul din ţinutul meu, găsesc mai multă depărtare decît între el şi un om acoperit numai de pielea lui.

Cîţi oameni, mai ales în Turcia, umblă goi din cucernicie !

(a) Nu mai ştiu cine întreba pe unul din golanii noştri, pe carè-i vedea în cămaşă în toiul iernii, tot atît de voios

[1] Iată pentru ce aproape toate fiinţele sînt acoperite cu piele sau păr, sau se adăpostesc într-o scoică sau într-o scoarţă, sau se ascund sub solzi (Lucreţiu, IV, 936).

ca și unul care se înfofolește în nurci pînă la urechi, cum de poate răbda frigul : „Dumneata, cocoane, răspunse el, ai obrazul descoperit ; eu sînt peste tot obraz". Italienii povestesc despre măscăriciul ducelui Florenței, pare-mi-se, că stăpînul său îl întreba cum de poate suferi frigul atît de ușor îmbrăcat, cînd el îl suferea atît de anevoie : „Ia-te după mine — spuse el — acoperă-te cu toată înțolirea ce ai, cum fac eu cu a mea, nu ai să suferi, cum nu sufăr nici eu". Regele Massinissa, pînă la adînci bătrînețe, n-a putut fi silit să meargă cu capul acoperit, fie frig, furtună sau ploaie, (c) ceea ce se spune și de împăratul Severus.

În războaiele dintre eghipteni și perși, Herodot spune că a văzut și el și alții că țeasta la eghiptenii morți era nespus mai tare decît la perși, din pricină că unii purtau pe cap căciuli și cealmale, ceilalți din copilărie îl aveau ras și descoperit.

(a) Și regele Agesilau purtă, pînă la adîncă bătrînețe, aceleași veșminte iarna cît și vara. Cezar, spune Suetonius, mergea totdeauna în fruntea oștirii sale, de cele mai deseori pe jos cu capul gol, fie ploaie, fie soare ; tot așa se spune de Hanibal,

tum vertice nudo
Excipere insanos imbres, coelique ruinam [1].

(c) Unul din Veneția, care a locuit îndelung acolo și acum s-a întors, scrie că în regatul Pegu, bărbați și femei au toate părțile acoperite, dar picioarele totdeauna goale, pînă și călări.

Minunat ne povățuiește Platon, pentru sănătatea trupului, să lăsăm capul și picioarele cum sînt din fire, goale.

(a) Regele ales de polaci, ca urmaș, după al nostru, care este, drept vorbind, unul din cei mai mari principi ai

[1] Cu capul dezgolit înfrunta puhoaiele cerului (Silius Italicus, I, 250).

veacului, nu poartă vreodată mănuși, nici nu-și schimbă cușma, fie iarnă, fie orice vreme.

(b) În vreme ce eu nu rabd să umblu descheiat și neîncins, plugarii din jurul meu s-ar simți stînjeniți dac-ar face-o. Varro spune că orînduiala noastră, de a sta cu capul descoperit în fața zeilor sau dregătorilor, făcutu-s-a pentru sănătatea noastră și pentru a ne întări împotriva asprimii vremii, mai mult decît pe seama smereniei.

(a) Și fiindcă pomenit-am de frig, iar franțuzii învățați sînt să fie ca brezaia (nu eu, căci nu mă îmbrac decît în negru sau alb, așa cum îmbrăcatu-s-a tatăl meu), mai adaug și altele cu totul din altă căldare, că în călătoria sa în Luxemburg, căpitanul Martin du Bellay ar fi văzut înghețuri atît de aprige, încît vinul ostașului se spărgea cu securea și barda și li se împărțea ostașilor pe cîntar, purtat în coșuri. Iar Ovidiu, cam tot același lucru :

Nudaque consistunt, formam servantia testae,
Vina ; nec hausta meri, sed data frusta, bibunt [1].

(b) Gerurile sînt atît de aspre la gurile de la Palus Maeotides, încît în același loc în care locțiitorul lui Mitridate luptase cu dușmanul pe gheață și-l biruise, cînd veni vara cîștigă împotriva lui încă o bătălie pe mare.

(c) Romanii fură tare stînjeniți în bătălia lor de lîngă Plaisance [2] cu cartaginezii, fiindcă aveau sîngele înghețat în vine și erau înțepeniți de frig, în vreme ce Hanibal făcuse focuri pentru toată oștirea sa, ca să-și încălzească luptătorii și împărțise ulei, ca să ungă vinele, să se moaie și să se dezgheațe și să nu aibă pielea pătrunsă de suflarea vîntului înghețat care bătea atunci.

Întoarcerea grecilor de la Babilon rămase de pomină din pricina greutăților și piedicilor întîmpinate. Iar ajunși în Munții Armeniei au fost prinși de viscol și nu

[1] Vinul sloi păstrează forma vasului care-l conținea. Nu-l bei lichid și se împarte în bucăți (Ovidiu, *Tristele*, III, 10, 23).

[2] Piacenza, în Italia (n. t.).

mai ştiau pe ce drumuri sînt, fiind de-a dreptul împresuraţi de troiene şi rămaseră o zi şi o noapte fără mîncare şi băutură ; mai toate vitele lor muriseră, iar printre ei erau mulţi morţi, mulţi orbiţi de înţepăturile măzărichii şi de strălucirea zăpezii, mulţi schilodiţi de mîini şi de picioare, mulţi înţepeniţi de îngheţ şi păstrînd încă simţire.

Alexandru a dat de o ţară unde se îngropau pomii roditori iarna, pentru a-i apăra de îngheţ (vedem şi noi aceasta).

(b) Fiind vorba de veşmîntare, regele din Mexic schimba hainele de patru ori pe zi şi niciodată nu le mai purta, cele părăsite le dăruia sau le da drept răsplată ; tot aşa făcea şi cu vasele, talerele şi toate cele de masă sau de bucătărie, nimic nu-i era pus înainte a doua oară.

CAPITOLUL XXXVII

DESPRE CATO CEL TÎNĂR

(a) Nu mi-e dat să fac greşeala îndeobşte, să judec pe altul după mine şi să asemuiesc stările mele altora. (c) Dacă eu mă simt întemeiat într-un anume chip, nu sileso pe altul, cum face fiecare ; cred şi pricep o mie de traiuri felurite şi cu totul depărtate de ce mi-e mie cunoscut şi iau mai bine în seamă ce le osebeşte de noi decît asemănarea cu noi. Dezbăr pe cît se poate altă fiinţă de stările şi temeiurile mele, o privesc curat în sinea ei, fără legătură, îmbrăcînd-o pe croiala sa. Şi dacă eu nu sînt cucernic, nu preget a mărturisi fără înconjur cucernicia foliantinilor şi capucinilor şi găsesc bună însufleţirea traiului lor ; mă strecor cu închipuirea foarte bine în locul lor.

Şi cu atît mai mult îi iubesc şi îi cinstesc, fiindcă ei nu sînt ca mine. Doresc nespus să fim judecaţi fiecare în parte şi, ca urmare, să nu mi se aducă pilde privite îndeobşte.

(a) Slăbiciunea mea nu ştirbeşte întru nimic părerile pe care trebuie să le am despre puterea şi vigoarea celor care sînt vrednici de ele. (c) *Sunt qui nihil laudent, nisi quod se imitari posse confidunt* [1]. (a) Tîrîtor pe mîl pămîntesc, nu preget a privi pînă în tării înălţarea neîntrecută a unor suflete. Pentru mine este mult să am o judecată de ispravă, dacă la ispravă nu pot ajunge, şi să am măcar această parte de căpetenie ferită de stricăciune. Înseamnă oarecît să am vrere sănătoasă, cînd picioarele nu mă ţin. Acest veac în care trăim este atît de întunecat, cel puţin sub cerul nostru, încît nu îndeplinirea, ci însăşi înfăţişarea virtuţii este de neînţeles şi pare a nu fi altceva decît vorbărie dăscălicească ;

(c) *virtutem verba putant, ut*
Lucem ligna ; [2]
Quam vereri deberent, etiam si percipere non possent [3].

Este zorzon de agăţat, fie pe zid, fie în vîrful limbii sau la vîrful urechii, drept podoabă.

(a) Nu se mai cunoaşte vreun fapt cu adevărat al virtuţii : cele care au chipul ei nu au duhul, deoarece cîştigul, faima, teama, obişnuinţa şi alte pricini străine sînt cele care mînă spre îndeplinirea lor. Dreptatea, vitejia, îndurarea care pot fi ale faptului sînt privite de ochiul altuia după faţă ce o arată în lume, dar făptuitorul nu are în el nicidecum virtutea acelui fapt ; are altă aţintire, (c) alt

[1] Sînt oameni care nu laudă decît ceea ce pot imita (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 1).

[2] Ei cred că virtutea nu e decît o vorbă şi că pădurea sfîntă nu este decît o pădure oarecare (Horaţiu, *Epistole*, I, 6, 31).

[3] Pe care ar trebui să le onoreze chiar dacă sînt incapabili să le înţeleagă (Cicero, *Tusculanae quaestiones, V, 2).*

îmbold. (a) Însă virtutea nu-şi ia asupră-i decît ce se face prin ea şi numai pentru ea.

(c) La cea mare bătălie din Potideea, cîştigată de greci sub Pausanias împotriva lui Mardonius şi a perşilor, învingătorii, după datina lor, aveau de împărţit între ei fala isprăvii. Ei lăsară pe seama naţiei spartanilor întîietatea în acea luptă. Spartanii, desăvîrşiţi judecători ai virtuţii, cînd fură să aleagă căruia din ei îi va rămîne cinstea celei mai bune purtări din acea zi, găsiră că Aristodem fusese cel ce se avîntase cu mai multă îndrăzneală ; totuşi nu-i dădură laurii, căci virtutea lui fusese îndemnată de zorul să spele ocara suferită la Termopile şi din rîvna să moară vitejeşte mîntuit de ruşinea păţită.

Judecăţile noastre sînt încă bolnave şi se lasă după stricăciunea năravurilor noastre. Eu văd pe cea mai mare parte din gînditorii vremilor noastre că fac pe iscusiţii ca să întunece faima celor mai frumoase şi mărinimoase fapte din vechime, dîndu-le cîte un tîlc înjositor, dibuindu-le prilejuri şi cauze deşarte.

(b) Mare iscusinţă ! Să mi se arate faptul cel mai curat şi fără greş, îi voi găsi cincizeci de îndemnuri păcătoase, care vor avea chip de adevăr. Martor mi-e Dumnezeu, pentru cel care vrea să priceapă, cîte felurite înfăţişări nu se cuprind înlăuntrul vremii noastre. (c) Ei nu o fac atît cu răutate, cît fac pe dibacii greoi şi grosolan.

Aceeaşi osteneală cu care se defăimează nume mărite şi aceeaşi cutezanţă, eu bucuros aş folosi-o ca să pun întrucîtva umărul să le înalţ. Acele feţe arare şi alese, pentru a fi date drept pildă lumii din învoirea înţelepţilor, n-aş pregeta să le cinstesc mai vîrtos, cît închipuirea mea m-ar putea ajuta să şi folosesc orice prilej nimerit ca să arăt lauda mea. Însă trebuie crezut că stăruinţele minţii noastre sînt mult mai prejos de ce le este cuvenit. Datoria oamenilor de bine este a zugrăvi virtutea cît se poate mai frumoasă şi nu ne-ar sta rău dacă ne-am împătimi şi

ne-am însufleți la lumina unor atît de cuvioase chipuri. Ceea ce aceștia fac împotrivă (a) o fac fie din răutate, fie din păcatul să le aducă temeiuri potrivite lor, cum spus-am înainte, sau, după cum cred eu, mai curînd fiindcă ei nu au vederea destul de cuprinzătoare și limpede ca să pătrundă lumina virtuții în curata ei neprihănire, nici nu sînt deprinși cu ea : cum spune Plutarh că în timpul său se găseau unii care să dea pe seama fricii de Cezar moartea lui Cato cel Tînăr ; lucru care cu drept cuvînt îl supără și din care noi putem judeca cum el s-ar fi mîniat pe cei care o puneau pe seama ambiției. (c) Oameni proști ! El ar fi făcut o faptă frumoasă, mărinimoasă și dreaptă, mai lesne din netrebnicie decît pentru fală. (a) Acel bărbat a fost cu adevărat turnat de fire, ca să avem chipul virtuții și strășniciei la care omul poate ajunge.

Dar eu aici nu mă avînt să iau în cătare bogata pilduire. Vreau numai să pun față în față cinci poeți latini care se întrec în laudele închinate lui Cato (c) și pentru numele lui Cato și ca un prilej de laudă pentru ei. Iar un copil bine îndrumat va găsi, asemuindu-i celorlalți, pe cei doi dintîi domoli, al treilea mai verde, dar abătîndu-se cu neobișnuita lui putere ; el va socoti, ridicîndu-se încă doua-trei trepte cu închipuirea, înțelesul celui de-al patrulea și dacă se va ridica pînă acolo, își va împreuna mîinile de uimire. La cel din urmă, cu mult mai presus, va jura că nu poate ajunge nici o minte omenească ; el se va lăsa minunat și înmărmurit. Iată minune : noi avem mult mai mulți poeți decît judecători și tîlcuitori ai poeziei. E mult mai ușor s-o făurești decît s-o cunoști. Pe o treaptă mai joasă, o poți judeca după povețe și meșteșug. Dar cea bună, cea mai presus, dumnezeiască, stă dincolo de măsura minții noastre. Cine-i lămurește frumusețea, privind-o stăruitor și socotit, n-o vede, cum nu se vede minunăția fulgerului. Ea nu stă să spuie judecății noastre : o răpește și o uimește. Fiorul iscat în cel care s-a lăsat pătruns de ea cuprinde și pe un al treilea care-l ascultă înfățișîndu-i-o

și rostind-o, precum magnetul nu trage numai un singur ac, dar înrîurirea sa se strecoară ca alt ac să tragă pe altele. Și se vede mai limpede la teatru tainica însufleţire, unde muzele după ce răpesc mai întîi pe poet, în clocot de mîhnire sau ură, și-l scot din fire pe vrerea lor, prin poet dobîndesc pe cel care joacă, iar acela, la rîndul său, întreaga mulţime care ascultă. Este înșirarea acelor noastre, aninate unele de altele prin puterea magnetului. Din fragedă-mi copilărie, poezia m-a pătruns și m-a răpit. Această aplecare a mea atît de vie, ce-mi este în fire, a fost însă felurit îndreptată de felurimea întruchipărilor, nu pe cît erau de înălţate sau mai prejos, căci luam la cunoștinţă pe cele mai înălţate din fiece soi, dar cu lumini osebite : mai întîi o licărire voioasă și măiastră ; apoi o ivire subţire și pătrunzătoare ; la urmă putere împlinită și întemeiată. Pilda mai bine va zice : Ovidiu, Lucan, Vergiliu. Dar iată pe oamenii noștri pe tărîmul lor.

(a) *Sit Cato, dum vivit, sane vel Caesare major* [1], zice unul.

Et invictum, devicta moarte, Catonem [2],

zice altul. Iar celălalt, povestind despre luptele lăuntrice dintre Cezar și Pompei,

Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni [3].

Și al patrulea, aducînd laude lui Cezar :

Et cuncta terrarum subacta,
Praeter atrocem animum Catonis [4].

---

[1] În timpul vieţii, Cato trebuie să fie mai mare chiar decît Cezar (Marţial, VI, 32).

[2] Și Cato neînvins a învins moartea (Manilius, *Astronomica*, IV, 87).

[3] Cauza biruitorilor le-a plăcut zeilor, cauza învinșilor lui Cato (Lucan, I, 118).

[4] Universul întreg se află la picioarele sale, în afară de Cato (Horaţiu, *Ode*, II, 1, 23).

Iar măiestrul cîntării, după ce a înşirat numele celor mai de seamă romani, încheie în acest chip zugrăvirea sa :

His dantem jura Catonem [1].

CAPITOLUL XXXVIII

CUM RÎDEM ŞI PLÎNGEM DE UNUL ŞI ACELAŞI LUCRU

(a) Vom găsi în istorii că Antigonus se necăji pe fiul lui cînd îi aduse capul regelui Pirus, duşmanul său, care fusese atunci omorît în luptă, şi, văzîndu-l, apucă tare a plînge ; iar ducele René de Lorraine plînse şi el moartea ducelui Charles de Burgundia, pe care-l biruise, iar la înmormîntarea lui purtă zăbranic ; iar la bătălia de la Auroy, pe care comitele de Montfort o cîştigase împotriva lui Charles de Blois, potrivnicul său pentru ducatul Bretaniei, biruitorul, dînd de trupul duşmanului, arătă mare amărăciune. Noi nu trebuie de îndată să strigăm :

E così avven, che l'animo ciascuna
Sua passion sotto el contrario manto
Ricopre, con la vista or' chiara, or'bruna [2].

Cînd a fost adus capul lui Pompei, se spune în istorii că Cezar a întors privirile ca la arătare a rău şi urît. Fusese între ei o atît de lungă înţelegere şi însoţire la mînuirea trebilor obşteşti, ursita lor atît de împreunată, atîtea îndatoriri unul faţă de altul şi atîtea înrudiri, încît nu tre-

[1] Cato care le dictează legile (Vergiliu, *Eneida*, VIII, 670).

[2] În acest fel, sufletul îşi ascunde patimile sub aparenţe contrare, tristeţea prin veselie, veselia prin tristeţe (Petrarca, *Sonetul 81*, respectiv *82*).

buie crezut că această purtare ar fi fost cu totul fățarnică și prefăcută, precum socotește cestălalt :

tutumque putavit
Jam bonus esse socer ; lacrymas non sponte cadentes
Effudit, gemitusque expressit pectore laeto [1].

Căci, cu toate că în adevăr cea mai mare parte din faptele noastre nu sînt decît măscate și drese, de multe ori drept este că :

Haeredis fletus sub persona risus est [2],

mai și trebuie, cînd judecăm aceste întîmplări, să luăm în seamă că sufletele noastre adesea sînt frămîntate de felurite patimi. Și precum ei spun că în trupurile noastre se adună felurite fierberi, supuse uneia singure care de obicei le poruncește, după cum ne este alcătuirea, de asemenea și în sufletele noastre, cu toate că felurite mișcări le frămîntă, una singură rămîne a răzbi pe întinsul său. Nu însă atîta strășnicie ca, în vîrtejul și mlădierea sufletului nostru, cu vreun anume prilej, să nu abată din nou cele mai slabe, și pe scurtă vreme să-l potopească. De aceea vedem nu numai copii nevinovați, care se dau după fire, plîng și rîd adesea de același lucru, ci și nimenea din noi care să se poată lăuda că, oricît i-ar fi călătoria pe plac, la despărțire de părinți și de prieteni, el nu simte înfiorată hotărîrea ; iar de nu dă de-a binelea drum lacrimilor, pune totuși piciorul în scară cu o față stinsă și mîhnită. Oricît de drăgăstoasă flacără cuprinde inima fetelor de soi bun, ele se desprind anevoie de grumazul mamii, ca să le ia soțul, cu toate ce ar spune acest prieten :

---

[1] Iar îndată ce crezu că poate să se întristeze fără primejdie de pierderea ginerelui său, îl apucă un plîns la care se silea și scoase cîteva gemete dintr-un piept plin de voioșie (Lucan, IX, 1037).

[2] Plînsetele unui moștenitor sînt rîsete sub o mască (Publius Syrus, *apud* Aulus Gellius, XVII, 14).

Est ne novis nuptis odio Venus ? anne parentum
Frustrantur falsis gaudia lacrymulis,
Ubertim thalami quas intra limina fundunt ?
Non, ita me divi, vera gemunt, juverint [1].

Așadar nu e nicidecum ciudat să plîngi pe un mort, pe care n-ai vrea nicidecum să fie în viață.

(b) Cînd dojenesc pe slujitorul meu, îl dojenesc cît mai tare, dojana e adevărată, nu prefăcută, dar aceste năduf**u**ri o dată pierite, dacă el are nevoie de mine, bucuros sînt alături de el ; în acea clipă întorc foaia. (c) Cînd îi spun că nu-i bun de nimic, un bou, nu m-apuc să-i agăț pentru totdeauna aceste porecle, nici nu cred că întorc vorba dacă o clipă mai tîrziu îl numesc om de treabă. Nici o însușire nu ne cuprinde curat și întru totul. Dacă n-ar fi purtare de nebun să vorbești singur, n-ar fi ceas în care să nu fiu auzit ocărîndu-mă în sinea mea și împotriva mea : „La naiba îngîmfatul !" Cu toate că nu cred că aș fi astfel.

(b) Cine mă vede că arăt ba nepăsare, ba drăgălășenie față de soția mea, și socotește că și una și alta sînt fățărnicii nu-i decît un prost. Nero, despărțindu-se de maică-sa, cînd o trimise să o înece totuși fu cutremurat de milă și groază în fața acelui rămas bun părintesc.

(a) Se spune că lumina soarelui nu este dintr-una, dar că aruncă neîncetat puzderii de noi raze, unele peste altele, încît noi nu mai putem deslușî strecurarea lor :

(b) *Largus enim liquidi fons luminis, aetherius sol*
Inrigat assidue coelum candore recenti,
Suppeditatque novo confestim lumine lumen [2] ;

---

[1] Fie oare că Venus este nesuferită tinerelor mirese, sau că ele își rîd de bucuria părinților lor prin toate acele lacrimi prefăcute pe care le varsă din belșug pe pragul camerei nupțiale ? Să mor dacă aceste lacrimi sînt adevărate (Catul, *Cosița Berenicei*, LXVI, 15).

[2] Focar fecund de lumină, soarele strălucitor inundă neîncetat cerul cu o claritate renăscîndă și răspîndește raze peste raze (Lucrețiu, V, 282).

asemenea, zvîcnirile sufletului nostru se împrăştie felurit şi nelămurit.

(c) Artabanus cînd văzu că Xerxe, nepotul său, se schimbase neaşteptat la faţă îl mustră. Acesta se gîndea în preajma trecerii Helespontului ca să cuprindă Grecia, la puterile sale nemăsurat de mari. Mai întîi avu o tresărire de bucurie, privind atîtea mii de oameni în slujba lui şi arătă faţa veselă şi mulţumită. De îndată însă gîndi cum atîtea vieţi vor pieri în depărtări şi în veac şi se încruntă mîhnit pînă la lacrimi.

(a) Urmărit-am cu hotărîtă vrere răzbunarea unei înfruntări şi simţit-am o nespusă mulţumire izbutind, totuşi plîngem ; nu de aceea plîngem : nimic nu-i schimbat, dar sufletul nostru vede cu alţi ochi şi înfăţişează în alt chip, căci fiecare lucru are mai multe feţe şi mai multe aţintiri. Rudenie, vechi legături şi prietenii încing închipuirea noastră şi o împătimează în clipa după starea lor ; prinsoarea lor este însă atît de în pripă, încît nu o putem înfrînge.

(b) *Nil adeo fieri celeri ratione videtur,*
Quam si mens fieri proponit, et inchoat ipsa,
Ocius ergo animus, quam res se perciet ulla,
Ante oculos quorum in promptu natura videtur [1].

(a) Din această cauză, dacă vrem să dăm urmare de îndată unei îndepliniri, greşim. Cînd Timoleon plînge omorul pe care-l săvîrşise după o atît de coaptă şi mărinimoasă chibzuială, el nu plînge dezrobirea ţării sale, înfăptuită prin acest fapt, nu plînge pe tiran, dar îşi plînge fratele. Împlinise o parte din datoria sa, să-l lăsăm să împlinească pe cealaltă.

---

[1] Nimic nu este mai iute ca sufletul. Cînd se stîrneşte sau făptuieşte, este mai neastîmpărat decît tot ce se vede în natură (Lucreţiu, III, 183).

CAPITOLUL XXXIX

DESPRE SINGURĂTATE

(a) Lăsăm deoparte lunga asemuire între viața singuratică și cea în forfotul lumesc ; să nu ne oprim la acel frumos cuvînt sub care se ascund ambiția și lăcomia : „Că nu sîntem născuți pentru noi înșine, dar pentru ființa obștii" — să-l dăm cu îndrăzneală pe seama celor care-s prinși în horă ; ei să se bată în piept dacă întocmirile, dregătoriile și harța lumii nu sînt căutate mai mult pentru a trage din cele obștești folosul lor anume. Relele mijloace cu care se răzbește la acestea în veacul nostru arată de ajuns că nu-s de loc de ispravă. Să răspundem ambiției că ea însăși ne dă gustul singurătății ; căci de ce se ferește ea mai mult decît de însoțire ? Ce caută ea mai mult decît să n-aibă nimic în coastă ? Găsim putința să facem și rău și bine oriunde ; totuși, dacă vorba lui Bias este adevărată, că răii sînt cei în număr mai mare, sau precum Ecleziastul spune că „dintr-o mie, nu-i unul bun" ;

(b) *Rari quippe boni : numero vix sunt totidem quot Thebarum portae, vel divitis ostia Nili* [1],

(a) la îmbulzeală e mare primejdie de molipsire. Trebuie ori să te iei după cei vicioși, ori să-i urăști. Amîndouă sînt primejdioase : și a semăna cu ei, pentru că sînt mulți, sau pe cei mulți să-i urăști pentru că nu seamănă.

(c) Iar negustorii care călătoresc pe mare, dreptate au să cerceteze cine sînt cei care se urcă pe corabie, să nu fie destrăbălați, hulitori, răi, socotind o asemenea apropiere nefericită.

În privința aceasta, Bias spunea cu haz celor care treceau cu el printr-o mare primejdie în vreme de furtună

[1] Rari sînt cei buni. Abia dacă am putea număra atîția cîte porți are Teba sau cîte guri are Nilul (Juvenal, *Satire*, XIII, 26).

şi chemau pe zei în ajutor : „Tăceţi, să nu simtă cumva că sînteţi aici cu mine".

Iar pildă mai izbitoare, Albuquerque, locţiitorul regelui Emanuel al Portugaliei în Indii, fiind în primejdie, pe timpul unei furtuni pe mare, a luat pe umărul său un băiat, numai ca să-i fie pavăză cu neprihănirea lui, drept ajutor şi chezăşie între toţi ca să îmbuneze dumnezeirea şi să-l ducă la liman.

(a) Nu înseamnă că înţeleptul nu poate trăi oriunde mulţumit, fie singur, fie în mulţimea unui palat ; dar dacă poate să aleagă, va fugi, spune el, de însăşi vederea palatului. Va duce, dacă e nevoie, povara aceea, dar dacă el are alegerea, va alege singurătatea. Nu-i pare că s-a dezbărat de ajuns de viţii, dacă trebuie să le mai înfrunte şi la altul.

(b) Charondas osîndea drept răi pe cei care erau dovediţi că umblă în proastă tovărăşie.

(c) Nu-i nimic atît de neînsoţitor şi de însoţitor ca omul : unul prin viţiul său, altul după firea sa.

Iar Antistene nu-mi pare să fi mulţumit pe cel care-l mustra că stă de vorbă cu cei răi, răspunzînd că doftorii trăiesc printre bolnavi, deoarece, dacă ei slujesc sănătăţii bolnavilor, prin molipsire, vederea neîncetată şi căutarea bolilor, o smintesc pe a lor.

(a) Dar ţinta singurătăţii, cred eu, este una : de a trăi mai în voie şi linişte. Drumul ales însă nu totdeauna este cel nimerit. Adesea crezi că ai părăsit trebile, şi n-ai făcut decît să le schimbi. Nu-i mai puţin necaz a dirigui casa, decît a cîrmui o ţară ; oriunde are sufletul de lucru, acolo se împlîntă cu totul ; iar trebile casei tale, dacă sînt mai puţin însemnate, nu sînt mai puţin supărătoare. Mai mult, dacă ne-am scăpat de curte şi de tîrg, nu ne-am scăpat de cele mai de seamă necazuri ale vieţii,

ratio et prudentia curas,
Non locus effusi late maris arbiter, aufert [1].

Ambiția, zgîrcenia, nehotărîrea, frica și rîvnele nu ne părăsesc și dacă am schimbat zările,

Et
Post equitem sedet atra cura [2].

Ne urmăresc adesea pînă în mănăstiri și în școlile de filosofie. Nici pustiurile, nici peșterile, nici rasa ispășirii, nici posturile nu ne dau dezlegare :

Haeret lateri lethalis arundo [3].

I se spunea lui Socrate că un ins nu se făcuse nici o fărîmă mai bun în călătorie : „Te cred — spuse el — se luase cu sine".

Quid terras alio calentes
Sole mutamus ? Patriae quis exsul
Se quoque fugit ? [4].

Dacă nu te ușurezi pe tine mai întîi și sufletul tău de povara care-l apasă, schimbarea îl va zdrucina mai tare : precum pe corabie încărcăturile sînt mai puțin amenințătoare dacă sînt înțepenite. Faci mai mult rău unui bolnav decît bine, să-l muți din loc, împlînți răul zdruncinîndu-l, ca și țărușii care se înfing mai mult și se înfundă, dacă-i zgîlțîi și-i miști. De aceea nu ajunge numai să te

---

[1] Rațiunea și prudența sînt acelea care împrăștie mîhnirile noastre, iar nu țărmul nisipos de unde se vede întinsul mării (Horațiu, *Epistole*, I, 2, 25).

[2] Mîhnirea sare în șa și galopează în spatele lui (Horațiu, *Ode*, III, 1, 40).

[3] Săgeata ucigătoare rămîne prinsă în coasta sa (Vergiliu, *Eneida*, IV, 73).

[4] De ce să pornim în căutarea pămînturilor luminate de un alt soare ? Oare e de ajuns să te alungi din țara ta ca să fugi de tine însuți ? (Horațiu, *Ode*, II, 16, 18).

îndepărtezi de mulțime, nu-i de ajuns să schimbi locul, trebuie să te depărtezi de stările mulțimii aflătoare în noi ; trebuie să te pui sub obroc și să te cuprinzi în tine.

(b) *Rupi jam vincula, dicas :*
Nam luctata canis nodum arripit ; attamen illi,
Quum fugit, a collo trahitur pars longa catenae [1].

Purtăm lanțurile noastre cu noi : nu este întreagă neatîrnare dacă mai întoarcem privirile spre ce am lăsat în urmă, gîndurile ne trag greu :

Nisi purgatum est pectus, quae praelia nobis
Atque pericula tunc ingratis insinuandum ?
Quantae conscindunt hominem cuppedinis acres
Sollicitum curae ? quantique perinde timores ?
Quidve superbia, spurcitia, ac petulantia, quantas
Efficiunt clades ? quid luxus, desidiesque ? [2]

(a) Răul nostru ține de suflet : el nu poate scăpa de sine.

In culpa est animus, qui se non effugit unguam [3].

Așadar, trebuie întors și adus în sinea sa : este adevărată singurătate, de care poți avea parte și în mijlocul orașelor și al curților regești, dar care-ți prieste mai din plin singuratic.

Iară, fiindcă apucăm a trăi singuri și a ne lipsi de vîlva lumii, să facem ca mulțumirea noastră să atîrne de noi ; să desprindem toate legăturile care ne leagă de altul, să

---

[1] Am rupt fiarele mele, veți spune. Da ; cum face și cîinele care s-a smuls din lanț, dar care fuge tîrînd un capăt la gîtul lui (Persius, *Satire*, V, 158).

[2] Dacă sufletul nu este liberat de patimi, cîte lupte are de susținut, cîte primejdii de întîmpinat ! Cîte griji amare vin să-l roadă pe omul căzut pradă pasiunilor sale ! Cîte temeri apar ! Ce nenorociri trag după ele orgoliul, desfrîul, mînia ; și tot atîtea risipa și lenea (Lucrețiu, V, 44).

[3] Vers al lui Horațiu, *Epistole*, I, 14 tradus în cadrul textului lui Montaigne, în rîndul anterior.

căpătăm de la noi învrednicirea să trăim cu bun înțeles în singurătate și în largul nostru.

Stilpon scăpase de pîrjolul din orașul său, unde pierduse femeie, copii și avuție ; Demetrios Poliorcetes, văzîndu-l cu fața netulburată în prăpădul fără seamăn al vetrei lui, îl întrebă dacă nu fusese păgubit. El îi răspunse că mulțumește lui Dumnezeu că nu pierduse nimic din ce era al său. (c) Este ceea ce filosoful Antistene spunea în glumă : „Omul n-ar trebui să se chiverniséască decît cu avuții plutitoare, pe care să le poată împinge înaintea lui cînd îl ia valul".

(a) Fără îndoială, omul cuminte nimic n-a pierdut, dacă se are pe sine. Cînd orașul Nola fu pustiit de barbari, Paulinus, episcop acolo, pierdu tot și fu luat captiv : ruga lui către Dumnezeu era următoarea : „Ferește-mă Doamne să simt această pagubă, deorece tu știi că ei nu s-au atins încă de nimic din ceea ce este al meu". Bogățiile care-l făceau bogat și bunurile care-l făceau bun rămășeseră. Iată ce înseamnă să alegi comorile care pot fi la adăpost de prăpăd și să le tăinuiești în locul unde nimeni nu ajunge și care nu poate fi dezvăluit decît de noi înșine. Trebuie să ai femeie, copii, avuții și mai cu seamă sănătate, cine poate ; dar nu să fii legat de ele într-atîta încît fericirea să atîrne de ele. Trebuie să ne păstrăm o încăpere dosnică cu totul despărțită, unde să ne întemeiem adevărata noastră libertate și cea mai de seamă adăpostire și singurătate. În aceasta vom ține obișnuitul nostru sfat cu noi înșine, într-atît al insului nostru, încît nici o întîmpinare și legătură străină nu vor găsi loc în ea ; acolo să stăm de vorbă și să ne veselim ca și cînd am fi fără soție, fără copii, fără avuții, fără alai și fără slujitori, încît, dacă întîmplarea ar face să-i pierdem, să fim deprinși fără ei. Avem un suflet care se poate întoarce în el însuși ; își poate fi tovărășie, are cu ce să se îndemne și cu ce să se apere, ce da și ce lua : să nu ne temem în acea singurătate că vom mocni într-o trîndăvire mohorîtă.

(b) *in solis sis tibi turba locis* [1]

(c) Virtutea — spune Antistene — se mulțumește cu sine : fără ascultare, fără vorbe, fără urmări.

(a) Din faptele noastre obișnuite, nu e una într-o mie care să ne privească. Cel pe care-l vezi apucînd pieptiș pe dărîmăturile acestui zid, mînios și scos din fire, amenințat de sumedenie de pușcături, și celălalt cu proaspete răni pe el, sleit și mort de foame, hotărît să crape mai bine decît să deschidă poarta, tu crezi că ei sînt acolo pentru ei ? Sînt pentru un oarecine, pe care nu l-au văzut din întîmplare vreodată și care habar n-are de fapta lor, trăind cufundat în lenevire și plăcere. Și cestălalt, trohnit, chiomb și slinos, pe care-l vezi ieșind dintr-un așezămînt cărturăresc după miezul nopții, crezi oare că între el caută felul cum să ajungă a fi om de omenie, mai mulțumit și mai înțelept ? Nici pomeneală. El va muri acolo unde va învăța pe urmași bătaia versurilor lui Plaut și cum se scrie cu adevărat un cuvînt latin. Care nu dă bucuros sănătatea, liniștea și viața în schimbul faimei și al măririi, cele mai nefolositoare, deșarte și înșelătoare răsplătiri aievea folosite ? Nu ne spăimîntă de ajuns moartea noastră, dar ne mai și încărcăm cu a soțiilor noastre, a copiilor noștri și a slujitorilor noștri. Trebile noastre nu ne aduceau destul necaz, să mai și luăm în circă și să ne batem capul cu necazurile vecinilor și prietenilor.

Vah ! quemquamne hominem in animum instituere, aut Parare, quod sit carius, quam ipse est sibi ? [2]

(c) Singurătatea îmi pare că are mai multă îndreptățire și rost pentru cei care au dat lumii anii lor de vrednicie și înflorire, precum făcut-a Tales.

---

[1] Fii ție însuți o lume în singurătatea ta (Tibul, IV, 13).

[2] Vai ! Cum poți să-ți vîri în cap a iubi ceva pe lume mai mult decît pe tine însuți ? (Terențiu, *Adelphoe*, act. I, sc. 1).

(a) De ajuns trăit-am pentru alții, să trăim pentru noi cel puțin acest capăt de viață. Să întoarcem spre noi și pentru odihna noastră gîndurile și vrerile noastre. Nu este ușoară treabă a se trage cu bine în ale sale, ne dă de ajuns de lucru, ca să nu ne mai apucăm de alte isprăvi. Fiindcă Dumnezeu ne dă învoire a ne chivernisi mutarea, să ne pregătim pentru ea ; să ne legăm desagii, să ne luăm rămas bun din vreme de la cei din jurul nostru, să ne smulgem de cele strașnice prinsori care ne anină aiurea și ne îndepărtează de noi. Trebuie deznodate acele datorinți atît de tari și de acum înainte să iubim ici și colo, dar să nu ne luăm în brațe decît pe noi. Ceea ce înseamnă : să fie celelalte ale noastre, dar nu într-atît de strîns și împreunat pînă a nu le putea îndepărta fără a sfîșia și rupe deodată cu ele cîte o bucată din al nostru. Cel mai mare lucru pe lume este să știi să fii al tău însuți.

(c) E timpul să ne desprindem de însoțire, deoarece nu-i putem aduce nimic. Iar cine nu poate împrumuta, să nu-și îngăduie a lua cu împrumut. Puterile noastre scad ; să le tragem și să le strîngem în noi. Cine poate întoarce și cuprinde în sinea lui slujirile prieteniei și ale însoțirii s-o facă. Pe acest povîrniș care-l aduce a fi nefolositor, greoi și încurcăreț pentru alții, să se ferească a fi încurcăreț, greoi și nefolositor sieși. Să se măgulească și să se mîngîie, mai ales să se cîrmuiască, cinstind și temînd mintea și cugetul său în așa fel ca să nu poată crîcni în fața lor fără a-i fi rușine. *Rarum est enim, ut satis se quisque vereatur* [1].

Socrate spune că tinerii trebuie să învețe, cei în putere să se deprindă a fi de ispravă și bătrînii să părăsească orice îndeletnicire obștească și ostășească, trăind pe seama lor, fără îndatorirea vreunei anume trebi.

(a) Sînt unele firi mai potrivite decît altele pentru a primi sfatul părăsirii. Cele care au socotința molatică și

[1] Rar lucru să te respecți pe tine însuți (Quintilian, X, 7).

domoală, care se inimoşează şi se învoiesc anevoie, care nu se supun, nici nu se învrednicesc uşor, între care sînt şi eu, şi din stare firească şi prin judecată, mai bine se vor da după acest sfat decît sufletele vioaie şi stăruitoare, care îmbrăţişează totul şi se ţin de toate, se împătimesc pentru toate trebile, care se îmbie, se dăruie şi se dedau cu prisosinţă la tot prilejul. Trebuie să ne slujim de cele înlesniri întîmplătoare şi în afară de noi, atîta timp cît ne sînt plăcute, dar fără să facem din ele temeiul nostru de căpetenie : nici nu este ; nici judecata, nici firea nu vor aceasta. De ce să stăm împotriva acestor legi şi să ne supunem mulţumirea unei puteri străine de noi ? De asemenea, a preîntîmpina loviturile soartei, a ne lipsi de înlesnirile pe care le avem la îndemînă, cum făcut-au mulţi din cucernicie şi cîţiva filosofi din judecată, a ne sluji singuri, a dormi pe tare, a ne scoate ochii, a ne arunca bogăţiile pe gîrlă, a căuta durerea (şi cei care o fac cu gîndul că, prin pedepsele traiului de aici, capătă seninul altei vieţi ; alţii care cred că sînt scutiţi de a cădea, fiindcă s-au aşezat pe treapta cea mai de jos) este faptul unei virtuţi care trece marginile. Firile mai aspre şi mai tari să-şi întemeieze ele însele sihăstria lor măreaţă şi pilduitoare :

tuta et parvula laudo,
Quum res deficiunt, satis inter vilia fortis :
Verum, ubi quid melius contingit et unctius, idem
Hos sapere, et solos aio bene vivere, quorum
Conspicitur nitidis fundata pecunia villis [1].

Eu am de ajuns a face, fără a merge atît de departe. De ajuns, cînd soarta îmi este prielnică, să mă pregătesc pentru cînd este neprielnică şi să-mi înfăţişez, pe cît mi-este

[1] Cînd soarta îmi stă împotrivă, laud mediocritatea şi mă mulţumesc cu puţin ; prinde ea a-mi suride, hotărăsc că numai aceia sînt înţelepţi şi fericiţi ale căror cîştiguri sînt întemeiate pe pămînturi roditoare (Horaţiu, *Epistole*, I, 15, 42).

cu putință, răul ce va să vie cît sînt în largul meu : tot astfel cum ne pregătim pentru jocuri buiestre și întreceri călări și ne prefacem, în plină pace, la lupte de-a războiul.

(c) Nu socot pe Arcesilau, filosoful, mai puțin drept pentru că a știut să întrebuințeze scule de aur și de argint potrivit stării avuției lui și-l prețuiesc mai mult că, în loc să se fi lepădat de ele, a știut să le întrebuințeze cumpătat și cu dărnicie.

(a) Eu mă uit pînă unde sînt marginile nevoii firești ; și gîndesc că bietul cerșetor de la poarta mea este adesea mai voios și mai sănătos decît mine, și mă pun în locul lui, încerc să-mi pun sufletul pe calapodul lui. Și tot astfel umblînd după alte pilde, cu toate că mă gîndesc la moarte, la sărăcie, la dispreț și la boală, care mă fugăresc din urmă, mă învoiesc ușor să nu mă sperii de ele, cînd altul mai puțintel decît mine le întîmpină cu atîta răbdare. Și nu pot crede că scăzuta înțelegere poate mai mult decît vigoarea, sau că judecata nu poate izbuti, unde izbutește obișnuința. Știind cît de șubredă este ținerea acelor înlesniri de prisos, eu nu încetez, avîndu-le în plină folosire, să cer fierbinte lui Dumnezeu a împlini ruga mea mai presus de toate altele, să mă aducă a fi mulțumit de mine și de bunurile ivite în sinea mea. Văd tineri zdraveni care duc cu ei toată vremea în sipet o grămadă de hapuri, pentru a le folosi cînd îi prinde troahna, fiindu-le mai puțin frică la gîndul că au leacul la îndemînă. Este ceea ce trebuie făcut ; mai mult, dacă te simți supus vreunei boli mai aspre, să iei acele leacuri care adorm și amorțesc partea bolnavă.

Treaba aleasă într-o astfel de viață nu are să fie o treabă ostenitoare, nici plicticoasă ; altcum pe nimic ne-am lăudat cu ea. Aceasta atîrnă de gustul anume al fiecăruia ; al meu nu se potrivește nicicum celor gospodărești. Cei cărora le place au a se deda lor cumpătat,

Conentur sibi res, non se submittere rebus [1].

Este, de altminteri, o treabă silnică această gospodărie, precum spune Salustiu. Are părți cu care te împaci, cum ar fi grija grădinăritului : spune Xenofon că se îndeletnicea cu aceasta Cirus ; și se poate găsi cale de mijloc între grija robită, încordată și stăruitoare, care se vede la oamenii supuși cu totul ei, și cea nepăsare dusă la culme care lasă totul în paragină, cum se vede la alții,

Democriti pecus edit agellos
Cultaque, dum peregre est animus sine corpore velox [2].

Dar să ascultăm sfatul pe care Pliniu cel Tînăr îl dă lui Cornelius Rufus, prietenul său, privitor la singurătate : „Te sfătuiesc în cea plină și îmbelșugată depărtare în care te afli, să lași pe seama slujitorilor tăi umilita și urîcioasa grijă a gospodăriei și să te dedai cercetării cărturărești, ca să scoți la iveală lucru ce este numai al tău". Prin aceasta el înțelege faima ; tot astfel ca și Cicero, care spune că vrea să folosească singurătatea și depărtarea de trebile obștești ca să poată căpăta prin scrierile sale o viață nemuritoare :

(b) *usque adeo ne*
Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc, sciat alter [3].

(c) Îmi pare că drept este, dacă vorbești a te depărta de lume, să privești dincolo de ea ; aceștia nu o fac decît pe jumătate. Își chivernisesc bine rostul, pentru cînd nu vor mai fi în ea : rodul chibzuirii lor însă stă dimpotrivă,

---

[1] Să aducă treburile la ei, iar nu ei să meargă la treburi (Horațiu, *Epistole*, I, 1, 19).

[2] Turme pasc holdele și bucatele lui Democrit, în vreme ce spiritul său, ușurat de trup, călătorește în spațiu cu iuțeala fulgerului (Horațiu, *Epistole*, I, 12).

[3] Cum adică ! Știința ta nu înseamnă nimic dacă nu se știe că ai știință ? (Persius, *Satire*, I, 23).

fiindcă țin să-l culeagă încă de la lume, cînd nu sînt acolo, și e vrednic de rîs. Închipuirea celor care din smerenie caută singurătatea, și se întăresc din încredințarea făgăduielilor dumnezeiești ale lumii de apoi, este mult mai sănătoasă și nimerită. Ei au drept țintă pe Dumnezeu, privință fără de margini ca putere și bunătate : sufletul are cum sătura dorințele lui în toată voia. Întristările, durerile le vin în ajutor, folosite pentru căpătarea unei sănătăți și îmbucurări veșnice ; moartea, după dorință, este trecere întru cea stare a desăvîrșirii. Asprimea rînduielilor lor este netezită prin deprindere ; iar poftele trupești le sînt stîmpărate și amorțite prin înlăturarea lor, căci ele sporesc mai ales din obișnuință și făptuire. Acel țel al vieții fericite în nemurire face să părăsim cu inima curată înlesnirile și îndulcirile vieții ce ne este dată. Cine poate să-și învăluie sufletul în flacăra acestei credințe și speranțe vii își făurește aievea și cu statornicie în singurătate o viață a desfătării și duioșiei neîntrecută de orice alt fel de viață.

(a) Așadar nici țelul, nici mijlocul acestui sfat nu mă mulțumesc : tot cădem din lac în puț. Îndeletnicirea cărturărească este atît de anevoioasă ca și oricare alta și tot atît de dușmană a sănătății, ceea ce trebuie mai ales avut în vedere. Nu trebuie să te lași amăgit de plăcerea pe care o capeți : este aceeași plăcere care duce la pieire pe gospodar, pe zgîrcit, pe desfătător și ambițios. Înțelepții ne învață destul să ne păzim de trădarea poftelor noastre și să alegem adevăratele plăceri neștirbite din plăcerile tulburi și împreunate multor necazuri. Căci cea mai mare parte din plăceri — spun ei — ne mîngîie și ne îmbrățișează ca să ne sugrume, cum făceau lodrii numiți de eghipteni philistas. Dar dacă ne-ar durea capul înainte de beție, ne-am feri să bem mai mult. Desfătarea însă, ca să ne înșele, o ia înainte și ne ascunde urmările ei. Cărțile sînt plăcute ; dar dacă din cercetarea lor pierdem și veselia și sănătatea, cele două mai bune împărtășiri ce ne sînt date, să le părăsim. Eu sînt din cei care gîndesc că rodul lor

nu-i de pus pe cîntar cu ponoasele lor. Ca oamenii care se simt de mult timp slăbiți de vreun rău și pînă la urmă se lasă în plata doftoricirii și călăuziți de un trai după poveștele meșteșugului, fără ca să le mai nesocotească, tot astfel cel care se trage din viața lumească, necăjit și scîrbit de ea, își va orîndui pe ceastălaltă după poruncile judecății, supunînd-o gîndirii și privegherii. El trebuie să-și ia rămas bun de la orice fel de ispravă, oricum i s-ar arăta, și să se ferească cu totul de patimile care se pun de-a curmezișul odihnei trupului și a sufletului, (b) alegînd calea cea mai potrivită îndemnului său.

Unusquisque sua noverit ire via [1].

(a) În gospodărie, la învățătură, la vînătoare și în orice altă îndeletnicire, dacă ajungi la cel de pe urmă prag al plăcerii, să te păzești a păși mai departe cînd începe să se strecoare osteneala. Sîrgul și trebăluirea noastră au a fi chibzuite în așa fel ca să rămînem treji, dar să ne ferim de neajunsurile care mînă la celălalt capăt, ale lăsătoarei trîndăviri și lînceziri. Se află științe sterpe și spinoase și cele mai multe întocmite pentru vîlvă ; să le lăsăm celor care au slujbe obștești. Eu nu am tragere de inimă decît pentru cărțile plăcute și ușoare, care mă mîngîie, sau pentru cele care mă alină și mă sfătuiesc să pun pe rost viața și moartea mea :

tacitum sylvas inter reptare salubres,
Curantem, quidquid dignum sapiente bonoque est [2].

Oamenii mai înțelepți pot să-și făurească o odihnă întru totul a duhului, fiindcă au sufletul tare și vînjos. Pe al meu, care este de rînd, trebuie să-l ajut, dîndu-i înlesniri

---

[1] Vers al lui Properțiu, II, 25, 38, tradus de Montaigne în pasajul anterior.

[2] Pășind în tăcere prin pădure și îndeletnicindu-mi mintea cu tot ce este vrednic de un om înțelept și cinstit (Horațiu, *Epistole*, I, 4).

trupeşti care să mă sprijine ; iară anii, răpindu-mi cele ce erau mai pe gustul meu, eu învăţ şi aţîţ pofta mea spre cele care mai îmi sînt date în vremea ceastălaltă. Avem de păstrat cu dinţii şi cu ghearele îmbucurarea plăcerilor vieţii, pe care anii ni le smulg din pumni unele după altele :

(b) *carpamus dulcia ; nostrum est,*
Ouod vivis ; cinis, et manes, et fabula fies [1].

(a) Iară cînd Pliniu şi Cicero ne înfăţişează pînă la urmă fala, ei departe sînt de cele ce socot eu. Năravul care stă împotriva liniştii este ambiţia. Fala şi odihna nu sînt lucruri care pot rămîne sub acelaşi adăpost. După cîte văd eu, aceştia nu au tras decît braţele şi picioarele din înghesuială ; sufletul lor, îndemnul gîndului rămîn mai prinse decît oricînd :

(b) *Tun', vetule, auriculis alienis colligis escas ?* [2]

(a) Au dat înapoi, numai ca să poată mai bine sări şi să se îmbulzească mai vîrtos ca să străbată în mulţime. Vreţi să vedeţi cum nu ţin decît de un bob ? Să punem în cumpănă părerea a doi filosofi şi din două tagme tare despărţite [3] ; unul scriind lui Idomeneus, celălalt lui Lucilius, prietenii lor, ca să-i tragă spre singurătate de la cîrma trebilor şi de la mărire. „Voi aţi trăit — spun ei — înotînd şi plutind pînă acum, veniţi să muriţi la port. Aţi dat ce a rămas din viaţa voastră luminii, daţi pe ceastălaltă umbrei. Nu e cu putinţă să părăsiţi trebile dacă nu părăsiţi şi roadele lor : de aceea uşuraţi-vă de orice grijă a nume-

---

[1] Să ne bucurăm de plăcerile vieţii, căci al nostru nu este decît acest timp ; mai tîrziu nu vom fi decît cenuşă, umbră (Persius, *Satire*, V, 151).

[2] Trăncănitor bătrîn, nu te trudeşti tu oare decît ca să înveseleşti mulţimea trîndavă ? (Persius, *Satire*, I, 22).

[3] Este vorba de Epicur (exponent al eudemonismului) şi de Seneca (exponent al stoicismului).

lui și faimei voastre. Primejdie este ca lumina faptelor voastre din trecut să vă lumineze și să străbată pînă în ascunzișul vostru. Părăsiți, cu celelalte desfătări, și pe cea care vine din lauda altora ; cît despre știința și priceperea voastră, să nu vă pese, nu-și vor pierde urma, dacă prin ele voi înșivă sînteți mai vrednici. Amintiți-vă de cel care, întrebat de ce se trudește atît de tare la un meșteșug care nu era cunoscut de prea mulți oameni, răspunse : „Îmi este de ajuns să fie puțini, de ajuns unul, de ajuns chiar nici unul". Drept spunea : tu și cu tine drept însoțitor sînteți destui pentru arătarea unul altuia sau tu ție însuți. Poporul să vă fie unul și unul voi întregul popor. Ambiție nevrednică este a vroi ca tihna și ascunzătoarea să-ți aducă fala. Trebuie făcut cum fac jivinele, care șterg urma pe pragul vizuinei lor. Nu trebuie să mai căutați ca lumea să vorbească de voi, dar să căutați cum stați cu voi de vorbă. Trageți-vă în voi, dar pregătiți-vă mai întîi să vă primiți : nebunie ar fi să vă încredeți în voi înșivă, dacă nu vă știți cîrmui. Avem cum cădea în greșeală în singurătate ca și în lume. Pînă n-ați ajuns a fi neclintiți față de voi și pînă nu veți fi rușinați și smeriți față de voi înșivă, (c) *obversentur species honestae animo* [1], (a) să luați totdeauna ca îndreptar în mintea voastră pe Cato, Focion și Aristide, față de care înșiși nebunii ascund greșelile lor, și să le dați împuternicire a fi păzitori în tot ce aveți de gînd : dacă gîndul e strîmb, cucernicia acestora va să vă îndrepte. Ei vă vor ține pe calea care să vă mulțumească de voi înșivă, ca să nu împrumutați nimic decît din al vostru, să țineți și să întăriți sufletul vostru prin gînduri negreșite și cuprinzătoare în care el să poată fi mulțumit ; și să se mulțumească după ce va fi înțeles adevăratele avuții care bucură pe măsură ce se înțeleg, fără

[1] Umple-ți mintea cu icoane nobile (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, II, 22).

dorința lungirii vieții sau a numelui. Iată sfatul adevăratei și curatei filosofii, nu al unei filosofii făloase și guralive, cum este a celor doi dintîi.

CAPITOLUL XL

PRIVITOR LA CICERO

(a) Încă o trăsătură asemuitoare la aceste perechi. Găsim în scrierile lui Cicero și ale acestui Pliniu (nicicum mai prejos, după a mea părere, de apucăturile unchiului său) nenumărate dovezi ale firii lor peste măsură ambițioase : între altele, ei cer sus și tare istoricilor timpului să nu uite a-i pomeni în scrierile lor ; iar soarta, parcă de necaz, a făcut să dăinuie pînă în vremile noastre deșertăciunea celor cereri și, în schimb, s-au pierdut istoriile. Ce întrece însă orice înjosire sufletească la oameni de seama lor, este să fi vrut să-și facă un nume din trăncăneală și vorbărie, pînă a folosi și scrisorile către prieteni : în așa fel că unele, pe care n-au avut putința să le trimită, ei au apucat a le da la lumină, găsind că li se iartă dacă spun că n-au vrut ca munca și veghile lor să fi fost în zadar. Oare șade bine ca doi consuli romani, cei mai presus diriguitori în orînduirea împărăției lumii, să folosească vremea lor de prisos dibăcind și ticluind ademenitor și frumos răvaș, ca să capete faima de a fi meșteri în graiul dădacii lor ? Ce ar putea face mai mult un biet dascăl, care cu aceasta și-ar cîștiga traiul ? Dacă faptele lui Xenofon și ale lui Cezar n-ar fi întrecut cu mult măiestria vorbei lor, cred că ei n-ar fi scris niciodată. Ei au căutat să dea la iveală nu spusa lor, ci fapta lor. Și dacă desăvîrșirea vorbirii ar putea să aducă vreo mai mare strălucire unui om de seamă, fără îndoială Scipio și Laelius n-ar fi dat, cum

au făcut, unui şerb din Africa cinstea să scrie comediile lor cu toate drăgălăşeniile şi înfloriturile graiului latinesc : căci această lucrare e a lor, frumuseţea şi împlinirea ei o spun destul şi Terenţiu o mărturiseşte el însuşi. (b) Şi nu mi-ar place să mi se scoată asta din minte.

(a) Este cam a bătaie de joc şi jignitor să lauzi un om după îndeletniciri necuvenite rangului său, cu toate că însuşirile ar putea fi vrednice de laudă, dar nu pot fi cele cărora să li se dea întîietate : ar însemna ca un rege să fie lăudat fiindcă e bun zugrav, sau bun meşter ziditor, sau încă bun ţintaş, sau îndemînatic aruncător de inele ; aceste laude aduc cinste numai dacă-s alăturate la grămadă în urma celor pentru care este menit : adică împărţirea dreptăţii şi ştiinţa de a cîrmui poporul său în timp de pace şi de război. În felul acesta, grădinăritul îi face cinste lui Cirus, iar lui Carol Magnus, darul cuvîntării şi cunoştinţa cărturărească. (c) În vremea mea văzut-am mai izbitor că unii, ale căror cădere şi măiestrie sînt să fie cărturari, tăgăduiesc învăţătura lor, îşi scîlciază pana şi fac pe nedibacii a se pricepe în treabă de rînd, fiindcă poporul nostru n-are zor să fie ţinut cu mîini de învăţaţi, ci de alte însuşiri mai bune.

(b) Însoţitorii lui Demostene în solie la Filip lăudau pe acest principe că este frumos, desăvîrşit cuvîntător şi bun băutor ; Demostene spunea că aceste sînt laude mai potrivite unei femei, unui apărător al dreptăţii sau unui burete, decît unui rege.

Imperet bellante prior, jacentem
Lenis in hostem [1].

Nu-i meseria lui a şti bine să dănţuiască şi să fie bun vînător,

---

[1] Să poruncească în timp ce-şi învinge duşmanul cu care luptă, dar să fie îndurător faţă de duşmanul doborît (Horaţiu, *Carmen saeculare*, V, 51).

Orabunt causas alii, coelique meatus
Describent radio, et fulgentia sidera dicent;
Hic regere imperio populos sciat [1].

(a) Plutarh spune mai mult : că a părea atît de dibaci în unele părți neînsemnate este dovadă a-ți fi pierdut vremea și învățătura, folositoare pentru lucruri mai de temei și prielnice. Astfel că regele Filip al Macedoniei, cînd a auzit pe marele Alexandru, fiul său, cîntînd la un ospăț cu mai multă iscusință decît cei mai grozavi cîntăreți : „Nu ți-e rușine — îi spuse — să cînți atît de bine ?". Și tot lui Filip îi răspunse un cîntăreț, cu care apucase a dezbate despre meșteșugul strunelor lui și cum le mînuise : „Să te ferească Dumnezeu, măria ta, să nu ți se întîmple vreodată atîta rău, ca să te pricepi în aceste trebi mai bine decît mine".

(b) Un rege trebuie să poată răspunde cum a răspuns Ificrate unui meșter al cuvîntului care-l înfruntase în cuvîntarea sa cu următoarele : „Eh, ce ești tu să te fălești atîta ? Ești oare mînuitor de arme, ești arcaș, ești lăncier ? — Nu sînt nimic din toate acestea, dar sînt cel care știe să poruncească la toți aceștia".

(a) Iar Antistene lua drept dovadă că Ismenias este om de nimica, fiindcă era lăudat a fi iscusit în a cînta din flaut.

(c) Știu eu bine cînd aud pe oarecine care se oprește la graiul *Eseurilor,* că mi-ar mai place să-l dea tăcerii. Nu înseamnă atît să înalțe cuvintele, cît să scadă înțelesul, cu atît mai vîrtos cu cît este mai ascuțit și pieziș. Totuși, păcălit sînt dacă se află alții care dau mai mult pe cuprins ; și, oricum ar fi, bine sau rău, nu-i nici un scriitor care să-l fi semănat mai des și mai din plin pe hîrtia sa. Ca să aștern

---

[1] Să lase altora grija de a pleda cu elocință, de a dirija cursul astrilor cu compasul în mînă ; sarcina lui este să știe să cîrmuiască (Vergiliu, *Eneida,* VI, 849 ; versurile apar cu modificări în textul lui Montaigne).

mai mult, nu grămădesc decît capetele. Dac-ar fi să înlănțui urmările, aș înmulți această carte de multe ori pe cît este. Și cîte nu am depănat care nu au glas, și cine le-ar amănunți mai iscoditor ar scoate nenumărate *Eseuri*. Nici ele, nici învederările mele nu totdeauna slujesc drept pildă, împuternicire sau împodobire. Eu nu le socot numai după întrebuințarea făcută pe seama mea. Adesea, ele aruncă dincolo de spusa mea sămînța unei încolțiri mai bogate și mai răsărite și au sunet lăturalnic mai pătrunzător și pentru mine, care aici nu vreau să arăt mai mult, și pentru cei care vor dibui felul meu de a spune. Ca să ne întoarcem la virtutea cuvîntului, nu găsesc mare osebire între a nu le zice decît rău sau a nu le zice decît bine. *Non est ornamentum virile, concinnitas* [1].

(a) Înțelepții spun că în privința științei, nu-i decît filosofia și în privința faptelor, numai virtutea, care de obicei se potrivesc pe toate treptele și la toate rosturile.

Se află ceva asemănător la acești doi alți filosofi [2], căci și ei făgăduiesc veșnicie scrisorilor trimise prietenilor, dar o fac în alt fel pe seama înfumurării aproapelui, ca bine să poată izbuti ; căci le cer să nu se mai ostenească a priveghea mersul trebilor, nici a faimei, pentru a fi pomeniți în veacurile ce vor să vie, care face să se ferească de singurătatea și sihăstria unde ei îi cheamă ; deoarece au de ajuns trecere și chezășie față de urmași, căci fie numai prin scrisorile sorise de ei, lor le va fi numele tot atît de cunoscut și vestit, cît ar putea fi faptele obștești. Și în afară de această osebire, nici nu sînt scrisori goale și fără miez, care nu se țin decît printr-o iscusită alegere a cuvintelor înșirate și adunate într-o potrivită strunire ; sînt înălțate și pline de frumoase vorbe ale înțelepciunii, care nu duc a fi mai bun cuvîntător, dar

[1] Luxul nu este podoabă la bărbați (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 115).

[2] Epicur și Seneca.

om cuminte şi care nu ne învaţă a vorbi bine, ci a face bine. Nu-mi pasă de frumoasa cuvîntare care nu-ţi lasă decît dorinţa celor auzite de la ea şi nu a lucrurilor în sine ; şi se spune că aşa era cuvîntul lui Cicero, într-atît de desăvîrşit, încît îşi dădea trup prin el însuşi.

Aş mai spune o poveste, citită de mine despre el în privinţa aceasta, care ne face să-l pipăim pe viu. Trebuia să vorbească într-o adunare şi era grăbit, nu putea să se pregătească pe îndelete ; Eros, unul din sclavii lui, veni să-i dea de ştire că adunarea fusese amînată pe a doua zi ; fu atît de mulţumit, încît îl liberă, drept răsplată a bunei ştiri.

(b) Despre scrisori vreau să spun că este treaba la care prietenii mei ţin că eu aş avea oarecîtă învrednicire. (c) Şi m-aş fi apucat mai bucuros să dau la lumină clocotul cuvintelor mele, dacă aş fi avut cui. Mi-ar fi trebuit, cum mi-a fost dat odinioară, o anume legătură care să mă îndemne, care să mă ţie şi să mă ridice. Căci a sta la tocmă în vînt, cum fac alţii, nu mi-ar fi decît din visări, nici să pomenesc nume vane cu care să stau la sfat despre lucruri acătării, duşman jurat fiind al oricărui fel de măsluire. Aş fi fost mai cu luare-aminte şi mai încredinţat, dac-aş fi avut cui să le agrăiesc într-o ştiută prietenie şi tărie, decît privind feţele schimbătoarei mulţimi. Şi stau la îndoială dacă aş fi izbutit mai bine. (b) Am din fire un scris glumeţ şi numai al meu, dar un fel stîngaci în tocmelile cu lumea, precum în toate cele este şi vorba-mi : grămădită, nerînduită, curmată şi a insului ; nu sînt dibaci la scrisori de ceremonie, care n-au alt miez decît frumoasa înşiruire a cuvintelor curtenitoare. N-am nici înaplecare, nici plăcerea celor lungi ploconeli inimoase şi îmbietoare. Nu mă încred în ele şi mi-e urît a spune peste cele ce cred. Sînt foarte departe de obiceiul, în fiinţă azi, că n-a fost vreodată o atît de slută şi slugarnică înjosire în a le făţui : viaţă, suflet, smerenie, preamărire, supus, rob, toate aceste cuvinte se înlănţuie atît de grosolan încît,

dacă este să se arate o simțire aievea, deosebită și cuviincioasă, nu mai este chip să i se dea ivire.

Urăsc de moarte izul lingușirii : de aceea mă arunc de la sine într-o vorbire scurtă, pe șleau și aspră, care aduce întrucîtva a dispreț, de altfel pentru cine nu mă cunoaște. (c) Dăruiesc mai multă cinstire celor pe care-i cinstesc mai puțin, iar unde sufletul meu are mai mult zor, uit pasul cel cuvenit. (c) Și mă arăt zgîrcit și depărtat față de cei cărora mă încred. (b) Îmi pare că ei trebuie să citească în inima mea și că a le dovedi prin vorbe știrbește înțelesul meu.

(c) A bineveni, a lua rămas bun, a mulțumi, a se pleca, a se da supus și alte temenele grăite ale legilor cuvenite ceremoniei, eu nu cunosc om mai prost și mai înțărcat la vorbă decît mine.

Și n-am fost vreodată pus să scriu scrisori pentru a cere ocrotire sau a mijloci o legătură cuiva, fără ca omul acela să nu le fi găsit reci și sarbede.

(b) Italienii sînt mari tipăritori de scrisori. Eu cred că am o sută felurite cărți din acestea : cele ale lui Annibale Caro îmi par mai bune. Dacă s-ar fi păstrat toată hîrtia pe care am mîzgălit-o în vremuri pentru cucoane, atunci cînd mîna mea era cu adevărat purtată de patima mea, s-ar găsi, desigur, la întîmplare vreo foaie vrednică să fie arătată tinerimii, care nu are altă treabă și este amăgită de acel iureș. Scriu răvașele mele totdeauna în fugă și atît de repede, că, oricît de neciteț și nesuferit scriu, mai bine o fac cu mîna mea decît să pun pe altul, fiindcă nimeni nu mă poate urmări, și nu le trec niciodată pe curat. Am obișnuit măririle care mă cunosc să sufere ștersăturile și îndreptările și o hîrtie neîmpăturită și fără margini lăsate. Cele pentru care îmi dau mai multă osteneală sînt cele care prețuiesc mai puțin ; de îndată ce le tirîi după mine, este semn că eu nu mă aflu în ele. Nu mă învrednicesc a le plănui ; întîia trăsătură aduce pe a doua. Scrisorile din vremea noastră sînt mai mult cu cimilituri

decît cu miez. Fiindcă mai bine îmi place să plăsmuiesc două scrisori, decît să închid și să mînuiesc împăturarea uneia, dau totdeauna pe seama altuia să o facă ; tot astfel, cînd am ajuns la capăt, aș da bucuros altuia în seamă cele lungi binecuvîntări, ploconisiri și închinăciuni, cu care încheiem și aș dori ca vreun nou obicei să ne scuteasc-că de ele ; de asemenea cu pomelnicul înflorit al cinului și dregătoriei fiecăruia, pe care, nevrînd a da greș, deseori m-am lipsit a-l scrie, mai ales celor de fel judecătoresc și al vistieriei. Atîtea prefaceri ale slujbelor, o atît de încurcată răspîndire și rînduire a feluritelor agrăiri de cinste, care nu pot fi schimbate sau uitate fără jignire, fiind atît de scump cumpărate. De asemenea, găsesc că nu se cuvine a încununa cu ele și a închina lor fruntea cărților pe care le tipărim.

CAPITOLUL XLI

A NU SE FĂLI

(a) Din toate visările lumii, cea mai încuviințată și în tot răspîndită este grija faimei și falei, care ne dobîndește pînă a părăsi bogățiile, odihna și viața și sănătatea, care sînt avuții aievea și temeinice, pentru urmărirea acelui chip deșert și acelui răsunet dogit, fără trup, nici prinsoare :

La fama, ch'invaghisce a un dolce suono
Gli superbi mortali, e par si bella,
E un'eco, un sogno, anzi del sogno un'ombra
Ch'ad ogni vento si dilegua e sgombra [1].

[1] Faima, care cu glasul său dulce îi încîntă pe muritorii semeți și le pare atît de frumoasă, nu este decît un răsunet, o visare, mai mult umbra unei visări, care se risipește în vînt și piere (Tasso, *Gerusalemme liberata*, XIV, 63).

Şi între toanele necugetate ale oamenilor, pare că înşişi filosofii se dezbară mai tîrziu şi mai greu de aceasta, decît de oricare alta.

(b) Este cea mai înverşunată şi mai îndărătnică : (c) *Quia etiam bene proficientes animos tentare non cessat* [1] (b) Nici nu e alta în care judecata să nu vadă mai lămurit deşertăciunea ; dar rădăcinile îi sînt atît de vii în noi, încît nu ştiu dacă vreunul s-a putut mîntui aievea de ea. După ce s-a spus totul şi s-a crezut totul pentru tăgăduirea ei, ea din adînc încă are prinsori asupra judecăţii, încît puţini sînt care s-o poată birui.

(a) Căci, precum spune Cicero, înşişi cei care-i stau împotrivă totuşi vroiesc ca scrierile lor să le poarte numele în frunte şi se fălesc cu faptul că disprețuiesc fala. Toate celelalte lucruri pot fi date pradă tocmelilor : împrumutăm avuţiile şi vieţile noastre, la nevoie, prietenilor noştri, dar să părăsim cinstirea şi să dăruim altuia fala este ce nu se vede. Catulus Luctatius, în războiul împotriva cimbrilor, după ce a stăruit cît a putut să întoarcă pe ostaşi de la fugă faţă de duşman, s-a strecurat el însuşi între fugari, făcînd pe netrebnicul, ca mai curînd să pară că ei se iau după căpetenia lor, decît ei să se dosească ; aceasta înseamnă a-şi părăsi faima pentru acoperirea ruşinii altuia. Cînd împăratul Carol al V-lea a pătruns în Provence, în anul 1537, se spune că Antoine de Lève, văzînd pe stăpînul său hotărît să apuce pe cea cale şi el însuşi socotind că este spre cea mai mare laudă ce face, totuşi i s-a împotrivit, vroind ca fala şi cinstea acelei plănuiri să rămîie numai ale stăpînului său şi să fie zis că părerea şi privegherea lui fost-au atît de tari, încît singur a prins a face acest frumos pas, împotriva părerii tuturora ; aceasta înseamnă să-i aducă fala în paguba sa. Soliile din Tracia, ca să mîngîie pe Archileonida, mama lui Brasi-

[1] Pentru că nu încetează de a-i ademeni chiar pe acei care s-au avîntat pe drumul virtuţii (**Augustin**, ***De civitate Dei, V, 14***).

das, de moartea fiului ei, împinseră laudele pînă la a spune că nu avusese seamăn pe lume ; ea nu îngădui o laudă care o privea pe ea şi era a unuia singur, ci o întoarse tuturor : „Să nu spuneţi aceasta, eu ştiu că oraşul Sparta are mai mulţi apărători mai mari şi mai vajnici decît a fost el". La bătălia de la Crécy, prinţul de Wales, încă foarte tînăr, se afla în fruntea steagului de înaintaşi unde se dădea lupta cea mai înverşunată ; căpitanii care-l însoţeau, încleştaţi în apriga încăierare, cerură regelui Eduard să le vină în ajutor ; acesta îi întrebă cum stă fiul său ; răspunzîndu-i-se că era în viaţă şi călare, el zise : „Ar fi în paguba lui să-i răpesc acum cinstea biruinţei în această luptă purtată de el atîta vreme ; oricare i-ar fi ursita, ea să fie întreagă a lui". Nici n-a vrut să se ducă, nici să-i trimită ajutor, ştiind că dacă s-ar fi dus, s-ar fi fost spus că totul era pierdut fără ajutorul lui şi i s-ar fi dat pe seamă întreaga fală a acestei isprăvi : (c) *semper enim quod postremum adjectum est, id rem totam videtur traxisse* [1].

(b) La Roma mai mulţi socoteau şi spuneau de obicei că faptele lăudate ale lui Scipio erau datorite lui Laelius, care mereu stăruia în a răspîndi şi sprijini mărirea şi fala lui Scipio, fără a avea nici o grijă de a sa. Iar Teopomp, regele Spartei, răspunse celui care spunea că trebile obşteşti erau bine puse pe roate pentru că el ştia bine să poruncească : „Mai curînd — spuse el — pentru că poporul ştie bine să asculte".

(c) De asemenea, femeile care moşteneau loc în divan aveau, cu toate că erau femei, dreptul să ia parte şi să li se asculte părerea în toate pricinile care ţineau de împuternicirea sfetnicilor ; iar cei înscăunaţi ai bisericii, cu toată sarcina îndatoririi lor, aveau cădere să sprijine pe regii noştri la războaie, nu numai trimiţîndu-le prieteni sluj-

[1] Totdeauna acela care a venit cel de pe urmă pare a hotărî singur victoria (Titus Livius, XXVII, 45).

başi, ci ei înşişi fiind de faţă. Astfel, episcopul de Beauvais, alături de Filip August la bătălia de la Bouvines, a luat parte cu multă dîrzenie la luptă, dar cu credinţa că nu trebuie să se atingă de fructul acestui fapt sîngeros şi aprig. Cu mîna lui a înfrînt mai mulţi duşmani în ziua aceea, dar i-a dat în seama celui dintîi gentilom întîlnit ca să le facă urma sau să-i ia prizonieri, lepădîndu-se de ispravă ; aidoma făcu şi William, comite de Salisbury, dînd duşmanul pe mîna seniorului Jean de Nesle ; muncit de cuget ca şi celălalt, vroia să lovească, dar nu să rănească şi nu a folosit armă cu tăiş. Careva în zilele-mele, fiind mustrat de rege că a pus mîna pe un preot, a tăgăduit cu străşnicie, spunînd că-l bătuse şi-l călcase în picioare.

CAPITOLUL XLII

CUM OM CU OM NU-I PE-O POTRIVĂ

(a) Plutarh spune cîndva că nu găseşte o atît de mare depărtare de la o lighioană la altă lighioană, cît găseşte de la om la om. Vorbeşte de învrednicirea sufletului şi de însuşirile ce se leagă de acesta. Cu adevărat, găsesc că-i atîta depărtare de la Epaminonda, aşa cum mi-l închipui, pînă la orice om cunoscut — spun cu mintea întreagă — încît bucuros aş veni să mai adaug la părerea lui Plutarh ; şi aş spune că mai mare depărtare este de la cutare la cutare om decît de la cutare om la cutare lighioană :

(c) *hem ! vir viro quid praestat ?* [1].

[1] Ce deosebire de la om la om ! (Terenţiu, *Eunuchus*, act. II, sc. 3).

Şi sînt tot atîtea treptări ale minţilor, cîte cuprinsuri fără număr sînt de aici jos pînă la ceruri.

(a) Dar vorbind de preţuirea oamenilor, minune este că în afară de noi orice este preţuit după însuşirile avute în sine. Lăudăm un cal a fi vînjos şi sprinten,

(b) *volucrem*
Sic laudamus equum, facili cui plurima palma
Fervet, et exsultat rauco victoria circo [1],

(a) şi nu după hamul său ; un ogar, după iuţeala sa, nu după zgardă ; o pasăre, după aripa sa, nu după laţ şi clopoţel. De ce n-am preţui un om pentru ce este al său ? Are multă stare, un palat frumos, mare vază, atîta venit ; toate acestea sînt în preajma lui, nu în el. Nu cumperi o mîţă în sac ; dacă tocmeşti un cal, îi scoţi şeaua, îl vezi gol şi dezvelit ; învelit era arătat în vechime principilor la cumpărare, se acopereau părţile arătoase, ca să nu ia văzul frumuseţea părului sau mărimea şalelor şi ca să te uiţi mai întîi la picioare, la ochi şi la copite, care sînt părţile cele mai folositoare :

Regibus hic mos est : ubi equos mercantur, opertos
Inspiciunt ; ne, si facies, ut saepe, decora
Molli fulta pede est, emptorem inducat hiantem,
Quod pulchrae clunes, breve quod caput, ardua cervix [2].

De ce cînd preţuieşti un om, îl preţuieşti învelit şi îmbrobodit ? El nu ne arată decît părţi care în nici un fel nu sînt ale lui, şi ne ascunde pe cele după care îi poţi cu adevărat

---

[1] Astfel noi lăudăm un cal pentru iuţeala cu care aleargă, pentru premiile ce a dobîndit în circuri sub aplauzele unei mulţimi zgomotoase (Juvenal, VIII, 57).

[2] Cînd cumpără cai, regii au obiceiul să-i privească şi să-i cerceteze acoperiţi, de teamă ca să nu aibă cap frumos dar picior moale, cum se întîmplă adesea. Cumpărătorul nu trebuie să se lase ademenit de spatele rotunjit, de capul fin şi de grumazul mîndru (Horaţiu, *Satire*, I, 2, 86).

socoti prețul său ; ce cauți este tăișul sabiei, nu teaca : n-ai da pe ea o lăscaie, dacă din întîmplare este goală. Trebuie judecat prin el însuși, nu după înțolirea lui. Și cum spune cu mult haz unul din vechime : „Știți de ce-l socotiți mai mare ? Fiindcă măsurați înălțimea încălțărilor sale". Stîlpul nu este totuna cu chipul cioplit ce-l poartă — să-l măsurați pe om fără picioroange, să lepede bogățiile și cinstirile lui ; să se înfățișeze în cămașă. Are el trupul potrivit împlinirilor lui, sănătos și vioi ? Ce suflet are ? Este frumos, vrednic și bine înzestrat în tot ce-i al său ? Este el bogat din al său sau din străin ? Norocul nu avut-a nici un amestec ? Așteaptă el cu ochi deschiși tăișul sabiei, nu-i pasă să-și dea sfîrșitul pe gură sau pe gîtlej ? Este el statornic, cumpătat și mulțumit ? Acestea trebuie văzute și cu ele judecat nespusele osebiri dintre noi. Este el

sapiens, sibique imperiosus ;
Quem neque pauperies, neque mors, neque vincula terrent;
Responsare cupidinibus, contemnere honores
Fortis ; et in se ipso totus teres atque rotundus,
Externi ne quid valeat per laeve morari ;
In quem manca ruit semper fortuna ? [1]

Asemenea om stă cu cinci sute de stînjeni peste împărății și ducate : este el singur a sa împărăție :

(c) *Sapiens... pol ipse fingit fortunam sibi* [2].
(a) Ce-i mai rămîne de dorit ?
Nonne videmus,
Nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, quoi

[1] Este el cuminte și stăpîn pe sine ? Astfel ca nici sărăcia, nici moartea, nici sclavia să nu-l sperie ? Știe el să se împotrivească patimilor și să disprețuiască onorurile ? Închis în el însuși, rotund și neted, ca un glob fără cusur care se rostogolește fără ca ceva să i se poată împotrivi, nu lasă el nici un loc soartei ? *(Ibidem,* II, 7, 83).

[2] Înțeleptul este făuritorul fericirii sale (Plaut, *Trinummus,* act. II, sc. 2).

Corpore sejunctus dolor absit, mente fruatur
Jucundo sensu, cura semotu' metuque ? [1].

Puneți-i alături grămada oamenilor noștri, nătîngă și josnică, slugarnică, nestatornică și mereu purtată de vîrtejul feluritelor patimi, purtată ici și colo : aninată cu totul de altul ; găsim mai multă îndepărtare decît de la cer la pămînt ; și totuși, atît de mare este orbirea îndătinării noastre, că luăm puțin sau de loc în seamă că acolo unde, dacă privim un țăran și un rege, (c) un nobil sau un iobag, un dregător sau un ins la vatră, un bogat și un sărac, (a) se arată deîndată nepotriviri la culme ochilor noștri, și ei nu se osebesc decît după felul cum sînt nădragii.

(c) În Tracia regele se deosebește de poporul său într-un fel cu totul plăcut și tare lăudat. Avea religia lui, un zeu numai al său, pe care supușilor nu le era îngăduit a-l preamări : pe Mercur ; iar el nesocotea pe ai lor, Marte, Bachus și Diana.

Totuși nu sînt decît dresuri, care nu pricinuiesc nici o vădită neasemănare.

(a) Căci, precum vedeți pe podele comedianții înfățișînd un duce sau împărat, și o clipă pe urmă iată-i prefăcuți în argați sau mișei borfași, fie în adevărata și curata lor stare ; asemenea și împăratul al cărui alai orbește între mulțime,

(b) *Scilicet et grandes viridi cum luce smaragdi*
Auro includuntur, teriturque thalassina vestis
Assidue, et Veneris sudorem exercita potat [2].

---

[1] Nu vedem noi oare că natura nu ne cere mai mult decît un trup sănătos și un suflet senin, căruia nu-i e frică de nimic ? (Lucrețiu, II, 16).

[2] Fiindcă pe el strălucesc smaragde mari, cu frumoase ape, prinse în aur ; și fiindcă e îmbrăcat în haine bogate ca verdele mării, pe care în curînd le va tăvăli în dezmățuri și rușinoase desfătări (Lucrețiu, IV, 1123).

(a) vedeți-l dincolo de perdeaua lăsată : nu-i decît un om de rînd și ar putea fi, din întîmplare, mai mărunt decît cei mai mărunți supuși ai săi : (c) *ille beatus introrsum est ; istius bracteata felicitas est* [1].

(a) Frica, nehotărîrea, ambiția, ciuda și invidia îl frămîntă ca și pe un altul :

Non enim gazae, neque consularis
Summovet lictor miseros tumultus
Mentis, et curas laqueata circum
Tecta volantes [2] ;

(b) și grija și teama îl prind de grumaz în mijlocul oastei sale,

Re veraque metus hominum, curaeque sequaces
Nec metuunt sonitus armorum, nec fera tela ;
Audacterque inter reges, rerumque potentes
Versantur, neque fulgorem reverentur ab auro [3].

(a) Este el scutit de fierbințeală, de durere de cap și de podagră, mai mult decît noi ? Cînd bătrînețea îi va apăsa umerii, fi-va el înlesnit de arcașii care-l păzesc ? Cînd spaima morții îl va înfiora, fi-va el alinat de curtenii săi ? Cînd îl va dobîndi pizmuirea sau năduful, îl vor aduce în fire temenelile noastre ? Pologul patului, umflat cu aur și mărgăritare, n-are nici o putere să stîmpere curmăturile unei dureri de pîntec :

---

[1] Fericirea înțeleptului este în el însuși ; celălalt nu are decît o fericire aparentă (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 115).

[2] Căci nici comorile și nici fasciile consulare nu alungă agitațiile minții, nici grijile care se perindă sub bolțile de aur (Horațiu, *Ode*, II, 16, 9).

[3] Adevărat este că grijile și temerile nedespărțite de om nu se sperie de zăngănitul armelor. Ele se aciuează cu îndrăzneală pe lîngă regi și cei puternici ; nici strălucirea aurului nu le alungă (Lucrețiu, II, 47).

Nec calidae citius decedunt corpore febres,
Textilibus si in picturis, ostroque rubenti
Jactaris, quam si plebeia in veste cubandum est [1].

Linguşitorii marelui Alexandru vroiau să-l facă a crede că era fiul lui Iupiter : într-o zi, fiind rănit, el privea cum se scurge sîngele din rană : „Eh, ce mai ziceţi, nu-i oare ucesta un sînge roşu şi curat de om ? Nu este de felul celui pe care Homer îl face să curgă din rana zeilor". Hermodor, poetul, făcuse versuri în cinstea lui Antigonus, în care-l numea fiul soarelui ; iar el, dimpotrivă, zise : „Cel care-mi goleşte scaunul de nevoi ştie bine că nu-i aşa". Om este, în orice ciorbă l-am vîrî ; iar dacă este soi rău de la sine, împărăţia atotcuprinsului n-ar avea cum să-l însoţească :

(b) *puellae*
Hunc rapiant ; quidquid calcaverit hic, rosa fiat [2],

şi ce poate fi dacă-i un suflet grosolan şi tînt ? Însăşi desfătarea şi fericirea nu pot fi simţite fără vînjoşie şi duh : *Haec perinde sunt, ut illius animus, qui ea possident :*
Qui uti scit, ei bona ; illi, qui non utitur recte, mala [3].
(a) Pentru a gusta bunurile soartei, toate cîte sînt, trebuie încă avut şi simţămîntul lor. A ne bucura de lucruri, nu a le stăpîni face să fim fericiţi :

Non domus et fundus, non aeris acervus, et auri,
Aegroto domini deduxit corpore febres,
Non animo curas. Valeat possesor oportet,

---

[1] Îţi închipui tu oare că fierbinţelile te vor lăsa mai devreme dacă eşti culcat într-un pat de purpură şi de broderii decît dacă ai zace în albituri de ţară ? (*Ibidem*, II, 34).

[2] Fă ca fetele să se bată pentru el, ca pretutindeni trandafiri să se nască sub paşii săi (Persius, *Satire*, II, 38).

[3] Lucrurile sînt ceea ce posesorul lor le face să fie : bune pentru cine ştie a se folosi de ele, rele pentru acela care le dă o proastă întrebuinţare (Terenţiu, *Heautontimorumenos*, act. I, sc. 3).

Qui comportatis rebus bene cogitat uti :
Qui cupit, aut metuit, juvat illum sic domus, aut res,
Ut lippum pictae tabulae, fomenta podagram.
Sincerum est nisi vas, quodcumque infundis acescit[1].

Este un prost, are gustul sarbăd şi anost ; nu se bucură de ele, cum nu se bucură cel cu troahnă de dulceaţa vinului grecesc, nici calul de podoaba hamului său.

(c) Aidoma spune Platon că sănătatea, frumuseţea, puterea, bogăţiile şi tot ceea ce numim bine deopotrivă rău sînt pentru cel nedrept, cît bine pentru cel drept.

(a) Mai apoi, acolo unde trupul şi sufletul sînt în stare proastă, la ce bun toate înlesnirile dinafară ? Cînd cea mai mică înţepătură de ac sau uşoară pătimire a sufletului ajunge să ne răpească plăcerea monarhiei lumii întregi. La cea dintîi împunsătură a podagrei, poate oricît fi măria Sa sau luminăţia Sa,

Totus et argento conflatus, totus et auro[2],

nu pierde oare din vedere palatele şi măririle lui ? Dacă este mînios, îl scuteşte oare cinul să roşească, să pălească, să scrîşnească din dinţi ca un nebun ? Iar dacă este om iscusit şi de soi, domnia lui întru nimic nu-i sporeşte fericirea.

Si ventri bene, si lateri est, pedibusque tuis, nil
Divitiae poterunt regales addere majus[3],

---

[1] Casă, bunuri, bronz şi aur grămezi nu sînt leacuri cînd stăpînul este bolnav, cînd arşiţa îi topeşte trupul sau grijile îi rod inima. Pentru a te bucura de avutul tău trebuie să fii sănătos. Pentru cel ce hrăneşte dorinţi sau temeri, ce este palatul său ? Zugrăveli frumoase puse în faţa unuia cu ochii împăienjeniţi sau oblojeli date unui podagros. Cînd oala nu este curată, tot ce se toarnă în ea se înăcreşte (Horaţiu, *Epistole*, I, 2, 47).

[2] Totul acoperit de argint, totul strălucind de aur (Tibul, I, 2, 70).

[3] Dacă stomacul ţi-e bun, dacă plămînii tăi şi picioarele tale îşi fac datoria, toate bogăţiile regilor nu au cum să-ţi sporească fericirea (Horaţiu, *Epistole*, I, 2, 5).

el vede că nu-i decît vedenie și amăgire ; ar putea fi de părerea regelui Seleucos, care spune. „Cine ar cunoaște cît atîrnă sceptrul, nu s-ar pleca să-l ridice dacă l-ar găsi pe jos". El o spune pentru deosebitele și grelele sarcini care cad în seama unui bun rege. Fără îndoială, nu e puțin lucru să ai călăuzirea altuia, cînd atîtea greutăți sînt a ne călăuzi pe noi înșine. Cît despre a porunci, treabă ce pare atît de ademenitoare, dacă stai a socoti nătîngia judecății omenești și anevoința alegerii între lucrurile care sînt noi și îndoielnice, eu sînt tare de părere că mai lesne și mai plăcut este a merge pe urme decît a fi călăuzită și mai tihnit pentru duh este să te ții pe o cale croită și să nu ai o răspunde decît pentru tine însuți :

Ut satius multo jam sit parere quietum,
Quam regere imperio res velle [1].

Unde mai pui că Cirus spunea a nu fi îngăduit să stai în frunte, dacă nu ești om mai vrednic decît cei pe care-i călăuzești. Regele Hieron, în Xenofon, spune însă mai mult, că, pentru ei, desfătarea însăși este mai stingherită decît la oamenii de rînd, mai ales că lesniciunea și deprinderea amorțesc iuțirea amar-dulceagă pe care noi o găsim în ea.

Pinguis amor, nimiumque potens, in taedia nobis
Vertitur, et, stomacho dulcis ut esca, nocet [2].

Credem noi oare că copiii aceia care cîntă în strană au vreo plăcere din cîntul lor ? Satul mult răpește plăcerii : ospețele, dănțuirile, măscările, jocurile buiestre bucură pe cei care nu le văd deseori și care au dorit să le vadă ; gustul lor e anost și neplăcut la cel căruia îi stă în obicei ;

---

[1] Așa că este cu mult mai bine să asculți în liniște decît să fii în fruntea treburilor (Lucrețiu, V, 1126).

[2] Prea multă dragoste ne satură curînd, precum prea multă mîncare plăcută ne obosește stomacul (Ovidiu, *Amores*, II, 19, 25).

nici femeiasca dezmierdare nu-i pentru cel ce o are pe săturate. Cine nu așteaptă să-i fie sete nu are plăcere din băutură. Șotiile panglicarilor ne veselesc, dar pentru cei care le fac înseamnă trudă. Și că așa este, vedem principii încîntați că la sărbători se pot cîteodată furișa și coborî pînă la un fel de trai al celor de jos și al poporului.

Plerumque gratae principibus vices,
Mundaeque parvo sub lare pauperum
Coenae, sine aulaeis et ostro,
Sollicitam explicuere frontem [1].

(c) Nimic nu-i mai priponitor, mai sățios decît belșugul. Ce poftă n-ar fi scîrbită de trei sute de femei la îndemînă, cum le are Marele Stăpîn [2] în seraiul său? Și cum să fi fost pofta și cheful vînătorii străbunului său, care nu pornea vreodată pe întinsuri fără șapte mii de șoimari? (a) Pe lîngă acestea, eu mai cred că strălucirea măririi nu-i slab neajuns în gustarea plăcerilor mai duioase; ei sînt mult prea la lumina și în văzul tuturor.

(b) Apoi, nu știu cum, lor li se cere mai multă sfială și tăinuire în năduful lor. Căci ceea ce la noi înseamnă lipsă de măsură, poporul judecă a fi la ei tiranie, dispreț și nesocotirea legilor; și, în afară de pornirea viționasă, pare că au plăcerea să înfrunte și să calce în picioare rînduielile obștești. (c) Astfel Platon, în *Gorgias,* spune că tiran este cel care-și îngăduie, într-o cetate, să facă tot ce-i place. (b) Adesea, din pricina aceasta, arătarea și darea în vileag a viționului lor jignesc mai mult decît viționul însuși. Fiecare se teme a fi iscodit și pîndit; ei sînt platnici pînă în cele mai mici purtări și gînduri ale lor, poporul întreg socotind că are drept și cădere să le judece: lasă că petele se măresc după înălțimea și lumina locului unde sînt, iar

[1] Puțină schimbare nu le displace uneori principilor. O masă simplă, fără covor și purpură, sub acoperișul săracului, le descrețește fruntea (Horațiu, *Ode,* III, 29, 13).

[2] Este vorba de sultanul Turciei.

un semn sau un neg pe obraz pare mai mare decît aiurea semnul unei tăieturi de sabie. Iată de ce poeții ascund iubirile lui Iupiter sub altă față decît a sa ; și din atîtea iubiri ce i se pun în seamă, pare-mi-se că nu rămîne decît una singură în care stă întru mărirea și luminăția lui.

Dar să ne întoarcem la Hieron ; el ne mai spune cît se simte de strîmtorat, rege fiind, că nu poate umbla și călători în voie, captiv între hotarele țării sale și în toate faptele lui se află stînjenit de ghesul mulțimii. Drept este, cînd vezi pe ai noștri singuri la masă, împresurați de atîția alții care-i agrăiesc și-i privesc, ai mai multă milă de ei decît vrerea să fii în locul lor.

(b) Spunea regele Alfons că în acestea măgarii erau într-o stare mai bună decît regii ; stăpînii lor îi lasă să pască pe îndelete, iar regilor nu le-o îngăduie slujitorii lor.

(a) Niciodată nu mi-a trecut prin minte că ar putea fi o însemnată înlesnire în viața unui om de înțeles să aibă vreo douăzeci de păzitori în jurul scaunului său la umblătoare, nici că slujirile unui om care are zece mii de livre venit sau care a cucerit Casal sau a apărat Siena au să-i fie mai la îndemînă și priincioase decît iscusenia unui fecior de casă.

(b) Cele dăruite principilor sînt aproape toate daruri închipuite. Fiecare treaptă a ursitei are vreun chip de principat. Cezar numea prințișori toate căpeteniile care aveau drept de judecată în Franța pe vremea sa. Adevărat că, în afară de agrăirea „maiestatea sa" pe tot întinsul țării, tot regi întîlnim. Priviți în ținuturile depărtate de curte, de pildă în Bretania, starea, supușii, slujbașii, îndeletnicirile, slujirea și ceremonia unui senior care trăiește la vatră și pe pămînturile lui între slugile sale și vedeți uvîntul închipuirii sale : poate fi altul mai regesc ? El aude vorbind de stăpînul său o dată pe an, cum ar fi de regele perșilor, și nu-l cunoaște pe al lui decît printr-o veche legătură de sînge, pe care diacul său o are scrisă pe hri-

sov. Adevărat este că legile noastre sînt de ajuns de neatîrnate și povara îndatoririlor către domnie nu apasă pe un gentilom francez decît de vreo două ori în viața lui. Supunerea negreșită și simțită nu privește decît pe cei dintre noi care o doresc și cărora plăcut este să aibă cinstirea și îmbogățirea unei asemenea slujiri ; căci cel care vrea să se tragă la căminul său și-și știe călăuzi ocolul său fără certuri și împricinări este tot atît de neatîrnat ca și ducele de Veneția. (c) *Paucos servitus, plures servitutem tenent* [1].

(a) Dar Hieron se plînge mai ales că este lipsit de orice prietenie și legătură între inși în care se află cea mai desăvîrșită și mai dulce îmbucurare a vieții omenești. Căci ce dovadă de iubire și bunăvoință pot eu culege de la cel care, vrînd-nevrînd, îmi datorește tot ceea ce el poate fi ? Mă bizui eu pe vorba lui sfielnică și smerita lui curtenie ? întrucît nu de el ține să nu le arate. Cinstirea pe care o primim din partea celor care se tem de noi nu este cinstire ; aceste plecăciuni se datoresc numelui regesc, nu mie :

(b) *maximum hoc regni bonum est,*
Quod facta domini cogitur populus sui
Quam ferre, tam laudare [2].

(b) Nu văd eu pe cel rău, pe cel bun, regele hulit ca și cel iubit, că li se dăruiește unuia tot atît cît și celuilalt ; cu aceleași fețe, cu aceleași ceremonii a fost slujit înaintașul meu și va fi slujit urmașul meu. Că nu mă înfruntă supușii mei nu este nici o dovadă de iubire ; de ce m-aș gîndi s-o iau drept bună, deoarece, chiar dac-ar vrea, n-ar putea să o facă ? Nimeni nu mă urmează din prietenia care ne leagă, căci nu poate fi legătură de prietenie, unde

[1] Puțini oameni sînt supuși robiei, cei mai mulți își pun ei înșiși lanțurile (Seneca, *Epistole către Lucilius*, 22).

[2] Cel mai mare avantaj de care se bucură regalitatea este că poporul se vede silit nu numai să sufere, dar să și laude faptele stăpînilor (Seneca, *Thyestes*, act. II, sc. 1).

e atît de puţină apropiere şi potrivire. Înălţarea mea m-a scos din rîndul oamenilor ; e prea multă nepotrivire şi neasemănare. Ei mă urmează din cuviinţă şi după datină, mai curînd, decît pe mine, averea mea, ca să-şi sporească pe a lor. Tot ce-mi spun şi ce fac pentru mine nu-i decît spoială. Libertatea lor este îngrădită pretutindeni de marea putere ce mi-e dată asupră-le. Nu văd nimic în jurul meu decît ascuns şi cu obrăzar.

Curtenii săi lăudau într-o zi pe împăratul Iulian că ştie să împartă dreptatea : „Bucuros m-aş mîndri, spuse el, cu aceste laude, dac-ar porni de la oameni care ar îndrăzni să mă învinuiască sau să mustre faptele mele nedrepte atunci cînd le-aş săvîrşi".

(b) Toate adevăratele înlesniri date principilor sînt deopotrivă cu ale oamenilor de soartă mijlocie ; treaba zeilor este să se avînte pe cai înaripaţi şi să se sature cu ambrozie. Ei n-au alt somn şi altă poftă decît a noastră ; oţelul lor nu este mai bine călit decît al armelor noastre ; coroana lor nu-i apără nici de soare, nici de ploaie. Diocleţian, care a purtat-o cu atîta cinste şi noroc, a lăsat-o pentru a se trage în tihna unei vieţi fără strălucire, iar după cîtăva vreme, nevoile obşteşti cerînd să se întoarcă la datorinţa sa, el răspunse celor care-l rugau : „Dacă aţi fi văzut frumoasa rînduire a copacilor pe care i-am sădit cu mîna mea şi frumoşii pepeni pe care i-am semănat, nu v-aţi fi apucat să-mi cereţi aceasta".

După părerea lui Anaharsis, cea mai fericită stare a unei orînduiri obşteşti ar fi ca toate lucrurile să fie pe o măsură, întîietate să se dea însă virtuţii şi oprelişte viţiului.

Cînd regele Pirus plănuia să treacă în Italia, Cineas, înţeleptul său sfetnic, vru să-l aducă a simţi deşertăciunea ambiţiei lui. „Ei bine, măria ta — îl întrebă — care-i ţelul acestei mari isprăvi ? — Să iau în stăpînire Italia — răspunse deîndată. — Şi pe urmă, după ce s-a îndeplinit ? zise Cineas. — Voi trece, spuse celălalt, în Galia şi în Spa-

nia. — Şi pe urmă ? — Mă voi duce să supun Africa. Iar la urmă, cînd voi fi supus lumea, voi trăi pe îndelete, odihnit şi mulţumit. — Pentru Dumnezeu, măria ta, zise Cineas, spune-mi atunci de ce nu se poate, dacă vrei, de pe acum să trăieşti în felul acesta ? De ce nu rămîi de pe acum unde vrei să ajungi şi nu-ţi cruţi atîta trudă şi soartă necunoscută, pe care ţi le meneşti între ce este şi va fi ?"

Nimirum, quia non bene norat, quae esset habendi
Finis, et omnino quoad crescat vera voluptas [1].

Am să închei acestea cu ăst vechi vers, pe care îl găsesc nespus de frumos nimerit aci : *Mores cuique sui fingunt fortunam* [2].

CAPITOLUL XLIII

LEGILE ÎMPOTRIVA LUXULUI

Felul în care legile noastre caută a stăvili nebunele şi zadarnicele cheltuieli ale oşpeţelor şi veşmintelor pare împotriva ţelului lor. Adevăratul mijloc ar fi a sădi în oameni disprețul de aur şi mătase, ca lucruri deşarte şi netrebnice. Noi însă le mărim cinstirea şi preţuirea, ceea ce este un foarte stîngaci fel să scîrbeşti pe oameni ; căci a spune că numai principii îşi pot îngădui să mănînce calcan şi să poarte catifea, fireturi de aur şi nu este îngăduit poporului, ce înseamnă alt decît a da preţ acestor

[1] Toate veneau de bună seamă din faptul că el nu cunoaştea stavilele pe care trebuie să le pui poftelor şi nici pînă unde se întinde cu adevărat plăcerea (Lucreţiu, V, 1431).

[2] Caracterul este cel ce hotărăşte fiecăruia soarta sa (Corneliu Nepos, *Viaţa lui Atticus*, II).

zădărnicii și a stîrni în fiecare pofta să le folosească ? Regii să se lipsească fără preget de aceste semne de mărire, fiindcă ei au destule altele ; sînt unele depășiri mai de iertat oricui altuia decît unui principe. Din pilda mai multor țări se pot învăța multe alte purtări care ne deosebesc la vedere mai bine și ne arată rangul (ceea ce socot eu că e un drept cîștigat într-o țară), fără a căuta pentru acest scop asemenea risipă bătătoare la ochi și jignitoare. Minune este cum îndătinarea în aceste lucruri neînsemnate lesne și repede împlîntă piciorul, împuternicindu-le. Abia un an de la prohodul lui Henric al II-lea de cînd purtăm postavul la curte și mătasea a căzut atît de jos în mintea fiecăruia, încît unii, care o purtau, de îndată dovedeau proasta lor obîrșie ; nu mai rămăsese decît pe seama doftorilor și hirurgilor și cu toate că aproape fiecare se îmbrăca într-un fel, totuși destule osebiri erau care scoteau la iveală pe ce treaptă sta omul.

(b) Cît de repede, printre oștenii noștri, fost-au în cinste hainele de piele și de pînză, care prind ușor murdăria ; iar bogăția și curățenia hainelor, luate în batjocură !

(a) Regii să înceapă a se lăsa de aceste nechibzuieli, și totul ar fi împlinit într-o lună, fără legi și hotărîri ; toți ne vom lua după ei. Legea ar trebui să spună, dimpotrivă, că purpura și giuvaerele nu sînt îngăduite decît scamatorilor și destrăbălatelor muieri. Cu astfel de îndreptări, Seleucos stinse năravurile rele ale locrinienilor. Poruncile lui glăsuiau așa : că femeia de neam volnic nu poate avea însoțitoare decît o singură slujitoare, cînd nu este beată ; nici nu poate ieși noaptea afară din oraș, nici purta podoabe de aur, nici rochii încărcate de înfloriturî, decît dacă este nelegiuită și dată păcatelor ; că în afară de desfrînați, nici unui bărbat nu-i îngăduit a purta inel, nici haină subțire, ca țesăturile din orașul Milet. Și astfel, prin opreliști de rușine, el îndepărtă cu iscusință pe cetățeni de la risipă și plăceri dăunătoare.

(b) Un fel foarte priincios era ca prin cinstire și ambiție să cîștigi ascultarea oamenilor. Regii noștri pot orice spre asemenea îndreptări ale înfățișării ; purtarea lor slujește drept lege. (c) *Quidquid principes faciunt, praecipere videntur* [1]. (b) Întreaga Franță află lege în legile curții. Aceste apucături vicioase în preajma ei se iscă. Să se lase regii de acel urîcios veșmînt care scoate atît de mult la iveală mădularele ce avem mai de ascuns ; acele slute înfoieri ale hainelor care ne fac altcum decît sîntem, atît de nelaîndemîna celui care le poartă ; acele muieratice și lungi împletituri din păr ; obiceiul de a săruta ce le întîndem ortacilor noștri și mîna la întîmpinare, ceremonie odinioară cuvenită numai principilor ; apoi ca un gentilom să se găsească în loc de cinste, fără spadă, lăbărțat și neîncins, ca ieșit de la umblătoare ; împotriva datinii părinților noștri și a deosebitei neatîrnări a nobilimii acestui regat, să nu mai stăm cu capul descoperit în preajma regelui, cu o mie alții în jur și să nu mai avem atîția regișori și sferturi de regișori și tot atîtea alte proaspete noutăți păgubitoare ; ele ar pieri și ar fi deocheate de-ndată ; sînt greșeli ușoare, dar care vestesc a rău. Noi știm că întreg zidul se macină cînd vedem spoiala și tencuiala coșcovindu-se.

(c) Platon, în *Legile* sale, nu socotește a fi molimă mai prădalnică în cetatea lui decît a lăsa tineretul în voie să-și schimbe ba într-un fel, ba-ntr-altul îmbrăcămintea, purtările, dănțuirile, întrecerile și cîntările, smintindu-se ba cu un înțeles, ba cu un altul, alergînd după noutăți, cinstind pe scornitorii lor ; prin acestea năravurile se strică și toate vechile întocmiri încep a fi nesocotite, apoi disprețuite. La toate lucrurile, în afară de cele cu desăvîrșire rele, schimbările sînt de temut : schimbarea anotimpurilor, a vînturilor, a hranei, a purtării. Iar nici unele din legi nu-și au curata lor împuternicire dacă Dumnezeu nu le-a

[1] Toate cîte le fac principii devin pilde pe care le impun (Quintilian, *Declamationes*, 3).

dăruit îndelungă dăinuire ca să nu se mai ştie ivirea lor, nici că vreodată fost-a altfel.

CAPITOLUL XLIV

DESPRE SOMN

(a) Negreşit că mintea ne porunceşte să urmăm mereu aceeaşi cale, dar nu în acelaşi pas ; iară, cu toate că înţeleptul nu trebuie să dea drum patimilor şi să se abată din drumul cel drept, el poate, fără ştirbirea datoriţei sale, să îngăduie ca ele să-i grăbească sau să-i încetineze umbletul ; nu să rămîie, ca o stană, în neclintire şi nepăsare. Chiar dac-ar fi însuşi chipul viu al virtuţii, cred că bătăile inimii ar fi mai repezi în iureşul războaielor şi împătimit. De aceea socotit-am lucru arar, uneori văzînd pe oamenii mari, la înfăptuiri semeţe şi trebi însemnate, că rămîn nezdruncinaţi, nici măcar somnul lor nu li se tulbură.

Alexandru cel Mare, în ziua aprigei bătălii împotriva lui Darius, dormi atît de adînc pînă dimineaţa tîrziu, încît Parmenion fu nevoit să intre în cort, să se apropie de patul lui şi să-l strige pe nume de două sau trei ori, că era timp să pornească la luptă, vremea zorind.

Împăratul Otho, hotărît să se ucidă, rîndui în acea noapte toate rosturile casei sale, împărţi bani slujitorilor şi-şi ascuţi tăişul sabiei, aleasă ca să se străpungă, avînd numai de aşteptat ca prietenii săi să fi ajuns a se pune la adăpost ; atunci fu furat de un somn atît de adînc, încît cei din casă îl auziră sforăind.

Moartea acestui împărat are multă asemănare cu moartea marelui Cato, chiar şi în aceasta. Cato, pregătit a-şi pune capăt zilelor, aşteptînd să i se aducă veşti dacă sena-

torii de partea lui plecaseră din portul Utica, apucă a dormi atît de adînc, că i se auzea suflarea din încăperea alăturată. Fu deşteptat de trimisul său la port, care-l vesti că furtuna împiedicase pe senatori să ridice pînzele ; el trimise pe un altul şi se întoarse în pat ca să doarmă mai departe, pînă cînd cel din urmă veni să-l încredinţeze că au putut pleca. Îl putem asemui lui Alexandru încă şi cu altă faptă, în timpul ameninţării celei mari şi primejdioase furtuni a răscoalei tribunului Metellus, care voia să se facă strigare decretului chemării lui Pompei în oraş cu oastea sa, în timpul tulburărilor lui Catilina : împotriva decretului stăruind numai Cato, el avu cu Metellus multe vorbe aspre şi mari ameninţări în Senat : a doua zi însă urma îndeplinirea la locul unde era să fie adunarea, fără învoirea poporului şi a lui Cezar, care pe atunci uneltea pentru Pompei şi trebuia să fie însoţit de sclavi străini şi neîntrecuţi mînuitori de spadă. Cato veni singur, sprijinindu-se numai pe străşnicia şi statornicia lui ; astfel că rudele, slujitorii şi mulţi oameni de omenie erau îngrijoraţi ; unii vegheară împreună chiar noaptea, fără a vroi să se odihnească, nici să ia hrană sau băutură ; temîndu-se de primejdia pe care o vedeau venind asupră-i, soţia şi surorile lui plîngeau şi se zbuciumau acasă ; el, dimpotrivă, îmbărbăta pe toată lumea, iar după ce a cinat ca de obicei, s-a dus să se culce, dormind adînc pînă dimineaţa, cînd unul din însoţitorii săi ca tribun veni să-l ia să se ducă la înfruntare. Cele ce ştim despre semeaţa vitejie a faptelor din viaţa acestui om ne fac să socotim că avea sufletul, fără greş, cu mult mai presus de asemenea întîmplări care nu-l cutremurau ; mintea lui le lua nezdruncinat ca întîmplări de rînd.

În bătălia pe mare, cîştigată de August asupra lui Sextus Pompei în Sicilia, cînd să plece la luptă, îl cuprinse un somn atît de adînc încît prietenii lui au trebuit să-l deştepte ca să sune goarna bătăliei. Ceea ce fu pe urmă prilej ca Marcus Antonius să-l învinuiască a nu fi avut nici

măcar inimoşia să arunce o privire peste rîndurile oştirii sale şi nici îndrăzneala să se arate oştilor pînă ce Agripa veni să-i vestească biruinţa cîştigată asupra duşmanului. Dar tînărul Marius făcu mai rău, deoarece în ziua cea de pe urmă a luptei cu Sylla, după ce strînse rîndurile oastei lui şi dădu cuvîntul şi semnul începerii bătăliei, se culcă sub un copac la umbră, ca să se hodinească, şi-l doborî somnul atît de tare, încît abia se putu deştepta în fuga şi împrăştierea oamenilor săi, fără să fi văzut chipul bătăliei ; se spune că fusese atît de frînt de muncă şi nesomn, încît îl biruise firea. Iară doftorii spun că somnul ne este atît de trebuincios, încît viaţa noastră de el atîrnă ; şi aflăm că regele Perseu al Macedoniei, adus prins la Roma, fu ucis fiind mereu împiedicat să doarmă ; dar Pliniu pomeneşte de unii oameni care au putut trăi multă vreme fără să doarmă.

(c) În Herodot citim despre naţii în care bărbaţii dorm şi veghează cîte o jumătate de an.

Iar cei care scriu despre viaţa înţeleptului Epimenide spun că el a dormit cincizeci şi şapte de ani la rînd.

CAPITOLUL XLV

BĂTĂLIA DE LA DREUX

(a) Multe neobişnuite întîmplări petrecutu-s-au în timpul bătăliei noastre de la Dreux ; dar cei care nu văd cu ochi binevoitori faima domniei sale ducelui de Guise aduc întîmpinare că nu i se poate ierta să se fi oprit şi să fi întîrziat, avînd la îndemînă întăriri, în timp ce domnia sa conetabilul, căpetenia oştirii rămăsese sub focul tunarilor şi că mai bine este să te încumeţi a lua din coastă duşmanul, decît să aştepţi să-l iei pe la spate, ca să sufere

mai mari pagube ; dar, pe lîngă cele dovedite cu sfîrșitul bătăliei, cine va vorbi fără patimă ușor va cunoaște — cred eu — că țelul și izbutirea nu numai al oricărei căpetenii, dar al fiecărui ostaș, trebuie să fie biruința în totul și că nici o altă împrejurare, oricît de însemnată, nu trebuie să depărteze de acea țintă.

Philopoemen, în război cu Machanidas, trimise înainte o ceată de arcași și pedestrași, ca să stîrnească încăierarea, iar dușmanul, după ce-i dădu peste cap, apucă a-i fugări trecînd pe lîngă locul unde se afla el ; cu toate că ostașii săi erau gata de luptă, Philopoemen nu găsi cu cale să miște, nici să înfrunte dușmanul, ca să scape pe oamenii săi. După ce însă îi lăsă în fugărire și împrăștiați sub ochii lui, cînd văzu că se depărtase de tot călărimea, tăbărî asupra pedestrimii dușmane și, cu toate că erau lacedemonieni, îi lovi în vremea cînd aceștia credeau izbînda în mîna lor și cu ușurință îi birui, iar numai după aceea prinse a urmări pe Machanidas. Acest fapt este geamăn cu cel al domniei sale de Guise.

În cea aspră bătălie a lui Agesilau împotriva beoțienilor, despre care Xenofon spune că a fost cea mai cruntă văzută de el, Agesilau n-a ținut seamă de norocul care-i scosese în cale oștile beoțienilor și, oricîți sorți de izbîndă ar fi avut el, nu-i lăsă să treacă și apoi să-i lovească din urmă, judecînd a fi dibăcie mai mult decît vitejie, și cu adevărată vrednicie înflăcărată de îndrăzneală, se avîntă și întîmpină fruntea oștirii. Fu însă cumplit înfrînt și rănit, nevoit să se strecoare ca să apuce pe calea nealeasă la început. Își împrăștie ostașii, ca să lase pe beoțieni să pătrundă, iar după ce aceștia trecură, văzîndu-i că înaintează ca oameni încrezuți în izbîndă și netemîndu-se de primejdie, apucă să-i fugărească, prinzîndu-i din coastă și nu-i întoarse din urmărire, dar îi împinse înapoi pas cu pas, încolțindu-i pînă ei se dădură bătuți.

CAPITOLUL XLVI

DESPRE NUMIRI

Oricîte feluri de ierburi ar fi, pe toate le poreclim verdeţuri. Tot astfel, în privinţa numelor, voi face aici o mestecătură din toate cîte răsărite.

Fiecare naţie are cîteva nume cu ponos, nu se ştie de ce : la noi Jehan, Guillaume, Benoit.

Item, pare că în spiţa principilor sînt unele nume sortite : Ptolemeu la cei din Eghipet, Henric în Anglia, Charles în Franţa, Baudoinii în Flandra şi Guillaumii în vechea noastră Aquitanie, de unde se spune că vine numele de Guiena ; curat la nimereală, cum se mai întîmplă însuşi la Platon.

Item, lucru uşuratic, totuşi bun de amintit din pricina ciudăţeniei şi de martor scrisă, că Henric, duce al Normandiei, fiul lui Henric al II-lea, regele Angliei, la un ospăţ ţinut în Franţa, fiind adunarea nobilimii foarte mare, drept petrecere ei apucară să se aşeze potrivit cu numele ; în cea dintîi ceată, care fu a Guillaumilor, se găsiră la masă o sută zece cavaleri cu acest nume, fără a mai socoti pe ceilalţi gentilomi şi slujitori.

(b) Este tot atît de hazliu să se aşeze mesele după numele oaspeţilor, pe cît fost-a împăratului Geta să se împartă mîncărurile după cele dintîi litere ale numirilor bucatelor pregătite ; se aduseră din cele ale căror nume încep cu M : miel, mistreţ, mierloi şi aşa mai departe.

(a) Item, se spune că e bine să ai nume bun, adică viaţă şi faimă ; dar se mai şi cuvine să ai un nume frumos, care să se poată uşor rosti şi aminti, căci regii şi măririle îşi amintesc mai lesne de noi şi ne uită mai anevoie ; chiar între cei care ne slujesc, noi mai lesne poruncim şi folosim pe cei ale căror nume ne vin mai iute pe buze. Am văzut pe regele Henric al II-lea că nu putea niciodată rosti cum-

secade numele unui gentilom din parţile acestea din Gasconia ; iar unei însoţitoare a reginei, el fu de părere să i se spună după numele neamului său, fiindcă numele de botez îi părea ciudat.

(c) Iar Socrate socotea vrednic de grija părintească să se dea un nume frumos copiilor.

(a) Item, se spune că biserica „Maica Domnului cea Mare" de la Poitiers a fost ridicată din faptul că un tînăr destrăbălat, care locuia acolo, adusese o fată şi pe neaşteptate o întrebase, cum o cheamă ; ea îi răspunse : Maria, iar el se simţi atît de cutremurat de smerenia şi cinstea datorată numelui prea sfintei Fecioare, mama mîntuitorului nostru, încît nu numai că îndepărtă fata neîntîrziat, dar se căi în totul de felul cum trăise şi în amintirea acestei minuni se clădi la locul acela un paraclis închinat sfintei Fecioare, iar mai apoi biserica pe care o vedem.

(c) Această cîntă după cuvînt auzit cu evlavie merge drept la inimă. Tot în acelaşi fel fu următoarea, din înrîurirea simţurilor. Pitagora, fiind în tovărăşia unor tineri întărîtaţi de petrecere, îi simţi că plănuiesc să se năpustească într-o casă cinstită ; el porunci cîntăreţei s-o ia pe altă strună şi, prin cîntec a jale, greoi şi măsurat, ei se încîntară cu binişorul, potolindu-şi aprinderea.

(a) Item, vor spune oare urmaşii despre reforma de la noi de astăzi, că a fost cu rost şi nimerită nu numai fiindcă a mustrat greşeli şi vicii şi a răspîndit pe lume cuviosie, sfială, ascultare, împăcare şi tot felul de virtuţi, dar şi fiindcă s-a ridicat împotriva numelor noastre de botez, Charles, Louis, François şi-a procopsit poporul cu Matusalem, Ezechieli Malachie, care au mai mult iz cucernic ? Un gentilom vecin cu mine, plăcîndu-i mai bine cele din vechime decît ale noastre, nu pregeta să ne arate mîndreţea şi semeţia numelor nobilimii din trecut : Don Grumedan, Quedragan, Agesilan şi numai auzindu-le el simţea că fuseseră cu totul alţi oameni decît Pierre, Guillot sau Michel.

Item, mulţumire aduc lui Jacques Amyot a fi lăsat într-o lucrare franţuzească numele latineşti pe de-a-ntregul, fără să le fi scîlciat şi schimbat ca să le dea glas franţuzesc. La început păreau cam aspre, dar obişnuinţa le şi împămînteni deodată cu faima căpătată de Plutarhul său, ceea ce şterse a lor ciudăţenie. Adesea dorit-am ca istoricii care scriu letopiseţele pe latineşte să ne lase numele noastre aşa cum sînt; căci făcînd din Vaudemont *Vallemontanus* şi dregîndu-le ca să le gătească greceşte sau latineşte, nu mai ştim unde sîntem şi nu le mai dăm de rost.

Ca să închei cele spuse aici, prost obicei este şi cu rele urmări în Franţa noastră să numeşti pe fiecare după numele pămîntului şi al daniei domneşti şi este ceea ce pe lume aduce mai mult amestec şi încurcătură între rude. Cel din urmă născut, cum am spune prîslea, de neam, dacă are în plină stăpînire o moşie după numele căreia este cunoscut şi cinstit, nu-l mai poate lepăda; zece ani după moartea lui, moşia trece la un străin, cu care se întîmplă tot aşa; ghiciţi cum am mai putea noi şti care cine e. Nu e nevoie să căutăm pilde mai departe decît în neamul regilor noştri, unde cîte împărţeli, atîtea nume, iar cel de obîrşie a spiţei e pierit.

(b) Este atîta volnicie în aceste schimbări, încît pe vremea mea nu-i nimeni ursit a se ridica pe o treaptă mai deosebită a măririi, căruia să nu i se fi agăţat pe loc izvoade nepomenite de tatăl său şi care să nu fi fost altoit pe o tulpină vestită. Ca un făcut, cele mai proaste neamuri sînt cele mai dedate acestor măsluiri. Cîţi gentilomi în Franţa care, după socotelile lor, sînt de neam regesc? Mai mulţi, cred eu, decît ceilalţi. O spune cu mult haz unul din prietenii mei. Erau adunaţi o seamă pentru a lămuri cearta dintre doi seniori: unul avea, pe drept, oarecum întărirea hrisoavelor şi rudeniilor, mai presus de nobilitatea obişnuită. Privitor la această întîietate, fiecare căuta

să se puie pe aceeași treaptă cu el, învederînd care o anume obîrșie, care alta, care asemănarea numelui, care a pecetei, care o veche hîrțoagă a neamului, iar cel mai mărunt se găsea ea fi pînă și strănepotul unui rege de peste mare. Cum se petrecea la cină, cel cu drepturi nătăgăduite, în loc să stea în jilțul său, se dădu înapoi cu adînci plecăciuni, rugînd pe cei de față să-l ierte că îndrăznise pînă atunci să fie atît de cutezător, să trăiască între ei ca părtaș ; dar abia acuma aflînd de vechiul lor cin, el va începe a-i cinsti pe fiecare cum se cuvine și nu i se cade lui să se așeze printre atîția principi. După ce a făcut această șotie, îi batjocori : „Mulțumiți-vă, pentru Dumnezeu, cu ceea ce s-au mulțumit părinții voștri și (b) cu ceea ce sîntem ; sîntem de ajuns dacă știm să ne ținem unde stăm ; să nu tăgăduim soarta și starea străbunilor noștri, să ne lepădăm de aceste netoate născociri, care nu pot fi decît neobrăzări din partea cui și le însușește".

Semnele scutului n-au nici ele mai multă dăinuire decît numele. Al meu poartă azur însemnat cu trifoi de aur, cu labă de leu tot de aur, ținînd de față spada roșie. Ce împuternicire are acest chip să rămînă în neamul meu ? Un ginere îl va duce într-alt neam ; va fi noul scut al vreunui cumpărător de pripas. Nu-i treabă în care să fie mai multă schimbare și încurcătură.

(a) Dar această vedere negreșit mă mînă într-aiurea. Să adîncim puțin și să privim de aproape, și pentru Dumnezeu, să vedem care e temelia faimei și fălirii pentru care răsturnăm o lume. Pe ce sprijinim noi acel nume, pentru a cărui pomenire ne trudim atîta ? La urma urmei Pierre sau Guillaume îl poartă ; e în seama lui și-l privește. (c) Vai ! Grozavă însușire este speranța care, într-un ins muritor și într-o clipă, prinde a răpi nemărginirea, veșnicul și umple sărăcia stăpînului său cu stăpînirea tuturor lucrurilor pe care și le poate închipui și dori cît vrea ! Bună jucărie ne-a dăruit firea ! (a) Și acești Pierre sau Guil-

laume, ce pot însemna decît un glas în grămadă ? Sau trei sau patru mîzgălituri de pană, atît de uşor de schimbat, că bucuros aş întreba cine este cel care a avut cinstea atîtor biruinţi : Guesquin, Glesquin sau Gueaquin ? Ar fi mai mult chip de adevăr aici decît în Lucian, unde *X* a dat în judecată pe *Y*, *căci*

non levia aut ludicra petuntur
Praemia [1] ;

şi aşa e bine : căci e vorba, care din toate aceste buchii trebuie plătită cu atîta împresurări, bătălii, răni, temniţe şi slujiri închinate coroanei Franţei de acel faimos căpitan de oaste. Nicolas Denisot nu a avut grijă decît de literele numelui său şi, schimbîndu-le aşezarea, a dat la iveală un comite d'Alsinois, căruia i-a dăruit faima poeziei şi a penelului său. Iar lui Suetonius, care a scris istoriile, nu i-a plăcut decît înţelesul numelui său şi s-a lipsit de Lenis, porecla tatălui său, lăsînd pe Tranquillus moştenitor al faimei scrierilor sale. Cine ar crede că Bayard, căpitanul, nu are altă cinstire decît aceea pe care a împrumutat-o de pe urma faptelor lui Pierre Terrail ? Şi că Antoine Escallin lasă să-i fie răpite în văzul său atîtea călătorii şi însărcinări pe mare şi uscat, împlinite de căpitanul Poulin şi baronul de La Garde ?

În al doilea rînd, asemenea trăsături de pană se găsesc la o mie de oameni. Cîţi, în toate neamurile, nu au acelaşi nume şi poreclă ? (c) Cîte, în felurite seminţii, veacuri şi ţări ? În istorie se cunosc trei Socraţi, cinci Platoni, opt Aristoteli, şapte Xenofoni, douăzeci de Demetrius, douăzeci de Theodoros şi gîndiţi-vă cîţi alţii pe care nu-i ştim. (a) Cine împiedică pe grăjdarul meu să se cheme Pompei cel Mare ? Şi ce prilejuri, ce îndemnuri pot fi care să lege pe răposatul meu grăjdar sau un alt om, care a avut capul

[1] Nu e vorba aici de un premiu lipsit de valoare (Vergiliu, *Eneida*, XII, 764).

tăiat în Eghipet, de acel răsunet preamărit și acea pană vestită, ca să ajungă faima și pînă la ei ?

Id cinerem et manes credis curare sepultos ? [1]

(c) Cît mai pot simți acești doi, deopotrivă de vrednici între toți oamenii : Epaminonda, în cinste căruia din gură în gură atîtea veacuri s-a pomenit acest vers :

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum [2]

și Africanus [3] cu acesta :

A sole exoriente, supra Maeoti' paludes,
Nemo est qui factis me aequiparare queat [4].

Cei rămași în viață se mîngîie cu dulceața acestor cuvinte și, prin ele, zoriți a rîvni și dori, strămută fără socotință închipuirea lor asupra celor morți, cu înșelătoarea speranță că vor fi și ei în stare să facă aceleași isprăvi, la rîndul lor. Știe Domnul !

(a) Totuși,

ad haec se
Romanus, Graiusque, et Barbarus induperator
Erexit ; causas discriminis atque laboris
Inde habuit : tanto major famae sitis est, quam
Virtutis ! [5]

---

[1] Credeți voi oare că aceste toate ating cenușa și manele celor ce se află în mormintele lor ? (*Ibidem*, IV, 34).

[2] Faptele mele înalte au nimicit gloria lacedemonienilor (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, V, 17).

[3] Scipio Africanul.

[4] De la soare răsare și pînă la Palus-Maeotides nu se află războinic ale cărui fapte să poată fi asemuite cu ale mele (Cicero, *Tusculanae quaestiones*, V, 17).

[5] Acesta a fost îndemnul căruia i s-au supus atîția generali romani, greci sau barbari ; acesta a fost scopul pentru care au înfruntat mii de primejdii și cazne de tot felul ; atît este de adevărat că omul este mai setos de glorie decît de virtute (Juvenal, *Satire*, X, 137).

CAPITOLUL XLVII

DESPRE ŞOVĂIELNICIA JUDECĂŢII NOASTRE

(a) Este ce bine spune acest vers :

Ἐπέων δέ πολύς νόμος ἔνθα καὶ ἔνθα [1]

este îngăduit să vorbeşti oricum, şi pentru şi împotriva unui lucru, de pildă :

Vince Hannibal, et non seppe usar' poi
Ben la vittoriosa sua ventura [2].

Cine va vroi să fie de cea parte şi să ţină cu ai noştri, că greşeală este să nu fi stăruit mai departe, după lupta de la Moncontour, sau cine va vroi să învinuiască pe regele Spaniei că n-a ştiut să folosească în dauna noastră cîştigul de la Saint-Quentin, ar spune că această greşeală porneşte de la suflet îmbătat de soarta bună şi acel curaj de la început norocos, săturat de cîştig, pierde dorinţa stăruirii ; braţele sînt pline, nu pot cuprinde mai mult, nu-s pe măsura darului făcut de soartă : căci cum poate fi cîştig aievea, cînd totuşi se lasă duşmanului mijlocul să se întoarcă împotrivă ? Ce speranţă se mai poate avea că o altă dată se vor mai încumeta să tabere asupră-le, aceştia adunaţi şi întremaţi, cu armele călite în ciudă şi răzbunare, dacă n-au îndrăznit sau ştiut să-i urmărească înfrînţi şi spăimîntaţi ?

Dum fortuna calet, dum conficit omnia terror ? [3].

---

[1] Versul, tradus de Montaigne în rîndul următor, este din Homer, *Iliada*, XX, 249.

[2] Hanibal i-a învins pe romani, dar n-a ştiut să tragă foloase de pe urma victoriei sale (Petrarca, *Sonetul 82*, respectiv 83).

[3] Cînd soarta trage totul după sine şi cînd totul cedează spaimei (Lucan, VII, 734).

Şi apoi ce poate aştepta mai bun decît ce a lăsat din mîini? Nu-i ca la mînuirea floretei, unde cele mai multe atingeri dau cîştigul ; atîta timp cît potrivnicul e încă pe picioare, trebuie lovit mereu ; biruinţă nu este, dacă ea nu pune capăt războiului. În acea bătălie, de lîngă oraşul Oricum, unde Cezar o păţi cît mai rău, el spuse, sfruntînd ostaşii lui Pompei, că ar fi fost pierdut dac-ar fi ştiut căpitanul lor să fie învingător ; iar cînd îi veni lui rîndul, cu totul altfel puse piciorul în scări. Dar de ce nu s-ar spune dimpotrivă ? Că este purtarea unui duh repezit şi lacom a nu şti pune capăt poftei tale ; că înseamnă a zădărî bunăvoinţa dumnezeiască să vroieşti a trece peste măsura de el dăruită ; şi că a se arunca din nou în primejdie după biruinţă este a se lăsa încă o dată în plata soartei ; că una din cele mai mari cumineţenii ale meşteşugului ostăşesc este a nu duce pe duşman la deznădejde. Sylla şi Marius, în războiul obştesc, după ce au înfrînt pe marşi, văzînd o ceată din oştirea rămasă, care se năpustea din nou ca fiare turbate, n-au fost de părere să-i mai întîmpine. Dacă înflăcărarea domniei sale de Foix nu l-ar fi dus să urmărească prea aprig biruinţa de la Ravenna, n-ar fi întunecat-o cu moartea lui. Totuşi, amintirea lui a slujit de pildă, ca să păzească pe domnia sa d'Enghien de aceeaşi primejdie la Cérisoles. E foarte primejdios să te repezi pe un om căruia i-ai răpit orice altă putinţă de scăpare, în afară de arme ; căci e o aspră învăţătoare nevoia : (c) *gravissimi sunt morsus irritatae necessitatis* [1].

(b) *Vincitur haud gratis, jugulo qui provocat hostem* [2]. (c) Iată de ce Pharax a împiedicat pe regele din Lacedemonia, care înfrînsese pe mantineeni, să-i mai înfrunte şi pe cei o mie de arginieni care scăpaseră întregi din luptă şi i-a lăsat să se strecoare fără să fie stînjeniţi, ca să nu

[1] Nimic mai aprig decît muşcăturile nevoii *(Portius Latro, Declamationes,* I).

[2] Scump vinzi victoria adversarului dacă sfidezi moartea (Lucan, IV, 275).

mai pună la încercare virtutea lor, întărîtată și înciudată de nenorocire. Iar Clodomir, regele Aquitaniei, după ce birui, urmări pe Gondemar, rege din Burgundia, învins și fugar, împingîndu-l să-i facă față cu înverșunare, ceea ce-i răpi rodul biruinței, căci fu ucis.

De asemenea, cine ar avea de ales între a ține pe ostași bogat și măreț înarmați sau înarmați numai la nevoie și ar fi de părerea dintîi, cum erau Sertorius, Philopoemen, Brutus, Cezar și alții, fiindcă totdeauna este un îndemn spre laudă și fală împodobirea ostașului și prilej pentru el să fie mai vajnic în luptă, ca să-și păstreze armele ca un bun și o moștenire : (c) de aceea spune Xenofon despre cei din Asia că luau la război femeile, țiitoarele, cu comorile și avuțiile cele mai scumpe. (a) Dar se ridică și cealaltă părere, că mai bine este să-l ușurezi pe soldat de povară decît să-l încarci, deoarece pregetă la înaintare ; unde mai pui că întăriți pe dușman să biruiască, pentru ca să capete o atît de bogată pradă ; și s-a văzut uneori că romanii au fost îndemnați cu aceasta, în războiul lor împotriva samniților. (b) Antioh arătă lui Hanibal oastea pe care o pregătea împotriva lor, bogată și înzestrată din belșug, și-l întrebă : „Fi-vor oare mulțumiți romanii cu această oaste ? — Dacă se vor mulțumi ? răspunse el. Cum să nu, pe cît sînt de nesățioși !“ (a) Licurg nu îngăduia bogată înzestrare pentru ai săi, nici măcar să prade pe dușmanii învinși, vrînd, spunea el, ca sărăcia și cumpătarea să aibă tot atît de mare strălucire ca și biruința.

La împresurări și aiurea, unde împrejurarea ne apropie de dușman, bucuros îngăduim ostașilor să-l înfrunte, să-l disprețuiască, să-l batjocorească și să-i aducă tot felul de ocări : aceasta nu fără îndreptățire, fiindcă se poate adeveri că nu este puțin lucru să curmi orice speranță de milă și înțelegere, arătîndu-i că nu mai are ce aștepta de la acel pe care el l-a jignit atît de cumplit și că nu-i alt leac decît biruința. Cu toate că rău îi merse lui Vitel-

lius, față de Otho care era mai slab ca putere ostășească, neobișnuit de multă vreme a duce război și moleșit în veselirile orașului, cînd întărîtă dușmanii cu vorbe usturătoare, arătîndu-le nimicnicia lor și tînjeala după femeile și sărbătorile părăsite la Roma, încît îi inimoși a fire cum nici un alt îndemn nu izbutise, el însuși aruncîndu-se împotrivă, cînd ei de ei nu s-ar fi urnit; drept mai este că, dacă ocările ating dureros ele pot cu ușurință face pe cel pornit neinimos la ispravă, pentru pricina regelui său, să meargă cu alt zor pe seama lui.

Dacă ne gîndim cît de mult înseamnă a cruța viața căpeteniei unei oștiri și că dușmanul mai ales acest cap ațintește, de care toate celelalte țin, pare că nu putem pune la îndoială sfatul, pe care vădit este că mai mulți căpitani l-au urmat, să-și schimbe hainele și să ia altă înfățișare în toiul luptei; totuși, nu-i mai mic neajunsul unei asemenea feriri, căpetenia nemaifiind cunoscută de ai săi și se poate întîmpla ca însuflețirea ce capătă cu pilda și faptul său, cînd e de față, să slăbească, lipsindu-le vederea semnelor și flamurilor cu care erau obișnuiți, și neavîndu-l sub ochi să-l creadă mort sau dosit, pierzînd încrederea că vor mai izbuti. Dar la lumina experienței vedem că unii se poartă într-un fel, alții într-altul. Întîmplarea lui Pirus [1] la bătălia împotriva consulului Levinus, în Italia, ne arată și un fel și altul; fiindcă, după ce vru să se ascundă, schimbînd armele cu Megacles, scăpînd fără îndoială cu viață, căzu în celălalt necaz și pierdu bătălia. (c) Lui Alexandru, Cezar, Lucullus le plăcea să fie văzuți la luptă în veșminte strălucitoare și arme bogate și cu culori vii; Agis, Agesilau și acel mare Gylippus, dimpotrivă, mergeau la război cu haine de rînd, fără găteala căpeteniei de oaste.

---

[1] Referirile la Pirus — regele Epirului care, după victoria de la Asculum asupra romanilor, a spus „încă o victorie ca aceasta și sînt pierdut" — sînt scoase din Plutarh, *Pirus*, VIII.

(a) La bătălia de la Farsalia, între alte învinuiri aduse lui Pompei, mai este aceea că opri armata în loc, ca să aştepte duşmanul : „pentru aceasta“ (voi fura înseşi cuvintele lui Plutarh, care se nimeresc mai bine decît ale mele) „micşoră tăria năpustirii celor dintîi lovituri şi, pe aceeaşi măsură, slăbi avîntul înfruntării la luptători, căci ei fiind obişnuiţi a fi mai înverşunaţi şi aprigi la pornire, stîrniţi cu ţipete şi fugăriri, înverşunarea lor s-ar zice că se preschimbă în zid de nepătruns“. Este ce spuse el în această privinţă : dar dacă ar fi pierdut Cezar, cine n-ar fi putut tot atît de bine spune că, dimpotrivă, cea mai temeinică şi neînfrîntă purtare este să rămîi neclintit, împlîntat, iar cel oprit din avînt îşi adună neapărat puterile în sinea lui şi are mai multă tărie faţă de cel care s-a năpustit şi este frînt de alergare, cu suflarea pe jumătate tăiată. Las-că oastea fiind un trup cu atîtea felurite părţi, cu neputinţă este ca ea să se aprindă dintr-o dată de focul aceleiaşi mînii şi să aibă o mişcare atît de potrivită ca să nu-şi strice sau să nu-şi răvăşească rîndurile, iar cel mai inimos să nu fi ajuns la duşman înainte ca soţul său să-l poată sprijini. (c) În acea urîtă bătălie a celor doi fraţi care luptau în Persia pentru domnie, căpetenia grecilor de partea lui Cirus, Clearch lacedemonianul, îi duse frumos înaintînd negrăbit, iar cînd ajunse la cincizeci de paşi în faţa lor, porni în pas alergător, sperînd că depărtarea atît de mică va cruţa rîndurile şi oboseala, dînd însă cîştig năpustirii asupra oamenilor şi armelor. (a) Alţii au pus capăt acestei nedumeriri în mînuirea oştirii, după cum urmează : „Dacă duşmanul se năpusteşte asupra ta, aşteaptă-l cu tărie ; dacă el te aşteaptă cu tărie, repede-te în el“.

La trecerea împăratului Carol Quintul în Provenţa i-a fost dat de ales regelui Francisc, fie să-l întîmpine în Italia, fie să-l aştepte pe pămînturile sale ; şi cu toate că el îşi dădu seama cît de priincios este să-ţi păstrezi casa neatinsă şi cruţată de tulburările războiului, ca din tot prisosul să ţi se poată oricînd da bani şi ajutoare la ne-

voie, că împrejurarea războaielor duce totdeauna la pagubă și nu e bine să sufere avuțiile noastre, și cei din țară nu rabdă atît de împăcat aceste prăpăduri de la ai lor, cît din partea dușmanului, în așa fel că foarte ușor se pot stîrni răzmeriță și răscoale printre noi ; căci îngăduința furtului și a jafului, care nu poate fi dată în țara ta, este un mare sprijin la necazurile războiului ; iar ostașul cînd n-are altă speranță de cîștig decît plata, greu îl ții în slujbă fiind la doi pași de soție și de cămin ; și cel care întinde fața de masă se alege totdeauna cu cheltuiala ; că e mai multă voie bună a te repezi decît a te apăra ; și cutremurarea pierderii unei bătălii, simțită înăuntrul nostru, este atît de aprigă încît cu greu să nu doboare trupul, fiind știut că nu-i nimic mai molipsitor decît patima fricii, nici care se ia mai lesne și se răspîndește mai repede ; și că în orașele care au auzit de vîlva acestei furtuni la porțile lor și vor fi primit căpitanii și oștenii încă tremurînd și cu sufletul la gură, primejdie este ca vîltoarea să nu iște vreo nesocotită hotărîre ; totuși, știind toate acestea, el alese să-și întoarcă oștile care erau dincolo de munți și să vadă dușmanul venind la el ; căci își putea închipui, dimpotrivă, fiind la el și între prietenii săi, că nu-i vor lipsi nici una din înlesnirile care-i stau în ajutor : rîurile, trecătorile în folosirea sa, prin care va putea aduce și hrană și bani fără primejdie și fără nevoie de pază ; că avea pe supuși cu atît mai aprinși la luptă, cu cît primejdia e mai aproape ; că avînd atîtea orașe și stavile drept pavăză, el va face legea bătăliei după vrerea sa și spre cîștigul său ; și dacă va vroi să întîrzie, ferit și pe îndelete, va putea privi dușmanul împotmolindu-se și avînd a se descurca singur în greutățile ce-i stau împotrivă pe un pămînt străin, fără să aibă nici în față, nici în spatele său, nici alături nimic care să nu-l dușmănească, nici o mijlocire ca să-i împrospăteze și să-i mărească oștirea ; iar dacă bolile s-ar ivi, nici unde să-și ducă bolnavii, nici banii, nici hrană decît din

vîrful lancei, nici un răgaz de hodină şi timp de suflare, nici o cunoştinţă a locului şi a ţării, care să-l poată apăra de capcane şi pînde şi, dacă ar ajunge să piardă vreo bătălie, n-ar avea vreo putinţă ca să scape ce a rămas. Scipio găsi cu mult mai bine să calce pămînturile duşmanului în Africa, decît să apere pe ale sale luptînd cu el în Italia, unde se afla, cum bine făcut-a ; iar, dimpotrivă, Hanibal, în acelaşi război, ajunse la prăpăd fiindcă părăsi cucerirea unei ţări străine, ca să meargă să apere pe a sa. Soarta fu potrivnică atenienilor, care lăsară duşmanii pe pămîntul lor, ca să treacă în Sicilia, dar Agatocle, regele Siracuzei, cînd trecu în Africa, lăsînd război acasă, soarta fu cu el. Aşadar, bine facem cînd spunem că împrejurările aleg urma după soartă în cea mai mare parte ; mai cu seamă la război, ea nu vrea să se dea şi să se înduplece după judecata şi privegherea noastră, cum spun aceste stihuri :

Et male consultis pretium est ; prudentia fallax
Nec fortuna probat causas, sequiturque merentes,
Sed vaga per cunctos nullo discrimine fertur.
Scilicet est aliud, quod nos cogatque regatque
Majus, et in proprias ducat mortalia leges [1].

Dar dacă le căutăm de aproape, pare că sfaturile şi chibzuielile noastre atîrnă tot atît de ea şi soarta mînă tulburarea şi şovăielnicia cugetărilor noastre.

(c) Noi judecăm încumetat şi nesocotit, spune Timeu în Platon, deoarece, ca şi noi, sfaturile noastre în mare parte ţin de întîmplare.

---

[1] Adesea măsuri nechibzuite duc la izbîndă şi cumînţenia înşală ; soarta nu surîde totdeauna celor care au merite, ea păşeşte la întîmplare de colo pînă colo. Este o putere superioară care ne stăpîneşte şi care ţine sub legea sa toate lucrurile supuse pieirii (Manilius, IV, 95).

CAPITOLUL XLVIII

DESPRE CAII DE BĂTĂLIE

Iată-mă și grămătician, eu, care nu învățat-am limbă decît din deprindere și care încă nu știu ce este adjectivul, conjunctivul și ablativul. Îmi pare a fi auzit spunînd că romanii aveau cai numiți *funales* sau *dextrarios*, mînați pe dreapta și de schimb, ca să-i aibă proaspeți la nevoie ; de aci vine numirea *destriers* a cailor de care ne slujim. Și la noi, de obicei, se spune *adestrer*, înțelegînd a însoți. Ei mai chemau *desultorios equos* caii învățați să alerge întins doi cîte doi, fără frîu, nici șa, pe care cavalerii romani, cu arme cu tot, se aruncau din fugă de pe unul pe altul. (c) Numizii ostași duceau de mînă un al doilea cal ca să-l schimbe în toiul luptei : *quibus, desultorum in modum, binos trahentibus equos, inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum, ex fesso, armatis transsultare mos erat : tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus* [1].

Găsim mulți cai învățați să vie în ajutorul stăpînului lor, să sară pe cel care se repede cu spada trasă, să zvîrle și să muște pe cei care-l lovesc sau îl încleștează ; dar de cele mai multe ori se întîmplă că fac mai mult rău prietenilor decît dușmanilor ; unde mai pui că nu-i poți ține cum vrei cînd și-au dat drumul și rămîii platnicul isprăvilor lor. Rău tare fost-a pentru Artibiu, căpetenia armatei perșilor, în lupta în doi cu Onesil, rege al Salaminei, care călărea un cal astfel învățat și care-i pricinui moartea.

[1] Ca și călăreții noștri, care sar de pe un cal pe altul, ei aveau obiceiul să ducă în război doi cai și, adesea, în toiul luptei, se aruncau înarmați de pe un cal ostenit pe un cal proaspăt ; atît le era de mare dibăcia și atît de blînzi le erau caii (Titus Livius, XXIII, 29).

Scutierul lui Onesil îi înfipse paloşul între umeri, cînd calul se ridică în două picioare cu stăpînul său.

Italienii spun că la bătălia de la Fornovo, calul regelui Charles l-a apărat de duşman, zvîrlind şi muşcînd ; de nu, ar fi fost pierdut. Dacă este adevărat, trebuie mulţumit norocului.

Mamelucii se laudă că au cei mai buni cai de oaste din lume : şi de la fire, şi prin deprindere, ei cunosc duşmanul şi se aruncă pe el cu dinţii şi picioarele, după cum le cer stăpînii şi tot atît le ridică lăncile şi săgeţile căzute, întinzîndu-le la poruncă.

(a) Se spune despre Cezar şi despre marele Pompei că, printre alte daruri desăvîrşite, erau şi foarte buni călăreţi, iar Cezar, în tinereţe, ducea cum vroia el un cal, pe spinarea căruia sta întins, cu mîinile la spate. Deoarece firea vrut-a să facă din Cezar şi din Alexandru două minuni ale artei ostăşeşti, veţi spune că s-a şi străduit să-i înzestreze fără seamăn ; căci fiecare ştie de Bucefal, calul lui Alexandru ; avea capul ca un taur şi nu suferea să fie încălecat decît de stăpînul său ; el singur îl putea potoli, iar după moarte i-a adus cinstire şi s-a clădit un oraş spre pomenire. Cezar avea alt cal, cu picioarele din faţă ca ale omului, cu copita tăiată în chip de degete şi nu putea fi stăpînit sau încălecat decît de el, iar după moartea calului îi închină chipul cioplit al zeiţei Venus.

Eu nu descalec bucuros cînd sînt călare, căci este starea în care mă simt mai bine fie sănătos, fie bolnav : (c) Platon recomandă călăria pentru sănătate ; (a) iar Pliniu spune că prieşte mult rînzei şi încheieturilor. Să mergem mai departe dacă vorbim de aceste.

Se citeşte în Xenofan că Cirus făcuse lege ca să oprească a călători pe jos pe oricine ar avea un cal. Trogus şi Iustin spun că parţii obişnuiau să fie călări nu numai la război, dar la toate trebile obşteşti sau care îi priveau pe ei : tocmeli, întîlniri, schimburi şi preumblări, iar cea

mai însemnată osebire între volnici și robi era că unii mergeau călări și alții pe jos.

Se află în analele romanilor mai multe pilde (și Suetonius mai cu seamă o spune vorbind de Cezar), în care căpitanii porunceau călărimii să descalece în toiul luptei, ca să curme pofta de fugă a ostașilor, (c) și sperau să aibă mai mult spor luptînd astfel, *quo, haud dubie, superat Romanus* [1], zice Titus Livius.

Iar cea dintîi grijă pentru a stăvili orice răscoală la popoarele nou cucerite era să le ia armele și caii ; totuși, vedem adesea la Cezar : *arma proferri, jumenta produci, obsides dari jubet* [2]. Marele Stăpîn nu îngăduie astăzi vreunui creștin sau evreu să aibă cai în împărăția sa.

(a) Străbunii noștri, mai ales în timpul războiului cu englezii, la toate luptele însemnate și în ziua sorocită erau de cele mai dese ori descălecați, ca să nu se încreadă decît în puterea vitejiei și a trupului lor, la o treabă atît de scumpă ca cinstea și viața. (c) Oricît ar spune Chrysantes în Xenofan, (a) dacă legi vrednicia și soarta de cal, rana și moartea sa o trag pe a ta ; spaima sau toanele lui te fac îndrăzneț sau sfios ; cinstea dumitale va plăti după cum el este de tare în gură sau simte pintenul. De aceea eu nu găsesc că trebuie să pară ciudat acel fel de a lupta și nici că ar fi fost mai grozav și înverșunat decît călare :

(b) *Caedebant pariter, pariterque ruebant*
Victores victique ; neque his fuga nota, neque illis [3].

(c) Bătăliile lor erau mult mai aprig purtate ; nu sînt astăzi decît împrăștieri : *primus clamor atque impetus rem*

---

[1] În care, fără îndoială, romanii excelau (*Idem*, IX, 22).

[2] Poruncește să se depună armele, să se predea caii, să se aducă ostaticii (Cezar, *Războiul galic*, VII, 11).

[3] Se retrăgeau fiecare și deodată se aruncau și unii și alții în luptă, învingători ca și învinși, și nu știau să fugă nici unii nici alții (Vergiliu, *Eneida*, X, 756).

decernit [1]. (a) Şi un lucru care este atît de strîns legat de noroc trebuie pe cît se poate ţinut în puterea noastră ; precum aş sfătui şi alegerea armelor cele mai scurte şi pe care sîntem mai stăpîni. E mult mai sănătos să ne bizuim pe sabia din mînă, decît pe glonţul scăpat din pistolul care are prea multe părţi : pulberea, cremenea, cocoşul, căci dacă una dă greş, va da greş soarta ta.

(b) Lovitura purtată de vînt slab întemeiată poate fi,

Et, quod ferre velint, permittere vulnera ventis :
Ensis habet vires ; et gens quaecumque virorum est,
Bella gerit gladiis [2].

(a) Cît despre această armă voi vorbi mai pe larg cînd voi arăta armele vechi faţă de ale noastre ; căci în afară de uluirea auzului, lucru cu care s-a învăţat lumea, eu cred că este o armă fără multă izbîndă şi sper că într-o zi vom părăsi întrebuinţarea ei.

(c) Cea de care italienii se slujeau, de zvîrlit şi aprindere, mai mult înspăimîntă. Ei numeau *phalarica* un fel de suliţă lungă şi subţire, care avea la un capăt un fier lung, ce putea străpunge pe om cu platoşă cu tot şi se arunca fie cu mîna în cîmp deschis, fie cu unelte la cetăţi ; iar mînerul, învelit în cîlţi încleiaţi şi unşi, se aprindea cînd era aruncată sulița, înfigîndu-se în scut sau în trup, şi împiedica folosirea armelor şi a mădularelor la lupta corp la corp. Mi se pare însă că atunci cînd se ajungea la cuprinderea locului, stînjenea tot atît pe cel care o zvîrlise, căci bucăţile arzînde împrăştiate pe cîmp încurcau deopotrivă pe toţi la încăierare,

---

[1] Cele dintîi strigăte şi cel dintîi iureş hotărăsc soarta luptei (Titus Livius, XXV, 41).

[2] Cînd lăsăm în seama vîntului să ducă lovitura la ţintă. Tăria soldatului este în spadă ; şi toate popoarele războinice cu spadă luptă (Lucan, VIII, 384).

magnum stridens contorta phalarica venit,
Fulminis acta modo [1].

Mai aveau şi alte unelte de care se slujeau şi care nouă ne par uimitoare, fiindcă nu avem deprinderea lor, iar la ei ţineau loc de pulbere şi tun pe care le întrebuinţăm noi azi. Zvîrlitura săgeţilor grele era atît de cruntă, încît se împreunau adesea cîte două scuturi şi oamenii înarmaţi parcă erau cusuţi unul de altul. Loviturile lor de praştie nu dădeau greş şi tot atît de departe ajungeau : *saxis globosis... funda, mare apertum incessentes... coronas modici circuli, magno ex intervallo loci, assueti trajicere, non capita modo hostium vulnerabant, sed quem locum destinassent* [2]. Sculele de dărîmare erau tot atît de zgomotoase ca ale noastre şi aveau tot atîta spor : *ad ictus moenium cum terribili sonitu editos, pavor et trepidatio cepit* [3]. Galii din Asia, veri cu noi, urau aceste arme trădătoare şi zburătoare, învăţaţi fiind să lupte pieptiş cu mai multă vitejie. *Non tam parentibus plagis moventur... ubi latior quam altior plaga est, etiam gloriosius se pugnare putant ; idem, quum aculeus sacittae, aut glandis abditae introrsus tenui vulnere in speciem urit... tum, in rabiem et pudorem tam parvae perimentis pestis versi,*

---

[1] Cu un zgomot ascuţit, phalarica, slobozită cu tărie, căzu ca un trăsnet (Vergiliu, *Eneida*, IX, 705).

[2] Învăţaţi ca pe mare să arunce cu praştia pietre rotunde şi să ţintească cercuri de mică întindere la depărtări mari, nu numai că loveau inamicii în cap, dar îi plesneau într-o parte a obrazului, după cum doreau (Titus Livius, XXXVIII, 29). Textul latin este scurtat de Montaigne.

[3] Dat fiind zgomotul care se auzea cînd zidul se cutremura sub lovituri, groaza şi deznădejdea puneau stăpînire pe cei din cetate (Titus Livius, XXXVIII, 5).

prosternunt corpora humi [1], zugrăvire tare semănînd cu un fel de împroşcătură a flintaşilor.

Cei zece mii de greci, în lupta şi vestita lor retragere, au întîlnit o naţie care i-a făcut să pătimească nespus de rău cu unele arcuri mari şi săgeţi atît de lungi, încît puteau fi luate cu mîna şi aruncate ca o dardă, care trecea prin scut şi prin omul cu zale. O unealtă născocită de Dionisie la Siracuza, zvîrlea greutăţi şi pietre spăimîntător de mari, atît de departe şi de repede, încît semănau mult cu născocirile noastre de azi.

(a) Nu trebuie însă uitată nici înfăţişarea hazlie pe catîr a maistrului Pierre Paul, mare doftor, învăţat în cele teologiceşti, care spune Monstrelet că avea obiceiul să se preumble prin oraşul Paris şi aiurea aşezat într-un şold, ca femeile. În altă parte spune că gasconii aveau cai grozavi, învăţaţi să se sucească în timpul alergării, ceea ce uimea pe francezi, picarzi, flamanzi şi brabansoni, „fiindcă nu erau deprinşi să vadă aceasta" — sînt cuvintele lui. Nu ştiu ce fel de mers putea fi, dacă nu cel al paselor noastre. Cezar ne spune de cei din Suedia : „la luptele călări, se aruncă jos ca să lupte pedeştri, caii fiind învăţaţi să nu mişte din loc, ca ei să se poată din nou zvîrli, dacă e nevoie ; şi, după datina lor, nimic nu-i mai urît şi mai ruşinos decît să ai şei şi dîrlogi şi dispreţuiesc pe cei care le folosesc. Astfel, puţini la număr, ei se încumetă a se repezi între mult mai mulţi".

(b) M-a uimit mult văzînd altă dată un cal deprins a fi dus oricum de mînă, cu o vărguţă, frîul slobod, lucru obişnuit masilienilor, care foloseau caii fără şei şi frîie.

---

[1] Lungimea plăgii nu-i sperie şi se mîndresc atunci cînd rana este mai curînd lungă decît adîncă ; dar dacă vîrful unei săgeţi sau plumbul trimis de o praştie se înfige în carne şi aproape nu lasă urme în piele, atunci, la gîndul că pot muri dintr-o pricină atît de neînsemnată, ei se tăvălesc pe jos de mînie şi de ruşine (*Idem*, XXXVIII, 21).

Et gens, quae nudo residens Massylia dorso,
Ora levi flectit, fraenorum nescia, virga[1].
(c) Et Numidae infraeni cinqunt[2].

Equi sine froenis; deformis ipse cursus, rigida cervice, et extento capite currentium[3].

(a) Regele Alfons, cel care a înființat Ordinul Cavalerilor *de la Bande* sau *de l'Escharpe*, între altele le-a însemnat să nu încalece catîrce și catîri fără a fi pedepsiți să plătească cîte un ban, precum aflat-am acum din scrisorile lui Guevara, despre care cei care le-au poreclit aurite[4] aveau cu totul altă părere decît mine.

(c) *Il Cortegiano* spune că, înainte vreme, un gentilom era luat în nume de rău cînd călărea pe catîri. Abisinii, dimpotrivă, cu cît sînt mai aproape și la loc de frunte pe lîngă Prêtre-Jean, cum numesc ei pe căpetenia lor, aleg catîri pe măsura rangului lor. Xenofan spune că asirienii își țineau caii priponiți în ocol, atît de răi erau și nărăvași că le trebuia multă vreme pînă-i înhămau și-i puteau scoate. Din pricina aceasta, ca să nu întîrzie și să nu fie stînjeniți în luptă dacă erau luați pe neașteptate, nu lăsau niciodată tabăra lor fără șanțuri și întăriturl.

Al său Cirus se purta cu caii ca și cum i-ar fi fost tovarăși și nu le dădea hrana decît dacă și-o cîștigaseră cu sudoarea frunții, puși la treabă.

(b) Sciții, răzbiți de nevoie, la război, trăgeau sînge din caii lor, ca să-și stîmpere setea și foamea.

---

[1] Marsilienii încalecă pe deșelate, ei nu știu ce este frîul și își mînă caii cu o vărguță (Lucan, IV, 682).

[2] Iar numizii merg pe cai fără frîu (Vergiliu, *Eneida*, IV, 41).

[3] Caii lor fără frîu sînt urîcioși la vedere, cu gîturile țepene și capetele plecate înainte (Titus Livius, XXXV, 11).

[4] *Epistolele aurite* ale scriitorului spaniol Guevara erau la mare preț în secolul al XVI-lea (n. t.).

Venit et epoto Sarmata pastus equo [1].

Cei din Creta, împresurați de Metellus, fiind lipsiți cu desăvîrșire de orice băutură, se mulțumiră cu udul cailor.

(c) Ca să se adeverească cît oștile turcești sînt înzestrate și ținute cu mai multă chibzuință decît ale noastre, se spune că ostașii nu beau decît apă, mănîncă numai orez și carne sărată făcută pulbere, purtată de fiecare cu cele de trebuință pentru o lună și mai știu să se mulțumească cu sîngele cailor, pe care-l sărează cum fac tătarii și moscoviții.

(b) Cînd spaniolii au sosit la acele noi popoare din India [2], ele au crezut că oamenii, ca și caii acestora sînt ființe cu totul deosebite de firea lor, ca zeii. După ce au fost înfrînți, cînd veniră să ceară pace și iertare, aduseră aur și bucate ; unii însă nu făcură daruri numai oamenilor, ci și cailor, agrăindu-i cu aceleași vorbe și socotind nechezatul lor drept răspuns de împăciuire și înțelegere. În Indiile de dincoace, în vechime, cea mai presus și regească cinste era să călărești pe un elefant, apoi să fii tras de patru cai, pe urmă să încaleci pe cămilă, iar mai prejos să fii purtat sau tras de un singur cal.

(c) Cineva, în vremea noastră, scrie să fi văzut sub acele ceruri țări unde se încălecau boii înșeuați, avînd dîrlogi și scări și mergeau foarte bine.

Quintus Fabius Maximus Rutilianus, în luptă cu samniții, văzînd cum călărimea sa, după trei sau patru năpustiri, nu izbutise să dea peste cap rîndurile dușmane, se gîndi să sloboadă frîiele cailor și să le dea pinteni de zor,

---

[1] Iată-l și pe sarmat care se hrănește cu sîngele cailor săi (Marțial, *Liber de spectaculis*, epigr. III).

[2] Referirea la India vizează, de fapt, America, de curînd descoperită. În continuare, însă, în același paragraf va fi vorba de adevăratele Indii din Asia.

deschizînd calea printre oamenii căzuți și arme, pentru a face drum pentru pedestrași, care cîștigară o foarte cruntă biruință.

Tot astfel porunci Quintus Fulvius Flaccus, luptînd împotriva celtiberienilor : *Id cum majore vi equorum facietis, si effroenatos in hostes equos immittitis ; quod saepe romanos equites cum laude fecisse sua, memoriae est... Detractisque froenis, bis ultro citroque cum magna strage hostium infractis omnibus hastis, transcurrerunt* [1].

(b) Datorința ducelui de Moscovia în vechime față de tătari era ca să întîmpine soliile lor pe jos, cînd le trimiteau, purtînd un ciubăr cu lapte de iapă (cea mai aleasă băutură la ei) ; dacă vreo picătură cădea pe părul calului cît beau, ei erau nevoiți să o lingă. Oastea împăratului Baiazid fu prinsă în Rusia de un groaznic viscol, încît multora le dete în gînd, pentru a se adăposti, să-și spintece caii și să se vîre în ei, împărtășindu-se astfel de căldura vietății.

(c) Baiazid, după cruntа bătălie în care Tamburlan l-a învins, ar fi putut fugi foarte ușor, pe iapa lui arăbească, dacă nu ar fi trebuit să o lase să se adape la trecerea unui pîrîu, ceea ce o moleși și o răci, încît fu cu ușurință prins pe urmă de cei care-l fugăreau. Zice-se că dacă lași să dea udul, se moleșesc, dar să bea, aș gîndi că i-ar împrospăta și i-ar întări.

Cresus, pe cînd trecea de-a lungul orașului Sardes, dădu de pășuni unde erau mulțime de șerpi, pe care caii oastei sale îi mîncau cu poftă mare, ceea ce a fost minune aducătoare a multor rele, spune Herodot.

---

[1] Izbirea devine mai puternică dacă scoateți frîul la cai înainte de a-i arunca împotriva dușmanului ; această manevră a reușit adesea călărimii romane și i-a făcut cinste... Scoteau frîul la cai, spărgeau rîndurile dușmane și se înturnau pe aceeași cale, rupînd toate sulițele și căsăpind în dreapta și în stînga (Titus Livius, XL, 40).

(b) Noi numim un cal bun după păr şi urechi, pe alţii nu-i scoatem la vedere. Lacedemonienii, după ce au înfrînt pe atenieni în Sicilia, întorcîndu-se cu alai în oraşul Siracuza, între alte sfruntări, puseră să tundă caii învinşilor şi astfel îi mînară în alai. Alexandru a luptat cu o naţie, dahaşii ; ei încălecau cîte doi pe un cal, cu arme cu tot, iar la încăierare unul cobora ; şi se luptau cînd călare, cînd pedestru.

(c) Nu cred că ne întrece vreo naţie în pricepere şi îndemînare la călărit ; pe graiul nostru, „bun călăreţ" înseamnă a fi mai mult inimos decît dibaci. Cel mai iscusit, mai zdravăn şi destoinic întru a stăpîni un cal, dintre toţi cei pe care-i cunosc, este domnia sa de Carnavalet, care era în slujba regelui nostru Henric al II-lea. Am văzut un om dînd drumul calului, fiind în picioare pe şa, apoi aruncînd şaua la pămînt, apoi ridicînd şaua, pe urmă punînd-o iarăşi, aşezîndu-se din nou în şa, toate acestea din goana calului ; trecea peste o cuşmă, trăgea pe la spate la ţintă cu arcul, lua orice vroia de pe jos şi alte bune lovituri, aruncîndu-se cu un picior la pămînt şi celălalt în scară şi multe asemenea năzdrăvănii, cu care îşi cîştiga traiul.

(b) În vremea mea au fost văzuţi la Constantinopol doi oameni pe un cal, pe care se aruncau în şa, din fugă întinsă rînd pe rînd, cînd unul, cînd altul, ţinînd dîrlogii în dinţi, iar altul între doi cai, cu un picior pe o şa şi celălalt pe cealaltă, ducea pe un alt om în braţe în goana cailor ; al doilea, în picioare pe cel dintîi, trăgea cu arcul fără greş ; alţii, cu picioarele agăţate, lăsau capul pe şa între vîrfurile iataganelor prinse de hamuri. În copilăria mea, prinţul de Sulmona, la Neapole, mîna un cal sălbatic, în chip şi fel, ţinînd sub genunchi şi între degetele de la picioare „reali", ca şi cum ar fi fost ţintuiţi, ca să arate străşnicia prinsorii sale.

CAPITOLUL XLIX

DESPRE VECHILE CUTUME

(a) Ușor aș ierta poporului nostru să nu aibă alt tipar și lege a desăvîrșirii decît datinile și obiceiurile sale ; căci este un păcat îndeobște, nu numai al celor de rînd, dar aproape al tuturor oamenilor, să nu aștintească și să nu vadă decît starea în care s-au născut. Mă mulțumesc dacă va găsi pe Fabricius sau pe Laelius că au port și purtare barbare, văzîndu-i, fiindcă ei nu sînt îmbrăcați, nici turnați pe tiparul nostru. Dar mă plîng de scrinteala anume, a se lăsa înșelat și orbit de însemnătatea apucăturii clipei de față și a fi în stare să schimbe părerea și chibzuința în fiecare lună, după cum bate vîntul și în atîtea feluri să judece despre el însuși. Cînd purta brîu pînă la sîn, ținînd că e negreșit bine să fie așa, cîțiva ani după, iată-l coborît pînă la șale și-și bate joc de celălalt obicei, îl găsește tînt și nesuferit. Felul de acum a se veșmînta face ca, în grabă, să ponegrească pe cel vechi cu atît de nemărginită bizuială și învoire încît ai spune că are un fel de sminteală care-i întoarce mintea pe dos. Schimbarea noastră este atît de iute și zorită în acestea, încît născocirile tuturor croitorilor de pe lume nu ar ști să scornească destule noutăți. Neapărat că de cele mai deseori, tiparele disprețuite se întorc, cu mare cătare, ca să cadă iară pe urmă, tot atît de iute, în și mai mare dispreț ; și o aceeași părere, care dăinuie vreme de cincisprezece sau douăzeci de ani, se întîmplă să aibă două sau trei fețe, nu numai felurite, dar cu totul împotrivă, dovedind o nestatornicie și o ușurătate de necrezut.

(c) Nu e om între noi oricît de isteț, care să nu se lase zăpăcit de această nepotrivire și, pe nesimțite, are vederea uluită și înăuntru și în afară.

(a) Vreau să înşir aici unele datini din bătrîni, pe care mi le amintesc, unele semănînd cu ale noastre, altele osebite, ca arătînd această neîncetată schimbare în cele omeneşti noi să căpătăm o judecată mai limpede şi mai statornieă.

Aşa cum spuneam noi „să luptăm cu spada şi cu mantia" se spunea şi la romani, căci, zice Cezar : *sinistras sagis involvunt, gladiosque distringunt* [1]. Şi el de pe atunci vede la naţia noastră un păcat care ne-a rămas, că oprim trecătorii pe care-i întîlnim în drum şi-i silim să ne spuie cine sînt, luînd în nume de rău şi prilej de gîlceavă dacă ei nu vor să ne răspundă.

La băi, pe care cei vechi le făceau în fiecare zi înainte de mese şi baia pentru ei era ca spălatul pe mîini pentru noi, mai întîi nu se spălau decît pe braţe şi picioare, dar pe urmă, după un obicei care a dăinuit mai multe veacuri şi în cea mai mare parte a naţiilor de pe lume, ei se spălau goi cu apă încropită şi miresmată, aşa fel încît era dovadă de sălbăticie mare a te spăla cu apă curată. Cei mai ginaşi şi îngrijiţi îşi ungeau întreg trupul de trei sau patru ori pe zi cu miresme, adesea-şi smulgeau peste tot părul, aşa cum femeile franceze, de cîteva vreme, obişnuiesc să-l smulgă de pe frunte,

Quod pectus, quod crura tibi, quod brachia vellis [2],

cu toate că în acest scop foloseau unsorile :

Psilothro nitet, aut acida latet oblita creta [3].

Le plăcea să se culce pe moale ; şi socoteau o dovadă de tărie să se culce pe o singură saltea. Mîncau întinşi pe paturi, cam în felul turcilor în vremea noastră,

---

[1] Îşi înfăşoară mîna stîngă în mantie şi trag spada (Cezar, *Războiul civil*, I, 75).

[2] Îţi depilezi pieptul, pulpele şi braţele (Marţial, II, 62).

[3] Ea îşi freacă pielea cu viţă albă sau cu cretă muiată în oţet *Idem.*, VI, 93).

Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto [1].

Şi se spune despre Cato cel Tînăr că, după bătălia de la Farsalia, amărît de proasta stare a trebilor obşteşti, nu mai mînca decît şezînd, îndemnat a trăi într-un fel mai aspru. Ei sărutau mîna celor mari, ca semn de cinstire şi măgulire ; iar între prieteni, se îmbrăţişau, cînd se întîlneau, cum fac veneţienii :

Gratatusque darem cum dulcibus oscula verbis [2].

(c) Ei îşi atingeau genunchii, ca să agrăiască şi să întîmpine o mărire. Pasicles, filosoful, fratele lui Crates, în loc să ducă mîna la genunchi, o ducea la părţile de ascuns. Cel întîmpinat în felul acesta îl repezi aspru : „Cum — răspunse el — acea parte nu este tot atît a dumitale ca şi genunchii ?"

(a) Ca şi noi, ei mîncau poamele la sfîrşitul mesei, îşi ştergeau curul (trebuie lăsat pe seama femeilor a se sfii de cuvinte) cu un burete ; iată de ce *spongia* este cuvînt necuviincios pe latineşte ; iar acest burete era prins de vîrful unui băţ, precum arată povestea celui care, dus pentru a fi dat pradă fiarelor în faţa poporului, a cerut răgaz să meargă la umblătoare ; neavînd alt chip a se ucide, şi-a vîrît băţul şi buretele în gîtlej şi s-a înăbuşit. Bărbaţii se mai ştergeau jos cu lînă muiată în miresme :

At tibi nil faciam ; sed lota mentula lana [3].

La răspîntii, la Roma, se aflau vase şi căzi mici la îndemîna trecătorilor :

---

[1] Şi atunci, de pe patul pe care era culcat, Eneas vorbi astfel (Vergiliu, *Eneida*, II, 2).

[2] Şi, felicitîndu-te, te voi săruta şi îţi voi adresa dulci cuvinte (Ovidiu, *De ponto*, IV, 9, 13).

[3] Cît despre tine, nu-ţi voi face nimic. Dar, după ce îţi voi şterge penisul cu lînă... (Marţial, XI, 58, 11).

Pusi sdepe lacum propter, se, ac dolia curta,
Sommo devincti, credunt extollere vestem [1].

Luau gustări între mese, iar vara aveau vînzători de zăpadă, ca să răcească vinul ; şi iarna foloseau zăpada, găsind că vinul nu era destul de rece. Cei mari aveau paharnicii lor şi slujbaşi care tăiau cărnurile şi măscărici pentru veselire. Iarna li se aduceau bucatele în cuptoare care se puneau pe masă şi aveau bucătării purtătoare, cum am şi văzut, cu toate cele trebuincioase de dus cu ele.

Has vobis epulas habete, lauti :
Nos offendimur ambulante coena [2].

Vara, adesea în sălile lor de jos puneau să curgă apă rece şi limpede prin jgheaburi, unde se găseau mulţi peşti vii, pe care cei de faţă îi alegeau şi-i luau cu mîna ca să-i gătească pe gustul lor ; căci peştele avut-a totdeauna parte, cum o mai are şi astăzi, că mărirele se laudă a-l şti pregăti ; gustul său este, desigur, mult mai ales decît al cărnii, cel puţin pentru mine. Dar în tot felul de măreţie, dezmăţ şi născociri ale răsfăţului, moliciunii şi gătelii, facem şi noi ceea ce putem ca să-i ajungem, căci dorinţa noastră pentru desfătare este ca şi a lor, dar putinţa noastră este mai prejos ; puterile noastre nu sînt în stare să li se potrivească, nici de partea păcatului, nici de partea virtuţii, căci şi unele şi altele sînt ivite dintr-o tărie a duhului nespus mai mare la ei decît la noi ; şi sufletele, cu cît sînt mai slabe, cu atîta pot mai puţin face din plin bine sau rău.

Locul de frunte, la ei era la mijlocul mesei. În vorbă sau în scris, a fi numit mai întîi sau mai mare pe urmă nu

---

[1] Adesea, în somn, copiii visează că-şi ridică haina ca să se uşureze în havuzurile şi în căzile pregătite în acest scop (Lucreţiu, IV, 1024).

[2] Păstraţi aceste bucate pentru voi, bogătaşi voluptuoşi ; pe noi nu ne încîntă bucătăria pe roate (Marţial, VII, 4714).

căpăta vreun înțeles de precădere, cum bine se vădește din scrierile lor ; vor spune *Oppius și Cezar* tot atît de lesne ca și *Cezar și Oppius* și vor spune *eu* și *tu*, fără alegere, cum ar spune *tu* și *eu*. Iată pentru ce odinioară în *Viața lui Flamininus* din Plutarhul franțuzesc am dat de un loc unde mi se pare că scriitorul, vorbind despre cît erau de zoriți aetolienii și romanii să capete fala bătăliei cîștigate împreună, e luat oarecum în nume de rău că în cîntecele grecești aetolienii erau numiți înaintea romanilor, iară eu mă întreb dacă nu este numai nedumerire în rostul cuvintelor franțuzești.

La băile de aburi, cucoanele îngăduiau să fie de față bărbații, ba chiar aveau slujitori ca să le tragă și să le ungă.

Inguina succinctus nigra tibi servus aluta
Stat, quoties calidis nuda foveris aquis [1].

Se presărau cu o pulbere care usca sudoarea.

Vechii gali, spune Sidonius Apollinaris, purtau părul lung în față și capul tuns la spate, fel care din nou este în obiceiul muieresc și moleșit al veacului acestuia.

Romanii plăteau la urcarea pe corabie partea datorită vîslașilor pentru trecere, ceea ce noi facem cînd ajungem în port,

dum aes exigitur, dum mula ligatur,
Tota abit hora [2].

Femeile dormeau în pat de partea peretului : iată de ce era numit Cezar, *spondam regis Nicomedis* [3].

(b) Ei beau pe îndelete. Botezau vinul,

---

[1] Un sclav, avînd înfășurat pe șolduri un ștergar negru, îți așteaptă poruncile în vreme ce, goală, te afunzi în baia caldă (*Idem.*, VII, 35, 1).

[2] Pînă ce au plătit toți călătorii și au fost înhămați catîrii trecuse o oră întreagă (Horațiu, *Satire*, I, 5, 13).

[3] Speteaza regelui Nicomede (cf. Suetonius, *Cezar*, XLIX).

quis puer ocius
Restinguet ardentis falerni
Pocula praetereunte lympha ? [1].

Iar purtările neobrăzate ale slujitorilor noştri dăinuiau şi pe atunci,

O Jane ! a tergo quem nulla ciconia pinsit,
Nec manus auriculas imitata est mobilis albas,
Nec linguae, quantum sitiat canis Appula, tantum [2].

Femeile argiene şi romane purtau doliu alb, cum purtăm noi negru ; aşa era şi la noi şi, dac-ar fi după mine, aşa ar fi trebuit să rămînă.

(a) Dar s-au scris cărţi întregi despre aceasta.

CAPITOLUL L

DESPRE DEMOCRIT ŞI HERACLIT [3]

(a) Judecata este unealtă bună la toate cele şi se vîră în toate. De aceea aici, în *Eseuri*, o folosesc la orice fel de prilej. Dacă nu pricep ce-mi cade sub ochi, de-a binelea iau în cătare, cercînd vadul foarte de departe ; apoi găsindu-l prea adînc pentru mine, rămîn la mal ; iar această încredinţare că nu pot trece mai departe este o

---

[1] Iute, copile, stinge tăria acestui vin de Falerna cu apa izvorului care curge în preajma noastră (Horaţiu, *Ode*, II, 11, 18).

[2] O, Ianus ! Cel căruia nu i se fac coarne pe la spate, nici nu i se închipuie urechi de măgar şi nici nu i se scoate o limbă lungă ca cea a unui cîine însetat din Apuleia (Persius, *Satire*, I, 58).

[3] Subiectul enunţat reprezintă doar un pretext. Acest eseu, cu o semnificaţie mai largă, ne permite să sesizăm şi tripla raportare a lui Montaigne faţă de scepticism, stoicism şi epicureism.

trăsătură a înrîuririi sale, din cele cu care ea se laudă mai mult.

Cîteodată, într-o pricină neînsemnată şi de nimica, încerc să văd dacă ea va găsi cum să-i dea trup şi cu ce s-o sprijine şi s-o întărească. Altă dată o preumblu într-o arătare nobilă şi mult dezbătută, încît ea n-are nimic de găsit de la sine, drumul pînă la aceasta fiind atît de umblat încît nu poate merge decît pe urma altuia. Acolo se întrece în alegerea care-i place, a căii ce-i va părea mai bună, şi din mii de cărări ea spune că una sau alta a fost cea mai bine aleasă. Eu iau la noroc cea dintîi pricină, toate fiindu-mi deopotrivă de bune şi nu plănuiesc vreodată să le iau pe de-a întregul în cercetare. (c) Căci în nimic nu văd întregul, nici cei care ne încredinţează că ni-l arată nu-l văd. Din sute de părţi şi feţe pe care le are fiecare lucru, iau cîte una, cînd o adulmec şi o mîngîi numai, cînd o pipăi, cîteodată o zgîndăr pînă la os. O răscolesc, nu pe deasupra, dar cît de adînc pot şi îmi place de cele mai multe ori să o prind într-o lumină neobişnuită. M-aş încumeta să iau mai temeinic în cătare vreo supunere dacă m-aş cunoaşte mai puţin şi m-aş amăgi asupra neputinţei mele. Semănînd ici un cuvînt, dincolo altul, mostre scoase din întregul lor, luate fără gînd anume, fără plănuire, nu sînt ţinut să le socotesc drept bune, nici să mă ţin eu însumi de ele fără să schimb pe placu-mi şi să mă las mînat de îndoială şi neîncredinţare după însuşirea mea de seamă, care este neştiinţa.

Orice mişcare ne dezvăluie. (a) Acelaşi suflet al lui Cezar, care ni se înfăţişează poruncind şi plănuind bătălia de la Farsalia, ni se arată cu deprinderi şi însuşiri ce dovedesc înaplecări trîndave şi dedate dezmierdărilor. Preţuieşte un cal nu după cum îl mîni în ocol, dar şi cum îl vezi la pas, ba chiar şi la odihnă şi în grajd.

(c) Între faptele sufletului sînt şi unele josnice ; cine nu le vede şi pe acestea nu-l cunoaşte pe de-a întregul. Şi se face că mai bine-l poţi vedea în mersul său nesilit.

Vîntul patimilor îl prinde cînd speranţele îl avîntă spre înălţimi. Mai ales că el se dăruieşte cu desăvîrşire fiecărei făuriri şi i se dedă cu totul, neluînd în seamă decît una deodată, şi o priveşte — nu precum e ea — dar precum este el. Lucrurile — în sinea lor — pot atîrna la cîntar, pot fi măsurate şi avea o stare, dar înăuntrul nostru el, sufletul, cîntăreşte cum se pricepe. Moartea este înspăimîntătoare pentru Cicero, dorită de Cato, tot una pentru Socrate. Sănătatea, cugetul, întîietatea, ştiinţa, bogăţia, frumuseţea şi cele ce le stau împotrivă sufletul le dezgoleşte la intrare şi ele primesc de la el un nou veşmînt, şi care place fiecăreia din ele : sur, luminat, verzui întunecat, acru, dulce, adînc, uşor — căci ele nu avut-au împreună ştire de trăsăturile lor anume, rosturile şi felul fiecăruia ; fiecare este regină pe al său tărîm. De aceea să nu ne mai dezvinovăţim cu însuşirile lucrurilor dinafară, rînduiala noastră este să ne luăm pe noi în căutare. Binele şi răul nostru nu atîrnă decît de noi. Să ne aducem nouă prinosurile şi rugăciunile noastre, nu soartei ; ea nu poate nimic peste obiceiurile noastre ; dimpotrivă, ele o tîrăsc pe urma lor şi o toarnă în tiparul lor. De ce nu aş judeca pe Alexandru la masă, la voroavă şi băutură ? Sau, dacă s-ar îndeletnici cu şahul, aş iscodi care coardă a minţii sale n-ar fi atinsă şi n-ar folosi acestui netot şi copilăresc joc ? Îl urăsc şi fug de el, pentru că nu este un joc pe de-a întregul şi pentru că ne cere prea multă străduinţă, ruşinîndu-mă că-i dau tot atîta băgare de seamă cîtă mi-ar trebui pentru un lucru de ispravă. Alexandru nu avu nevoie de mai multă stăruinţă ca să chibzuiască şi să pregătească falnicul său drum în Indii. Nici cestălalt să dezlege partea din scripturi care ne arată calea mîntuirii neamului omenesc. Vedeţi cum inima noastră umflă şi măreşte acea joacă de nimica, dacă nu se arcuieşte din răsputeri şi cît dă pas fiecăruia a se cunoaşte din plin şi a se judeca pe drept. Ce patimă nu ne încearcă la aceasta : mînia, ciuda, ura, ne-

astîmpărul și o nepotolită ambiție a birui, cînd ce-ar fi mai de iertat în aceasta ar fi să ai ambiția a fi învins, deoarece întîietatea rară și mai presus de cei de rînd la o treabă ușuratică nu stă bine unui om de cinste. Ce spun cu această pildă se poate spune despre toate celelalte. Fiecare părticică, fiece îndeletnicire a omului îl dă de gol și-l arată una sau alta deopotrivă.

(a) Democrit și Heraclit au fost doi filosofi, dintre care cel dintîi, găsind deșartă și de rîs starea omului, nu ieșea în lume decît cu o față batjocoritoare și rîzînd. Heraclit, fiindu-i milă și îndurerat de aceeași stare a noastră, avea fața mereu întristată și ochii plini de lacrimi,

(b) *alter*
Ridebat, quoties a limine moverat unum
Protuleratque pedem; flebat contrarius alter [1].

(a) Îmi place mai bine toana celui dintîi, nu fiindcă este mai plăcut să rîzi decît să plîngi, dar fiindcă în felul ei este mai disprețuitoare și ne mustră mai mult decît cealaltă; îmi pare că nu putem niciodată fi îndeajuns disprețuiți pe cît ni se cuvine. Plînsetul și mila prețuiesc oarecum lucru pe care-l plîng; lucrurile de care-ți bați joc nu le prețuiești. Nu cred că e atîta nefericire în noi cîtă deșertăciune; nici atîta răutate, cîtă prostie; nu sîntem atît de plini de rele pe cît sîntem de goi; nu sîntem atît de păcătoși pe cît sîntem de josnici. Asfel, Diogene, care făcea năzbîtii pe seama lui rostogolindu-ne butoiul și dînd cu tifla marelui Alexandru, socotindu-ne pe toți muște sau bășici umflate de vînt, era jude mai aspru și mai înțepător și, prin urmare, mai drept și mai pe placul meu decît Timon, care fu poreclit „cel ce urăște oamenii", căci ceea ce urăști îți stă în suflet; acesta ne ursea a rău, era împătimat de grija pieirii noastre, fugea de tovărășia noastră ca primejdioasă, socotindu-ne răi și stricați la

[1] De îndată ce au ieșit din casă, unul a început să rîdă, iar celălalt să plîngă (Juvenal, *Satire*, X, 28).

fire ; celălalt socotea că sîntem atît de puțintei că nu am fi putut să-l tulburăm, nici să-l stricăm, și se depărta de noi, nu de teamă, dar din disprețul tovărășiei noastre ; nu ne socotea în stare a face nici bine, nici rău.

Întocmai se arată și răspunsul lui Statilius, căruia Brutus îi ceruse să fie de partea uneltitorilor împotriva lui Cezar ; el găsi dreaptă plănuirea lor, dar nu găsi că oamenii sînt de ajuns de vrednici ca să te osteneşti într-atîta pentru ei ; (c) asemenea învățăturii lui Hegesias, care spunea : Înțeleptul nu are vreo altă datorie decît față de el, mai ales că el singur este vrednic de ea. Cum spune și Theodoros, că nedrept este ca înțeleptul să stăruie pentru binele țării sale și să puie în primejdie înțelepciunea pentru niște nebuni.

Starea noastră omenească și a insului este vrednică tot atît de batjocură cît și de rîs.

CAPITOLUL LI

DESPRE DEȘERTĂCIUNEA CUVINTELOR

(a) Un retorician din timpuri trecute spunea că meseria sa era să facă să pară că lucrurile mici sînt mari. (b) Treaba unui cîrpaci este a face încălțări mari pentru un picior mic. (a) La Sparta ar fi fost bătut cu biciul pentru meșteșugul lui înșelător și mincinos. (b) Şi cred că Archidamos, rege prin părțile celea, nu auzit-a fără mirare răspunsul lui Tucidide, care spuse cînd îl întrebă cine era mai tare la trîntă, el sau Pericle : „Este lucru greu de adeverit, căci atunci cînd eu îl dobor în luptă, el încredințează pe cei care l-au văzut cu ochii că nu a căzut și cîștigă". (a) Cei care pun mască și suliman femeilor fac mai puțin rău, căci nu e mare pagubă a nu le

vedea cum sînt. Ceştilalţi însă nu se străduiesc să ne ia ochii, ci judecata şi stîlcesc şi sluţesc însuşi miezul lucrurilor. Republicile care şi-au păstrat o bună rînduială şi călăuzire, ca a cretanilor sau a lacedemonienilor, n-au pus mare preţ pe cei care aveau darul cuvîntului.

(c) Ariston cu multă cumineţenie numeşte retorica ştiinţa de a căpăta crezarea poporului ; Socrate, Platon spuneau că e meşteşugul înşelătoriei şi linguşirii ; iar cei care o tăgăduiesc îndeobşte o dovedesc în toate poveţele lor.

Credincioşii lui Mahomed nu îngăduie această învăţătură pentru copiii lor, ca fiind nefolositoare.

Şi atenienii, văzînd cît strică folosirea ei, atît de preţuită în oraşul lor, au poruncit ca părţile unde ea are mai multă putere de a însufleţi, cuvîntul înainte şi îndemnurile cu patos ale încheierii să fie scoase din cuvîntările lor.

(a) Este unealtă născocită pentru a răscoli şi mînui mulţimea şi o cetate tulburată şi nu se foloseşte decît pentru aşezăminte şubrezite, ca şi doftoricia. Acolo unde norodul sau cei neştiutori, sau toţi laolaltă au cîte ceva de spus, ca la Atena, Rodos sau Roma şi unde trebile au fost în neîncetată vijelie, erau puzderie de cuvîntători. Cu adevărat puţini bărbaţi fost-au în acele republici, care să fi luat puterea fără sprijinul frumoasei vorbiri ; Pompei, Cezar, Crassus, Lucullus, Lentulus, Metellus pe aceasta s-au sprijinit mai mult decît pe arme ca să urce treptele măririi şi să capete întîietatea la care au ajuns ; (c) şi s-au împotrivit celor ce erau întemeiate în timpuri mai bune. Căci L. Volumnius, vorbind la adunarea pentru alegerea de consul a lui Q. Fabius şi P. Decius, spune : „Sînt oameni născuţi la război, mari înfăptuitori, iar la întrecerile vorbăriei, scorţoşi ; duhuri cu adevărat de consuli ; cei iscusiţi, cu frumoasă vorbire şi ştiinţă, sînt buni de praetori pentru oraş, ca să facă dreptate".

(a) Elocința a înflorit la Roma mai ales cînd a fost trebile în starea cea mai proastă și furtuna războaielor lăuntrice bîntuia ; ca în cîmp lăsat în voie și neîntors, care dă spor la ierburile cele mai năpăditoare. Pare din acestea, că orînduirile care țin de un monarh au mai puțin nevoie de un cuvîntător decît celelalte : căci prostia și ușurătatea aflătoare în mulțime fac să fie mînuită și răsucită după ureche, la sunetul potrivit al glasului, fără a cîntări sau cunoaște adevărul lucrurilor prin tăria judecății. Acea ușurătate, spun, nu se găsește lesne la un singur om : mai ușor o aperi, cu chibzuință și sfat, de înrîurirea acestei otrăvi. Nu s-a văzut ieșind din Macedonia și nici în Persia vreun vestit meșter al cuvîntului.

Pomenii de acestea în legătură cu un italian pe care de curînd îl ținui la mine și care a slujit răposatului cardinal Caraffa cît a trăit, ca isprăvnicel al ospețelor. Îl pusei să-mi povestească din ale slujbei sale. Mi-a ținut o întreagă cuvîntare despre știința ospătării, cu pricepere și purtare dăscălicească, parcă mi-ar fi vorbit de o însemnată întîmpinare teologică. Mi-a arătat tîlcurile deosebite ale poftei : cea pe nemîncate, cea după al doilea și al treilea fel ; ce făcea el să fie cînd numai pe plac, cînd să stîrnească pofta și s-o iuțească, meșterirea zemurilor, mai întîi cuprinzîndu-le pe larg cu vederea, apoi în amănunt, însușirile mirodeniilor și înrîurirea lor ; alesul verdețurilor după anotimp ; cea care trebuie încălzită, cea care cere să fie adusă rece ; felul împodobirii și înfrumusețării, pentru a fi plăcute și ochilor. După aceasta a adus vorba despre rînduiala mesei, cu cît se poate de frumoase și însemnate vederi :

(b) *nec minimo sane discrimine refert,*
Quo gestu lepores, et quo gallina secetur [1].

---

[1] Căci ne arată că nu este puțin lucru să știi că un iepure se împarte altfel între comeseni decît un pui *(Idem.,* V, 123).

(a) Și toate acestea umflate cu grozav de măreţe cuvinte, aidoma celor folosite pentru tocmeala trebilor dregătoriei unei împărăţii. Mi-am adus aminte de omul meu :

Hoc salsum est, hoc adustum est, hoc lautum est parum,
Illud recte ; iterum sic memento : sedulo
Moneo, quae possum, pro mea sapientia.
Postremo, tanquam in speculum, in patinas, Demea,
Inspicere jubeo, et moneo, quid facto usus sit [1].

Înşişi grecii au lăudat grozav aşezarea şi orînduirea poruncite de Paulus Aemilius pentru ospăţul dat la întoarcerea lui din Macedonia. Dar aici nu vorbesc de lucruri, vorbesc de cuvinte.

Nu ştiu dacă li se întîmplă altora ca mine, dar nu mă pot împiedica, auzind pe arhitecţii noştri înfoindu-se cu grozave cuvinte ca pilaştri, arhitrave, ciubuce, lucrare corintiană şi dorică şi altele din graiul lor, cît pe ce dau drumul închipuirii mele de-a dreptul în palatul lui Apolidon, ca pînă la urmă să văd că e vorba de biete părţi de la uşa bucătăriei mele.

(b) Ascultaţi spunîndu-se : metonimie, metaforă, alegorie şi atîtea alte numiri din cîte spun grămăticienii, nu vi se pare că ar însemna vreun soi nemaipomenit şi neobişnuit de vorbire ? Sînt porecliri privind trăncăneala slujitoarei voastre.

(a) Este păcăleală înrudită cu ceastălaltă ; că dăm dregătoriilor noastre mîndrele numiri romane cu toate că slujbele n-au nici o asemănare şi încă mai puţină vază şi trecere. Şi ceastălaltă, care va sluji într-o zi, cred eu, drept dovadă nespusei nătîngii a veacului nostru : să folosim fără noimă, pe seama cui ne năzare, numirile cele

---

[1] Acesta e prea sărat ! Acesta prea fript ! Acesta prea fad ! Celălalt merge ! Tot astfel să faci şi altă dată. Îi învăţ pe cît se poate în ce priveşte ştiinţa mea modestă. Cu un cuvînt, Demea, le cer să se poată uita în tingirile lor ca într-o oglindă şi le arăt toate cîte se pot arăta (Terenţiu, *Adelphoe*, act. III, sc. 3).

mai falnice cu care vechimea a cinstit unul sau doi din oamenii de seamă în curgerea mai multor veacuri. Platon avut-a porecla „divin" cu învoirea lumii întregi şi nimeni n-a încercat să o împartă cu el ; iar italienii, care se laudă cu drept cuvînt că au de obicei mintea mai răsărită şi judecata mai sănătoasă decît celelalte naţii din vremea lor, au încununat cu acest nume pe Aretino căruia, dacă lăsăm deoparte graiul său, umflat şi clocotit de vorbe cu duh, ce e drept iscusite, dar prea de tot căutate şi năstrușnice, la urma urmelor cuvîntare frumoasă şi goală, nu văd să aibă nimic înălţat peste scriitorii de rînd din veacul său, dar încă mult pînă să se apropie de acel divin din vechime. Iar porecla de „mare" noi o atîrnăm de gîtul principilor, care nu sînt întru nimic mai presus de măreţia de rînd.

CAPITOLUL LII

CRUŢĂTOAREA CHIVERNISIRE A CELOR VECHI

(a) Attilius Regulus, căpetenia oastei romane din Africa, în toiul strălucitelor sale izbînzi împotriva cartaginezilor, scrise cîrmuirii că un argat de la plug, căruia singur lăsase în seamă avutul său — şapte stînjeni de pămînt — fugise, furînd uneltele de plugărit şi cerea învoire a se întoarce, pentru ca să-şi vadă de pămînt, temîndu-se ca soţia şi copiii să nu sufere de cele întîmplate. Senatul se îngriji a pune un alt argat şi înapoie ce fusese luat, poruncind ca soţia şi copiii să fie ţinuţi de obşte.

Cato cel Bătrîn, consul fiind, întorcîndu-se din Spania, vîndu calul pe care-l avea la slujbă, ca să cruţe

cheltuiala de întoarcere pe mare în Italia, iar cînd era cîrmuitorul Sardiniei, făcea cercetările în trebile obștești pe jos, cu un singur slujbaș, care-i purta hlamida și potirul pentru îndeplinirea jertfelor ; de cele mai deseori căra singur sipetul ; el se lăuda că nu a avut niciodată veșmînt mai scump decît zece scuzi, nici să fi trimis la tîrg mai mult de zece scuzi pe zi și clădirile lui de la cîmp nici una nu era tencuită pe dinafară.

Scipio Aemelianus, după două triumfuri și două consulate, plecă în solie numai cu șapte slujitori. Se spune că Homer nu avut-a vreodată mai mult de unul ; Platon — trei ; Zenon, îndrumătorul tagmei stoice — nici unul. Nu i se dădeau decît cinci oboli și jumătate pe zi lui Tiberiu Gracchus cînd se ducea în cercetarea trebilor obștești și era pe atunci cel dintîi dintre romani.

CAPITOLUL LIII

DESPRE O VORBĂ A LUI CEZAR

(a) Dacă ne-am apuca cîteodată să ne privim pe noi înșine, iar timpul ce-l pierdem a vedea cum este altul și a cunoaște lucrurile în afară de noi l-am folosi coborînd în noi înșine, lesne am simți că întreaga noastră întocmire este înjghebată din părți slabe și șubrede. Nu este oare o nespusă mărturie a nedesăvîrșirii noastre că nu ne putem întemeia mulțumirea pe nimic, și nici măcar din dorință și închipuire să nu fie în puterea noastră să alegem ceea ce ne trebuie ? Bună dovadă despre aceasta este marea gîlceavă care totdeauna dăinuit-a între filosofi și va dăinui pe veci, fără dezlegare și împăcare ca să găsească cel mai presus bun al omului :

(b) *Dum abest quod avemus, id exsuperare videtur*
Caetera; post aliud quum contigit illud, avemus,
Et sitis aequa tenet [1].

(a) Orice cade sub ochii şi în folosinţa noastră noi simţim cum nu ne mulţumeşte şi apucăm căscaţi după lucrurile ce vor să fie şi necunoscute, întrucît cele de faţă nu ne priesc; nu că ele n-ar avea cum să ne priască de ajuns, gîndesc eu, dar fiindcă le apucăm cu prinsoare bolnăvicioasă şi destrămată.

(b) *Nam quum vidit hic, ad victum quae flagitat usus,*
Omnia jam ferme mortalibus esse parata;
Divitiis homines, et honore, et laude potentes
Affluere, atque bona natorum excellere fama;
Nec minus esse domi cuiquam tamen anxia corda,
Atque animum infestis cogi servire querelis:
Intellexit ibi vitium vas efficere ipsum,
Omniaque, illius vitio, corrumpier intus,
Quae collata foris et commoda quaeque venirent [2].

(a) Pofta noastră este şovăielnică şi nehotărîtă; nu ştie ţine nimica, nici să-i tihnească din plin nimica. Omul socotind că lucrurile sînt pricină, se încarcă şi-şi însuşeşte altele pe care nu le ştie şi nu le cunoaşte, în care-şi împlîntă dorinţele şi speranţele, le ia în mare cinste şi laudă.

---

[1] Lucrul dorit ne lipseşte; tînjim după el mai mult decît după oricare altul. Ne cade în mînă; vrem un altul. Şi setea noastră este mereu aceeaşi (Lucreţiu, III, 1095).

[2] Căci văzu că lucrurile de care muritorii au nevoie erau aproape toate întrunite acolo şi puse la îndemîna lor. Văzu pe unii încărcaţi cu bogăţii, şi onoruri şi cu faimă şi mai erau mîndri de renumele copiilor lor; şi totuşi nu era unul singur care în sinea lui să nu fie pradă neliniştii şi al cărui suflet să nu fie greu de plînsete dureroase. Şi atunci înţelese că răul era chiar în vas, că tot ce se vărsa în el, toate bunătăţile, se stricau pe dată *Idem.*, VI, 9).

Aşa cum Cezar spune : *communi fit vitio naturae, ut invisis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur* [1].

CAPITOLUL LIV

DESPRE DEŞARTE ISTEŢIMI

Sînt unele isteţimi uşuratice şi vane, prin mijlocirea cărora oamenii caută cîteodată să-şi facă nume bun : ca poeţii care fac lucrări întregi de versuri, începînd cu aceeaşi literă. Vedem ouă, rotogoale, aripi, securi făcute de greci în vechime pe măsura versului lor, lungindu-le sau scurtîndu-le, ca să înfăţişeze vreun chip sau altul. Asemenea era ştiinţa celui care-şi pierdu vremea să numere în cîte feluri se pot aşeza literele cîte sînt şi găsi necrezutul număr pe care-l vedem în Plutarh. Eu am o bună părere despre cel căruia i se arată un om dedat să arunce cu mîna un grăunte de mei, cu atîta dibăcie, că, fără greş, îl trecea totdeauna prin urechea acului ; la urmă i se ceru oarece răsplată pentru atît de arară pricepere ; la care el porunci, cu mult haz şi pe dreptul — gîndesc eu — să se dea acelui meşter două sau trei baniţe de mei, ca nu cumva un atît de frumos meşteşug să rămîie fără întrebuinţare. Minunată mărturie a slăbiciunii noastre este că se socotesc drept bune lucrurile chiar dacă ele nu se împreună cu bunătate şi folos, fiindcă sînt arare sau noi, sau fiindcă sînt anevoioase.

De curînd, la mine acasă, ne-am prins a ne juca de-a cine poate să găsească mai multe lucruri care să se potri-

[1] Traducerea textului din Cezar (*Războiul civil*, II, 4) apare în pasajul anterior.

vească numai la cele două capete ; cum ar fi „domn", care este nume dat celui mai presus de toți într-o țară, cu „domn" care se spune de asemenea celor de rînd, de pildă la negustori și nu celor între ei. Femeile din nobilime, cele mai de vază, sînt numite jupînese, iar cele mai mici, jupînițe, iar tot jupînese spunem celor de rîndul cel mai de jos.

(b) Fețele de masă nu le vedem întinse decît la casele principilor și la cîrciumi.

(a) Democrit spune că zeii și dobitoacele ar avea simțirile mai ascuțite decît oamenii, care stau pe o treaptă de mijloc. Romanii purtau aceleași straie la petrecanie ca și la sărbătoare. Frica dusă la culme și focul îndrăznelii tulbură neapărat în același fel pîntecul și-l sloboade.

(c) Porecla de „Tremurătorul" care fu dată celui de-al doisprezecelea rege de Navara, Sancho, ne învață că îndrăzneala tot atît de bine ca și frica ne cutremură mădularele. Iar cel pe care-l îmbrăcau oamenii săi în platoșă și încercau să-l îmbărbăteze, fiindcă vedeau că pielea lui se zgîrcea, spunîndu-i că primejdia pe care o întîmpina nu era prea mare, le spuse : „Prost mă mai cunoașteți ; dacă mi-ar ști carnea unde o va duce vitejia mea ar înțepeni de-a binelea".

(a) Slăbiciunea care ne cuprinde ca urmare a răcelii și silei în slujba lui Venus vine și din prea apriga poftă și din potopitoare dogorire. Și culmea frigului și culmea căldurii perpelesc și ard. Aristotel spune că drugii de plumb se topesc și curg la frig [1] și sub asprimea vremii ca și la prea mare căldură. (c) Dorința și săturarea umplu de durere stările mai presus și mai prejos ale desfătării. (a) Prostia și înțelepciunea sînt deopotrivă simțire și hotărîre ca să îndure pătimirile omenești ; înțelepții poruncesc și

[1] Ideea lui Aristotel (din *Fizica*, III) este de fapt, alta : staniul pe care îl folosesc celții se topește mai iute decît plumbul, deoarece se topește chiar în apă (în acest sens „staniul se topește și la frig").

înfruntă răul ; ceilalți nu-și dau seama de el ; aceștia sînt — cum am spune — dincoace de pătimiri, ceilalți dincolo ; ei, care au luat în seamă însușirile, le-au măsurat și judecat după cum sînt, trec peste ele cu tăria unei vajnice vitejii : ei le disprețuiesc și le calcă în picioare, avînd sufletul puternic și neclintit. Cînd săgețile soartei ajung la ei, neapărat ele se frîng și se tocesc, găsind un trup în care nu se pot împlînta ; starea obișnuită și mijlocie a oamenilor se află între aceste două capete — este a celor care văd relele, le simt și nu le pot răbda. Copilăria și bătrînețea se întîlnesc în slăbiciunea creierului ; zgîrcenia și risipa, în aceeași dorință de a cuprinde și a dobîndi.

(b) Se poate spune, cu chip de adevăr, (c) că aflăm o neștiință a buchiilor, înainte de dobîndirea științei ; o alta cărturărească, după dobîndirea științei — neștiință pe care o face și o sădește știința, tot astfel cum face și desface pe cea dintîi.

(b) Dintre săracii cu duhul mai puțin iscoditori și învățați se fac unii buni creștini care, prin smerenie și ascultare, cred curat și se țin de ascultarea legilor. La cei care stau la mijloc ca tărie și pricepere a minții încolțește greșeala părerilor ; ei urmează înțelesul care se ivește cel dintîi și au oarecît cădere să socotească drept sărăcie a duhului și prostie la noi că ne văd rămași la vechea statornicire, fără a fi fost îndrumați prin învățătură. Capetele luminate, mai așezate și limpede văzătoare, sînt în alt fel drept-credincioși ; ei, prin îndelungă și cucernică cercetare, străbat pînă la o mai adîncă și ascunsă lumină a scripturilor și simt tainica și dumnezeiasca învăluire a orînduirii noastre bisericești. Totuși, noi văzut-am pe unii ajunși la acest din urmă prag prin al doilea cu minunat rod și întărire, ca la o culme a înțelegerii creștine și bucurîndu-se de biruința lor, alinați, laudă aducînd, îndreptare în moravuri și mare smerenie. În rînd cu aceștia nu înțeleg

să pun pe cei care, pentru a se ușura de bănuiala greșelilor trecute și ca să ne cîștige încrederea, se zoresc peste fire, stîrnitori și necugetați, în călăuzirea cauzei noastre și o întinează cu nesfîrșite pricini de mustrare.

Țăranii neștiutori sînt oameni cinstiți ; cinstiți sînt și filosofii, sau cum îi numim noi în vremea noastră firile tari și luminate, înzestrate pe larg cu învățătura științelor folositoare. Corciturile care au disprețuit starea dintîi fără știință de carte și n-au ajuns pînă la ceilalți (șezînd între două luntre — cum sînt eu și mult alții —) sînt primejdioase, nătîngi și neastîmpărate ; ele sînt cele care tulbură lumea. De aceea, întrucît mă privește, mă țin pe cît pot de cea dintîi stare, de unde în zadar încercat-am să ies.

Poezia poporului și curat firească are nevinovăție și haruri ; se asemuiește prin aceasta celei mai desăvîrșite frumuseți a poeziei meșteșugite cu măiestrie, ca „villanelele“ [1] din Gasconia și cîntările auzite la acele nații, care n-au pomeneală de vreo învățătură și nici măcar de scris. Poezia vlăguită care se oprește între celelalte două este fără preț, fără laudă și de rînd.

(a) Dar, după ce s-a dat pas întins duhului, eu am găsit, așa cum se întîmplă de obicei, că am luat drept anevoioasă încercare și cu un cuprins deosebit ceea ce nu-i nicicum ; iar, după ce născocirea s-a înfierbîntat, ea află neîncetat o sumedenie de asemenea pilde, la care nu voi adăuga decît următoarea : că, dacă aceste Eseuri ar fi vrednice de luat în cătare, s-ar putea întîmpla să nu placă duhurilor de rînd și neștiutoare și, nici într-un chip, celor alese și desăvîrșite ; aceia n-ar pricepe îndeajuns, aceștia ar pricepe prea mult ; ele ar putea vieții binișor pe tărîm de mijloc.

---

[1] Poezie pastorală (n. t.).

CAPITOLUL LV

DESPRE MIROSURI

(a) Se spune despre unii, ca Alexandru cel Mare, că sudoarea lor răspîndea un miros adiat cu arară şi neasemuită alcătuire : a cărui făcut Plutarh şi alţii căutau să afle. De obicei însă trupurile au un miros uricios ; iar cel mai bine este să nu aibă deloc miros. Însăşi dulceaţa suflărilor celor mai curate se deosebeşte prin faptul că nu are nici un miros supărător, după cum este cea a copiilor foarte sănătoşi ; iată de ce Plaut spune :

Mulier tum bene olet, ubi nihil olet [1] ;

cea mai minunată mireasmă a unei femei este a nu mirosi deloc, (b) aşa cum se spune că izul cel mai bun al faptelor ei este să fie nevăzute şi pe neauzite. (a) Şi, drept că mirosurile străine plăcute dau de bănuit în ceea ce priveşte pe cei care le folosesc ; gîndim că sînt întrebuinţate ca să ascundă vreun neajuns al firii în privinţa aceasta. De aici vin cele tîlcuri la poeţii din vechime : „Înseamnă că puţi, dacă miroşi bine".

Rides nos, Coracine, nil olentes :
Malo, quam bene olere, nil olere [2],

iar aiurea :

Posthume, non bene olet, qui bene semper olet [3].

(b) Cu toate acestea, mult îmi place să fiu împrejurat de miresme bune şi tare urăsc pe cele rele, pe care le adulmec mai de departe decît oricare altul :

---

[1] Vers tradus în pasajul următor (cf. Plaut, *Mostell.*, act. I, sc. 3).

[2] Îţi rîzi de noi, Coracinus, fiindcă nu mirosim a nimic, dar ar fi mai rău dacă am mirosi bine (Marţial, VI, 55).

[3] Află, Posthumus, că cine miroase totdeauna plăcut, miroase rău *(Idem.*, II, 12).

Namque sagacius unus odoror,
Polypus, an gravis hirsutis cubet hircus in alis,
Quam canis acer, ubi lateat sus [1].

(c) Miresmele cele mai curate şi fireşti îmi par mai plăcute. Şi această grijă priveşte mai ales pe cucoane. În cea mai înţelenită barbarie, femeile scite presară şi îşi ung trupul şi faţa cu anumită oblojeală din iarbă miresmată, care creşte în pămîntul lor. Iar ca să se apropie de bărbaţi, ele scot acel aluat şi rămîn netede şi bălsămate.

(b) Orice miros ar fi, uimitor este cît se prinde de mine şi cît e de făcută pielea mea ca să-l soarbă. Cel care se vaită că firea nu a dat mijlocire nasului ca să ducă mirosurile pînă la el nu are dreptate ; căci ele ne ajung de la sine. Dar, mai ales la mine, îmi slujesc mustăţile care sînt dese ; dacă-mi apropii de ele mănuşile sau năframa, mirosul îmi ţine o zi întreagă ; ele dau de gol de unde vin. Îmbrăţişările tinereţii, gustoase şi lacome, mi se prindeau altădată de mustăţi şi-mi rămîneau cîteva ceasuri. Totuşi nu prea sînt pradă bolilor luate din mulţime prin atingere şi nu mă molipsesc prin suflare ; scăpat-am de cele din timpul meu, care bîntuie în multe feluri prin oraşele şi oştile noastre. (c) Se citeşte despre Socrate că nu a ieşit vreodată din Atena, în timpul deselor molime de ciumă, care de atîtea ori făcură prăpăd, el singur nefiind atins vreodată de rău. (b) Eu cred că doftorii ar putea trage mai mari foloase decît o fac din mirosuri, căci adesea văzut-am cum mă schimbă pe mine şi înrîurirea lor asupra minţii mele ; ceea ce mă aduce a mă învoi cu cele ce se spun despre folosirea balsamurilor şi miresmelor în biserici, din vechime răspîndită la toate naţiile şi religiile, că are în vedere să ne bucure, să ne trezească şi să limpezească simţurile ca să fim mai pregătiţi a ne lua în cătare.

[1] Aşa este nasul meu, Polypus, că adulmecă duhoarea grea de ţap a părului de la subsuori mai bine decît cîinele care simte mistreţul în ascunzişul lui (Horaţiu, *Epode*, XII, 4).

(c) Mult aş vrea ca să le pot judeca, să fi avut parte de meşteşugul acelor bucătari, care ştiu să potrivească aromatele străine cu gustul bucatelor, cum mai ales s-a văzut în slujba regelui din Thuma care, în vremea noastră, trase la Neapole ca să se întîlnească cu împăratul Carol. Se umpleau acele bucate cu ierburi mirositoare atît de scumpe încît, pentru a găti după obiceiul lor un păun şi doi fazani, costa cam o sută de ducaţi ; iar cînd se împărţea, nu numai încăperea unde se aflau, dar toate odăile palatului, chiar şi casele din vecini, erau pătrunse de mirosul aromitor, care nu pierea cu una cu două.

(b) Cea dintîi grijă, cînd caut găzduire, este să fug de izuri şi de aer îmbîcsit ; acele frumoase oraşe, Veneţia şi Paris, îmi strică dragostea faţă de ele cu mirosul lor acru, unul din pricina mlaştinilor, celălalt a noroiului său.

CAPITOLUL LVI

DESPRE RUGĂCIUNE

Aduc la vedere aici năzări neînfiripate şi nedezlegate, cum fac cei care dau la iveală întrebări îndoielnice, pentru a fi dezbătute în şcoli, nu pentru a statornici adevărul, ci pentru a-l căuta. Le supun celor care au căderea să îndrepte nu numai faptele şi scrierile mele, dar încă şi gîndurile mele. Tot atît de plăcută şi folositoare îmi vor fi osînda, cît şi încuviinţarea, (c) socotind drept strîmbătate orice lucru spus de mine fără ştiinţă şi luare-aminte împotriva sfintelor porunci ale bisericii catolice, apostolice şi romane, în care mor şi în care m-am născut. Şi totuşi, supunîndu-mă mereu precăderii cenzurii, atotputernice

față de mine, mă încumet să mă amestec astfel, cutezător, a vorbi de orice, cum o fac aici [1].

Nu știu dacă nu mă înșel, dar fiindcă, din îndurarea deosebită a bunătății dumnezeiești, un anume fel de rugăciune fost-a dat, cuvînt cu cuvînt, prin glasul lui Dumnezeu, totdeauna părutu-mi-s-a că ar trebui să avem obiceiul folosirii sale mai mult decît îl avem. Dacă mi s-ar da crezare, la începutul și sfîrșitul meselor noastre, la sculare și culcare, în toate faptele de seamă ca și în cele obișnuite, ar trebui să le împreunăm cu rugăciunea aceasta ; aș vrea ca *Tatăl nostru* să fie spus de creștini, dacă nu numai singur, măcar însoțind altă rugăciune. (a) Biserica poate alege și răspîndi rugăciunile după nevoia învățăturii noastre, căci eu știu bine că tot același cheag și același miez este, dar întîietate acestei rugăciuni ar trebui dată, ca poporul să o aibă neîncetat pe buze, căci fără îndoială spune toate cele ce ne vin în ajutor și se potrivește cu toată întîmplarea. (c) Este singura mea rugăciune la toate și o spun iară și iară, fără a o schimba cu alta, nici nu am o alta atît de bine aminte.

(a) Îmi trecu tocmai prin gînd acum, de ce se face greșeala a cere sprijin lui Dumnezeu în toate plănuirile și făptuirile noastre (b) și a-l chema în ajutor la toată nevoia și oriunde slăbiciunea noastră caută întărire, fără a socoti dacă pricina este dreaptă sau nedreaptă ; și să chemăm numele și puterea sa în orice stare și faptă am fi, oricît ar fi de păcătoase.

(a) Neapărat este unul și singurul nostru ocrotitor, (c) poate totul ca să ne ajute ; (a) mai trebuie să se îndure însă a ne dărui acel blînd și părintesc sprijin, fiindcă el este tot atît de drept și bun (c) pe cît de puternic. Dar el folosește mult mai adesea dreptatea sa decît puterea (a) și ne

[1] Aluzie la faptul că acest alineat cuprinde, începînd cu ediția din 1582, cîteva adăugiri în urma unor rezerve exprimate de papă, cu prilejul voiajului efectuat de Montaigne în Italia.

ocrotește pe seama judecății acesteia, nu după cerile noastre.

(c) Platon, în *Legile* sale, statornicește a fi trei feluri de a crede sfruntătoare pentru zei : „Că ei nu ar fi ; că nu se amestecă în trebile noastre ; că niciodată nu înlătură urările, darurile și jertfele noastre". Cea dintîi greșeală — după a lui părere — nu rămas-a în om nestrămutată de la copilărie pînă la bătrînețe. Celelalte două pot dăinui nezdruncinate.

(a) Dreptatea și puterea sa nedespărțite sînt ; în zadar îi cerem noi întărire pentru o pricină strîmbă, trebuie avut sufletul curat, măcar atunci cînd îl rugăm, și ușurat de patimile păcătoase ; altcum, noi înșine îi dăm în mînă nuielele cu care să ne șfichiuiască. În loc să dregem greșeala, o mărim încă pe atît, arătînd celui căruia cerem iertare o iubire sfruntătoare și plină de ură. Iată de ce nu laud bucuros pe cei pe care-i văd rugîndu-se lui Dumnezeu cît de des și pentru orice, dacă faptele care însoțesc rugăciunea nu-mi dovedesc vreo căință și îndreptare,

(b) *si, nocturnus adulter,*
Tempora sanctonico velas adoperta cucullo [1].

(c) Iar starea unui om care, în traiul său păcătos, strecoară cucernicie îmi pare mult mai vinovată decît a unui om care o duce precum este, stricat cu totul. Cu toate acestea, biserica noastră, zi de zi, oprește harul intrării și însoțirii celui ale cărui năravuri stăruie în vreun mare rău.

(a) Ne închinăm din obicei și datină sau, mai bine zis, citim și silabisim rugăciunile noastre. Pînă la urmă nu este decît fățărnicie.

(b) Și nu-mi place să văd făcîndu-se de trei ori semnul crucii la cîntarea de laudă, tot de atîtea ori la rugăciunea *Mulțumescu-ți Doamne* și mai mult mă supără, fiindcă

[1] Noaptea, pentru adulter, îți vei acoperi capul cu o mantie galică (Juvenal, VIII, 144).

este un semn pe care îl cinstesc și îl folosesc mereu, (c) pînă și cînd casc (b) și acesta făcut cînd toate celelalte ceasuri ale zilei se văd petrecute cu ură, lăcomie, nedreptate. Viților — ceasul lor, lui Dumnezeu — al său, ca într-o dreaptă cumpănă și bună înțelegere pentru răscumpărare. Minune este a vedea fapte una după alta urmînd într-un mers atît de asemănător, încît nu se simte sfîrșit și schimb nici la capătul lor, nici la trecerea de la una la alta.

(c) Ce nemaipomenit cuget poate fi cel care află odihnă, hrănind în același lăcaș, cu atît de pașnică și înțeleasă însoțire, nelegiuirea și judele ? Un om al cărui dezmăț stăpînește neîncetat mintea lui și pe care îl judecă grozav de urît față de dumnezeire, ce zice el lui Dumnezeu cînd stă de vorbă cu el ? Se îndreaptă, dar deodată cade iar după al său îndemn. Dacă dumnezeiasca dreptate și faptul ei l-ar lovi, cum spune, și i-ar pedepsi sufletul, oricît de scurtă i-ar fi pocăința, teama însăși i-ar întoarce atît de des gîndul, încît ar izbuti neapărat să frîngă acele viții care sînt cuibărite și înverșunate în el. Dar cum cu cei care se odihnesc și se înfruptă o viață întreagă din rodul păcatului, știință avînd că este prăpădul lor ? Cîte meșteșuguri și slujbe am primit, al căror miez este vițios ? Iar unul care mi se destăinuia, spunîndu-mi că a trăit o viață în care se prefăcu a ține de o religie ticăloasă și potrivnică celei pe care o purta în suflet, numai ca să nu piardă trecerea și fala dregătoriilor pe care le avea, cum avea el tăria oare să rabde acest gînd ? Care este cuvîntul lor în această privință, cînd se înfățișează dreptății dumnezeiești ? Căința lor, alcătuindu-se pe nimeritelea și cu vădit prefăcută pocăință, ei pierd față de Dumnezeu și de noi putința să o adeverească. Sînt ei oare atît de cutezători să ceară iertare fără ispășire și fără căință ? Eu mă prind că și cei dintîi aidoma sînt cu ceștialalți ; dar nu-i atît de ușor să biruiască îndărătnicia ; acea potrivnicie și schimbare atît de iuțită a părerii, atît de atițată și aprigă cu care ne înșală, pentru mine are un iz de minunație. Ei ne înfățișează sta-

rea unei lupte fără istov. Cît de năstrușnică îmi părea închipuirea celor care, mai anii trecuți, luaseră obiceiul să învinuiască tot insul în care mai licărea o dîră de limpede vedere și care mărturisea credința religiei catolice, spunînd că e prefăcătorie să se ție de ea și arătau chiar drept laudă că orice ar spune tăinuire este, deoarece nu puteau în sinea lor să nu creadă în reforma încăpută pe calapodul lor. Supărătoare boală de a se crede atît de tare, pînă a se încredința că alt crez n-ar fi cu putință. Și mai supărătoare încă, să se încredințeze o astfel de minte că ține mai mult la nu știu ce foloase de avut și căpătat, în locul speranțelor și amenințărilor vieții veșnice. Îi rog să mă creadă. Dacă în tinerețea mea ar fi trebuit oarece să mă ademenească, aceasta s-ar fi datorit în bună parte ambiției de a înfrunta necunoscutul și primejdia, legate de această de curînd ivită stăruință.

(a) Nu fără mare dreptate — pare-mi-se — biserica noastră nu îngăduie rostirea necuviincioasă, încumetată și pripită a sfintelor și dumnezeiești cîntări, pe care sfîntul duh le-a rostit prin David. Nu trebuie amestecat Dumnezeu în faptele noastre decît cu smerenie, luareaminte și laudă. Acel glas este mult prea dumnezeiesc ca să aibă menirea de a pune la încercare plămînii și de a dezmierda auzul ; trebuie să străbată din cuget și nu de pe limbă. Nu e îndrituit ca un băiat de la tejghea, între lesnicioasele și vanele lui gînduri, să-și treacă vremea și să o umple cu cîntarea lor.

(b) Fără îndoială, îndrituit nu este nici să vezi mînjită de mîinile oricui, într-o încăpere de bucătărie, sfînta carte a tainelor credinței noastre. (c) Odinioară erau taine, acum se iau drept veselire și plăcere. (b) Nu în treacăt și pe apucate poate fi luată în cătare o învățătură atît de sfîntă și preacuvioasă ; trebuie să fie o faptă chibzuită și liniștită, înainte de care totdeauna se cuvine a spune ruga

susum corda[1] din liturghia noastră și a-i aduce însuși trupul învrednicit prin purtare, ca să poată dovedi anume luare-aminte și smerenie.

(c) Nu este învățătura pe seama tuturora, este învățătura pentru cei care sînt închinați și chemați de Dumnezeu ; celor răi, celor neluminați, mai tare le strică. Nu este o istorioară de povestit, este o istorie vrednică de preamărire, temere și iubire. Au haz inșii care gîndesc că au pus-o la îndemîna poporului, dacă au tălmăcit-o pe limba poporului. Oare numai de cuvinte atîrnă că ei nu pricep tot ce se găsește în scris ? Spune-voi mai mult ? Apropiind-o cu acest puțin o îndepărtează mai mult. Neștiința curată și cu totul încrezătoare într-alții era cu mult mai sănătoasă și mai știutoare decît această știință deșartă a vorbelor, hrană a trufiei și a sfruntării.

(b) Eu mai cred că voia dată fiecăruia, să răspîndească un cuvînt atît de cucernic și de însemnat, în atîtea feluri de graiuri, e mult mai primejdioasă decît folositoare. Cei de legea lui Moise și a lui Mahomed și aproape toți ceilalți au îmbrățișat și au cinstit graiul în care dintr-un început fuseseră cuvîntate tainele lor și nu le este îngăduit, pe bună dreptate, vreo știrbire sau vreo schimbare. Știm noi oare dacă în Țara Bascilor sau în Bretania se vor găsi destui cu judecată, care să întocmească o asemenea tălmăcire în limba lor ? Biserica, pe întregul cuprins lumesc, nu are de făcut judecată mai grea și mai însemnată. Propovăduind și vorbind, tîlcuirea este neîngrădită, slobodă și schimbările puțin cuprinzătoare ; dar în scris nu mai este același lucru.

(c) Unul din cronicarii noștri greci, cu drept cuvînt învinuiește veacul său că tainele religiei creștine erau săvîrșite oriunde, de mîna oricăror mărunți slujitori ; că fiecare putea să-și dea părerea despre ele și să spună ce gîndește ; și că mult s-ar cuveni să ne rușinăm noi care,

[1] Sus inimile (n. t.).

din mila lui Dumnezeu, ne bucurăm de curatele taine ale credinței, că le lăsăm prihănite de gura neștiutorilor și a mulțimii, în vreme ce păginii nu îngăduiau lui Socrate, Platon și celor mai înțelepți să vorbească și să cerceteze lucrurile date pe seama preoților din Delfi. El mai spune că taberele prinților în privința teologiei nu sînt înarmate cu sîrg cucernic, ci cu mînie ; că sîrgul cucernic atîrnă de dreptatea și judecata dumnezeiască și se călăuzește cu rînduială și chibzuire, dar ei îl schimbă în ură și pizmuire, care sporesc, în locul grîului și strugurilor, buruieni și urzici cînd este călăuzit de patima omenească. De asemenea, cu dreptate, un altul, sfetnic al împăratului Teodosie, spunea că vrajbele nu potolesc schismele bisericii, pe cît stîrnesc și întărîtă ereziile ; că a se feri trebuie, mai cu seamă, de dezbateri și dovediri dialecticești și a se bizui de-a dreptul pe canoanele și poruncile credinței statornicite de cei vechi. Iar împăratul Andronic, întîlnind la el în palat doi oameni cu vază care se luaseră la ceartă cu Lapodius în privința unuia din canoanele noastre mai însemnate, îi mustră pînă a-i amenința că-i aruncă în rîu dacă nu încetează.

În zilele noastre, pînă și copiii și femeile povățuiesc pe cei bătrîni și încercați în legile bisericești, în timp ce cea dintîi lege la Platon oprește pînă și cercetarea legilor obștești, care trebuie să ție locul poruncilor dumnezeiești ; iar bătrînilor le dă învoire să schimbe vederi despre ele, între ei și cu judele îndrituit ; adaugă el : „dar să nu fie de față tineri și cei nepricepuți".

Un episcop lăsat-a scris că la celălalt capăt de lume se află o insulă, numită de cei vechi Dioscoride, îmbelșugată în roade și poame de tot soiul, cu aer proaspăt, al cărei popor este creștin, are biserici și altare, purtînd crucea numai, fără alte icoane. Este păzitor al posturilor și sărbătorilor, dă preotului cu grijă prinosul și este atît de cucernic încît nici unul din ei nu cunoaște decît o

singură femeie în viață ; de altminteri, este pe deplin mulțumit de soarta lui și cu toate că stă în mijlocul mării, nu cunoaște întrebuințarea corăbiilor și este într-atîta de neștiutor, încît nu înțelege un cuvînt din religia căreia i se supune cu atîta smerenie ; treabă de necrezut pentru unii care nu știu că închinătorii la idoli nu cunosc decît numele și chipul zeilor lor.

În vechime, începutul tragediei *Menalipp* de Euripide era următorul :

O Iupiter, căci despre tine nimic
Decît numele știu !

(b) Văzut-am de asemenea, în timpul meu, vină aducîndu-se unor scrieri fiindcă sînt curat omenești și filosoficești, fără amestec al teologiei. Cine ar spune dimpotrivă nu ar fi lipsit întrucîtva de dreptate ; deoarece dumnezeiasca învățătură își ține rangul mai bine deoparte, ca doamnă și stăpînitoare, că trebuie să fie mai presus de tot, fără să ceară învoire și sprijin. Pildele grămăticești, retoricești și logice mai lesne se culeg aiurea, decît dintr-un miez sfînt, ca și învederările teatrului, jocurilor și serbărilor obștești. Fiindcă judecățile dumnezeiești sînt luate în cătare cu mai multă smerenie și evlavie singure și neatîrnate decît însoțite de judecățile omului ; că greșeala mai adesea se vede, cînd teologii scriu prea omenește, decît cînd umaniștii scriu prea puțin teologicește. Filosofia, spune sf. Ion Crisostom, de aceea este alungată din sfînta învățătură, ca o slujitoare de prisos și socotită nevrednică să vadă, fie în treacăt și din prag, altarul sfintelor comori ale învățăturii cerești, fiindcă vorbirea omului are tipare mai prejos și nu trebuie să se folosească de măreția, înălțarea și tăria cuvîntului dumnezeiesc. Îl las să spună — pentru mine — (c) *verbis indisciplinatis* [1],

[1] În vorbe ce nu-și găsesc aprobare (Augustin, *De civitate Dei*, X, 29).

(b) soartă, ursită, întîmplare, fericire și nenorocire, și zei și alte porecliri pe placul vremii.

(c) Eu înfățișez năzăriri omenești, și numai ale mele, drept năzăriri omenești și privite de sine stătătoare, nu cum ar fi să fie porunci și hotărîri din cereasca orînduire, care nu rabdă îndoială și împotrivire ; treabă de părere, nu pricină de credință ; ceea ce judec este pe seama mea, așa cum copiii își înfățișează încercările : ca să-i învețe alții, nu ca ei să-i învețe pe ceilalți — un fel mirean, nu duhovnicesc, dar întotdeauna cu evlavie.

Nu s-ar spune oare de asemenea, cu chip de adevăr, că porunca să nu te apuci decît cu foarte multă fereală a scrie despre religie, dată tuturor celor care nu au căderea acestei slujiri, n-ar fi lipsită de oarecare folos și dreptate ; și atunci, de ce oare, întîmplător eu unul să tac ?

(a) Și, mi se spune că înșiși cei care nu sînt de-ai noștri [1] nu încuviințează între ei obișnuința a pomeni numele Domnului, cînd stau de vorbă. Ei nu vroiesc să fie folosit drept strigare sau mirare, nici mărturie, nici asemuire : în ceea ce, eu socot că ei au dreptate ; și oricum am chema pe Dumnezeu între noi și în mijlocul nostru, trebuie să o facem chibzuit și cucernic.

Se găsește pare-mi-se în Xenofan o asemenea cugetare, prin care el ne arată că trebuie arar să ne rugăm lui Dumnezeu, mai cu seamă fiindcă nu-i ușor să aducem sufletul nostru adesea în starea cuvioasă, smerită și limpezită, cum se cuvine să fie împlinind aceasta ; altfel, nu numai că rugăciunile noastre deșarte și fără spor rămîn, dar sînt a păcat. „Iartă-ne — spunem noi — precum iertăm și noi greșiților noștri". Ce spunem noi cu aceasta, dacă nu aducem sufletul nostru ușurat de ură și pizmuire ? Cu toate acestea noi chemăm în ajutor pe Dumnezeu la uneltirea greșelilor noastre (c) și-l îmbiem la nedreptate.

[1] Reformați (n. t.).

(b) *Quae, nisi seductis, nequeas committere divis* [1].

(a) Hrăpărețul îl roagă pentru zadarnica și de prisos păstrare a comorilor sale ; ambițiosul pentru biruințele și mersul împătimirii sale ; lotul îl cheamă în ajutor ca să treacă primejdia și greutățile ce stau în calea faptelor lui păcătoase sau îi mulțumește pentru ușurința cu care a sugrumat un trecător. (c) La pragul casei în care va pătrunde pe furiș sau căreia-i va da foc, el se închină plin de îndemn și speranță a cruzime, dezmăț și lăcomie.

(b) *Hoc ipsum, quo tu Iovis aurem impellere tentas,*
Dic agedum, Staio : Proh Iuppiter ! o bone, clamet,
Iuppiter ! At sese non clamet Iuppiter ipse ? [2].

Regina Navarei, Margareta, povestește despre un tînăr principe, și cu toate că nu-l numește, mărirea lui a făcut să fie cunoscut, că atunci cînd mergea la întîlnire drăgăstoasă cu soția unui avocat din Paris, avea drum pe la o biserică ; el nu trecea prin fața acelui lăcaș sfînt la dus sau la întors, fără a se închina și a-și face rugăciunea. Vă las să judecați, cu sufletul plin de acel frumos gînd, la ce folosea bunăvoința cerească ; totuși ea folosea ca dovadă a unei deosebite evlavii. Dar nu numai cu asemenea dovezi se poate adeveri că femeile nu-s nicidecum învrednicite a judeca întocmirile teologiei.

O rugăciune adevărată și o cucernică împăcare a noastră cu Dumnezeu nu pot sălășlui într-un suflet prihănit și tocmai atunci supus puterii satanei. Cel care cheamă pe Dumnezeu în ajutor cînd este pe calea viițiului face ca și tîlharul care răpește punga chemînd dreptatea în

---

[1] Cerînd lucruri pe care nu le poți destăinui zeilor decît în ascuns (Persius, *Satire*, II, 4).

[2] Spune-i lui Staius ceea ce dorești să sufli la urechea lui Jupiter. „O, bunule Jupiter, o, mărite Jupiter", va striga Staius. Și oare crezi că Jupiter nu va răspunde ca Staius ? *(Idem.*, II 21).

ajutor, sau cum fac cei care iau numele lui Dumnezeu drept mărturie a minciunii lor :

(b) *tacito mala vota susurro*
Concipimus [1].

(a) Puţini sînt oamenii care să îndrăznească a da pe faţă rugile lor tainice către Dumnezeu,

Haud cuivis promptum est, murmurque, humilesque susurros
Tollere de templis ,et aperto vivere voto [2].

Iată de ce pitagoricienii vroiau ca rugăciunile către Dumnezeu să se facă în faţa obştii şi să fie auzite de fiecare, ca să nu se ceară lucruri necuvenite şi nedrepte, cum făcea acela.

clare quum dixit, Apollo !
Labra movet, metuens audiri : „Pulchra Laverna,
Da mihi fallere, da justum sanctumque videri ;
Noctem peccatis, et fraudibus objice nubem“ [3].

(c) Zeii pedepsiră amarnic nelegiuitele cereri ale lui Oedip, împlinindu-le. El se rugase ca copiii săi să cîştige cu spada între ei moştenirea la domnia ţării. Fu atît de blestemat, că îşi văzu voia împlinită. Nu trebuie cerut ca toate lucrurile să fie pe vremea noastră, ci după chibzuiala noastră.

(a) Cu adevărat, pare-mi-se, că noi ne slujim de rugăciunile noastre (c) ca de un fel de grai, (a) cum fac cei

---

[1] Şoptim cu voce stinsă rugăciuni criminale (Lucan, V, 104).

[2] Puţini sînt acei care nu simt nevoie să se roage în murmur în temple şi care pot repeta sus şi tare rugile ce le-au adresat zeilor (Persius, *Satire*, II, 6).

[3] Cu glas tare îl cheamă pe Apollo, apoi adaugă din vîrful buzelor : „Frumoasă Laverno ! dă-mi mijloacele de a înşela, de a părea om drept şi cinstit ; acoperă păcatele mele cu întunericul şi ascunde-mi prada în neguri“ (Horaţiu, *Epistole*, I, 26. 59).

care folosesc cuvinte sfinte şi dumnezeieşti la vrăjitorie şi magie ; şi socotim că de singura lor alcătuire, sau glăsuire, sau îmbinare de cuvinte, sau de felul cum ne purtăm, poate să atîrne împlinirea lor. Căci, avînd sufletul potopit de rîvnire, nepătruns de căinţă sau de vreo nouă împăcare cu Dumnezeu, apucăm a ne închina cu cuvinte împrumutate, venite pe limba noastră şi sperăm să căpătăm o iertare a greşelilor noastre. Nimic nu-i mai uşor, mai blînd şi binevoitor decît legea dumnezeiască ; ne cheamă la ea, păcătoşi şi nevrednici cum sîntem, ne întinde braţele şi ne primeşte la sînul său, oricît de mişei, de mîrşavi şi de prihăniţi am fi şi vom mai fi pe viitor. Dar, în schimb, trebuie să o privim cu ochi văzători ; trebuie să primim acea iertare, laude închinînd ; şi, cel puţin în acea clipă cînd ne îndreptăm către ea, să avem sufletul pocăit de greşelile sale şi potrivnic patimilor care ne-au făcut s-o înfruntăm ; (c) „nici zeii, nici oamenii drepţi — spune Platon — nu primesc darul celui rău".

Farre pio, et saliente mica.
Non somptuosa blandior hostia,
Mollivit aversos Penates
Farre pio, et saliente mica [1].

CAPITOLUL LVII

DESPRE VÎRSTĂ

(a) Nu pot să mă împac cu felul în care noi statornicim dăinuirea vieţii noastre. Eu văd că înţelepţii o scurtează

[1] Atingeţi altarul cu mîini nepătate ! Căci atunci o jertfă bogată nu-i va îndulci mai mult pe penaţi decît o pită mizeră şi o pişcătură de sare (Horaţiu, *Ode*, III, 23, 17).

cu mult față de părerea obștească. Cum ! — spune Cato cel Tînăr celor care se împotriveau ca el să se ucidă. „Sînt oare în ceasul acesta la vîrsta la care mi se mai poate aduce o vină că părăsesc viața prea devreme ? ; și el nu avea decît patruzeci și opt de ani ! Socotea acea vîrstă a fi coaptă și înaintată față de puținii oameni care ajung pînă la ea. Și cei care se amăgesc cu gîndul că nu știu ce mers, pe care-l numesc ei al firii, făgăduiește cîțiva ani mai mult, ar putea-o face, dacă ar avea norocul de a fi scutiți de atîta amar de întîmplări care, din firea lucrurilor, ne pîndesc și pot curma făgăduitul lor mers. Ce nălucire mai este oare să aștepți a muri din slăbirea puterilor, pricinuită de adînca bătrînețe și să o ai drept țintă a trăirii, știind că este moartea cea mai arară și neobișnuită din cîte sînt ? Noi numim firească numai acea moarte și spunem că ar fi nefiresc să vezi un om rupîndu-și gîtul, căzînd sau înecîndu-se, îmbolnăvindu-se de ciumă sau junghi, ca și cînd starea noastră obișnuită nu ne-ar arăta aceste pătimiri. Să nu ne amăgim cu vorbe frumoase. În privința aceasta trebuie să numim mai curînd firești cele ce se petrec pretutindeni și îndeobște. A muri de bătrînețe este o moarte arară, ciudată și neobișnuită, așadar cu mult mai puțin firească decît celelalte. Este cel de pe urmă între felurile de moarte : cu cît este mai depărtată de noi, cu atît ea se poate spera mai puțin ; este cu adevărat piatra de hotar peste care nu vom merge, și pe care legea firii a însemnat-o, ca să nu fie trecută ; dar este în puterea ei deosebită a ne face să dăinuim pînă într-acolo. Este o scutire pe care o dăruiește din anume bunăvoință unuia singur în lungul a unul sau trei veacuri, ușurîndu-l de piedicile și greutățile pe care ea le aruncă între timp în acest lung mers.

Așadar, părerea mea este să socotesc vîrsta la care am ajuns că este o vîrstă la care puțini au ajuns ; fiindcă de obicei oamenii nu ajung pînă acolo, semn este că am luat-o mult înainte. Și, fiindcă am trecut marginile obișnuite,

adevărat hotar al vieții noastre, nu trebuie nicidecum spera a trece mai departe. Dacă scăpat-am atîtea prilejuri de moarte, în care vedem că lumea se prăvălește, trebuie să cunoaștem că o soartă atît de uimitoare ca aceasta care ne ține este în afară de obiceiul obștesc și nu poate deloc dăinui.

Greșeala legilor înseși este că au această înșelătoare vedere ; ele nu vor ca un om să fie în stare să-și ia în mînă averea pînă la douăzeci și cinci de ani și pînă atunci de-abia cine știe dacă poate să-și mai aibă viața în mînă.

August a scos cinci ani din vechile rînduiri romane și a spus că este de ajuns să fii de treizeci de ani pentru a sluji la sfatul dreptății. Servius Tullius a scutit pe cavalerii care trecuseră de patruzeci și șapte de ani de sarcina războiului ; August, la patruzeci și cinci de ani. A trimite oamenii la vatră înainte de cincizeci și cinci sau șaizeci de ani nu-mi pare nimerit. Aș fi de părere să se lungească cu cît se poate sarcina și îndeletnicirile noastre în folosul obștesc ; eu văd însă greșeala de partea cealaltă că nu sîntem puși la treabă destul de timpuriu. Acesta [1] fusese judecător peste tot cuprinsul lumii la nouăsprezece ani, iară noi, ca să ne dăm cu părerea despre locul unei streașini trebuie să fi ajuns la treizeci.

Cît despre mine, socotesc inimile noastre a fi dezghiocate la douăzeci de ani și că ele făgăduiesc tot ce le va sta în putere. Nu fu vreodată suflet care să nu fi dat arvună curată pînă la acea vîrstă și care să nu fi făgăduit tăria pe care a arătat-o mai tîrziu. Însușirile și virtuțile firești răsar atunci sau niciodată, dînd tot ce este vrednic și frumos în stăpînirea lor.

(b) *Dacă spinul nu împunge la născare,*
Slab, aievea, să împungă vreodată

spun cei din Dauphiné.

---

[1] August (n. t.).

(a) Între toate frumoasele fapte omeneşti, ajunse pînă la cunoştinţa mea, de orice soi ar fi fost, aş crede că voi avea mai multe de numărat care au avut loc, în veacurile trecute ca şi în al nostru, înainte de treizeci de ani : (c) de bună seamă, chiar şi în viaţa aceloraşi oameni. Nu o pot oare spune cu totul întemeiat, despre Hanibal şi despre Scipio, marele său potrivnic ?

Frumoasa jumătate a vieţii lor, ei o trăiră din fala cîştigată în tinereţe ; oameni mari de atunci încolo, faţă de toţi ceilalţi, dar nicidecum faţă de ei înşişi. Cît despre mine, socotesc ca întemeiat că de la acea vîrstă şi mintea şi trupul meu mai mult au scăzut decît să se întărească, şi mai mult au dat înapoi decît înainte. Se poate că acei care folosesc bine timpul lor, ştiinţa şi experienţa lor cresc odată cu viaţa, dar vioiciunea, agerimea, vînjoşia şi alte însuşiri ale noastre anume, mai însemnate şi temeinice, se ofilesc şi tînjesc.

(b) *Ubi jam validis quassatum est viribus aevi*
Corpus, et obtusis ceciderunt viribus artus,
Claudicat ingenium, delirat linguaque, mensque [1].

Uneori trupul cade mai întîi pradă bătrîneţii, altă dată sufletul ; şi, destui văzut-am care au avut creierul slăbit înaintea rînzei şi a picioarelor ; cu cît este boala mai puţin simţită de cel ce o suferă şi cu cît mai ascunsă, cu atît mai primejdioasă este. De astă dată mă plîng (a) de legi, nu că ne lasă prea tîrziu la treabă, dar că ne pun prea tîrziu la treabă. Mi se pare că privind cît este de plăpîndă viaţa noastră şi cît este pradă primejdiilor de tot felul, obişnuite şi fireşti, nu ar trebui să facem parte atît de mare naşterii, trîndăvirii şi uceniciei.

[1] Cînd zbuciumul vremurilor a zdruncinat trupul şi cînd braţul ne-a slăbit, atunci şi judecata se tulbură, iar limba şi mintea se împleticesc (Lucreţiu, III, 452).

CUPRINS

Eseurile *lui Montaigne și condiția umană* V
Tabel cronologic XLI

Cititorului 1

CARTEA I

Capitolul I *Se ajunge la una și aceeași țintă pe felurite căi* 5
Capitolul II *Despre întristare* 9
Capitolul III *Simțămintele noastre se avîntă dincolo de noi* 13
Capitolul IV *Cum sufletul descarcă patimile sale pe lucruri înșelătoare cînd cele adevărate îi lipsesc* 22
Capitolul V *Dacă trebuie căpetenia unei cetăți împresurate să iasă pentru schimbul vorbelor de pace* . . . 25
Capitolul VI *Ceasul tîrguielilor de pace este primejdios* 28
Capitolul VII *Îndemnul gîndului judecă faptele noastre* 30
Capitolul VIII . *Despre trîndăvie* 32
Capitolul IX *Despre mincinoși* 34

Capitolul X *Despre vorbirea grabnică sau înceată* 40
Capitolul XI *Despre prevestiri* 42
Capitolul XII *Despre statornicie* 48
Capitolul XIII *Ceremonia întîlnirii regilor* 50
Capitolul XIV *Gustul bunurilor şi al relelor în mare parte ţine de părerea ce avem despre ele* 52
Capitolul XV *Se pedepseşte a se fi înverşunat să apere fără rost o cetate* 75
Capitolul XVI *Despre pedepsirea mişeliei* 77
Capitolul XVII *În privinţa unor solii* 79
Capitolul XVIII *Despre frică* 83
Capitolul XIX *Că nu trebuie să judecăm fericirea noastră decît după moarte* 86
Capitolul XX *A filosofa înseamnă a învăţa să murim* 89
Capitolul XXI *Despre tăria închipuirii* 110
Capitolul XXII *Cîştigul unuia este paguba altuia* . . 122
Capitolul XXIII *Despre îndătinare şi anevoinţa schimbării unei legi împuternicite* 123
Capitolul XXIV *Felurite întîmplări în aceeaşi privinţă* 142
Capitolul XXV *Despre înfumurarea dăscălicească* . . 153
Capitolul XXVI *Despre creşterea copiilor* 167
Capitolul XXVII *Nebunie este a potrivi după priceperea noastră ce-i adevărat şi ce-i înşelător* 209
Capitolul XXVIII *Despre prietenie* 215
Capitolul XXIX *Douăzeci şi nouă de sonete de Étienne de la Boétie* 230
Capitolul XXX *Despre cumpătare* 248
Capitolul XXXI *Despre canibali* 254
Capitolul XXXII *Trebuie să ne apucăm a judeca cu fereală poruncile dumnezeieşti* 269
Capitolul XXXIII *A fugi de desfătări cu preţul vieţii* . 271
Capitolul XXXIV *Norocul adesea se întîlneşte pe calea raţiunii* 273
Capitolul XXXV *O lipsă în orînduirea noastră* 277

Capitolul XXXVI	*Despre obișnuința veșmîntării*	278
Capitolul XXXVII	*Despre Cato cel tînăr*	282
Capitolul XXXVIII	*Cum rîdem și plîngem de unul și același lucru*	287
Capitolul XXXIX	*Despre singurătate*	291
Capitolul XL	*Privitor la Cicero*	305
Capitolul XLI	*A nu se făli*	311
Capitolul XLII	*Cum om cu om nu-i pe-o potrivă* . .	314
Capitolul XLIII	*Legile împotriva luxului*	326
Capitolul XLIV	*Despre somn*	329
Capitolul XLV	*Bătălia de la Dreux*	331
Capitolul XLVI	*Despre numiri*	333
Capitolul XLVII	*Despre șovăielnicia judecății noastre* .	339
Capitolul XLVIII	*Despre caii de bătălie*	346
Capitolul XLIX	*Despre vechile cutume*	356
Capitolul L	*Despre Democrit și Heraclit*	361
Capitolul LI	*Despre deșertăciunea cuvintelor* . . .	365
Capitolul LII	*Cruțătoarea chivernisire a celor vechi*	369
Capitolul LIII	*Despre o vorbă a lui Cezar*	370
Capitolul LIV	*Despre deșarte isteții*	372
Capitolul LV	*Despre mirosuri*	376
Capitolul LVI	*Despre rugăciune*	378
Capitolul LVII	*Despre vîrstă*	389